

ТОҒАЙ МУРОД

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

II жилд

- **ОТАМДАН ҚОЛГАН ДАЛАЛАР**
- **БУ ДУНЁДА ЎЛИБ БЎЛМАЙДИ**

Романлар

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2012

Мурод, Тоғай

Танланган асарлар/ II жилд. Отамдан қолган далалар.
Бу дунёда ўлиб бўлмайди. Романлар. — Т.: «Sharq»,
2012. — 448 б.

ISBN 978-9943-00-528-0

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Абдулла Қодирий номидаги Давлат мукофоти совриндори Тоғай Мурод «Танланган асарлар»ининг II жилди адибнинг машҳур асарлари — Давлат мукофотига сазовор бўлган «Отамдан қолган далалар» ҳамда эл орасида довруқ қозонган сўнги «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романларидан ташкил топди.

Ушбу романлар адабиёт мухлисларига ажойиб тухфа бўлади, деган умиддамиз.

УДК 821
ББК 85.37

БЕНАЗИР БАДИЙ ОБИДА ЁХУД АСРЛАР ҒАМИ СИЛСИЛАСИНИНГ ИНТИХОСИ

Тоғай Мурод романлари адибнинг, қолаверса, миллий адабиётимизнинг шунчаки навбатдаги намуналари эмас. XX аср, аниқроғи, салкам бир аср давом этган истибдод ниҳоясида майдонга келган «Отамдан қолган далалар» билан «Бу дунёда ўлиб бўлмайти» романлари ўша аср ибтидосида ўлкада юз берган миллий уйғониш натижасида бошланган миллатнинг бир неча авлод асл ўғлонлари – ёрқин истеъдодлар қалбини олов бўлиб ўртаган мислсиз дард, истибдодга қарши исёну туғёнлари силсиласининг давоми, аср охиридаги интиқоси, балки сўнгги нидоси каби янграйти. Ҳар икки асарнинг поэтик қамрови ҳам айти истибдод даври саналари билан чегараланган.

Ғаройиб бир силсила. Агар миллий уйғониш жарчиларидан бирининг шоҳ асари – биринчи ўзбек миллий романи «Ўткан кунлар» қаҳрамони чоризм босқини чоғи, илк тўқнашувда олдинги сафда туриб қаҳрамонларча шаҳид бўлгани ҳақидаги хабар билан яқунланса, «Отамдан қолган далалар» воқеалари айти шу палладан бошланиб, истибдоднинг сўнгги кунлари талвасаси тасвири билан хотималанади. «Бу дунёда ўлиб бўлмайти» романи қаҳрамони эса истибдоднинг иккинчи палласи– шўролар салтанатининг тенгдоши. Маълумки, «Ўткан кунлар»нинг маъно-мундарижа доираси ғоят кенг, унда хилма-хил ижтимоий-маънавий, миллий ва умумбашарий муаммолар кўтарилган. Буларнинг ҳар бири асарда юксак ва бетакрор бадий ифодаси ҳамда талқинини топган. Улар ичида, менинча, энг муҳими, юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллик масаласидир. «Ўткан кунлар» романига қадар ҳам, асар ёзилган пайтда ва ундан кейин ҳам ҳеч ким XIX асрда миллат тақдири учун ҳаёт-мамонт аҳамиятига молик тарихий ҳодисаларнинг,

яқин тарихимизнинг энг кирлик, қора кунларини – ўлканинг мустақилликдан маҳрум бўлиб мустамлакачилар олдида таслим бўлишга, муқаддас тупроғимизнинг, миллат шаънининг топталишига олиб келган омилларни Қодирийчалик теран, холис, ғоят таъсирчан таҳлил этган асар ярата олгани йўқ. Аслида, Қодирийга тинчлик бермаган, уни қўлга қалам олишга ундаган мислсиз дард ҳам айни шу нарса эди. «Ўткан кунлар»да романга хос тафаккурни таъмин этган бош омил ҳам аслида шу!

Мустамлакачилик келтирган бало-офатларни, унинг сон-саноксиз мудҳиш оқибатларини айтиб адо этиш қийин, уларнинг энг даҳшатлиси – миллат руҳини топтаб, ўзлик туйғусини сўндириб, одамларни мутелик, қуллик балосига мубтало этиш, ғафлат бандасига айлантиришдан иборат мудҳиш офатдир. Миллий уйғониш дарғалари– Чўлпон, Қодирийлар миллат вужудига сингдирилган мана шу иллат-офатга қарши ўт очдилар. Чўлпон шўро истибдодининг ибтидосидаёқ миллат фарзандларига қарата мана бундай аламли саволларни ўртага ташлаган эди:

«Нима учун ғазабингни уйғотмайди оғу-ўқ?

Нима учун борлигингда бу даража бузғунлик?

Нима учун ўч булути селларини ёғдирмас?

Нима учун куч тангриси бор кучи-ла солдирмас?»

Орадан икки йил ўтиб шоир:

Тириксан, ўлмагансан,

Сен-да одам, сен-да инсонсан.

Кишан кийма, бўйин эгма,

Ки, сен ҳам хур туғилғонсан!..

дея хайкиради.

Чўлпондан кейин бу аламли саволни ўзгача кўринишда энг кескин қилиб қўйган улуғ шижоатли зот Абдулла Қахҳор бўлди. Адиб салкам қирқ йиллик ижодининг сара намуналари –

Ўтмишдан олиб ёзган туркум ҳикоялари, «Сароб» романи, «Ўтмишдан эртақлар» қиссаси – булар бошдан-оёқ истибдод офати – мутеликка, қулликка қарши исёндан иборат эди. Адибнинг ўзи бадиий асар деса арзигулик деб билган илк ҳикояларидан бирини «Бошсиз одам» деб атади, сара ҳикоялари «Ўғри», «Анор» қахрамонларининг номлари – Қобил бобо, Туробжон уларнинг кимлигидан далолат бериб турибди: қобил – мўмин, туроб – тупроқдек хор-хокисор кимсаларнинг қисмати ўқувчи дилини вайрон этади, адиб умри поёнида яратган «Ўтмишдан эртақлар»даги қатор персонажлар, айниқса, Бабар адиб ижодий кредосининг чўққиси – якуни бўлди. Ота-боболари катта умид билан қўйган Бобурдек табаррук номини ҳам унутиб, бетайин, маънисиз «Бабар»га айланган кимсанинг фожали қисмати ифодаси мустамлака сиёсати мудҳиш оқибатига қарши ўқилган бадиий айбномадир. Энди бу хусусда Абдулла Қаҳҳордан ўтказиб бир нарса дейиш, ёзиш қийин деган хаёлда юрардик. Қарангки, орадан ўттиз йил ўтиб истибдод поёнида Тоғай Мурод устоз панжасига панжа уришга журъат этди, бу мушкул жумбоқни қойилмақом қилиб ҳал этишга эришди.

«Отамдан қолган далалар» бош қахрамонининг номи қаҳҳорона тарзда исми жисмига мос – Дехқонқул. Муаллиф роман яратилиши жараёни асносидаги ижодий-руҳий ҳолати устида тўхталиб: «Энди қоним ўз ғанимларим учун қайнамади. Йўқ, ўз ғанимларим ўз йўлида қолди. Энди қоним... оламшумул ғанимларим учун қайнади... Кўнглимда эл-юртим йўлида нимаики дардим бор – барини ушбу романимда тўкиб солдим», деб ёзади. Бу лўнда эътирофда романнинг асосий руҳи – пафоси аниқ-равшан ифодаланган. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, бу роман Аллоҳ инъом этган энг улуғ неъмат– ҳурлигини, мустақиллигини, эркини, озодлигини бой берган, босқинчилар бўйинтуруғини бўйнига илиб, истибдод исканжасида қулга айланган халқнинг аянчли холи, у чеккан заҳматлар туфайли

адиб дилидаги оҳ-армон, нола-фигон, бир асрдан ортиқ давом этган империя зулми, зуғумига қарши зўр нафрат – туғён каби янграйди.

Роман марказида Дехқонқул тақдири туради. Асар воқеалари ҳаёти, тақдири, қисмати, руҳий дунёси она-Ер, киндик қони тўкилган муқаддас тупроқ билан мустаҳкам боғлиқ, ўзбекнинг рамзи дегулик меҳнаткаш, заҳматкаш инсон – Дехқонқул тилидан сўзлаб берилади. Дехқонқул ҳикоясини ўз саргузаштларидан эмас, балки анча наридан – бобоси Жамолиддин, отаси сурхони Ақраб тарихидан бошлайди. Чунки Бобо ва Ота тарихини эсламай, сўзламай туриб, Дехқонқул қисмати, характери маъно-моҳиятини англаш, англатиш қийин.

Бобо Жамолиддин – оқпошшо истилоси даврининг жонли шоҳиди. У ҳам туғма меҳнаткаш дехқон, имон-эътиқоди бутун шахс. Меҳнат, тоат-ибодат билан баробар юрт қайғуси ҳам унинг учун бегона эмас, ор-номус, инсонлик шаънини баланд тутуди; юртининг покиза тупроғи, тиниқ оқиб турган сувлари бешарм, бераҳм келгиндилар томонидан булғанганида ўзини қўярга жой тополмайди, соддадил оломон зулмга қарши бош кўтарганда беихтиёр улар сафида туради; охири, шафқатсизлик, хўрлик, таҳ-қиру надоматларга тоқат қилолмай босқинчилар оёғи етмас масканларни қўмсаб, қанчалар оғир бўлмасин, туғилган юрти–ғўзал Фарғонани ташлаб бош олиб кетади...

Ота – сурхони Ақраб – қизил империя салтанатининг таркиб топиш даври гувоҳи. У – қўли гул боғбон. Шу билан баробар, ота Ақрабда ҳам она-Ватан, миллий ғурур туйғуси баланд, юртнинг мустақиллиги, озодлиги деб қизил офатга қарши жангга отланади, эл-юртига, она заминига, оиласи, зурриётларига чексиз садоқатини намоён этиб, эътиқоди, матонати билан ёвларни лол қолдириб, мардона туриб жон таслим этади...

Мана энди гал Дехқонқул таърифига келди. Дехқонқул шўролар даврининг одами. Хўш, Дехқонқул Ота ва Бобосидан нималарни мерос қилиб олди? «Социалистик ҳаёт тарзи» шароитида у нималарга эришди-ю, нималарни бой берди? Дехқонқулнинг Ота, Бобосидан фақат меҳнаткашлик хислати ўтган, холос. Ота-боболарига хос юртсеварлик, эрксеварлик, инсоний ғурур, ўзликни англаш, кадрлаш ҳисси унда бутунлай барҳам топган. Дадил айтиш мумкинки, Дехқонқул образи – ўзбек адабиётида жиддий бадиий кашфиёт. Дехқонқул совет даври адабиётида завқ-шавқ билан қаламга олинган социалистик меҳнат қахрамонларига пародия – кескин киноя тариқасида яратилган. У – тоталитар тузум, қизил империя сиёсати тарбиялаб етиштирган «меҳнат кишиси», «янги инсон» тимсоли; мустабид ҳокимият мунофиқона мафқурасининг тирик қурбони.

Дехқонқул шўролар салтанатининг деярли тенгдоши. Ёзувчи адабиётимизда урф бўлган йўлдан бормайди, қахрамон тақдири орқали даврни, «социалистик жамият тарихи»ни ифодалашни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Ёзувчини биринчи галда Дехқонқулни қул, муте қилиб шакллантирган ҳаётий омиллар, уларнинг маънавий-фожиавий оқибатлари қизиқтиради.

Дехқонқулни, аввало, Ленин ишига, партияга, шўролар ҳукуматига, улуғ оғага ҳурмат, садоқат руҳида тарбиялашган; унга Ленинни ота, Крупскаяни она деб ўргатишган, ўлан-лапарларни эмас, «партия-совет қўшиқ-лари»ни тинглаб, айтиб тили чиққан, уйқудан турганда ҳам, уйқуга ётиш олдида ҳам, тўю маракаларда ҳам партия, дохий, улуғ оғага таъзим, салом билан йўғрилган мадҳиялар қулоғига қуйилган; юрти дунёда энг озод, хур, тўқ-фаровон эканига, 80-йилларга бориб коммунизмда яшашига чиппа-чин ишонтиришган... У бора-бора сўз билан амал орасидаги зиддиятни сезган, кўрган; тенгдошлари қатори ўқишни қўйиб пахта далаларидаги, заҳарли химикатлар остидаги «хур меҳнат» гашти нима эканини гўдаклигидаёқ

татиган, шу «шонли меҳнат»га меҳр-муҳаббат руҳида вояга етган. Салгина бўлсин, бу машаққатлардан ўзини четга олганида босмачининг, совет тузуми душманининг ўғли деб ҳақорат қилинган; бу хилдаги дағдағалар кўнглидаги қаршилик кўрсатиш туйғусини бутунлай сўндирган...

Шу тариқа Дехқонкул ўзига хос манкурт бир кимса бўлиб етишади. Бу одам фақат садоқат билан меҳнат қилишнигина билади. У деҳқончилик илмини миридан-сиригача эгаллаган. Ўзи ўтказган ҳар бир ниҳолнинг ҳоли, дарди унга аён. У ўзини ҳам, аёлини ҳам, болаларини ҳам ўйламай, аямай бетиним тер тўкади; табиат билан тутшиб, табиий офатлар билан олишиб, енгиб, йилма-йил мўл ҳосил етиштиради, машъал бригадирга айланади.

Аслида бунинг нимаси ёмон? Меҳнат инсонни улуғлайди, деймиз-ку! Шунчалар фидойи меҳнаткаш инсон Дехқонкул нега кўзимизга қахрамон эмас, аянчли бир кимса бўлиб кўринади, ўқувчида фахр-ифтихор эмас, ўкинч-надомат, ачиниш туйғусини кўзғотади? Бутун гап мана шунда. У ким учун, нима учун бетиним тер тўкаётганини, ҳоли не кечаётганини ўйлаб ҳам кўрмайди. У қарахт бир ҳолга тушиб қолган. Теварак-атрофида, ҳаётда нималар бўлаётганлиги, ҳақ ва ноҳақ ишлар, адолатсизликлар, якин кишилари, аёли, фарзандлари ҳол-аҳволи уни мутлақо қизиқтирмайди. Идеологиянинг қип-қизил мунофиқона ёлғонларига асло парво қилмайди, бемаъни кўрсатмаларига қаршилик кўрсатмайди, кўрсатолмайди; мунофиқ қаламкашларнинг дала шунқорлари ҳақидаги мунофиқона очерки ҳам, москвалик киночиларнинг машъал бригада ҳаётига бағишланган бошдан-оёқ ёлғонга қурилган картинаси ҳам уни ажаблантирмайди, аксинча, картинадаги сохта ролни ижодчилар айтгандай қилиб ҳеч қийналмай ижро этиб беради. Ўзининг, ҳамқишлоқларининг ўта ночор аянчли турмушларини кўриб, билиб туриб, «Мунча ширин экан бу

Совет даврони – Мамнун яшар хар инсон– йўқдир армони» сингари тутуриқсиз кўшиқларни бепарво тинглайверади. Машъал бригадир бўла туриб қўли қисқалигидан, мотоцикл олишга қурби етмаганидан, аёлининг оддий сўровларини бажо келтиролмаётганидан, бугина эмас, қозони гўшт кўрмаётгани, болалари тўйиб овқат емаётганлигидан изтиробга тушмайди. Марказга, кўрик-кенгашга ижарага олинган кийимларни кийиб боришдан ор қилмайди. Кенгашдаги иштироқи ҳам маълум– тўрга қараб ўтиради, тўрдагилар чапак чалса, у ҳам чапак чалади, тўрдагилар оёққа турса, у ҳам оёққа туради...

Тўғри, унда ҳам гоҳи ота-бобосидан қолган ғурур андак уч беради; бироқ у шаҳарга бориб тўр шляпа билан бахмал сўзана сотиб олишу, телбаларча бахмал сўзанани шартта йиртиб, оёғига пайтава қилиб ўраш, телеэкранда кўринган Америка президентига бошидаги шляпасини олиб силташдан нарига ўтмайди. Бу қўли очик, меҳмондўст, танти ўзбек емай, ичмай топганини меҳмонга қўяди, меҳмони оёғи остига қўй сўйиб керилади, аммо меҳмонлар учун олиб келган икки дона хурмони деб ўғилчасини уриб, оғиз-бурнини қонга белади.

Хўш, бу хилдаги телбаларча тантилиқ, саховат, қулларча эрксиз меҳнат, шўроларга садоқат, маънавий карахтлиқ, қарамлиқ, мутелиқ туфайли у нималарга эришди?! Оддий орзулари ушалмаган вафодор аёли турмуш ситамлари, машаққатларидан тўйиб, жонига қасд қилади, ўзига ўт қўяди, тўйиб овқат емай оёққа турган ўғлонлари (ўғлонларидан бирининг исми Қулмат!) очофат, муте, ногирон-дардманд бўлиб етишмоқда; ўзи эса ҳалол, фидокорона меҳнатлари эвазига юлғич, порахўр деб айбланиб, қамоққа олинади, айтиб адо бўлмас, тилга олиб бўлмас кийноқ, хўрликларга гирифтор этилади, уни ўз тезагини ейишга мажбур этадилар, эркаклик шаънини топтайдилар... Бу шўрлик банда шу даражага бориб етганки, уни қамоққа олиб кетаётганларида ҳам даладаги

ишини, пахта теримини ўйлайди; камоқдаги азоб-уқубатлар пайтида ҳам «ленинча адолат»га умид боғлайди, шунча хўрликдан кейин ҳам даласига, меҳнат кучоғига қайтиш хаёли билан нафас олади.

Қисқаси, Дехқонкул қисмати, карахт ҳолати, муте табиати тасвири – қизил империя сиёсати, «социалистик ҳаёт тарзи» миллатни, миллий туйғу, қадриятларни топташга қаратилган, чиройли шиорларга ўралган, аслида геноциддан иборат мунофиқона коммунистик мафкура устидан чиқарилган зўр айбномадир. Мустақиллигини йўқотган халқ, ўзлигидан, қадриятларидан узоқлашган, фикрлашдан тўхтаган муте, итоаткор кимсанинг охир-оқибат келадиган манзили шу! Ёзувчи Дехқонкул қисмати орқали шу фикр-ғояни ўқувчини ларзага солар бир тарзда ифода этган.

Бу романнинг бетакрор ифода тарзи, тили, тасвир оҳанги, образлар тизими жиддий тадқиқотлар, хилма-хил ёндашув ва талқинлар учун озиқ беради. Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, унда янги адабиётимизнинг салкам бир асрлик тажрибалари билан туташадиган ришталар, жўшқин мотивлар, анъанавий реализмнинг «қони-жони» саналмиш ижтимоий таҳлил устувор; айти пайтда, романнинг ифода тарзида халқ оғзаки ижоди, дostonчилик анъаналарига эш жиҳатлар ҳам бисёр. Шулар билан баробар, шахс қисмати талқинида, персонажлар руҳияти таҳлилида замонавий жаҳон адабиётига хос бир талай тамойиллар – абсурд ва экзистенциализм, онг оқимида хос хусусиятларни ҳам кузатиш мумкин.

* * *

Тоғай Мурод галдаги романи «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» асарида шўро салтанати йиллари шаклланган, шакллантирилган одамлардаги шўровий эътиқод фожиасининг бошқа бир кўринишини қаламга олади. «Отамдан қолган далалар»

қахрамони, юқорида таъкидланганидек, ўз номи билан кул, муте, итоаткор бандаи ожиз. У билиб-билмай шу йўлга кирган. Фидокорона меҳнатда ўтган, ўтаётган умри, хатти-ҳаракатлари маънисиз – абсурддан иборат эканини англаб етишга қодир эмас. Унинг фожиаси шунда. «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романидаги Ботир фирқа эса исми жисмига мос: ҳам ботирлиги бор, ҳам оқ-қорани танийдиган шахс, фирқа одами, раҳбар ходим. Ҳамма нарсага ақли етади. Ўзи қилаётган, амалга ошираётган ишларнинг кўпи бемаъни, ноҳўя эканини билади, билиб туриб вазият тақозоси, ўз даври арбоби сифатида арбоблик бурчи, қолаверса, «ўрганган кўнгил» шеvasи туфайли тузум сиёсатини амалга оширишда собит турган, бу йўлда ҳеч кимни, ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам аямаган. Бу тур образлар кўп миллатли шўро адабиётида Сталин вафотидан кейин пайдо бўла бошлаган, хусусан, шу йўналишдаги Ч.Айтматовнинг «Алвидо, Гулсари» қиссаси, «Асрга татиғулик кун» романи катта довруқ қозонган эди. Миллий адабиётимизда О.Ёкубовнинг «Диёнат», «Оққушлар, оппоқ қушлар», Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор» романлари, яна бир талай роман ва қиссаларда Айтматов қахрамонларига маънодош персонажлар қад ростлади. Улар силсиласида Тоғай Мурод кашф этган Ботир фирқа алоҳида ажралиб туради.

Фарқли жиҳати шундаки, аввалги эътиқод қурбонлари саналмиш қахрамонлар жараён ҳали давом этаётган давр маҳсули эдилар. Тоғай Мурод қахрамони эса асрий силсила поёнига етган вазият одами; унинг ижодкори мустабид тузум вайроналари устида туриб сохта эътиқод эгасининг умр йўлини, табиати ва руҳиятидаги эврилишларни таҳлил ҳамда тадқиқ этади. Ботир фирқага узоқ умр насиб этди, у ҳам «Отамдан қолган далалар» қахрамони каби XX аср тенгдоши. Аср охирига келиб у амал қилган эътиқодлар сароб бўлиб чиқди, ўз кўли билан яратган ҳайбатли қоялар бирин-кетин қулай бошлади.

Айни шу паллада унинг қисматида, руҳиятида кечган жараёнларни муаллиф ўзига хос трагикомик тарзда фавкулудда бир маҳорат билан ифодалайди. Шуниси муҳимки, Ботир фирқа бир думалаб осонгина янги замон кишиси – бозор даври одамига айланиб қоладиганлар хилидан эмас. Даврнинг тезкор, шафқатсиз ўзгаришларини у ғоят қийинчилик билан қарши олади. Бунинг учун муаллиф уни ошкора қоралаш, масхаралаш, фош этиш йўлидан бормайди; қаҳрамонни бир тирик инсон сифатида тушуниб, унга ҳам осон эмаслигини, унинг ташвишларида муайян асослар ҳам борлигини, бир тузумдан иккинчи бир тузумга ўтиш чоғи жамиятдаги янгиланишларнинг ўзи кўп қийинчилик, зиддиятлар ичида кечаётганлигини дил-дилдан ҳис этиб қалам тебратади; муаллифнинг сеҳрли қалами остидан қад ростлаган бу ғаройиб осий бандаи ожиз бизга замондош тирик инсон сифатида бор феъл-атвори, дарди-дунёси билан кўз олдингизда «мана мен», деб туради.

Замонавий руҳшунослик таълимотларидан яхши хабардор адиб қаҳрамон руҳияти таҳлили чоғи онгли ва онгсиз – онг ости жараёнларини ғоят нозик илғайди ва уларни китобхонга назокат билан етказди. Ботир фирқа бутун вужуди билан фирқа, коммунистик эътиқод одами бўлса-да, қалби тубида чин инсоний, миллий, умумбашарий, қолаверса, исломий туйғулар ҳам пинҳона маскан тутган. Пайти келганда улар юзага қалқиб чиқади, ўша машъум замонларда уни имконият доирасида амал қилган эътиқодига зид савоб ишларни ҳам адо этишга ундайди. Қалб тубидаги шу ноёб туйғу бу ғаройиб табиат кимсани бугунги мушкул, чигал руҳий қийноқлар гирдобидан чиқишида бирдан-бир нажот калити вазифасини ўтайди.

Шу тариқа, шоир ибораси билан айтганда, асрлар ғамини сўйлаган бир-бирига туташ бу икки роман яхлит ҳолда миллат ва миллий адабиётимиз тарихидаги туб бурилиш палласи –

истибдод интиҳоси ва истиқлолнинг бошланиши даврида сўз сеҳри орқали қад ростлаган беназир бадий обидадир.

УМАРАЛИ НОРМАТОВ,
профессор, филология фанлари доктори.

ҚАЛЪЛАРНИ ЛАРЗАГА СОЛГАН ХИРГОЙИ

Тоғай Муродни шахсан таниш, ҳамсуҳбат бўлиш насиб этмаган, лекин уни ёзувчи сифатида таниганимга анча бўлди. Ёзувчининг «Ойдинда юрган одамлар» қиссасини ўқиганимда исмсиз бир таассурот ичида қолганимни эслайман: маза қилиб ўқиганим рост-у, бировга айтиб бергудек воқеаси йўқдек эди-да!.. Қаҳрамонлари ҳам бинойидек-у, иншо ёзганимда «фалончига ўхшагим келади», дейдиган эмас-да!..

Бу янглиғ таассуротнинг сабабини кейинроқ англадим: адабиётимиз янгиланаётган пайт экан, Тоғай Мурод шу янгиланишни бошлаганлардан бири – бизнинг адабиёт ҳақидаги тасаввурларимизни янгилаган авлоднинг илғорида борган вакиллари экан...

I

«Отамдан қолган далалар» нафақат долзарб мавзуси, балки бадиий жиҳатлари билан-да адабиётимизда жиддий воқеа бўлди. Асарнинг ўзига хос қурилиши, бетакрор ифода йўсини, тилдаги жозиб оҳанг, самимият – буларнинг бари унинг муваффақиятини таъминлаган асосий омиллардир. Бир суҳбатда асар хусусида сўз бориб, «Отамдан қолган далалар» жанр эътибори билан романми?» деган саволни ўртага қўйган эдим. Ҳа, жанрнинг рисоладаги талабларидан келиб чиқилса, бу саволни қўйиш асослидек. Зеро, роман марказида инсон тақдири тургани ҳолда у тугал мақсад эмас, романий қаҳрамон дунёни бадиий идрок этиш, дунё ҳақидаги, унинг жорий ҳолати ҳақидаги яхлит бадиий концепцияни шакллантириш ва ифодалаш воситаси, холос. Шунга кўра, одатда романий қаҳрамон – ўз муҳитига сиғмаётган, муҳит билан зиддиятга киришган, изланаётган шахс сифатида намоён бўлади. Дехқонқулда эса бу хусусиятлар кўринмайди, у – кечаги кунини муҳит измида сассизгина яшаб ўтган, энди кечмишини

мушоҳада қилаётган одам. Дехқонқулнинг тўлақонли романий қаҳрамон сифатида бўй кўрсатишига ривоянинг биринчи шахс тилидан берилгани монелик қилган, айти чоғда, худди шу нарса – ривоянинг биринчи шахсдан берилгани – асарда лирик ибтидонини кучайтиргани ҳам яққол кўринади: асарнинг кўп ўринларида воқеани тасвирлаш (ёки нарса-ходиса, ҳолатни тавсифлаш) эмас, уларга муносабат билдириш мақсади етакчилик қилади. Буларнинг натижаси ўлароқ, асарда лирик ибтидо салмоқли, бадиий жиҳатдан белгиловчи ўрин тутадими, «Отамдан қолган далалар» насрда битилган романик характердаги «поэма»дек, «достон»дек таассурот қолдиради. Асардаги ифода йўсини ҳамда воқеликни бадиий идрок этиш усулининг халқ достонларига эшлиги унинг муваффақиятини таъминлаган қўшимча омил эмасмикин?!

* * *

...романнинг мақсади дунё ҳақидаги, унинг жорий ҳолати ҳақидаги яхлит бадиий концепцияни шакллантириш ва ифодалаш, романий қаҳрамон шунинг воситаси, дедик. Шунга таяниб, «Отамдан қолган далалар» жанрнинг рисолавий талабларига жавоб беришига шубҳа ҳам билдирдик. Бошқа томони, ахир, унда воқеликни қалбидан ўтказиб, унинг таъсирида туғилган кечинмаларини, муносабатини ифодалаётган лирик қаҳрамон – Тоғай Муроднинг ўзи бор-ку?! Дунё билан зиддиятдаги, насиб этган тақдирдан имкони кенгрок бўлганидан муҳитга сиғмаётган, аниқроғи, элининг бир асрдан зиёд муҳит– мустамлака тузумига сиғмай келганини ўзида намоён этиб турган Тоғай Муроднинг ўзи рисоладаги романий қаҳрамон эмасми?!.

* * *

«Отамдан қолган далалар»ни реалистик асар деганимиз ҳолда, унда реалистик шартлилик даражасининг юқорилиги ва

бу нарса қатъий реализм талабларидан жиддий чекинишларга олиб келганлигини эътироф этишга тўғри келади. Бу нималарда кўрилади? Аввало, вақтнинг шартлилиги: 20-йилларда эс таниган болакай 60-йилларда ҳам болалигича қолади. Бугина эмас, умуман, асарда тасвирланган (ёки эслатилган, ишора қилинган) воқеалар, тафсилотлар реал хронологияга доим ҳам мувофиқ келавермайди. Ундаги қатор образлар (масалан, идеология, киночилар, мустамлакачилар ва б.) реалистик образлар сифатида эмас, кўпроқ шартли, рамзий «маска» сифатида бўй кўрсатади. Шунга ўхшаш, асарда ҳақиқий фамилиялари остида ҳаракатланувчи шўро ҳукуматининг таниқли арбоблари (Полторацкий, Колесов, Успенский ва б.), мураккаб тақдир эгаси полковник Чанишевларнинг битта ҳаётий ҳолат – Ақраб кўрбошининг кўлга олиниши доирасида тасвирлангани ҳам шартлиликдан ўзга эмас. Булардан кўринадики, асарда мустабид тузумнинг том маънодаги реалистик образи эмас, унинг шартли образи яратилади: ўқувчининг кўз олдида инсонийликдан буткул маҳрум ёвузлик тимсоли гавдалантирилади. Асарнинг умумий руҳини, «хийла кескин – тенденциоз» руҳини белгилаган бу каби усулнинг (ёвузлик лагерининг ўта шартлилигию эзгулик лагерининг ҳаётий тасвирланиши) илдизи ҳам аслида халқ оғзаки ижодидан озикланади...

* * *

... меъёрдан ортган тенденциозлик – қусур, унинг реализмга хос эмаслиги исбот талаб қилмайдиган айни ҳақиқат. Аммо «Отамдан қолган далалар» – даврнинг бадий ҳужжати, унда жамиятнинг мустамлакачилик барҳам топиб, истиқлол неъматига ноил бўлган пайтдаги руҳияти акслангани ҳам бундан асло кам бўлмаган ҳақиқат. Зеро, унда ҳаммамизнинг – «деҳқон» («деҳқон» – ер эгаси демек эмасми?!) бўла туриб «кул»ликда умргузаронлик қилган сизу бизнинг кайфиятимиз, парчаланган

занжирлар устида турганча кечмишимизга соғлом назар солган, мустабид тузумни яниб турган ҳолатимиз акланган. Донишмандлардан бири «Инсоният ўз ўтмиши билан кулиб хайрлашади», деган экан. Асар ёзилган пайтда на Тоғай Мурод, на сизу биз ўтмиш билан кулиб, кулиш қайда, хотиржам хайрлашишга ҳам қодир эмас, негаки, истибдод занжирлари қолдирган яралардан ҳали қон сизиб турганди. Шу маънода, «Отамдан қолган далалар» – узоқ йиллар йиғилган дарднинг мисоли вулқондай отилиши, мустамлака билан хайрлашаётган халқнинг йиғи– йўқлови. Йўқ, мустамлакага куйиб эмас, топталган қадри, ғурурини ўйлаб чеккан ноласи юракни эзадиган, руҳни туширадиган эмас, аксинча, киши руҳини юксалтирадиган, қаддини тиклайдиган нола...

* * *

«Отамдан қолган далалар»нинг, умуман, Тоғай Мурод насрининг тили ўзига хос, услуби ўзига хос. Сираси, кўникиб олмагунча ғалат кўринса ҳам эҳтимол. Эҳтимоли нимаси, асли ҳам шундай-да!.. «Отамдан қолган далалар»ни ўқиганда раҳматли бобомнинг Сўфи Оллоёрни ўқиши, ўқиши эмас, хиргойи қилишини эслайман, беихтиёр хиргойи қилишга ўтаман... Сиз ҳам уриниб кўринг-а, тилнинг нечоғли жозиб эканини ҳис қиласиз... Ҳа, дарвоқе, тилингиз хиргойи қилганида, қалбингиз сомеъ бўлсин: чанқовуз, най нолалари ортидан элас-элас жанг ноғоралари – довул сасини илғайсиз, борган сари бу сас кучайиб боради...

* * *

...ҳозирча «Отамдан қолган далалар» танқидчиликда кўпроқ ғоявий-мазмуний жиҳатларидан келиб чиқиб баҳоланди, унинг поэтик хусусиятлари, бадий ўзига хослигини атрофлича ўрганиш, асарнинг жозибасини таъмин этган омилларни очиб бериш бугун ва эртанинг вазифаси бўлиб турибди. Шунга

қарамай, бир гапни дадил айтиш мумкин: «Отамдан қолган далалар»нинг жанрини роман деймизми ё бошқами, унда воқелик реалистик тасвирланган деймизми ё нореалистик, ёзувчи муносабатини тенденциоз деймизми ва ё объектив – булардан қатъи назар, у юртимиз тарихининг муайян босқичида вужудга келган бадий феномен, яхши ва бетакрор асарлигича қолаверади.

II

...адабиётимизни янгилаган авлод деб айтдик. Бу янгилашиш, аввало, инсонга муносабатда юз кўрсатди. Энди инсонни «буюк ғоя»га алоқаси ё унга қилган хизматидан келиб чиқиб баҳолаш эмас, уни бир инсон сифатида англаш, дарду қувончи, орзу армонларини кўрсатишга интилиш кучайди. Қарасак, атрофимизда елиб-ёниб ё ғивирсиб – тутаб юрган одамки бор, бари ИНСОН экан – ҳар қайсиси олам ичра бир олам экан. Тоғай Мурод шу оддий ҳақиқатни кўпчилигимиздан аввалроқ англаган, кал чавандоз ёки бефарзанд қарияларнинг ўй-ташвишлари, дард-армонлари, туйғу-кечинмалари анча-мунчадан қолишмайди, «кичик одам»ларда-да катта қалб бўлади, деган ақида билан ижод майдониға кирган экан...

* * *

Ботир фирқани кўпчилик «Қизил», деб сўқади, унинг учун фахр бўлган орденларни улоқтиришни, эътиқод қилиб, яшаб ўтган умрининг мазмуни сифатида ҳар вақт ёнида ифтихор билан олиб юрган партбилетини ёқишни талаб қилишади...

«Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романи худди шундай– минглаб «ботир фирқалар» оёқ қўйган замин бирдан йўқолиб, ўтмиш ва келажак орасида муаллақ туриб қолган бир даврда ёзилган...

Тоғай Муроднинг ҳеч бир асарида «қизиллик» кўрилмаган, у ҳеч вақт «қизил» бўлган эмас. Шундай экан, у ҳам кўп қатори Ботир фирқани ерпарчин қилса, бундан ўз вақтида мўмайгина

сиёсий дивиденд олақолса бўлмасмиди? Бўлмас эканки, Ботир фирқада бир инсон фожиасини кўришга интилган-да... чинакам санъаткор учун ғоя эмас, инсон бирламчи деган эътиқод билан қалам тебратган-да, ахир...

* * *

...«олдин баҳор – охир хазон бўлди», нима бўлганда ҳам, Ботир фирқа умрини яшаб ўтди: Ботир қўшчи эди – «Ботир фирқа» бўлди, сўнгра «ўртоқ Эсонов» бўлиб давр сурди: кимгадир яхшилик қилди, кимгадир ёмонлик; нимадир курди, ниманидир бузди... – барини элга хизмат қиляпман, эл учун қиляпман, эл саводи учун қиляпман, деган ишончда қилди. Кун келиб, хизматлари бир пул бўлди: ёв қочғач кўпайган ботирлар уни «Қизил», дедилар, миллатнинг душмани, дедилар...

Ахир, «сиз кимнинг зурриётини бозорга олиб чиққанингизни биляпсизми?» дея эшонзодалар фожиасига куйган ҳам, «Шугина бир... гўдакни боқиб бўлмай қолдимми?» – дея эл аҳволдан юраги сел бўлган ҳам, «азиз зотларни беваси, жуда табаррук зотларни зурриёти», дея уларни НКВДчилардан тилаб олган ҳам Ботир фирқа эмасми?! Қаранг-а, Саидхўжа эшон хонақоси бузилганида: «Эл-юрт нафас ютди. Эл-юрт сув сепмишдай жимжит бўлди. Эл-юрт аза тутди», холос... Ботир фирқа бир тадбир қилмоқчи бўлганида, «Фаол зоти бор – ўзини олиб қочди», – бежиз эмас. Ботир фирқа «яккаш ўзи ўйлади. Бир эскича, бир янгича ўйлади. Эскича билан янгичани қўшиб ўйлади» ва «юрак ютиб... бир ишга қўл урди»: хонақонинг «мумтоз усталар» ясаган дарвоза-деразаларини ўтинхонага яширди...

«Ўзингиз қандай бўлсангиз, сизга шундоқ амирлар қўйилур», дейилади муқаддас битикларда. Яшириб нима қилдик, ёв қочғач, ҳаммамиз-да ботирландик ва... борки кулфатлар учун айбни кечаги куннинг юрт оғаларига юкладик-қўйдик... Ўзни айбдор ҳис қилиш оғир, ўзгани айблаш осон – кўнгилни хотиржам

этдик гўё. Тоғай Муроднинг безовта қалби бунга кўнмади, кўнолмади...

* * *

Бежиз эмас, дедик... бежиз демадик...

Ботир фирқа очликдан нобуд бўлган ҳамқишлоқлари ҳақиға дуо қилишга чоғланди ва шу он ёнида НКВДчилар борлигини эслаб, сезиб қолишмадими, дея ҳадиқда қолди... Ботир фирқа очарчиликка қарши ғаройиб кураш усулини кўриб, «Ўз эл-юртингиз эмасми, одамга пича ботар экан. Унча-мунча малол келар экан», дея ожизгина эътироз қилди, дилидагининг озроғини тилига чиқарди. Бироқ НКВДчилар бу «Совет ҳукуматининг буйруғи! Совет ҳукуматининг хошиш-иродаси! Ёки совет ҳукуматидан норозимисиз?» дея уни дарҳол ўзига келтиришди: «Ана шунда, Ботир фирқа бир сесканиб олди»...

Сескангани гуноҳми? Дарҳол ўзини ўнглаб, қаддини тик тутганича, «Яшасин, Шўро ҳукумати!» дея тантанавор ҳайқиргани айбми?.. Айблашга ҳақлимизми?.. Дадил бир нарса дейиш қийин: бу ўринда ҳар кимнинг ҳукми ўзича тўғридир балки?! Эҳтимол, бироқ шу ўринда бир қиёс ўтказгим келди. Муртадлик – диндан қайтиш, энг оғир гуноҳ саналади. Шариатга кўра, муртад ўлимга мустаҳиқ. Лекин агар киши ўлим хавфи олдида ноилож диндан қайтган бўлса, бу жазога мустаҳиқ эмас; агар ўлим хавфи олдида ҳам диндан қайтмаса, ўлимни танласа, у шаҳид мақомидадир... Бу-да бир диний қадрият. Бас, мустабид тузум қурбони бўлган шаҳидларга ҳурматимиз шунга мос-у, омон қолганларга муносабатимиз зид келиб қолмаяптими?

Тоғай Мурод қаҳрамонига эврилиб кўрди, Тоғай Мурод қаҳрамонига ёғилган таъна-маломатларни ўз танасида синаб кўрди... Тоғай Мурод тахминан шундай ўйлади, шу боисгина бизнинг ўй-мушоҳадаларимизни ҳам шу ўзанга солди, сола билди...

* * *

Қабристонларни зиёрат қилиб туриш буюрилган бизга. Бежиз эмас. Қабристон – ўтмиш билан келажакни туташтирган жой: ҳаммамизнинг аждодларимиз шунда, ҳаммамизнинг борар жойимиз – шу. Қабристон дунёнинг фонийлигини, инсон умри жуда қисқалигини, киши ўз амаллари учун ҳам ўтмиш, ҳам келажак олдида бирдек масъуллигини эслатиб туради...

Ботир фирқа руҳиятидаги бурилиш, янгиланишда қабристон зиёратлари ҳал қилувчи туртки бўлди... Жанозасиз кўмилган «райком Тўракулов» қабри бошидаги беўхшов тиловати, «хўнг-хўнг йиғлаб қўя бергани... ўкириб-ўкириб йиғлаб қўя бергани» – Ботир фирқанинг тазарруси, кўлидан келганча амаллаган тавбаси.

Тиловат асноси «ўртоқ Ягода қиличларидан айланиб ўтган, Ежов ўқларига чап берган, Берия қамоқларидан эсон-омон ўтган» Ботир фирқа «уруш-уруш» ўйнаган болаларни КГБ фахмлаб, даҳшатга тушди... Бежиз эмас: «илон чаққан киши ола арқондан кўрқади»... зарб излари калтакланган танадан кетар-у, калтакланган руҳдан асло кетмайди. Ботир фирқа муттасил кўрқувда яшади, шу кўрқув уни дилидаги норозиликни ўлдириб яшашга кўниктирди. Собиқ райком Тўракуловни партиявий дафн этиш ҳақида партиявий топшириқ олганида, кўнгли бунга осонгина кўнган эмас: тун билан ухлаёлмай чиқади, лекин... эртаси марҳумни жанозасиз кўмдиради...

Инсонда танлов имконияти ҳамиша бор... Айтайлик, Ботир фирқада муттасил кўрқув остида яшаш ёки тик туриб ўлиш имконлари мавжуд эди. Фирқа биринчи имконни танлади. Тоғай Мурод танлаш унинг ҳаққи деб билади, қораламайди – тасвирлаб кўрсатади: ўқувчиси қаршисида танлов имкониятини яратиб, эътиқодига содиқлигича шаҳидлик йўлини тутганлар кўпайса, дея умидланади...

* * *

...Маъни деганлари жуда серкирра нарса: қай тарафдан карама, унинг қатор қирралари нигоҳингдан пинҳон: қай томондан қарасанг, шунга мос қирралари кўз олдингда намоён: ҳамма қирраларни бирдан ва бирдек кўра олиш одам боласининг чекига тушмабди. Роман финалини ўзимча англадим, ўзимча мағзини чаққан бўлдим...

Ботир фирқа эккан чинорлар кўпориб ташланди, Ботир фирқа яратган боғ ўрнидан Буюк ипак йўли ўтар бўлди... Умр беиз кетди – умр беиз кетмади... эл ўша чинорлар соясидан бахра олган, боғ меваларидан элнинг оғзи чучиган... Э-воҳ, соя ўткинчи, тот ўткинчи... – умр беиз кетдимми?.. Алҳазар... бунақада нафақат Ботир фирқа, умуман, инсон умри маънисиз, бенаф бўлиб чиқмайдими?! Йўқ, Ботир фирқа бунга кўнмайди... аниқроғи, Тоғай Муроднинг безовта қалби бунга кўнмайди, кўнолмайди – у жавоб излайди, ўртаниб жавоб излайди, юраги ёниб, жизғанак бўлиб жавоб излайди... Излаган– топади: Ботир фирқа ҳам жавоб топди, тўғрироғи, унинг воситасида Тоғай Мурод жавоб топди. Руҳий изтироблари адоғида ўзи излаган маънига яқинлашган Ботир фирқанинг ҳолатини кўринг:

«жони ачиди... тани куйди» – «тан-жони... шодланди»

«ичи куйди» – «ичи кулди»

«кўзларида қайғу бўлди» – «кўзларида байрам бўлди».

«Ботир фирқа ўзи учун «Биз эккан чинорлар... Буюк ипак йўли бўлди», деган ҳақиқатни кашф этди, «Биз энди Буюк ипак йўлида юрамиз», дея фахр этди. Аввалги биз бошқа, кейингиси бошқа. Аввал у ўзини тамом ортиқча сезган, ўзини элдан ажратган эди – энди қўшиляпти, уни «Қизил», дея чиқитга чиқармоқ бўлишганди – чиқаролмадилар: «Одамнинг чиқити бўлмайди»; уни сонга қўшдилар – у қайта тирилди...

Ҳа, ҳар қандай амал... эзгу ният билан қилинган амал-да ўткинчи, унинг маҳсули-да ўткинчи, фақат ЭЗГУ НИЯТнинг

Ўзигина собит, шунинг ўзигина боқий. Эзгу ният – авлодлар орасидаги кўринмас занжир, эзгу ният ўтмиш билан бугун ва эртани бирлаштиради – ҳаммамизни ҳеч бир «чикит»сиз битта томирга мансуб этади. Эзгу ният элни халқ, халқни миллат қилади, эзгу ният атрофида бирлашсагина Буюк ипак йўлида миллатнинг йўли унади... Тоғай Мурод англаган маъни– шу, тўғрироғи, унинг каминага аён бўлган қирраси – шу...

III

Тоғай Мурод эзгу ниятларни дилига тугиб ижод қилди...

Тоғай Мурод эзгулик мавқеида мустақим бўлишга интилди...

Тоғай Мурод эзгулик уруғларини қалбларимизга сочиб кетди...

Ўзида полвонларга хос тантилиқ, шоирларга хос инжалиқ, дарвешларга хос ғаройиблик, эл-юртига фарзандга хос беғараз муҳаббатни жам этган ўзбекнинг катта адибидан мерос икки романнинг қайта нашри барчамизга муборак бўлсин...

ДИЛМУРОД ҚУРОНОВ,
филология фанлари доктори.

ОТАМДАН ҚОЛГАН ДАЛАЛАР

*Бирлашган Миллатлар Ташиклоти
аъзоси – озод Ўзбекистон учун битдим.*

МУАЛЛИФ

БИРИНЧИ БОБ

1

Мен фарғоначи Жамолиддин кетмон набираси бўламан.

2

Бобомиз ҳовлиси Фарғонада бўлади.

Даласи Фарғона адоғида бўлади.

Бобомиз даласи олдидан бир ариқ сув оқади.

Сув гавҳар зилол-гавҳар зилол сув бўлади.

Сув эгилмиш толлар мажнун-мажнун солланади.

Ариқ ўнгида шаҳардан келажак йўл бўлади.

Йўл ариқ ёқалаб ўтади. Йўл мажнунтол соялаб ўтади.

Бобомиз ана шу йўлдан саҳар-саҳар далалайди.

Толга хуржун илади. Таҳорат олади. Қиблалатиб белбоғ ёйди.

Чўлпон юлдуз пойида кулоқ қоқади. Чўлпон юлдуз пойида
сажда этади.

3

Бобомизда нима бўлади – кетмон бўлади.

Кетмон эмас – бир балои бад бўлади!

— Жамолиддинни кетмони даласидай келади! – дейди эл.

Эл қаерда қандай улкан нима кўрса бўлди – бобомиз

кетмонига нисбат беради.

— Ол-а, Жамолиддинни кетмонидай келади-я! – дейди эл.

4

Бобомиз урмиш кетмонни ўзидан ўзга ердан тортиб ололмайди.

Бобомиз калима қайтариб-қайтариб кетмон чопади. Худони ёдлаб-ёдлаб кетмон чопади. Худого шукрона айтиб-айтиб кетмон чопади.

Йўлдан ўтгич-кетгичлар бобомизга ҳорманг, этади.

Бобомиз йўлга киё-да боқмайди. Даладан бош кўтармайин бор бўлинг, этади.

Шу боис, йўлдан ким ўтади-ким кетади — билмайди. Билгиси-да келмайди. Ким бўлса-да – бир мўмин, мусулмон-да, дейди.

5

Саратон жингиртоб-жингиртоб куйдирмиш бир маҳал йўлдан ажабтовур овозлар эшитилади.

Ажабтовур овозлар ўз йўлида кета беради. Бир оғиз ҳорманг, этмайди.

Шунда, бобомиз кетмонни ер ботиради. Энгашмиш кўйи тиззаларига кафт тирайди. Ер остидан йўлга кўз ташлайди.

Бобомиз кўзимга тер томди-ёв, дея ўйлайди. Қўли юзи билан кўзларини артади.

Бобомиз бошқатдан қарайди.

Во дариғо, шу кўринмиш ажина бўлдимми? Ҳа, йўғ-а! Умри шу далада ўтди – бир нима-да кўрмади.

Ё, шу кўринмиш туш бўлдимми? Ҳа, йўғ-а! Ўлик-тирик сергак вақт-а!

Мусичалар узиб-узиб ку-кулайди.

Кун ёнади.

Саратон сап-сарик товланади.

Ўткинчи балолар саратондай сап-сарик бўлади.

Саратон балолардан сарик бўлади, балолар саратондан-да сарик бўлади.

Бобомиз қад ростлаб қарайди. Йўлга бетма-бет бўлиб қарайди. Ўнг кафтини қоши узра соябон қилиб қарайди.

Бобомиз пичир-пичир калима қайтаради. Кетмонини елка ола-ола қадамлайди.

Ариқ лабида ювиниб-чайинади. Хуржунидан тушлигини олади. Ариқ бўйида ёяди.

Бобомиз чордона қуриб ўтиради. Ариққа нон ботириб-нон ботириб тушлик қилади. Ариқдан қўшқовучлаб-қўшқовучлаб сув олиб тушлик қилади.

6

Кун қиёмдан-қиём бўлади.

Йўлдан Салоҳиддин бўйрачи ўтади.

Бобомиз бўйрачини гапга солади.

— Сиздан олдин ашиёкка бир бало ўтди, — дейди бобомиз.

Салоҳиддин бўйрачи ариқ ўнгида оёқ илади.

— Ажина бўлиб ажина бўлмади, одам бўлиб одам бўлмади, — дейди бобомиз.

Бўйрачи ариқ бўйида соялайди. Бобомиз билан муқобил бўлади.

— Кўрдим, Кетмон, кўрдим, — дейди бўйрачи. – Ўзимни йўлдан четга олиб турдим.

— Нега-нега?

— Ғайридинлар билан йўлим бир бўлмасин, дедим-да.

— Бизнинг кўчамизда ғайридинлар... еб юрибдими?

— Э-э, Кетмон, Кетмон. Сенга кетмон бўлса бўлди. Сен ҳам одамдай бўлиб, кетмондан бош кўтарсанг экан, дунёдан хабардор бўлсанг.

— Мана, кетмондан бошимни олиб ўтирибман.

— Қорнинг очгандир-да. Бўлмаса, кетмондан бош

кўтарармидинг.

Салоҳиддин бўйрачи шундай дея, йўл бош-адоғига қараб олади. Бобомиз олдига лик этиб сапчиб ўтади. Бобомиз қабатига чўқади. Бобомиз билан елкама-елка бўлади.

— Фарғонага Оқпошшо келди, — дея пичирлайди.

— Муллалар Оқпошшо бизни ололмайди, деятиб эди-ю?

— Олибди-да.

— Кўқондан Олимқули лашкарбоши Чимканга лашкар тортиб кетибди, деятиб эди-ю?

— Олибди, олибди. Ололмас экан-у, Бухоро амири Музаффархон ўтириб кўйибди. Олимқули лашкарбоши Чимканда Оқпошшо елкасини ерга теккизибди.

Оқпошшолиларни битта кўймай қиличдан ўтказмоқчи бўлиб турса, Музаффархон бизнинг Кўқонга дафъа қилибди.

— Бўламан дегич эл, бир-бирини ботирим дейди, бўлмаман дегич эл, бир-бирини этини ейди.

— Олимқули лашкарбоши ғазот майдонини ташлаб, ўзимизнинг Кўқонни ўзимизнинг Бухоро амиридан мудофаалаш учун қайтиб келибди. Оқпошшо бундан фойдаланибди. Чалажон оқ лашкарлар тагин дафъа қилибди. Олдин Чимканни олибди, кейин Тошканни олибди.

— Ҳа, тавқи лаънатлар! Тошканниям олибдими-а?

— Олибди, Тошканниям олибди, Саидазимбой дегич савдогар бой Оқпошшога Тошканни сотибди. Тошканда Кайковус дегич улкан бир ариқ бор экан, Тошкан ёлғиз ана шу Кайковусдан сувлар экан. Саидазимбой Оқпошшога ана шу Кайковусни чиппа бўғиб, Чирчиққа буриб юборишни маслаҳат берибди. Оқпошшо Саидазимбой гапи билан Кайковусни чаппа қайириб, Чирчиққа оқизибди. Ана шундан Тошкан қирк икки кеча-кундуз сувсиз қолибди. Халқ ҳолдан тойиб, Тошканни мудофаа қилолмай қолибди. Оқпошшо саҳарлайн Тошканни босибди.

— Ила-била, Қўқонгача келибдими-а?

— Тошкан билан Қўқон ораси икки қош оралиғидай келади. Етиб келади-да. Ўзимизнинг Қўқон хони ҳе йўқ, бе йўқ, шаҳар дарвозасини очиб берибди. Марҳамати учун Оқпошшодан «Аслзода» фахрия унвони олибди, нишон олибди...

Бобомиз чапараста-чапараста сўқади:

— Ҳе, эна...!

7

Худо бермиш кун бўлади – йўлда Оқподшо бўлади.

Бобомиз Оқподшога кет буриб кетмон чопади. Бобомиз Оқподшога терс бўлиб кетмон чопади.

Бобомиз Оқподшо бетини кўрмайин-да, куймайин-да, дейди.

Оқподшо арава миниб ўтади. Оқподшо соз чалиб ўтади.

Оқподшо ашула айтиб ўтади. Оқподшо хуштак чалиб ўтади.

Бобомиз шунда-да Оқподшо бетига қайрилиб қарамайди.

Энкаймиш кўйи бутлари орасидан мўралайди.

Оқподшо оёқлари осмонда бўлиб кўринади, бошлари ерда бўлиб кўринади.

Оқподшо олабўжи бўлиб кўринади!

Бобомиз тушликда-да Оқподшога кет буриб ўтиради.

Даласига юз солиб-юз солиб тушлик қилади.

Оқподшолик арава ариқ ёқасида оёқ илади.

Аравадан тап-тап Оқподшо тушади.

Бобомиз Оқподшо тарафга кўз қирида қарайди. Шунда ажаб синоат кўради.

Бир жуфт оқбадан-оқбадан олабўжи дала оралай боради.

Олдин-кетин боради. Ғоз-ғоз боради.

Оқбадан олабўжилар боради-боради – дала киндигида оёқ илади. Ғоз туради-туради — узала тушиб ётиб олади.

Бобомиз кўзларини юмиб-очиқ қарайди. Бобомиз кўзларини пирпиратиб қарайди.

— Ё, тавба-а! – дейди.

Бобомиз оҳиста-оҳиста тўркалади. Кетмонини елка олади.
Сўқмоқ бўйлаб боради.

Бобомиз бир қапа жойни кафтдай поллаб эди. Тупроғини кафтларида эзиб-эзиб майдалаб эди. Кепакдай-кепакдай мулойимлаб эди. Кепак тупроққа дон сепиб-сепиб ташлаб эди. Чумчук териб кетмасин дея, кепак тупроқ узра ун мисол тупроқ сепиб-сепиб қўйиб эди.

Ана шу кепак тупроқда, ана шу ун тупроқда, бир жуфт Оқподшо ялпайиб-ялпайиб ётади!

Оқподшо қип-яланғоч ётади! Оқподшо онадан энди туғилмишдай ётади!

Эркакзот Оқподшода ақалли бир энлик лунги бўлмайди.

Аёлзот Оқподшо маммалари осма қовундай-осма қовундай осилиб ётади.

Бобомиз билаклари билан бетларини бекитади.

— Ийя-ийя! — деб чаппа бурилади.

Оқподшолар ана шунда калла кўтариб қарайди. Ёнбош ётиб қарайди. Кўз қисиб қарайди. Эркакзот Оқподшо кафтида тупроқ ўйнайди.

— Тупроғингни биз учун мулойимлаб қўйибсан, миннатдорчилик билдирамиз,— дейди.

— Юриб-юриб, охири сенинг тупроғингни танладик. Бахтинг бор экан, — дейди аёлзот Оқподшо.

— Ўзиям бизбоп тупроқ бўлибди-да.

— Ана энди, куёшда мазза қилиб тобланиб ётамиз.

— Нима учун юзингни яширасан? Сен ҳам куёшда тоблан.

Бобомиз шу зайли лўкиллаб-лўкиллаб қайта беради.

Бобомиз ариқ лабида музтар бўлиб-музтар бўлиб ўтиради. Бетларини чангаллаб-чангаллаб ўтиради.

Бобомиз нима кўрди, қачон кўрди – ақли-да бовар этмайди.

Оқподшолар жойидан жилади. Далани қоқ оралаб келади. Ўзларини сувга ташлайди.

Оқподшолар сув шалоплатиб-сув шалоплатиб чўмилади.

Оқподшолар бобомизга таклидан билаклари билан бетларини бекитади.

— Ийя-ийя!—дея, бобомизни майна этиб-этиб сув ғарқоб бўлади.

— Ийя-ийя! — дея, хохлашиб-хохлашиб сув ғарқоб бўлади.

Оқподшолар қийқириб-қийқириб чўмилади.

Толларда тушламиш чумчуқлар гурр-гурр учади.

Гавҳар сув бўтана бўлади.

8

Шу-шу бўлади – бобомиз даласи юзини қайтиб кўрмас бўлади.

— Тоққа кетаман, — дейди бобомиз. — Тоғдан ер оламан.

— Тоғ олис-да, — дея минғиллайди момомиз.

— Олис бўлса бўлар. Ана, тоғдан ер олиб ишлаяптилар. Ўлиб қолмаяптилар.

— Энди дейман-да, олисни шўрвасидан яқинни ёвғони, дейман-да.

— Даламда мусулмон оёқ босар ер қолмади. Даламда деҳқон оёқ босар ер қолмади. Бўлди, энди қайтиб оёқ босмайман.

— Далада нима айб.

— Кофир юмалаб ётар далада файз қоладими?

Момомиз қувватламиш бўлиб бош ирғайди.

— Танасида мана мунча либоси бўлса, ўлсин агар!— дейди бобомиз. — Бир жойлари даламда мана бундай диркиллаб турибди!

Момомиз оғзини ушлаб-ушлаб кулади.

— Бир ётса, ётибди-да.

— Бўлди, энди у даладан барака кўтарилди.

— Босиб-босиб сувланг. Сув нималарни ювмайди.

— Сув? Сув қолдими! Оқ тўнғиздай ариқ ағнай бериб, сувни-да ҳаромлади! Ит-да ариқ лабидан ялаб-ялаб сув ичади!

Оқпошшо бўлса, оқ тўнғиздай ариқ ағнади!

Момомиз гап билан андармон бўлиб билмайди. Кўйлак этаклари йиғилади-йиғилади — тиззалаб боради. Тагин йиғилади-йиғилади – тиззадан сонлаб-сонлаб боради.

Момомиз лозим улоғлари намойиш бўлади. Бобомиз бўш пиёлани зарда билан тўнтариб ташлайди. Лик этиб жойидан туради.

— Этагингизни ёпсангиз бўлмайдими? — дея ўшқиради. — Нима, Оқпошшомидингиз?

9

Бобомиз тоғлаб боролмай қолади.

Хуфтон вақти-хуфтон вақти гузардан аччиқ-аччиқ бақирик-чақирик келади.

Бобомиз нима гап, дея чопкиллаб-чопкиллаб боради.

Гузар олатўполон бўлади. Гузар олатасир бўлади.

— Ғазот, ғазот!

— Муҳораба, муҳораба!

Бобомиз ўз дардини ўзи туяди. Бобомиз ўз куйигини ўзи туяди.

Гап йўқ, сўз йўқ — қинидан пичоғини олади.

Биров пичоқ олади. Биров таёқ олади. Биров тош олади.

Эл оқкалтак-қоракалтак бўлади.

Эл мулла Намозни оппоқ кигиз солади. Кигиз тўрт бурчидан олади.

Эл кигиз кўтариб-кўтариб такбир айтади. Эл кигиз кўтариб-кўтариб зикри самоъ айтади.

Эл ушбу кигиздайин оппоқ от етаклаб келади.

Эл мулла Намозни ана шу оппоқ кигиздан ана шу оппоқ отга миндиради.

— Пирим, йўл бошласинлар! — дейди.

Мулла Намоз оқ отда кафт очади.

Эл ёппа барака омин қилади.

Мулла Намоз оқ отда йўл олади.

Эл кўтарилади. Эл оқ отлик кетидан йўл олади.

Йўлда ушоқдай Ибодин соқов қатиқ сотади. Элга кадида қатиқ тутади. «Ап-ап-ап», дейди.

«Қатиқдан ичиб кетинглар, қатиқдан», демокчи бўлади.

Алвир-шалвир Ибодин соқов Ҳаётхон дегич момонинг ёлғиз ўғли бўлади. Туғма соқов Ибодин илжайиб-илжайиб юради. Бакрайиб-бакрайиб юради.

Ёлғиз ўғил Ибодин, соқов ўғил Ибодин, қатиқ сотиб она боқади.

Эл Ибодин соқовни айланиб ўтади. Эл Ибодин соқовни йўлдан қоч, дея туртиб ўтади.

Ибодин соқов кети билан ўтириб қолади.

Бобомиз ушоқдай Ибодин соқовни даст кўтариб, чет олади. Ўнгири билан бет-бошини артади. Қатиғини бир кўтаришда ичади. Кўлига чақа беради. Елкасига қоқа-қоқа уйига жўнатади.

Эл Оқподшо қароргоҳилаб келгуничайин олақароқ тун бўлади.

Эл ўқлоғдай-ўқлоғдай чўян панжаралар билан ўралмиш қароргоҳни ўраб олади.

Оқ отлик қароргоҳ эшигидан от кўяди.

Оқкалтак-қоракалтак эл-да ўзларини эшик уради.

Эшикоғалар донг қотиб қолади. Отишларини-да билмайди, отмасларини-да билмайди.

Эшиқдан бошлаб қон тўкилади.

Эл иккита эшикоғани-да пичоқлаб ўлдиради.

Эл ичкарида оёқ узатиб ётмиш Оқподшоларни жойида босади.

Эл Оқподшони бўғиб-бўғиб ўлдиради. Эл Оқподшони бўғизлаб-бўғизлаб ўлдиради. Эл Оқподшони пичоқлаб-пичоқлаб ўлдиради.

Қароргоҳда тирик жон қолмайди.

Ана энди қароргоҳга ўт қўйиб юборажак бўладилар.
— Минбаъд, мусулмонлар, минбаъд! – дея амр беради оқ отлиқ. – Бу иморатни Оқпошшо Петербургдан олиб келмади! Бу иморат ўзимизнинг иморатдир! Онқадарким, Оқпошшо келиб жойлашиб олди! Шундай экан, минбаъд иморатга зиён бермангиз.

Эл тутантириқни оёқ остига ташлайди. Тепкилаб-тепкилаб ўчиради.

— Мусулмонлар! – зафарона дейди оқ отлиқ. — Мана, Оқпошшони ер билан яксон этдик! Эл-юртимизни Оқпошшодан озод этдик! Алҳол, энди ўз юртларингизга ўзларингиз бек бўлиб кун кечиргайсизлар!

Эл шод-хуррамлигини шойи этиш учун карнай-сурнай йўқлайди.

Зим-зиё тунда карнай-сурнай қани?

Шунда эл ҳовучлари билан карнай чалади. Ҳовучлари билан сурнай чалади. Ҳовучлари билан сибизга чалади.

Ғафлатда ётмишлар уйларидан ташқарилайди. Аланг-жалаңг бўлади.

— Нима бўлди? – дейди.

Эл зафарларини шойи этади:

— Ўз юртимизни қайтиб олдик!

— Оқпошшони пичоқдан ўтказдик!

Эл ана шундай кайфиятда тарқалади.

10

Оқподшо келади – ана энди келади!

Фарғонани Оқподшо босади.

Оқподшо шаҳар оралайди.

Шаҳарда тирик жон бўлади — гузар ҳайдайди.

Оқподшо бобомиз уйини-да босади. Момомиз билагидан олиб отади.

Момомиз жалп этиб ташқари тушади.

Момомиз уввос-уввос йиғлайди. Момомиз ер таяниб турайин, дейди — туrolмайди.

Оқподшо момомиз сочидан бурайди. Оқподшо момомиз сочидан судрайди.

Момомиз ер кучиб-кучиб йиғлайди. Момомиз ер тирнаб-тирнаб йиғлайди.

Момомиз қон-қора қақшайди.

— Ўлдим, ўлдим-а!..— дея вовайло этади.

Момомиз нимкала соз-нимкала соз оёқ олади.

Момомиз мункиб-мункиб одимлайди. Момомиз алпон-талпон одимлайди.

Кетидан ушоқ ўғлонлари ияради.

Олдиларидан Ибодин соқов келиб қолади. Қўлтиғида бир кади катик бўлади.

Ибодин соқов элга илжайиб-илжайиб ўтади. Ибодин соқов Оқподшога бақрайиб-бақрайиб ўтади.

Оқподшо биров-бировига қараб олади. Ажабона-ажабона елка қисади.

— Эй, чучела, йўл бўлсин?— дейди.

Ибодин соқов илжайиб-илжайиб ўта беради.

— Эй, чучела, сенга айтаяпман?!

Ибодин соқов Оқподшога қайрилиб-да қарамайди. Бақрайиб-бақрайиб ўта беради.

Оқподшо отини йўрттириб боради. Ибодин соқов олдини олади.

Ибодин соқов от тумшуғига илжайиб қарайди. Отлик подшога илжайиб қарайди. Отликни айланиб ўтарман бўлади.

Шунда, бошқа бир отлик тўғаноқ бўлади.

Ибодин соқов бир ўнг отликқа илжаяди, бир чап отликқа илжаяди. Бўш кўлини гузар тараф «ниш» этади. «У-у-у», дейди:

«Ҳай, анави гузарга кетаяпман».

Сўғин, қўлтиғидаги қатикқа ишора беради:

«Қатик олиб кетаяпман».

Оқподшо қатикқа эгилиб қарайди.

— Қатиғини олиб ичамизми? – дейди.

— Кўй-е, буларни қатиғини ичиб бўладими!

— Ким билади, энасини соғиб қатик қиладими!

Оқподшо қамчи сопини Ибодин соқов пешонасига нуқилайди.

— Олдимга туш! — дея зуғумлайди.

Ибодин соқов элга бир қараб олади. Бошини сарак-сарак этади. «Па-па-па», дейди:

«Эл олдидан ўтдим, бировиям қатик сўрамади».

Ибодин соқов илжайиб-илжайиб тура беради. «Ав-ав-ав», дейди:

«Энди гузарга бораман. Гузарда қатик кетади».

Оқподшо кадига эгилиб қарайди. Қатикқа тупуради.

Балғамлаб-балғамлаб тупуради:

— Туф, ах, туф!

Оқподшо этик учи билан Ибодин соқов иягига туртади.

— Бўлдими, чучела? — дейди. — Қани, энди юр!

Ибодин соқов бир қатикқа қарайди, бир Оқподшога қарайди. Лабларини буради-буради...хўнграб йиғлаб юборади. Қатиғини кўрсатиб-кўрсатиб йиғлайди: «Эа-эа-эа», дейди:

«Энди, аямга нима дейман?»

Ибодин соқов йиғлайди-йиғлайди... қатиғини Оқподшога сепиб юборади. Забт билан уйи тараф қочади.

— Тўхта, чучела!

— Тўхта дейман!

Ибодин соқов пир-пир чопиб кўя беради.

Шунда, Оқподшо милтиқ пешлайди. Ибодин соқов чуйдасини кўзлайди.

Ўқ дол нишонлайди.

Жулдур-жулдур Ибодин соқов чалпак бўлиб учади.

Оқподшо от йўрттириб боради.
Иркит-иркит Ибодин соқов юзлари илжая-илжая сўлади.
Иркит-иркит Ибодин соқов кўзлари бақрая-бақрая сўнади...
«Энди... аямга нима дейман?»

11

Ёрмозорда мухташам бир масжид-мадраса бўлади.
Оқподшо мўмин-мазлумни ана шу Ёрмозор масжид-мадраса
қошида тўдалайди.

Мўмин-мазлум мунғайиб-мунғайиб туради. Мўмин мазлум
жовдираб-жовдираб туради.

Мўмин-мазлум бир-бирови кўксига йиғлайди. Мўмин-мазлум
бир-бирови елкасига йиғлайди.

Мўмин-мазлум узун кун ана шундай туради.

12

Генерал Скобелев кунботарда ташриф этади.

Шақоватпаноҳ тўралар билан фалокатмаоб ҳокимлар
ҳамроҳлигида келади.

Генерал Скобелев мўмин-мазлум узра қаҳр билан
кариллайди:

— Сарт-собакалар! — дейди. — Ораларингдан бир нобакор
сарт олампаноҳ олий ҳазратларига қўл кўтарди! Ифтишо ҳам
исён қилди! Ўрусия салтанатининг ўнта муаззам аскарини
шаҳид этиб, ғозий бўлди! Ул нобакор — мулла Намоздир!
Мулла Намоз осий бўлди! Мулла Намоз боғий бўлди! Биз ул
осий ҳам боғийни бугун тополмадик, эрта-индин албатта
топамиз! Сиз ул нобакорни топишда олампаноҳ олий
ҳазратларига мадад берингиз! Қўрқмангиз, олампаноҳ ул осий
ҳам боғий банда қонидан кечади!

Мўмин-мазлум сукутда қолади. Мўмин-мазлум нафас ютади.

Генерал Скобелев карр-карр этади:

— Осийлик ҳам боғийлик кимдан кўзғолди — биламиз! Аммо

бу нонкўрлик қаерда қўзғолди? Жавоб берингиз! Полковник Чайковский!

— Лаббай-лаббай?

Генерал Скобелев кетида мулла мушук бўлиб турмиш Чайковский лип этиб олға ўтади.

— Лаббай, тақсир, лаббай? — дейди.

— Айтингиз, бу осийлик ҳам боғийлик қаерда қўзғолди?

Чайковский боши билан мухташам бинога имо беради.

— Манави чолдеворхонада қўзғолди, жаноби олийлари, — дейди.

— Бу қандай чолдеворхона бўлди?

— Бу масжид бўлди, жаноби олийлари!

— Осийлик ила масжид орасида не муштараклик бўлди?

— Мулла Намоз ана шу масжид имом хатиби, жаноби олийлари.

— Осий банда мулла Намозни оқ кигизга ўтирғизувчи муридлари ана шу масжидда тоат-ибодатланади, дейсиз-да?

— Топдингиз, жаноби олийлари, топдингиз.

— Масала равшан бўлди!

Генерал Скобелев узанги йўлдошлари билан машваратлашади.

13

Оқподшо мўмин-мазлумни йўл ўнгига ҳайдаб ўтади.

Оқподшо кўқони аравасимон учта тўп судраб келади.

Генерал Скобелев мўмин-мазлум билан тўплар оралиғида туради. От гижинглатиб-от гижинглатиб туради.

— Сарт-собакалар! — дейди. — Ўрусия подшо ҳазратлари ўз истибдод салтанати кувваи қудратини кўз-кўз этмоқ учун тўп отади! Тўп отиш билан ҳамоҳанг намоз ўқилади! Амр этувчи ўзим бўламан!

Генерал Скобелев тўпчиларга амр беради:

— Тўплар шайлансин!

Тўплар шарақ-шуруқ бўлади.

Генерал Скобелев мўмин-мазлумга амр этади:

— Ётилсин! Юзлар ерга қўйилсин! Қулоқлар ёпилсин! Намоз ўқилсин!

Мўмин-мазлум масжидга руку .этади. Мўмин-мазлум ер чўккалайди. Мўмин-мазлум пешонасини ер қўяди — мисоли намоз ўқимиш бўлади.

— Ноғоралар чалинсин!

Ноғорачилар бодратиб-бодратиб ноғора чалади.

— Отилсин!

Учта тўп бирваракай отади. Гумбур-гумбур отади. Масжид қуюқ-қуюқ тутунда қолади.

— Турилсин!

Мўмин-мазлум ердан бош олади.

Мўмин-мазлум қўл қовуштириб-қўл қовуштириб туради.

— Отишга шайлансин!

Тўплар жангир-жунгур ўқланади.

— Ётилсин!

Мўмин-мазлум тагин пешонасини ер қўяди. Мўмин-мазлум тагин қулоқ-чаккасини ушлайди.

— Отилсин!

Масжид қоп-қора тўпон бўлади.

Ноғорачилар бодратиб-бодратиб ноғора чалади.

Шунда, бир нуроний чол мазлумни ёриб-ёриб олдинлайди.

Нуроний чол йўлида ғов бўлмиш милтиқ-тиғларни қайириб-қайириб олдинлайди.

Нуроний чол генерални кўзлаб келади. Нуроний чол генерал этигига кафт қўяди.

Генерал Скобелев этиги билан нуроний чол ияк-соқолидан итариб ташлайди.

— Йўкол, сарт-собака, этигимни ҳаром этасан! — дейди генерал Скобелев. — Мен, сен сарт-собакаларни этигим

пошнасига олмайман!

Нуроний чол далбанглаб-далбанглаб боради-боради– кети билан ўтириб қолади.

— Капитан Кайшовский! – йўқлайди генерал. — Кайшовский дейман! Манави қари сарт-собака ким бўлди?

Кайшовский ҳадаҳалаб-ҳадаҳалаб боради. Генерал Скобелев узангиси олдида мулла мушук бўлади.

— Умархон эшон, жаноби олийлари, Умархон эшон!— дейди.

— Эшон тугул, — дейди генерал Скобелев. — Муҳаммад пайғамбар бўлсаям, этигим пошнасига олмайман!

— Ажаб қиласиз, жаноби олийлари, хўп ажаб қиласиз!

— Сўрангиз, қари сарт-собака нима мақсадда этигимга осилади?

Кайшовский Умархон эшонни генерал Скобелев узангиси қошида бетма-бет этади.

— Ҳа-а, эшон? — дея зуғумлайди генерал. — Нима дейсан?

Умархон эшон қалт-қалт этади. Умархон эшон дудуқлана-дудуқлана айтади:

— Таксир... — дейди, — таксир, мен бир кам саксонда бўлдим...

— Ақл ёшда эмас, ақл бошда, эшон! — дейди генерал Скобелев. — Мен ўттиз ёшимда Хивани тиз чўқтирдим! Мана, ўттиз икки ёшимда Қўқонни тариқдай тирқиратдим! Саксонни уриб қўйиб, сен нимани қотирдинг?

— Офарин, таксир, офарин, ўттизида эр атанган, қиркида шер атанар, дейдилар. Таксир, мен бир кам саксонда...

— Масала равшан бўлди: саксон ёшимни хурмат эт, демоқчисан-да? Эшон, туземецлар ўзидан бир ёш катта бўлсаям хурматини бажо этади. Бобо, дейди, момо, дейди. Опа, дейди, ака, дейди. Туземецлар ўзидан бир ёш катта бўлсаям сиз-сизлаб мурожаат этади. Туземецлар ўзидан ёши катталарга қўлини кўксига қўйиб салом беради, йўл беради, жой беради. Эшон, биз

Улуғ Ўрусиямиз! Улуғ Ўрусия ёш билан қарини билмайди! У ўз оти ўзи билан — Улуғ Ўрусия! Бўлди, энди туземецча урф-одатларингни йўқ этамиз! Энди Улуғ Ўрусия урф-одатларини қабул этасан!

— Тақсир, мен ёшимни пешламоқчи эмас эдим. Мен... саксон ёшли бир мўйсафид, калом учун ижозат тиламоқчи эдим.

— Ижозат, айтингиз!

— Тақсир... Сиз тўпга тутажак даргоҳ масжид...

— Масжид бўлса нима бўпти?

— Масжид Худои таоло даргоҳидур, тақсир. Худои таоло даргоҳидур.

— Ол-а, эшон, ол-а! Ислом дини Туркистонга VIII асрда келди, VIII асрда! Ислом Туркистонда ўн асрдан зиёд ҳукмронлик қилди, ўн асрдан зиёд! Бўлди, етар энди! Энди Улуғ Ўрусия ҳукмронлик қилади, Улуғ Ўрусия! Улуғ Ўрусия Молия вазири Вишнегородский жаноблари нуктадонлик ила башорат этганларидай, Туркистон — Ўрусия тожидаги олий қиммат дур бўлади! XIX аср — Улуғ Ўрусия асри бўлади!

— Қадамларига ҳасанот, тақсир, қадамларига ҳасанот. Аммо лекин масжидимизни тўпон этсалар, мўмин-мусулмонлар қаерда фасоҳат ҳам балоғат сабоғин оладурлар, тақсир?

— Ўрис-тузем мактабларида сабоқ оласан! Петербургдан миссионер Остроумов жаноблари келмоқдалар! Миссионер Остроумов! Остроумов демак — нима демак, биласанми? Остроумов жаноблари ўз отлари ўзлари билан ўткир ақл соҳиби! Ўткир ақл соҳиби Остроумов ўрис-тузем мактаблари дастуриламалини тузмоқдалар! Жаноб Остроумов ҳали-замон ўз дастуриламали билан келиб қоладилар! Туркистонда ўрис-тузем мактаблари очадилар! Сен энди ўрис-тузем мактабларида Улуғ Ўрис имлосини ўқийсан! Сарт-собакача итдум имлонгни ёндириб ташлаймиз! Туркий тилларни йўқ этиб ташлаймиз!

— Бажонидил, тақсир, бажонидил. Оқпошшо ҳазратлари

рушду хидоят этсалар, ўқурмиз. Аммо-лекин мўмин-мусулмонлар масжидида нафақат сабоқ оладурлар...

— Биламан, эшон, биламан! — чўрт бўлади генерал. — Энди... черковда тоат-ибодат этасан! Масжидларни йўқ этамиз — черковлар курамиз! Ана, Тўхтамишхон нўғайлари! Нўғайлар Улуғ Ўрис черковларида чўқинмоқда! Бўлмаса, кимсан Тўхтамишхон авлодлари! Энди — сени чўқинтирамиз!

— Бажонидил, тақсир, бажонидил. Оқпошшо ҳазратлари азму ихтиёр айлаганларидай бўла қолсин. Аммо-лекин аҳли халқ кўзида Худои таоло даргоҳини тўпга тутсалар, халқ қарғайдур, тақсир, халқ қарғайдур.

— Халқ?!

— Шундай, тақсир, шундай. Халқ қўлласа — бор бўладур, халқ қарғаса — хор бўладур.

— Қанақа халқ?!

— Ул мўлт-мўлт қора кўзлар оти — халқдур, тақсир. Халқ бор — ҳақ бор.

Генерал Скобелев димоқ-димоғида кулади.

— Ол-а, эшон, ол-а! — дейди. — Булар пода, эшон, пода! Булар олдин подадан одамга айланмоғи лозим бўлади! Одамдан оломонга айланмоғи лозим бўлади! Оломондан эса, халққа айланмоғи лозим бўлади! Демак, булар халқ бўлиш учун иккита-учта босқични босиб ўтмоқлари даркор бўлади! Биласанми, эшон, Улуғ Ўрусия нима учун ёввойидан-ёввойи Осиёга ташриф буюрди? Манави сарт-собакаларни одамга айлантириш учун ташриф буюрди! Улуғ Ўрусия олдида сарт-собақадан инсон яратишдай башарий ҳам савоб иш турибди! Улуғ Ўрусия салтанати — халоскор салтанат!

Генерал Скобелев қариллайди-қариллайди — тиззаси билан отини ниқтайди. Умархон эшондан беш-олти одим олислаб оёқ илади.

— Отишга шайлансин! — дейди. — Ётилсин! Намоз ўқилсин!

Ноғорачилар бодратиб-бодратиб ноғора чалади.

— Отилсин!

Худодаргоҳ кунпаякун бўлади.

14

Бобомиз тоғда дала танлайди-танлайди — бинойидай дала тополмайди.

Бари ер кетмон кўрмаган ер бўлади.

Шунда, Қурбон қорақирғиз ўз даласини беради.

— Ана, ол, ўзбак, — дейди Қурбон. — Қорақирғизда дала бўлмайди. Дала ўзбакда бўлади. Қорақирғизда мол бўлади. Қорақирғиз қир-адирда мол боқади. Ўзбак дашт-далада экин экади.

Бобомиз Қурбон қорақирғизни қуруқ қўймайин дея, қўйин ковлайди.

Қурбон қорақирғиз бобомиз билагидан ушлайди.

— Тек ўтир, ўзбак, тек ўтир, — дейди. — Ўзбак қўйнида бўлди нима, қорақирғиз қўйнида бўлди нима.

15

Бобомиз узун кун кетмон чопади.

«Бўлди, энди Окпошшо йўқ бўлди».

Бобомиз ана шундай ишонч билан кетмон чопади.

Бобомиз олам беҳабар бўлади.

16

Оқподшо қадамба-қадам кўради. Адирма-адир кўради. Қирма-қир кўради.

Тоғлаб-тоғлаб кўради.

Охир-оқибат — бобомиз даласини топиб келади.

Бобомиз аланг-жаланг бўлиб қолади. Бобомиз довдираб-довдираб қолади.

Аммо сир бой бермайди. Мезбон мисол бош ирғаб тура

беради. Мезбон мисол қўл қовуштириб тура беради.

— Отинг Жамолиддин кетмон-а? — дейди Оқподшо.

Бобомиз ҳа, дейишини-да билмайди, йўқ, дейишини-да билмайди.

Оқподшо бобомиз қўлларини кетига қайириб бойлайди.

Ана шунда бобомиз Оқподшо кетида турмиш Холиқул мингбоши тилмочини таниб қолади. Тайин, мени шу Асҳал нўғай ушлаб берди-ёв, дея ўйлайди.

— Сенга нима эди, нўғай? — дейди бобомиз. — Сен тўққиз қайтганга нима эди?

— Мен бир тилмочман, Кетмон, қул тилмочман.

— Шу кунингдан кўра, кет юртингга, тўққиз қайтган, кет!

— Қозон Фарғонадан-да қул, Кетмон.

Оқподшо бобомиз кетидан милтиқ ўқталиб-ўқталиб юради.

Бобомиз шудгор оралаб юради.

Оқподшо-да шудгор оралайди.

Ана шунда бобомиз бардоши дош беролмайди. Ғазабнок қайрилиб қарайди.

— Ай, кофир! — дейди. — Бир даламни ҳаром қилдинг! Энди бу даламни-да булғама!

— Нима-нима?

— Даламни қадамлаб булғама, дейман!

Оқподшо анграяди-анграяди — бир нима-да англамайди. Ер анграйиб қарайди. Ерда тупроқдан бошқа нима тополмайди.

Оқподшо ердан бир сиқим тупроқ олади.

— Ана тупроқ, мана тупроқ! — дейди. — Бўрсилдоқ тупроқ, мағиздор тупроқ, ҳосилдор тупроқ! Тупроқмисан-тупроқ! Аммо бу тупроқ сеники эмас, чучела, сенинг тупроғинг эмас!

Бобомиз кўнгли бир увишиб олади.

«Оқпошшо билибди, Қурбон қорақирғиз даласилигини билиб қолибди, — дея хаёлланади. — Бировнинг моли мол бўлмайди деб шуни айтадилар-да».

Шундай бўлса-да, бобомиз кўрққан олдин мушт кўтарар қилади:

— Меники бўлмай, кимники бўлади? — дейди.

— Бу тупроқ...

Оқподшо гапини тополмай қолади. Кетига қайрилиб қарайди. Бармоқларини қирс-қирс ўйнатиб, йўлдошидан сўрайди:

— Духовский, кунпаякун масжид олдида генерал Скобелев жаноблари бир бало вазир деятиб эдилар...

— Эсимда йўқ, Назаров, эсимда йўқ, — дея елка қисади йўлдоши. — Ҳа, ўша-да! Пошшо ҳазратлари айтди, деб кўявер. Бу чучелалар нимани билади.

— Ўзи... пошшо каттами, вазир каттами?

— Генерал Скобелев жаноблари айтган бўлсалар, албатта, вазир катта-да!

Оқподшо тағин бобомиз билан юзма-юз бўлади. Салмоқлаб-салмоқлаб баён этади:

— Гап лўндаси... Швеция вазири Фалончиев жаноблари айтганларидай, бу тупроқ Ўрусия тожидаги олий қиммат дур, ҳа, дур! Асло, асло сенинг тупроғинг эмас!

— Лаббай-лаббай?

— Сен бундай қаймоқ тупроққа ярашмайсан!

— Нима-нима?

— Чунки сен чучеласан, чучела!

— Сарт-собакасан, сарт-собака!

— Биз сен сарт-собакаларни Ўрусияга жўнатамиз!

— Ўрусияда сенинг башарангдай қоратупроқ бор. Сен ана ўша қоратупроққа ярашасан!

— Қоратупроқ — сарт-собака... Сарт-собака – қоратупроқ... Жуда ҳамоҳанг!

— Ўзи, бу чучелалар қандай қилиб бундай қаймоқ тупроқда яралиб қолди, Духовский?

— Айтгилиги йўқ, Назаров, айтгилиги йўқ. Шундай тупроқда

шундай сарт-собакаларни яратган худогаям қойил эмасман.

— Кўявер, Духовский, бу тупроққа энди улуғ ўрис халқи келади!

— Биламан, Самарадан икки юзта ўрис мужик кўчиб келади.

— Бизнинг Саратовдан бир юз элликта ўрис мужик келади.

— Мужикларимиз ҳадемай поезддан тушади!

— Энди бу қаймоқ тупроқда улуғ ўрис халқи деҳқончилик қилади!

Бобомиз нафаси ичига тушиб кетади.

Бобомиз ғарибона-ғарибона қадамлайди.

— Жамолиддин кетмон, намозингни ўқиб оласан-а? — дейди Асҳал нўғай. — Пешин намозингни ўқиб оласан-а?

Асҳал нўғай бош ирғай-ирғай шундай дейди. Асҳал нўғай бот-бот шундай дейди.

Асҳал нўғай Оқподшога юз солади.

— Бир мўмин банда намозини ўқиб олсин? — дейди.

— Ҳайда-ҳайда! — дея жеркийди Оқподшо.

— Кунпаякун масжид жойида черков пойдеворини ташладик. Черков битсин, черковда намоз ўқийди! — дейди Оқподшо.

— Тоат-ибодатни қанда қилиш ёмон, — дея сарғаяди Асҳал нўғай. — Худо йўлда бирор қор-қолга гирифтор этади.

Оқподшо сергакланади. Оқподшо теварак-бошга назарланади. Оқподшо ҳадикланади.

— Майли, Худо йўлида бўлса, майли, — дейди Оқподшо.

— Худо йўлида қўлларини бир бўшатиб олинг, — дейди Асҳал нўғай. — Қўлсиз намоз ўқиб бўлмайди.

Оқподшо бобомиз қўлларини озод этади.

Бобомиз обтовадан таҳорат олади. Бобомиз қибла тараф белбоғ ёяди.

17

Оқподшо ёнғоқ остилаб соялайди.

Милтиқлари ўнгларида туради. Бош кийимлари чапларида

туради.

Оқподшо бобомиздан кўз узмай соялайди.

Асҳал нўғай бир бобомизга қарайди, бир Оқподшога қарайди. Камзулини ола-ола, бобомиз тараф одимлайди.

— Ҳа, йўл бўлсин, нўғай? — дейди Оқподшо.

— Мен ҳам намозимни ўқиб олайин, жаноблар, — дейди Асҳал нўғай.

— Сен чўқинтирилмаганмисан?

— Худога минг қатла шукур, мусулмон фарзандиман.

Асҳал нўғай бобомиз қабатидан камзул тўшайди. «Оллоҳу акбар»... дея, кулоқ қоқиб бошлайди.

Бир сўз намоздан бўлади, бир сўз амалдан бўлади:

— Кулоқ, сол, Кетмон, кулоқ сол, — дейди.— Оқпошшо мулла Намоз билан муҳорабачиларни кидирмоқда.

— Мени ким айтди?

— Биров айтмади. Оқпошшо эркак зотини ушлаб қамаяпти.

— Қамаса-қамар.

— Оқпошшо осий бандаларни осиб ўлдирмоққа ҳукм қилди.

Ибрат бўлсин учун бутун халқ олдида осадилар. Битта шаҳид ўрис жони учун ўнта ўзбакни осадилар. Алҳол, сенга-да шул ҳукм жорий этилади.

— Менинг қўлим қон эмас.

— Унда, Ўрусияга сургун этадилар. Ҳали, анавилар сени қоратупроққа жўнатамиз, дейдилар. Шу гапда жон бўлади. Икки юздан ошиқ забардаст ўзбакни ичкари Ўрусияга сургун этадилар.

Бир сўз намоздан бўла беради, бир сўз амалдан бўла беради:

— Энди мен нима қилайин?

— Қоч.

— Бола-чақамни ташлаб қаёққа қочаман?

— Бошинг оққан тарафга қоч.

— Анавилар кўз узмайди, қандай қилиб қочаман?

— Ўзингни сойга от. Жойингдан турма-да, сой тубигача юмалаб-юмалаб бор. Бет-бошинг ёрилади, оёқ-кўлинг лат ейди. Алҳол, омон қоласан. Бўл-бўл.

Бобомиз бирдан сой тараф чопади. Мисоли сувга калла қилмишдай — ўзини сойга отади. Оқподшо ҳаяллаб келади.

— Тўхта, отаман, тўхта! — дейди.

Оқподшо қасур-қусур юмаламиш тошларни кўзлаб милтиқ бўшатади.

Оқподшо сой ёқалаб чопади-чопади – сой энажак сўқмоқ тополмайди.

Бобомиз тошлар билан юмалайди-юмалайди — ёввойи бодомлар аро ғойиб бўлади.

18

Бобомиз тоғ ёналаб энади-энади — Исфарада манзил олади. Исфарада-да Оқподшо бўлади.

Фарғона бобомизга торлик қилиб қолади.

Бобомиз Оқподшо йўқ юрт излаб юради-юради — Душанба келади.

«Тили бошқа асло эл бўлмайди».

Бобомиз ана шундай ўй билан тагин йўл олади.

Юради-юради — Денов келади,

Денов беклиги Бухоро амирлигида бўлади.

Бобомиз Деновни макон этади.

Кузи билан мардикорлик қилади.

Қишда одам ёллайди — Фарғонадан бола-бақрасини олдириб келади.

19

Бобомиз бола-бақраси омон-эсон Деновлаб келади.

Айби — тўнғич ўғли бир бошқа бўлиб келади.

Ана шу тўнғич ўғил Ақраб бизнинг отамиз бўлади.

20

Отамиз қоқ тунда тўшакдан туриб кетади.

Соя-шарпасиз ташқарилайди. Гап-сўзсиз ташқарилайди.

Зим-зиё супада қўл кет этиб туради. Теваракка оқпошшона-оқпошшона боқиб сўзлайди:

— Сартлар! — дейди.

Оёқлари остида ётмиш косовни милтиқ қилиб пешлайди.

Милтиқ пешлаб-пешлаб одимлайди.

— Чучелалар! — дейди.

Ҳовлини айланади-айланади — нарвондан томлайди.

Томда қишлоқ узра милтиқ ўқталиб-ўқталиб туради.

— Ётилсин! — дейди.

Қишлоқдан итлар хуради.

Отамиз ит хурмиш тарафга милтиқ ўқталади.

— Ўчир, сарт-собака, ўчир! — дейди.

Қиблада ой бир оқариш беради, бир қорайиш беради.

Отамиз оқариш бермиш ойга милтиқ ўқталади.

— Йўқол, сарт-собака, йўқол! — дейди.

21

Бобомиз ташқаридан эшитилмиш овоздан уйғонади.

Қабатини пайпаслайди. Нима гаплигини пайқайди. Сапчиб ташқарилайди.

Бобомиз супада ҳайкал мисол қотади.

Ошхона тараф кулоқ тутади. Дарвоза тараф кулоқ тутади.

Молхона тараф кулоқ тутади.

Овоз қаердан келаяпти – билолмайди.

Ой қорайиш беради.

Отамиз қорайиш бермиш ойга милтиқ ўқталади.

— Отилсин! — дейди.

Отамиз: «пуп-пуп-пуп», дея, косовдан тўп отади.

Бобомиз ана шунда отамиз қаердалигини билиб олади.

Оёқ учида нарвонни топиб олади. Оҳиста-оҳиста томлайди.
Томда ўрмалаб боради-ўрмалаб боради — отамиз кетидан
маҳкам қучоқлаб олади.

Отамиз том ташлаб-том ташлаб йиғлайди. Отамиз оёқ тираб-
оёқ тираб йиғлайди.

Бобомиз отамизни томдан кўтариб туширади.

22

Отамиз эсини танигуничайин томма-том юради.

ИККИНЧИ БОБ

1

Мен сурхони Ақраб қўлигул ўғли бўламан.

2

Отамиз қадамиш чўп ниҳол бўлади.

Отамиз қарамиш дарахт шиғил-шиғил бўлади.

Отамиз кесмиш ток шокила-шокила бўлади.

Отамиз қирқмиш гул шода-шода бўлади.

— Минг қилса-да, отаси фарғоначи-да, фарғоначи! — дейди эл.

3

Бир эрта Абил жарчи кўчама-кўча жар солади:

– ...Барча-барча ҳовуз бўйлаб борсин! Йўқсиллар ҳукумати билан кўришув бўлади!

— Ювуксизлар ҳукумати дейдими? — дейди онамиз.

Отамиз онамиздан бетини буриб-буриб кулади.

— Деҳқонқул! — дейди отамиз. — Ювуксизлар ҳукумати десанг-да бўлади, Шўролар ҳукумати десанг-да бўлади!

Бизнинг Сурхон тарафда хўжалар бекалар отини атамайди. Бекалар-да хўжалар отини атамайди. Бир-бирларини ё қизлари оти билан атайди, ё ўғиллари оти билан атайди.

Отамиз билан онамиз бир-бирларини менинг отим билан атайди.

— Барча борадими, Деҳқонқул? — дейди онамиз.

— Йўқ! Катталар боради. Шўролар майдалар билан гапиришмайди.

— Ана, эшитдинг-а? — дейди онамиз.

Шундай бўлса-да, мен отамиз кетидан ияраман.

Отамиз мени жеркиб-жеркиб дарвозада қолдиради.

Мен дарвоза суяниб ўтираман. Отамиз йўлини қарайман.

Отамиз тушларда қайтади.

Мен отамиз қўлидан ушлаб тортаман.

— Айтинг, Шўро қандай одам, айтинг! — дейман.

Отамиз қобок уюб ичкарилайди. Телпагини тапиллатиб кўрпача уради. Болиш ёнбошлаб ич тортади. Шип тикилиб ух тортади.

Мен отамиз пинжига кираман. Мен отамиз белбоғидан тортаман.

— Ота, айтинг! — дейман.

— Э, ўчир-е, энағар! — дейди отамиз. — Энди сен қолдингми, каллани гаранг килмаган?

Мен отамиз пинжида ёта бераман.

Шунда, онамиз ичкарилайди.

— Қани, гапирсин қани, — дейди онамиз.

Отамиз тағин миқ этмайди.

– Гапирсин-да энди, ювуқсизлар ҳукумати қандайчикин одам экан, гапирсин-да энди.

Ана шунда отамиз онамизга юз буради.

— Дехқонқул! — дейди. — Шўролар, биз тўнғич, сиз кенжасиз, дейди. Биз сизларнинг катта акаларингиз бўламиз, дейди. Шундай экан, сизлар бизга бўйсуниларингиз лозим, дейди.

— Яхши, мусулмончиликни билар экан.

— Дехқонқул! Гап мусулмончиликда эмас... Дехқонқул!

Шуни ўнг қулоғинг билан-да эшитиб ол, чап қулоғинг билан-да эшитиб ол: қизил ранг — яхшиликка олиб келмайди. Қизил ранг — одамни алдайди.

— Нима, ювуқсизлар ҳукумати қизил одам эканми?

— Эса-чи, қизил-да. Қип-қизил. Тут шохига қистирилган яловигача қип-қизил. Омбор деворларига илиғлиқ сўзаналаргача қип-қизил. Қаёққа қарама — қизил, қизил, қизил...

— Қизил бўлса бўлар, бу кишига нима.
— Дехқонқул! Қизил ёмон-да, қизил ёмон. Боиси, қизил ранг
— қон ранг! Қон ёмон, ёмон!
— Замон тинч бўлса, бўпти-да.
— Дехқонқул! Қон рангдан ёруғлик тилама. Қон рангдан
рўшнолик тилама. Қон рангдан паноҳ тилама. Қон ранг —
жаллод ранг!

4

Шу кундан эътиборан отамиз бир бошқа бўлади-қолади.
Бир маҳалгачайин ухламайди. Ҳовли айланиб-айланиб юради.
Кўча девор мўралаб-мўралаб юради.
Ётса-да, уйқусида гапириб-гапириб ётади:
— Қизил, кет, Қизил!.. — дейди.
Онамиз отамиз ҳолидан қайғуда қолади. Енгига пул
кестиради. Фолчига йўл олади.
— Эркагингиз яъжуж-маъжужга йўлиқибди! — дейди
Жарқин фолчи. — Яъжуж-маъжуж бўлгандаям, улай-булай
эмас! Қип-қизил яъжуж-маъжуж! Қизил яъжуж-маъжужга қизил
товуқ сўйинглар!

5

Қизиллар қулоғи қирқта бўлади!

6

Кечаси билан учта Қизил кириб келади.
— Ҳали, қизилларни даф этиш учун қизил товуқ сўяр
бўлдингми?.. — дейди.
Қизиллар отамизни олдида солиб кетади.
Мен отамиз кетидан эргашаман.
Онамиз қўлимдан тортиб қолади.

7

Отамиз уч кундан кейин қайтиб келади.

Одатича—этиги пойларини кўли билан суғурмайди.

Ўнг оёғини бир тараф силкийди — ўнг пойи ўша тараф бориб тушади.

Чап оёғини бир тараф силкийди — чап пойи сандиқ остига бориб тушади.

Пайтавалари чувалаб-чувалаб қолади.

Кўкси билан кўрпача ташлайди. Болиш кучоклайди.

Бетларини болиш ботиради.

— Бир жойи оғрияптими? — дейди онамиз.

— Дехқонқул! Мен сенга айтиб эдим-ку, қизиллар эл бўлмайди, деб. Энағарлар мени Юрчига олиб борди. Юрчининг кўрғонида қароргоҳи бор экан. Оқчурин дегич каттаси бир тергамоқлик қилди-е, бир тергамоқлик қилди-е! Қизиллар шаънига тагин бир ёмон гап қилсанг, Сибирь сургун бўласан, деди. Бир-иккита қоғозга бармоқ бостириб олди.

— Сибири қаерда бўлди?

— Ким билади, қаерда бўлди.

Мен отамиз этикларини териб-териб оламан. Бўсагада жуфт-жуфтлаб кўяман. Пайтаваларини йиғиб-йиғиб оламан. Этикларига ўраб-ўраб соламан.

— Дехқонқул! — дейди отамиз. — Энди қизиллар мени кўймайди.

— Энди қайтади, Дехқонқул?

— Энди кетаман. Ёмондан қоч-да қутул, ё, тон-да қутул, — дейди.

Отамиз бир кечада йўқолади-қолади.

8

Мен тагин отамизни қидираман.

— Отанг бозор кетди, келади, — дейди онамиз.

Мен энди онамиз кетидан ияраман. Онамиз бир одим босса-да, кетидан бораман.

Онамиз ҳовуз боради. Ҳовуз бўйида аёллар билан гурунглашади.

Аёллар бири қўйиб, бири айтади.

— Бурноғи кеча тегирмон олдида иккита Қизилни бўғизлаб кетибди.

— Иккита-да гапми, Ҳайиткални жариди беш-олтитасини отиб кетибди.

— Ҳай, бир замонлар бўлаяпти-да.

Онамиз кўзасини сув ботириб олади. Кўза елкалаб қайтади. Йўлда кўза қўйиб дам олади.

Мен йўл бош-адоқ олазарак бўламан.

— Отам қани... — дея ингиллайман.

Тўлиб-тошиб турмиш онамиз чўрт ёрилади:

— Иштонимни ичида! Эшитдингми? — дейди. — Манави иштонимни ичида!

Мен мана бўлмасам дейман-да, кўзадаги сувга тупуриб қочаман.

Онамиз кетимдан тош отиб қолади.

— Ҳа, ошингни ейин сен тентакни, ошгинангни ейин! — дейди.

Онамиз сувни тўкиб ташлайди. Тағин ҳовуз йўл олади.

9

Онамиз мени қарғаб-қарғаб ётқизади.

Мен онамиз рўмолини тортқилай-тортқилай ухлаб қоламан.

Бир маҳал эшигимиз ғижир-ғижир очилиб ёпилади.

Мен кўзимни очгани эринаман. Онамиз ташқарилаяпти, дея ўйлайман.

Ўн беш-йигирма кунда бир бор шундай бўлади.

Бир сафарида уйқум келмайин ётаман.

Онамиз оҳиста-оҳиста тўшакдан туради. Онамиз оёқ учида-оёқ учида айвонлайди.

Айвон тарафдан шивир-шивир эшитаман. Шивир-шивирда

мени отим-да бўлади.

Гап-сўзларни алайна-алайна эшитолмайман. Аммо-лекин кўнглим туяди: ана шу шивир-шивирчи отамиз бўлади!

— Ота, ота! — дея лик этиб тураман.

Онамиз ила-чила қайтади.

— Ҳа, нима, нима? — дейди. — Ота? Қани ота? Нима бало, эловраяпсанми? Ёт, ухла, ёт!

Онамиз бошимни силай-силаё кетади. Онамиз бошимга кўрпани торта-торта кетади.

Мен тагин кўрпадан бошимни оламан. Кўзларимни катта-катта очаман. Пичир-пичир эшитаман.

— Мени қизиллар йўқламаяптими?

— Йўғ-а.

— Йўқласа, тоққа ўтинга кетиб эди, де.

— Ўзи қаерда юрибди?

— Ишинг бўлмасин.

— Нимага ишим бўлмайди? Ўлик-тиригини билайин-да.

— Ҳайиткални жариди ётибмиз.

— Жарда ётади?

— Аслида, тоғда ётамиз. Жарга кечаси келамиз.

— Тоғ қаерда, Ҳайиткални жари қаерда?

— Отни олдида нима дегич гап. Тоғдан Ҳайрондара энамиз. Ҳайрондарадан кейин Ҳайиткални жари-да.

— Бир ўзими?

— Бир ўзим қаёқда — ўнта жигит. Ўзимиздан Рашид бор. Бошқалари бошқа қишлоқдан. Ҳали тагин кўпаямиз. Теварак қишлоқлардан жигитлар келиб кўшилаяпти.

— Кечаси Ҳайиткални жариди нима қилади-а? Уйгинасида, бола-бакрагинаси олдигинасида ётса бўлмайдимиди-а?

— Дехқонқул! Сен нимани биласан? Биз эл-юрт учун олишаяпмиз. Бирови-да Ҳайиткални жаридан тирик ўтолмаяпти. Ўтганини-да кўраман!

- Кимни айтаяпти?
— Қизилларни-да, кимни бўларди.
— Қизиллар Ҳайиткални жаридан ўтадимиз?
— Эса-чи. Деновдан Хўжасоатга келгич йўл Ҳайиткални жаридан ўтади-да. Бошқа йўл йўқ. Шу жарда Қизилман, дегичини қонига белаяпмиз.
— Кўзига қарасин-да, қизилларда милтиқ бор, дейишади.
— Милтиқ бизда-да бор. Бир кечаси бешта Қизилни ўлдириб, пулемётини-да олиб олдик.
— Ишқилиб, кўзига қарасин, дейман-да.
— Деҳқонқул! Кўзимга қарасам-қарамасам, Қизил зотини энасини жабдуқлайман!
— Кўп катта кетмасин.
— Деҳқонқул! Катта кетсам-кетмасам, қишлоғимизга ўрис зотини ёнаштирмайман!
Пичир-пичир эшита бериб кўзим кетади.

10

- Тонглай айвон қарайман.
Айвонда кўрпа-тўшак бўлади — отамиз йўқ бўлади.
Мен ер тепиб-ер тепиб ингиллайман. Мен ер юмалаб-ер юмалаб ингиллайман.
Онамиз энгимдан олиб турғизади.
— Желакни кир қилдинг, кирғинни олдида қирилиб кетгур!
— дейди. — Йўқ отани қаердан топаман? Сендан ота қарзим борми?
Мен ошхона чопаман. Сув тўла кўзаларга тупуриб-тупуриб қочаман.
Кетимдан отилмиш косов дарвоза тарақлаб тегади.

11

- Отамиз қачон келади, деб кун санайман.
Кун санай бериб, бармоқларим тақчил бўлиб қолади.

Кун санай бериб, кафтларим бармоқларим билан тўлиб қолади.

12

— Бўлди, энди қайтиб келсин. Анави Дехқонкули безорижонимни чиқарди, — дея пичирлайди онамиз.

— Бола бола-да, — дейди отамиз.

— Аёллар, эркагингиз босмачи бўп кетибди, шу чинми, дейди.

— Дехқонқул! Босмачи деманглар. Неча марта айтаман, босмачи деманглар деб.

— Бари аёл шундай дейди.

— Деса дея беради-да. Босмачи бўлиб, қайси юртни босиб олибмиз? Босмачи бўлиб, қайси элни талон-торож этибмиз? Дехқонқул! Босмачи дегич гапни улар ўйлаб топдилар.

— Кимлар?

— Кимлар бўларди — кизиллар-да. Кимлар бўларди— падар лаънат чўчқалар-да. Чўчқалар ўзлари юртимизга бостириб келди. Яна-тагин, бизни босмачи деб атади. Падар лаънат чўчқалар ўзларини ёрлиқларини бизнинг пешонамизга ёпиштирди.

— Унда, бу киши ким бўлди?

— Мужоҳид! Билдингми? Мужоҳид!

— У нима дегани бўлди?

— Мужоҳид эл-юрт учун жиҳод этувчи одам бўлади. Эл-юрт ўйлида шаҳид бўлиш учун шай одам бўлади.

— Ким билади, Дехқонқул, эл-юрт шундай деяпти-да.

— Дехқонқул! Эл-юрт қизиллар иғвосига учмасин. Мен қизилларни битта қўймай қираман. Омон қолмиш Қизилни қаердан келган бўлса — ўша ёққа қайтариб ҳайдайман. Эл-юрт ана ўшанда билади — мужоҳид ким, босмачи ким эканини. Ботар кунни отар тонги бўлади.

13

Бир окшом дарвозамизда учта одам қора беради.
Одамлар остонамизда аланг-жаланг бўлиб туради.
Онамиз бет бекитиб-бет бекитиб пешвоз боради.
— Қани у, туземец? — дейди бирови.
Онамиз англамайди — ер боқиб тура беради.
— Мен сен чуркадан сўраяпман?
— Қани у, туземец, чурка?
— Ким-ким? — дейди онамиз.
— Босмачи эринг қани, деяпман!
Онамиз ана шунда англайди. Хиёл юз очади.
— Ҳа-а, отасими? — дейди. — Отаси тоғлаб кетиб эди.
— Қачон келади, туземец, чурка?
— Ўтин териб бўлса, келади-да.
Келувчилар кет қайрилади.
— Ўзи бир туземец чурка бўлса, яна-тагин бетини бекитади-я! — дейди.

14

— Келгичлар бирови Нормурод фаол бўлди.
— Дехқонқул! Шу энағарга айтиб қўй, қадамини тортса тортди, тортмаса, ўз қўлим билан калласини оламан.
— Ўзи, қизиллар қачон кетар эмиш?
— Дехқонқул! Қизиллар кетмайди, ҳайдамаса кетмайди.
Кетмаса, ўзларини шўри. Бари Қизилни тутдай тўкаман.
Қизиллар ўлигини ғожирларга ем қиламан.
— Бир Рашид босмачи билан икковини қўлидан нима келади?
— Дехқонқул! Неча маротаба айтаман, босмачи дема деб.
Босмачилар ана — қизиллар!
— Бари шундай деяпти-да, менда нима айб?
— Бари айтса-да, сен айтма. Чин, бизнинг қишлоқдан Рашид икковимиз, чин. Биз нима қилайлик, бари дин-имонини

сотаяпти. Бирови Шўро бўлаяпти, бирови фирқа бўлаяпти, бирови ҳосилот бўлаяпти. Дехқонқул! Мен уларни жигит санамайман. Йўқ, жигит санамайман. Гапни ўроли келди, айтайин... Улар хунаса! Ҳа, хунаса!

— Шундай дейишга уялмайдими?

— Бўлмаса, нима дейин? Кофир дейин десам — бари ўзбак бўзболалар. Ўзбак дейин десам — бари кофирлар йўлидан юрибди. Мусулмон бўп — мусулмон эмас, кофир бўп — кофир эмас. Бундайчикинларни ким дейди? Хунаса дейди-да!

15

— Бу сафар ҳаяллаб қолди?

— Қўлобда бўлдик. Иброҳимбек кўрбоши ҳазратлари қўлида машқ олдик.

— У киши ким бўлди?

— У киши ислом лашкари сорбони бўладилар. Иброҳимбек ҳазратларини кўрбошимиз десак-да бўлади, амиримиз десак-да бўлади. Боиси, амиримиз ўз жойларига Иброҳимбек ҳазратларимизни тайинлабдилар-да, ўзлари Афғонистон сари сипориш берибдилар. Худо хоҳласа, Иброҳимбек ҳазратимиз сорбонлигида бари ўрисни битта қўймайин қирамиз.

— Қўлобга бир ўзи бордими?

— Йўқ! Элликтача жигит бўлиб бордик. Иброҳимбек ҳазратимиз қароргоҳида туркий лашкарбошилар машқ берди. Ай, бир барлос жигитлар машқ олаяпти, ай, бир барлос жигитлар машқ олаяпти! Жигит эмас — лочин, лочин! Иброҳимбек ҳазратимиз барлослари олса олади— асло олдирмайди!

16

Тағин кун санайман.

Тағин бармоқларим тақчил бўлиб қолади.

Тағин кафтларим бармоқларим билан тўлиб қолади.

17

Тунлардан бир тун ташқарида тапир-тупур бўлади.

Амрлар эшитилади:

— Қимирлама, отаман!

— Қаддингни кўтар!

— Қўлингни бер!

— Типирчилама!

Шунда, отамиз овози-да келади:

— Рашид айтди-я, шу кеча уйингга борма, деди-я! Рашидни гапини олмадим-а, ай, аттанг-а!

Онамиз отилиб ташқарилайди. Овоз бериб йиғлайди.

— Эй, моча! — дейди биров. — Ўчир, бўлмаса сениям бойлаймиз!

Ҳаминқадар тала-тўп бўлади. Ҳаминқадар дўқ-зуғум бўлади.

Ташқари бирдан ёришади.

Мен ана шунда ташқарилайман.

Ташқарида кўша фонус ёнади.

Қўллари қуллиғлик отамиз супада ётади. Бет-боши қон отамиз ғужанак ётади.

— Успенский, Полторацкий! Отни олиб келинглар! — дейди биров.

Бир фонуслик чопқиллайди. Кўчадан от етаклаб келади. Супа олдида бел қилади.

Амр этувчи отамиз бўйнидан эгар қошига арқонлайди.

— Ҳайда! — дейди.

От кўча йўл олади.

Отамиз от кетидан оёқ тираб-тираб одимлайди. Ўзини кетига ташлаб-ташлаб одимлайди.

Девор суяниб турмиш онамиз тагин овоз бериб йиғлайди.

— Эй, моча чурка, мен сенга ўчир деяпман! — дейди Успенский.

Онамиз дами ичига тушиб кетади.

— Чанишев! — дейди отамиз. — Манави чўчқаларингга айт, пошикаста-заифаларни ундайчикин сўкмайдилар!

— Сўкаётганим йўқ, — дейди Успенский. — Мочани моча дейди-да. Сен ханги чурка, заифанг моча чурка! Юртинг — Чуркистон!

— Ундай дема! Туркистон де, Туркистон! Мен Ўрусиянгни Чўчкаистон деётганим йўқ!

— Ўзи, Туркистон номи нимадан олиб айтилади, Полторацкий?

— Турк сўзидан олиб айтилади. Туркийлар макони, деган мазмун беради.

— Ҳа-а. Сен чурка туземец ўзингни буюк туркийлар деб биласанми? Буюк туркийлар...Буюк Туркистон... Сассиқ чуркалар! Сассиқ Чуркистон! Ана, сен кимсан!

— Ўзи бир чурка туземец бўлса, Туркистон, туркийлар деган пўрим-пўрим гапларни қаердан билади, Колесов?

— Анави Ҳисор тарафларда турк офицерлари итдай изғиб юрибди. Ана ўшалар ўргатаяпти.

— Анвар пошони асфаласофилинга жўнатганимизга ўн икки йил бўлди-ю?

— Қаланғи-қасанғилари ҳамон дайдиб юрибди.

Онамиз отамиз кетидан эргашиб боради. Ҳиқ-хиқ этиб боради.

Мен онамиз кетидан эргашиб бораман. Инг-инг этиб бораман.

Олдинма-кетин катта йўллаб келамиз.

Катта йўлда тагин иккита отлиқ бўлади.

Қизиллар ана шу манзилда оёқ илади.

18

— Чанишев! — дейди отамиз. — Бир кун бўлмаса, бир кун сен суллоҳ келишингни билиб эдим. Айнан сен суллоҳни келади, деб ўйлаб эдим. Ўйлаганим бўлди, Чанишев!

— Ҳа, нима дейсан, нима? — захрини сочди Чанишев.

— Чанишев! Мен шу қишлоғимизга қадам қўяман дегич ўрис қонини ичдим. Олисдан кўрдим – отдим, яқиндан кўрдим — сўйдим. Ай, аттанг-а, қўллик бўлиб қолдим. Мен ўрис зоти қонини қолдирмайин ичаман деб эдим.

— Ичолмас эдинг. Босмачи зотини таг-томири билан кириб ташлаш учун бир юз олтмиш минг Қизил Қўшин бўлиб келиб эдик. Бир юз олтмиш минг оврупоча қуроллик сара лашкар-а!

— Қўллик бўлмаганимда, бир юз олтмиш мингини-да қонини ичар эдим! Чанишев! Бир ушлаш бўлса — ушладинг. Бўлар иш бўлди. Энди, қўлларимни қўйбер.

— Сендан кўрккулик, Ақраб, кўрккулик!

— Чанишев! Кўп кўрқа берма. Мана, эгар қошига қўй кўганлагандай кўганлаб олдинг. Энди қаёққа-да борар эдим.

— Лазаревич, Фонштейн! Қўлини қўйиб юборинглар!

Қизиллар отамиз қўлини қўйиб юборади. Отамиз уюшиб-уюшиб қолмиш қўлларини ёйиш учун қулоч отиб-қулоч отиб олади.

Шунда, қизиллар ёппа барака милтиқ ёпишади.

— Ай, Чанишев-ай! Тўққиз қайтган-ай! — дея қулади отамиз.

— Юракдан-да бор экан-да! Шу юрагинг билан мени ушлагани келдингми-а? Ақраб кўрбошини-я? Ай, энағар нўғай-а, ай, занғар нўғай-а!

— Сўкма, туземец!

— Чанишев! Сен ким? Айт, сен ким? Нўғай – мусулмон фарзанди. Сен мусулмон фарзанди бўла туриб, манави ўрислар гапига кириб келдинг. Ўрислар менинг калламни ейиш учун сен нўғайларни бекорга танламади. Боиси — ўзбак билан нўғайни тили бир, дини бир, урф-одати бир. Билсанг — сен нўғай ўзингга ўзинг милтиқ ўқталиб келдинг! Энди айт, туземец менми ё сен тўққиз қайтган нўғайми?

— Мен сен билан ҳарбий судда гапиришаман. Ақраб кўрбоши! Рудзутак, йўл ол!

Қизиллар Денов тараф жиллов буради. Ана шунда қизиллардан бир соя айрилиб қолади. У Нормурод фаол бўлади.

— Чанишев! — дейди отамиз. — Бир оёқ ил! Анави хунасага айтар гапим бор!

Қизиллар оёқ илади.

— Ай, Нормурод хунаса! — дея кет бурилади ота-миз. — Сен мени ўрисларга ушлаб бердинг! Илойим, қариган чоғингда тентак бўл, аёлингни уч талоқ қўй, элга эрмак, халққа шалок бўлиб ўл, оллоху акбар!

19

Тун кўройдин бўлади.

Қиблагохда Керагатоғ оппоқ-оппоқ оқариш беради.

Чанишев тоғ хушрўйдан ҳузурланади.

— Бай-бай-бай! — дейди. — Ана жамол, мана жамол! Биз энди бу жамолистонни Ўзбакия деб атаймиз, Ўзбакия!

— Туркистон яхши эмасми?

— Йўқ, Ўзбакия деймиз, Ўзбакия. Ўртоқ Ленин Туркистонни Ўзбакия деб атаймиз, деб эдилар. Ўртоқ Ленин сўзи сўз, гапи гап! Биласанми, ўртоқ Ленин нима учун Туркистонни йўқ қилиб, Ўзбакия деб атамоқчи эди? Туркистон — туркий халқлар ота юрти. Шундан туркий туземецлар оталари юрти Туркистон учун қўлларига курул олмоқда. Туркий туземецлар оталари юрти Туркистон учун жонларини тикмоқда. Ана шу Туркистонни йўқ қилиб ташласак, туркий халқлар қайси отлик ота юрт учун жиҳод қиладилар? Бундай доҳиёна ғоя фақат Лениндан келади!

Отамиз ўнг қабаотида иккита Қизил боради. Отамиз чап қабаотида иккита Қизил боради.

Отамиз олдида Чанишев боради.

Фонуслар лоп-лоп этиб боради.

Мен пешонамни онамиз тиззасига нуқиб-нуқиб ҳиқиллайман.

— Эна, эна!.. — дейман.

Мен юзларимни онамиз қўлларига босиб-босиб ҳиқиллайман.

— Кетди, отам кетди!..— дейман.

— Кўрдим...— дея озурда бўлади онамиз. — Кўрдим, отанг кетди...

Онамиз ўксиб-ўксиб йиғлайди. Онамиз увв-увв йиғлайди.

Онамиз овоз қўйиб йиғлайди — демак, хавф-хатар олислайди. Демак, энди кўркмаса бўлади.

Шу боис, отамиз кетидан йўл олиб йиғлайман.

— Ота-а-а!—дейман.

Отамиз қайрилиб қарамайди.

Фонуслар лоп-лоп этиб боради.

Қизиллар отда бўлсалар-да, милтиқ ўқталиб-ўқталиб боради.

Отамиз Қизил милтиқ тиғида кетади.

Мен отамиз кетидан чопаман. Пилдир-пилдир чопаман.

— Ота-а-а!

Яланг оёқларим ерга тегиб-тегмай чопаман. Ана-ана етажак бўламан.

— Ота-а-а!

Жон-жаҳдим билан чопаман. Шунда, бетим билан ер учаман. Кафтларим билан ер бориб тушаман. Забтим билан бир-икки бор юмалаб оламан. Жойимдан турайин дейман — туролмаيمان.

Отамиз Қизил милтиқ тиғида кетади.

Ерда ётмиш кўйи отамиз кетидан қарайман.

— Ота-а-а!

Фонуслар лоп-лоп этиб боради.

— Ота-а-а!

Отамиз Қизил милтиқ тиғида кетади.

20

Отамиз чимзор оралаб боради.

Отамиз буғдойзор оралаб боради.

Буғдойзор адоғи дарёча оқади.

Дарёча адоқ соҳили Сайрак кишлоғи бўлади. Дарёча қибла соҳили Хўжасоат кишлоғимиз бўлади.

Отамиз Қизил милтиқ тиғида боради-боради — ана шу дарёча бўйида оёқ илади. Чап елкаси оша қиблагоҳда қолмиш қишлоғига боқади.

Боқади-боқади — ботинан-ботинан инқиллаб-инқиллаб олади.

Қизиллар отамиз чап елкасига милтиқ билан туртади.

— Олға, олға! — дейди.

Отамиз энди ўнг елкаси оша боқади.

Боқади-боқади — хўрсиниб-хўрсиниб олади.

— Дехқонқул-ай! — дея овоз беради.

Отамиз онамизни йўқладими? Отамиз мени йўқладими? Мени йўқласа — нима учун йўқлади? Мен гўдақдан ҳимо тиладими? Мен ушоқдан паноҳ тиладими? Ушоқ ўғлон қўлидан нима-да келади?

Қизиллар отамиз чорловини ўзларича йўяди. Мазкур буғдойзорда босмачилар бор, дея йўяди. Ана, Ақраб қўрбоши босмачиларни йўқляпти, дея йўяди.

Қизиллар апил-тапил буғдойзор милтиқ буради.

Аммо отамиз йўқламиш Дехқонқул... босмачидан шовур бўлмади.

— Дехқонқул-ай!

Қизиллар ҳаминқадар жонсарак бўлади. Тап-тап отдан ташлайди. Шарақ-шарақ милтиқ ўнглайди.

— Дехқонқул-ай, Дехқонқул!..

Дехқонқул дегич... босмачидан ҳамон шовур бўлмади.

Ана шунда отамиз Ақраб қўрбошилигини қилади!

Лик этиб от миниб олади. Тиззалари билан от ниқтайди.

От жойидан забт олади. Аммо ўн-ўн беш қадамда бирдан тис бўлади. Жойида ер тепинади.

Боиси — юган учи ерда ётмиш Қизил билагида бўлади.

Қизил юган учида судралиб-судралиб боради. Қизил бакириб-бакириб боради:

— Ақраб, агар қочсанг, болаларингни отамиз! Ақраб, болаларингни битта қўймай отамиз!..

Отамиз «бола» сўзидан кейин забтидан қайтади. Отамиз «бола» сўзидан кейин ниятидан кечади.

Қизил сапчиб туради. Отамиз оёғига ёпишади.

Отамиз Қизил кўкракка оёқ қўяди.

— Осилма! — дейди. — Ўзим тушаман!

Қизиллар отамизни ўраб олади.

Қизиллар юрак ҳовучлаб-юрак ҳовучлаб туради. Отамиз ана шу вазиятни англаб олади.

Отамиз ана шу вазиятдан келиб айтади:

— Дарё бўйини олиб ётасизлар, деб эдим, — дейди. — Булар бошқа жойни олибди-да.

Отамиз шундай дея-дея, теварак-бошга олазарак-олазарак боқади.

— Кимни айтаяпсан? — дейди Чанишев.

— Кимни бўларди — жигитларимни-да.

— Сен бизнинг келишимизни билиб эдингми?

— Чанишев! Сен мени ўзингдайин бир тўпори кофир деб ўйлаб эдингми? Эса-чи, билиб эдим, эса-чи. Жигитларимга дарё ёқасида ангниб ётинглар, деб та-йинлаб эдим.

— Жигитларинг энди қаерда қарайди?

— Қаерда бўларди — Худони бир ерида-да. Ҳали йўлимизда Ҳайиткални жари келади. Анбарсой келади, Қизилсув келади...

Қизиллар йўлларида давом эттишларини-да билмайди, кишлоққа қайтиб боришларини-да билмайди.

21

Отамиз ана шунда гап индаллосидан олади:

— Чанишев! — дейди. — Ўзи, мени қаёққа олиб кетаяпсан?

— Юрчига.

— Ундан кейин-чи?

— Тошканга.

- Тошкандан кейин-чи?
— Ўрусияга.
— Ўрусияга олиб бориб нима қиласан?
— Ўрусияда суд бўласан.
— Чанишев! Суд-буд, деб ўтирма-да, жигити гапни айт:
Шўро ҳукумати мени нима қилади?
— Нима қиларди, суд кесади.
— Нимани кесади?
— Каллангни кесади!
Отамиз Чанишев гапидан рози бўлади.
«Жигити гап бўлди, — дея ўйлайди. — Бўлмаса ўз оёғи билан қассобхонага боражак молдай бўп кета берар эдим».
— Чанишев! — дейди отамиз. — Худодан-да ўтди, бандадан-да ўтди.
— Ўтди, Ақраб кўрбоши, бари ўтди.
— Худо билибми-билмайми, сен ўрисларни юртимизга ҳайдаб келди...
— Бари ўтди-кетди, Ақраб кўрбоши. Энди биз сенга тўнғич ака бўламиз. Сен эса бизга кенжа ука бўласан.
— Худо билибми-билмайми, биз мусулмонлар қўлига милтик берди. Ўрисларни от, деди.
— Бари ўтди, Ақраб кўрбоши, биз ака-ука бўламиз.
— Ака-ука бўласан? Чанишев! Ўзи, кофир ўз оти билан кофир экан-да! Мусулмон билан кофир қачон ака-ука бўлиб эди-да, энди бўлади?
— Бўлади, мана биз бўламиз. Шарқда яхши-яхши шарқона урф-одатлар бор. Масалан, Шарқда кичиклар катталарга итоат этади. Шундай экан, сен бизга итоат этасан.
— Чанишев! Ўлсам ўламан — лекин сен ўрисларга ука бўлмайман!
— Бўласан, шундай кун келади, бўласан. Акаям гапми, ҳали Ленинни отам дейсан. Крупскаяни онам дейсан.

— Чанишев! Ўлсам ўламан — лекин сен ўрисларни акам демайман!

— Дейсан, шундай кун келади, дейсан. Дейиш ҳам гапми, ҳали каллаи сахарлаб ассалом, катта акам, дея ашула айтиб салом берасан..

— Мусулмон билан кофир бу дунё тугул, у дунёда-да эл бўлмайди. Боиси, мусулмон мозорга кофирни кўмиб бўлмайди, кофир мозорга мусулмонни кўмиб бўлмайди. Шундай экан, мусулмон билан кофир у дунёда-да ака-ука бўла олмайди.

— Бўлади, ўртоқ Ленин ғоялари шундай, бўлади.

— Унда, ўша Ленининг қушмия одам экан!

— Ўртоқ Ленинга тилингни теккизма, туземец!

22

— Чанишев! Айб сенда-да бўлмади, айб менда-да бўлмади. Бари Худодан бўлди! Чанишев! Сендан тилаяжак бир тилагим бор. Ана шу тилагимни бажо келтир. Ана шунда, сен-да бола-бақранг олдига борасан, мен-да бола-бақрам олдида қоламан.

— Айт, айт қани?

— Сен олдин, бажо келтираман, дея сўз бер. Ана ундан кейин айтаман.

— Сўз бераман! Ана, энди айт.

— Чанишев! Мени мана шу ерда от!

— Қаерда-қаерда?

Отамиз ўнг оёғи билан ер тепиб-ер тепиб айтади:

— Мана! Мана шу ерда от!

Қизиллар бир-бировига қараб-қараб олади. Қизиллар калла чайқаб-калла чайқаб олади.

— Чанишев! — дейди отамиз. — Мен ўзбакман, ўзбак! Ўзбак қаерда таваллуд топади — ана ўша ерда умр кечиради!

Чанишев! Балиқ жаннатмакон соҳилда бўлса-да, ўлиб қолади.

Балчикдан-балчиқ сув бўлса-да, ташлаб юборса бўлди — тагин тирилади-қолади. Чанишев! Ўзбак-да ана шундай! Ўзбакка

жаннатмакон-да татимайди. Ўзбак жаннатмаконда-да ўз эл-юртини кўмсаб-кўмсаб адо бўлади. Ўзбак жаннатмакондан дўзахмакон пахтазорини кўмсаб-кўмсаб қайтиб келади.

— Хўп, борайлик қани.

— Чанишев! Ўзбак қаерда таваллуд топади — ана ўша ерда ўлади! Ўзбак ўз эл-юртида ўлади! Ўзбак ўз ўлан-тўшагида ўлади! Ўзбак — ана шундай ўзбак!

— Ўлимга маҳкум учун ерни фарқи нима, туземец,— дейди Успенский.

— Ўрис! Чин, сен учун фарқи йўқ, чин. Қаерда хушхаво табиат бўлади — ўша ер ўрис учун юрт бўлади. Қаерда қорни тўяди — ўша ер ўрис учун юрт бўлади. Ўрис — ана шундай ўрис!

— Эл-юрт, эл-юрт дейсан, ўзи, Ўзбакида сени кўмиш учун эл-юрт қолдими? — дея ҳиринг-ҳиринг кулади Успенский. — Икки миллион босмачи қириб ташланди, дейишаётиб эдими, Рудзутак?

— Шундай, икки миллион босмачи қириб ташланди, шундай, — дейди Рудзутак.

— Ана, икки милён эл-юртинг асфалософилинга сафар қилибди.

— Топилади! — дейди отамиз. — Бир мени ўраб-чирмаб кўмажак эл топилади. Ўзбак элини қириб адо этолмайсан. Ўзбак эли — катта эл.

— Ҳали тагин қирамиз! — дейди Колесов.

— Асфалософилинда туркий туземецлар учун тагин милёнта жой тайинлаб қўйдик, — дейди Успенский,

— Ўрис! Сен ана шундай ўласан! Ўрис қаерда ўлади— ўлиги ўша ерда қолади. Ўрис учун улар ери мазор бўлади. Мозорига бир хочўп қадаб кетади — бўлди! Ўрис! Ўзбак қаерда ўлади — ўлигини ўз эл-юртига олиб келади. Ўзбак ўлигини ўз қиблагоҳига кўмади. Ўзбак ўлигини ўз бош-тожига кўмади. Шу

боис, ўзбаки қабристон қиблагихда бўлади!

— Хўп, олдин борайлик, бир гап бўлар, — дейди Чанишев.

— Чанишев! Сен мени Ўрусияга олиб борасан-да — пақиллатиб отиб ташлайсан. Қайси бир ўрага кафансиз кўмиб ташлайсан. Ватан гадоси — кафан гадоси бўлиб ўламан. Кафансиз ўлигимни ким эл-юртимга олиб келиб кўмади? Кафансиз ўлигим ит ўликдайин Ўрусияда қолиб кетади! Ана ундан кейин, бола-бақрам мени қаерлардан йўқлаб йиғлайди? Бола-бақрам қаерларга бориб отамлаб йиғлайди? Бола-бақрам қайси мозорим бошига бориб йиғлайди? Бола-бақрам улуғ айём кунларда қайси мозоримга чироқ кўяди? Шундай экан, отарман бўлсанг, мана, кўкрак — от! Лекин — ўз эл-юртимда от! Шаҳид бўлсам — ўз эл-юртимда шаҳид бўлайин! Шаҳидимни ўз эл-юртим кўмсин!

Ана шунда Чанишев отини қайиради. Отамиз билан муқобил бўлади. Чанишев мулзам бўлади!

— Ақраб кўрбоши, — дейди сокин-сокин. — Мен сени бир йўлтўсар деб эшитиб эдим. Бир каллакесар деб эшитиб эдим. Бир ваҳший деб эшитиб эдим. Инчунун, ўғриям деб эшитиб эдим! Сени мана энди билдим. Ақраб кўрбоши, сен асл жигит экансан, асл жигит!

Чанишев сукут олади.

— Ақраб кўрбоши, — дейди. — Ихтиёр менда бўлса эди, мен сени ҳозирок озод этар эдим. Ихтиёр менда бўлса эди, мен сени ўзимга ўринбосар қилиб олар эдим. Минг афсус! Ақраб кўрбоши, мен — полковник Чанишев, давлат арбоби Куйбишев олдида отдан тушмадим, мен — полковник Чанишев, буюк саркарда Фрунзе олдида отдан тушмадим. Ақраб кўрбоши, мен — полковник Чанишев, Ақраб жигит олдида отдан тушаман!

Чанишев шундай дея, вазмин-вазмин отдан тушади.

Бир кўлида юган Чанишев отамиз қошида бош эгиб-бош эгиб туради.

— Жигит!..— дейди Чанишев.

— Чанишев! Бир қадам-да босмайман! Мен мана шу эл-юртда жон бераман!

— Жуда бўлмаса, Юрчигачайин борайлик, жигит?

— Чанишев! Ошингни еса-да, мард есин, бошинг-ни еса-да, мард есин! Мана, кўкрак-ма!

23

Отамиз тиламиш тилак бажо бўлади.

Қизиллар шаҳид отамизни бугдойзорда ташлаб кетади.

24

Эл-юрт отамиз қони тўкилмиш тупроқни девор билан ўраб олади.

Эл-юрт отамиз жон бермиш тупроқ узра оппоқ ялов қадаб олади.

Эл-юрт Акраб шаҳид пойидан ўта-ўта бир оёқ илиб олади.

Эл-юрт Акраб шаҳид учун фотиҳа ўқиб-ўқиб олади.

УЧИНЧИ БОБ

1

Тонг сахарлаб кўчалайман.

Шахдам-шахдам қадамлайман.

— «Юр, туземец, юр!»

Кўлларимни узатиб-узатиб қадамлайман.

— «Ўчир, чурка, ўчир!»

Милтиқ пешлаб-милтиқ пешлаб қадамлайман.

Шунда, пешонамдан бир соя кела беради.

— Эб-эй, эб-эй, Дехқонқул? — дейди соя. — Ай,
Дехқонқулмисан?

Милтиқ ўкталиб-ўкталиб бора бераман.

«Ўчир, туземец, ўчир! — дейман. — Сен — моча чурка!

Юртинг — Чуркистон!»

Соя қимир этмай қолади.

Шу маҳал онамиз кетимдан қандай дохил бўлади — билмай қоламан. Кетимдан қандай кучоқлаб олади — билмай қоламан.

Қошимда қотмиш соя кўксига тупура-тупура калима қайтаради.

— Ай, Болхин ҳамсоя, — дейди соя. — Шугинангиз бир балога йўлиққан-ов. Улжон фолчига фол очириб келсангиз бўларди.

— Фолчи нимаям дерди, Холдон ҳамсоя.

— Фолчи айтади-да, Болхин ҳамсоя, фолчи айтади.

— Ўзи — бўлган-бўлдиги шул, холаси.

— Бўлган-бўлдиги шул, бўлган-бўлдиги шул! Ўтакамни ёриб юборайин, деди! Бовужуд, бўйимда йўк — бўйимдан туширарди-кўярди!

— Болада не айб, холаси. Боваси шундай эди, отаси шундай эди, боласи-да шундай бўлади-да.

2

Директоримиз барчамизни улкан синфхонага солади.
— Майлис бўлади! — дейди.
Синфхона лиқ тўлади. Тик туриш учун жой қолмайди.
Директоримиз эшикни ичкаридан қулфлаб жория этади:
— Ўртоқлар, бешинчи синфдан бошлаб барча пахта фронтига сафарбар этилади!
Ўйнаб қўяй, бешинчидан, ўйнаб қўяй, дейман!
Тўртинчидан бешинчига кўчганларимга пушаймон бўламан.
Ўнинчи синф гап қайтаради:
— Ўқиш нима бўлади, домла, ўқиш нима бўлади?
Директоримиз шаҳодат бармоғини шипга нишлайди.
Тантанавор-тантанавор нишлайди.
— Пахтазор — дафтаринг бўлади, ғўзалар хуснихатинг бўлади! — дейди.
Муаллимларимиз уйма-уй юради. Кийим-бошларимиз билан кўрпа-тўшакларимизни олдириб келади.
Мен онамиз бериб юбормиш бўхчани олиб қарайман: бўхчада иккита кўрпача бўлади. Иккита нон бўлади. Майиз бўлади, тўртта мойк бўлади.
Мен мойкларни арчиб-арчиб еб оламан.

3

Эшик тушдан кейин очилади.
Директоримиз жуғрофия таёғини эшикка ниш этади.
— Ўртоқлар, биров-бировдан олға! — дейди.
Мен бўхчамни орқалаб ташқарилайман.
Мактабимиз дарвозаси олдида тўртта катта машина бўлади.
Муаллимларимиз мактабдан машинагачайин икки саф бўлиб туради.
Мен ана шу саф орасидан машина йўл оламан.
Катта синфлар бўхчаларини машина ичига отиб-отиб туширади.
Мен-да, бўхчамни отаман — бўхчам елкамга қайтиб келиб

тушади. Тағин отаман — бўхчам кўксимга қайтиб келиб тушади.

Физика муаллимимиз бўхчамни машина ортиб беради.

Оёғимдан олади-да, ўзимни-да ортади.

Жўна-жўна бўлади.

Ота-оналаримиз бот-бот тайинлаб қолади:

— Арикдан сув ичма — пахтага дори сепади!

— Самолёт дори сепа берса — бекиниб ол!

— Қийналсанг — қочиб кела бер!

— Мабодо қочаман десанг — катта йўл четгинасидан юргин!

Машина оҳиста-оҳиста жилади.

Ота-оналаримиз қўл силкиб-қўл силкиб қолади. Биров кўзига ёш олади. Биров юпатади:

— Бўлди-е, болангиз фронтга кетаяптими!

— Ўз оти ўзи билан пахта fronti-да!

— Жобида бир машина ёрдамчи бола сойга ағнаб кетибди!

— Болалар кори ҳол бўлмабдими?

— Эб-эй, бола қолибдими!..

Йўлда болалар кўшиқ айтади. Ким қандайчикин кўшиқ билади — ана шу кўшиқни айтади.

Шунда, машина йўл четлаб оёқ илади.

Директоримиз кабинадан ташқарилайди. Кабина пиллапоясида тикка бўлади.

— Ўртоқлар, ўлан-лапарлар айтманглар! — дейди.— Партия-совет кўшиқларидан айтинглар!

4

Машина юради-юради — Сталин колхозни мактаби олдида оёқ илади.

Мен бўхчамни гурсиллатиб ер ташлайман. Бўхчам кетидан ўзим осилиб тушаман.

Мактаб қоровули хувиллаб ётмиш синфхоналарни очиб-очиб беради.

Мен бўхчамни орқалаб ичкари лўкилламан.

Катта синф синфхона тўрини олади.
Майда синф остона олдида қолади.
Мен дераза остини оламан. Бўхчамни гупиллатиб ташлайман-
да — устига узала тушиб ётиб оламан.
— Ўйнаб қўяй, дераза остидан, ўйнаб қўяй! — дейман.
Ўнинчи синф болалар гапимдан кулишиб-кулишиб
гапиришадилар:
— Нега шу бола гапи ўролида ўйнаб қўяй, дейди?
— Одати-да.
— Нега ўйнаб қўяй, дейди?
— Ким биледи. Зиёд дегичи гапи ўролида масалан, масалан,
дейди. Шундай гап-да.
Шу вақт жой жанжали бўлади.
Биров-бировини бўхчасини нари суради. Биров-бировини
бўхчасини нари отади. Биров-бирови билан олишиб қолади.
Деворда осифлик улкан битиктахта тарақ этиб тушади.
Битиктахтада қолмиш битикка кўзим тушади:
«5 сентябрь».
Сарлавҳа: Совет халқи 1980 йилда коммунизмда яшайди».
Болалар битикларни овоз чиқариб-овоз чиқариб ўқийди.
— Бечоралар! — дейди. — Бу йил ҳақидан бор-йўғи беш кун
ўқибди-я!
— Қайтанга биз маза қилибмиз — бир ой ўқибмиз!

5

Ётарда тўшагимни ёйиб ётаман.
Биров гапиришиб ётади. Биров матал айтишиб ётади. Биров
ухлаб ётади.
Шунда, кимё муаллимимиз кириб келади.
— Туринглар, директор келаяпти! — дейди.
Болалар мудраб-мудраб директоримиз йўлини қарайди.
Директоримиз қўли кетида кириб келади. Ўнгида жуғрофия

муаллимимиз бўлади, чапида физика муаллимимиз бўлади.

Болалар жойларидан бир туриб олади.

Директоримиз теварак-бошга қайғули-қайғули назар солади.

— Ўртоқлар! — дейди. — Мен ҳозир марказдан — бюродан келдим! Вазият ёмон, ўртоқлар, ҳа, ёмон! Терим суст бормоқда, ўртоқлар, терим суст бормоқда! Ўртоқлар, кўлни кўлга бериб, жон-жаҳдимиз билан меҳнат қилиб, она сutiдай оппоқ, ҳалол «оқ олтин»имизни йиғиб-териб олайлик! Ўртоқлар, пахта бизнинг кўзимизни эмас, биз пахтанинг кўзини кўрқитайлик! Ўртоқлар, кўз кўрқоқ, кўл ботир, жасоратга биз кодир! Бюрода район партия комитети биринчи секретари, ҳаммамиз учун ҳурматли ва азиз ўртоқ Мавлонов ана шундай деди, ўртоқлар!

6

Директоримиз саҳарлаб наъра тортади:

— Подъём!

Мен сапчиб тураман. Уйқу аралаш ташқарилайман. Карахт-карахт бет-кўл юваман.

— Стройся!

Мен бўйсира бўламан. Ўзимни бўйсирага созлайман.

— Смирно!

Мен таёқ бўлиб қотаман.

Муаллимларимиз идиш-тобоқ таркатади.

— Ўртоқлар, бир кунлик норма саксон кило! — дейди директоримиз.

Ўнинчи синф эътироз билдиради:

— Колхозчиларни бир кунлик нормаси олтмиш кило-ку, домла?

— Тўғри, олтмиш кило! Лекин сизлар ёрдамчисизлар!

Ёрдамчилар колхоз ҳисобидан овқат ейди! Қўшимча йигирма кило ана шу кунлик овқат учун ушлаб қолинади! Тушунарлими? Қани, пахта фронти сари олға, ўртоқлар!

Ўнинчи синф олдинда боради. «Ўқувчи ёрдамчиларга

алангали салом!» дегич алвон кўтариб олади.

— Кўшиқ айтаман десаларинг, партия-совет кўшиқларидан айтинглар! — дейди директоримиз.

Аммо биров-да кўшиқ айтмайди.

— Фронт, фронт дейди, — дейди болалар, — фронтда пулемёт беради, автомат беради.

7

Мен умримда илк бор... илк бор пахтазор дея аталмиш дала билан юзма-юз бўламан.

Мен умримда илк бор... илк бор ғўза дея аталмиш ниҳол билан юзма-юз бўламан.

Пахтазор бошида серрайиб қоламан. Этагимни қандай бойлашимни билмайман, ўнинчи синфдан сўрайман.

Ўнинчи синф жеркиб ташлайди.

Мен энди Адабиётга юз соламан.

Адабиёт этагим икки учини белимга айлантириб бойлайди. Тагин икки учини бўйнимга осиб тугади.

Мен умримда илк бор ғўза энкаяман.

«Эбо-эй, мунча пахта! — дея хаёлланаман. — Шуларни барини териб оламанми? Олдин қайси бирини оламан? Юқоридагини оламанми ё қуйидагини оламанми?»

Ғўза учида турмиш пахтани кўшқўллаб ушлайман. Кафтларим жикқа шудринг бўлади.

Бир чаноқ пахтани чўзиб-чўзиб тортаман. Кафтларимда уқалаб-уқалаб оламан. Пуфлаб-пуфлаб шудрингини куритаман. Сўгин — этагимга соламан.

Этагимни ланг очиб қарайман — бир чаноқ пахта этагим бир бурчида оппоқ моякдай бўлиб туради. Аранг кўринади!

Этагимни кўтариб-кўтариб қарайман. Мунча чуқурни қайтиб тўлдираман, дея ўйлайман.

Ҳафсалаларим пир бўлади. Ғўзаларга эриниб-эриниб

қарайман. Ўнг-чапларимга эриниб-эриниб қарайман.

Ўйнаб кўяй, пахталаридан, ўйнаб кўяй, шу пахта дегични ким ўйлаб чиқарди экан-а, дейман.

Болалар олдинлаб-олдинлаб боради. Бошлари пахта ичида кўриниб-кўринмай боради.

Белларим оғриб-оғриб қолади. Кўлларим толиб-толиб қолади.

Қаддимни кўтариб-кўтариб керишаман. Кетимга чалқайиб-чалқайиб керишаман.

Шунда, бир маза қиламан, бир маза қиламан!

8

Бир маҳал Физика қабатимдан келиб қараб туради.

Мен бир кўлим билан ғўза учидан ушлаб тураман. Бир кўлим билан ғўза пахталарини биров-бироваб териб оламан. Пахта чанг-ғуборларини пуфлаб-пуфлаб этагимга соламан.

Физика оғзини ушлаб-ушлаб кулади.

— Ай, Дехқонкул-а, Дехқонкул! Нимага кейинда қолаясан десам, гап буёқда экан-да, — дейди. — Ким айтади сени, оғироёқ боши билан ҳаммадан кўп пахта терган Болхин теримчининг боласи деб?

Физика чин айтади — катталар ўз вақтида онамизни ана шу Сталин колхозига пахтага ҳайдайди.

Онамиз оёқ тирайди, оғироёқман, дейди.

Катталар, пахта оғироёқни билмайди, дейди.

Онамиз тонгдан шомгача пахта теради. Мусобақада ғолиб бўлади. Байроқ олади. Сурати билан рўзномада чиқади.

Ой-куни бўлмаса-да, онамизни эгатда дард тутади.

Онамиз эгатда ичларини ушлаб-ушлаб вой-войлайди.

«Эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлмай мен ўлайн-а!» — дейди. — Шарқда машғал бўлмай мен ўлайн-а!»

Оппоқ далани чала чақалок овози олади...

Физика кўз-кўз этиб пахта теради.

— Ана, ана! — дейди. — Кўраяпсанми? Ғўзани ушлаб турма

— ғўза қочиб кетмайди. Икки қўлинг ҳам чанокда бўлсин.
Мен Физика айтмишдайин тераман.

9

Кимё қийтиқда кафт карнай этади.
— Тушлик! — дея овоз беради.
Этагим тўлар-тўлмас бўлади. Тепкилай-тепкилай тарози орқалаб бораман.
— Уч кило! — дейди тарозибон.
Болалар гурр кулади.
Қийтиқда этак тўшайман.
Тўшагим-да этагим бўлади, дастурхоним-да этагим бўлади.
Нон билан чой тушлигим бўлади.
Тушдан кейин икки кило тераман.

10

Ётарда йўклама бўлади.
Директоримиз кўп терувчиларни бир сафлаб улуғлайди.
— Машъалларни кўринг — ҳавас қилинг! — дейди.
Оз терувчиларни бир сафлаб маззаллатлайди.
— Қолоқлардан ҳазар қилинг, ҳазар! — дейди.
Директоримиз шўро пахтасидан нималар олинишини бармоқлаб-бармоқлаб санаб беради:
— Бир тонна совет пахтасидан икки минг тўрт юз йигирма метр газлама, саксон олти кило мой, икки юз йигирма олти кило кунжара, ўн беш кило кир совун...олинади! Шу сабабдан ҳам совет пахтаси «оқ олтин» дейилади! Совет «оқ олтин»ини термаслик — жинойт!
Тикка тура бериб, оёқларим зирқ-зирқ толади. Ўзимни бир ўнг оёғимга ташлайман, бир чап оёғимга ташлайман.
— Эртага тайин бажараман, — дея кутуламан.

11

Эртаси — Физика ўргатмишдайин тераман. Жон-жаҳдим билан тераман.

Ўн кило тераман – ўн кило.

— Ётарда тагин тикка тураман.

— Ўртоқлар, мен бугун бюрода бўлдим! – дейди директоримиз. – Шахсан ўртоқ Мавлонов олдида бўлдим! Ўртоқ Мавлонов машъалларга офаринлар айтди!

Директоримиз қулоғимдан чўзади.

— Сен аталаларни эса жазолансин, деди, ҳа, жазолансин, деди! – дейди. — Жазолайман, ҳа, жазолайман! Буни пахта фронти деб қўйибди! Пахта фронти жавобгарликка тортади! Пахта фронти қаматади!

Тикка тура бериб, уйқуларим келиб кетади.

— Эртаминан ғайрат қиламан, — дея сўз бераман.

12

Бир ҳафта ўтади, икки ҳафта ўтади.

Аззанча кучанмайин – ўз кучимдан зиёд теролмайман.

Ўн килодан ошиб ўтолмайман!

Ҳолдан тойиб-тойиб қоламан. Эгат ичида ўтириб-ўтириб қоламан.

Жуғрофия дала бошини олиб туради. Кимё дала адоғини олиб туради. Бирорта бола кўринмай қолса бўлди – дарров бақиради:

— Ў-ў, Эгамов, тур! Ў-ў, Назирова, нимага рўмолинг кўринмай қолди?! Тур, кун кетаяпти!

Мен мудраб-мудраб ўтираман.

— Ў-ў, Жамолиддинов, кармисан – индамайсан?

Мен ўзимни эшитмасликка олиб ўтираман.

Кимё эгат оралаб келади.

— Ў-ў, Жамолиддинов, нима бало, ўлиб-пўлиб қолдингми? – дейди.

Мен шунда-да тура бермайман.

Шунда, Кимё хивич билан оёқларимга солади.

Мен тура солиб пахта тераман.

13

Теримчилар тера беради – теролмовчилар кучаниб юра беради.

Директоримиз ёнади.

— Еганинг бурнингдан чиққурлар! – дейди. – Мен сенлар учун бюрода гап эшитдим! Ўртоқ Мавлонов бюро аҳли олдида изза қилди! Йўқ, мен сенлар учун изза бўлмайман! Ё пахта тердираман, ё териларингни шилиб оламан!

Директоримиз бир кулочча ғўзапоя тарашлаб келади.

Ғўзапоя учи шода-шода кўсак бўлади. Ғўзапоя учи кўк-кўк кўсак бўлади. Ғўзапоя учи моякдай-моякдай кўсак бўлади.

Директоримиз сафбоши Зиёд билан муқобил бўлади. Зиёдни иягидан тутамлайди.

— Нима учун оз терасан?! – дея зуғумлайди. – Айт, нима учун оз терасан?! Давлат сени нима учун ўқитаяпти?! Давлат сени нима учун боқаяпти?! Манави Қораев саксон-тўқсон кило теради! Қораевдан қаеринг зиёд, айт, қаеринг зиёд?!

Зиёд қалт-қалт жавоб беради:

— Қораев ўнинчи синф, мен бешинчи синф, масалан.

— Жириллама! Бешинчи синф билан ўнинчи синф фарқи йўқ! Бари катта синф саналади! Айт, нормани бажарасанми йўқми – бажарасанми йўқми!..

Директоримиз ғўзапоя билан Зиёд елкалари оша уради. Зиёд беллари оралатиб уради.

Зиёд билаклари билан бет-бошини пана этади. Зиёд зориллаб-зориллаб йиғлаб қўя беради:

— Бажараман, масалан, бажараман!..

Директоримиз мушт дўлайтириб-мушт дўлайтириб дўклайди.

— Бажармай кўр – оёғингдан осаман! Бюро ана шундай деди!

14

Уйдан олиб келмиш бор кийимларимни етти қабат кийиб оламан. Телпагим кулоқларини тушириб оламан. Иягимни айлантириб бойлаб оламан.

Йўқламани ана шундай шайланиб қараб ўтираман!

Ниҳоят, директоримиз келади. Йўқлама бошлайди. Оз терувчилар отини айтади.

Оз терувчилар девор қоралаб саф бўлади.

Директоримиз оз терувчилар бировини лаб-лунжидан чўзади. Бировини телпаги билан бетига уради. Бировини пешонасидан кетига итариб ташлайди.

Директоримиз мен билан бетма-бет бўлади.

— Эй!— дея иягимдан кўтаради. — Жонинг борми ўзи?! Э, ўл-е, одам бўлганинг билан-е! Одам деган ўн килоям пахта терадими-а? Ўн кило-я?!

Мен, директоримиз мени камситаяпти, деб биламан. Мен, директоримиз бугунги муваффақиятимни кўриб-кўрмасликка олаяпти, деб биламан.

Боиси – бугун ўн бир кило терган бўламан, ўн бир кило!

Шу боис, ўзимни-ўзим оқлайман:

— Ўн бир кило...— дея минғиллайман.

Директоримиз оғиз тўлдириб-оғиз тўлдириб ув-увлайди.

— У-у-у, ўн бир кило! — дейди. — Ўн бир кило-я, у-у-у! Бунча пахтани қандай қилиб тердинг-е? Қойил-е!

Муаллимларимиз пиқ-пиқ кулади.

— Сичқон бир кунда инига йикқан пахта ўн бир кило бўлади! — бакиради директор. — Жасадингни қара! Жасадингдан эшак ҳурқади! Ўл-е, шу кунингга-е! Менга қара, қачон нормани бажарасан?! Айт, қачон, қачон, қачон!..

Вўзапоя елкаларим оралаб-оралаб тушади. Зарбли-зарбли тушади. Тарс-тарс тушади.

Иккита кўк кўсак елкаларимдан оёқларимга учиб тушади.

Уст-бошим етти қабатлигидан кўк кўсак таёқ ўтмайди.

Кўк кўсак таёқ энди қўлларим оралаб-қўлларим оралаб тушади.

Таёқ ўтади — ана шунда ўтади!

— Энажон, ўлдим-е, энажон-е!..— дея зор-зор йиғлайман.

— Бажараман де, бажараман де!..

— Бажараман, жон домла, бажараман!

Директоримиз бир оппоқ толани боши узра кўз-кўз этади.

— Ана, кўраяпсанми, ана! — дейди. — Пахта сиртидан ана шундай оппоқ бўлади!

Директоримиз толани чигитлайди. Ичидан чигитини олади.

Директоримиз қоп-қора чигитни кўз-кўз этади.

— Пахта аслида мана бундай ичи қора бўлади! – дейди. —

Пахта — ичи қора мато! Пахта одамзотни индамай боплайди! У дунёю бу дунё ўнгарилмас қилади! Бюрода ўртоқ Мавлонов ана шундай деди!

Директоримиз ёқамдан чангаллайди. Ердан даст кўтариб олади. Тагин ер ташлайди.

— Пахта сен мафқураси бузукни кўзингни ўйиб олади! — дейди. — Биласанми, сен кимсан? Сен — босмачисан, босмачи!!!

Мен чинқириб-чинқириб йиғлаб қўя бераман. Мен ер тепиб-ер тепиб йиғлаб қўя бераман.

Мен жон-жаҳдим билан директоримизни тиззасига ёпишаман.

Мен директоримиз тиззасини таталаб-таталаб ташлайман.

Мен директоримиз тиззасини тишлаб-тишлаб ташлайман.

Муаллимларимиз орача этади.

— Ана, кўряпсизларми, ўртоқлар? — дейди директоримиз. — Қазисан, қартасан, ахир наслингга тортасан! Бунинг отаси Ақраб босмачи эди! Совет тузуми душмани пахта терармиди!

Алп-алп одимлаб бораман.
«Кўлингни кўтар, босмачи!»
Милтиқ ўқталиб-ўқталиб бораман.
«Қимирлама, босмачи!»
Милтиқ тепкисини шарақ-шуруқлатиб бораман.
«Отаман, босмачи, отаман!»
Бир қўл елкамдан ушлайди. Бетларимга шапатилайди.
— Кўзингни оч, Жамолиддинов, кўзингни оч! — дейди.
Ана шунда ўзимга келаман.
Тун кора бўлади.
Йўл чапи пахтазор бўлади, йўл ўнги ётоқ бўлади.
Мен йўл ўртасида бўламан.
Шу вақт тағин биров келади.
— Нима гап, Ҳамзаев?— дейди.
— Манави валдирвасар бўлиб кетиб бораяпти.
— Шабкўрдир-да.
Овозларни таниб оламан — бирови Жуғрофия бўлади, бирови
Адабиёт бўлади.
Жуғрофия ўнг кўлимдан олиб келади, Адабиёт чап кўлимдан
олиб келади.
Ётоқда болалар пиш-пиш қотади.

16

Ғўзапоя Зиёд елкаларида тарс-тарс этади.
Ғўзапоя кўк кўсақлари учиб-учиб тушади. Ғўзапояда битта-да
кўсақ қолмайди.
— Сатторов! — дейди директоримиз. — Боринг, бошқа
ғўзапоя олиб келинг!
Адабиёт чопқиллаб ташқарилайди. Бир ғўзапоя тарашлаб
келади.
Ғўзани учлари кўсаксиз бўлади.
— Мен қоқчўп билан чилик ўйнайманми?! Боринг,
кўсаклисидан олиб келинг!

Директоримиз шундай дея, ғўзапояни ташқари отади.
Адабиёт шода кўсак ғўзапоя олиб келади.
— Энди, ошпазни айтиб келинг!
Адабиёт ўнинчи синф қизни эргаштириб келади.
Директоримиз ошпаз қизга рўйхат узатади.
— Эломонова! — дейди. — Эртадан бошлаб манави
текинтомоқларга гўштсиз овқат берасан! Агар ушоқдай гўшт
берсанг — кунингни кўрасан!
Шу-шу – косам гўшт кўрмайди.

17

Жива қошиғимни йўқотиб кўяман.
Ошпаз қиздан қошиқ сўрайин дейман – директоримизга
айтади, дея кўрқаман.
Шу боис, Нуралини косасига кўшиламан.
Зиёд билан Мелиям кўшилади – улар-да қошиқ йўқотади.
Тўртовора бир коса бўламыз.
Қошиқ Нуралидан бошлаб айланади.
Нурали икков ичади – Мелига қошиқ ташлайди. Мели икков
ичади — Зиёдга қошиқ ташлайди. Зиёд икков ичади — менга
қошиқ ташлайди.
Гир-гир айланмиш қошиқдан кўз айирмай тураман.
Учов ичувчи бўлса — дарров билагидан кўшқўллаб
ушлайман. Қўлидан қошиқни юлиб оламан.
— Учов ичдинг, учов! — дейман.

18

Ичим бураб-бураб қолади. Ичим қабз этиб-қабз этиб қолади.
Дардим ичимда бўлади.
Кундан-кун дармондан қоламан.
Мактаб футбол майдони бадрабхонамиз бўлади.
Каллаи саҳарлаб футбол майдонига чопқиллайман. Майдон
дуч келмиш ерида ўтира қоламан.

Теварак-бошимга уйқусираб-уйқусираб аланглайман.
Теварагимда оёқ босар ер жуда-жуда кам бўлади.
Шунда, ажаб бир нималарни кўраман. Кўзларимни уқалаб-уқалаб кўраман.

Теварак-бошим кип-қизил қон бўлади! Теварак-бошим сапсарик қон бўлади! Теварак-бошим тўда-тўда қон бўлади!

Кўрмайин дея, чаккамни кафтимга қўйиб оламан.
Кўзларимни юмиб оламан.

Бир маҳал биров елкамдан туртади.

Мен сесканиб кўзимни очаман — бошимда Зиёд туради.

— Ухлама, ичбуруғ! — дейди.

Мен лик этиб тураман. Кетимга қарайман.

Футбол майдонда тағин бир тўда қон бино бўлади.

19

Тушлик чой қайнай бермайди.

Мен офтобда чой қайнашини қараб ётаман.

Шу маҳал дала йўлидан бир машина келади.

Машинадан шляпали одам тушади.

— Ҳорманглар, болаларим! — дейди.

Бригадир билан кўл бериб кўришади.

— Уф-ф, бир пиёла чой бер-е, барака топкур-е! — дейди.

— Чой энди қайнайди, — дейди бригадир.

Шляпали одам хирмон бағрида ёнбошлайди. Шляпасини хирмонга ташлайди.

Шу вақт тағин бир машина хирмон қоралаб келади.

Машинадан директоримиз тушади.

Директоримиз у ерда-бу ерда ётмиш болаларга бақиради:

— Бу нима ётиш?! — дейди. — Пахта фронти энангни уйими?! Мен ҳозир бюродан келдим! Сенларни деб ўртоқ Мавлоновдан эшитмаганларимни эшитиб келдим!

— Чой қайнасин, домла, чой қайнасин, — дейди ўнинчи синф.

— Сен тирранчаларга чойни ким қўйибди?! Ана, ариқ тўла сув — ариқдан ич!

Шунда, шляпали одам хирмондан бош кўтаради.

— Ў-ў, домла, берман хайданг! — дейди.

Директоримиз шляпали одамга қарайди-қарайди-таниёлмайди. Таниёлмаса-да, шляпали одам тараф юради.

Шляпали одам ёнбошлаб ётмиш кўйи қўл узатади.

— Камнамосиз, домла? — дейди.

Директоримиз қўл берайинми-қўл бермайинми зайлида қўл узатади.

— Ўзлари ким бўладилар?—дейди.

Шляпали одам кафтларини очиб айтади:

— Ҳашарчи. Мана шу болалардай бир ҳашарчи,— дейди. — Чойингиз қайнамади, домла. Энди сиз буюргандай, ариқдан ичамиз-да.

Шляпали одам шундай дея, машинаси тараф йўл олади.

Директоримиз шляпали одам кетидан қараб туради-туради — бригадирга ўнгалади.

— Бу ким бўлди? — дейди.

— Танимаяпсизми? Райком-ку.

— Райком? Қандай райком?

— Қандай райком бўларди — Мавлонов бова-да.

— Ўртоқ Мавлоновми? У киши далада нима қилиб юрибди?

— Далага самолёт келаяпти. Самолётдан олдин далаларни қараб юрибди.

— Ия, — дейди директоримиз. — Олдинроқ айтсангиз бўлмасмиди, ия.

20

Шу-шу – марказ, бюро, Мавлонов дегич гаплардан қутуламан.

Кейин-кейин биламан — директоримиз марказда пивоҳўр бўлиб-бўлиб қайтиб келиб юргич бўлади.

21

Кетма-кет уч ётар йўқлама бўлмайди.

Кўк кўсак ғўзапоя бошим узра ўйнамайди.

Далада муаллимларимиз қадамимни санамайди.

Муаллимларимиз бири қўйиб бири жория этади:

— Мактабимиз социалистик мусобақада ғолиб келди!

— Мактаблар аро Кўчма Қизил Байроқни олди!

— Юздан зиёд ёрдамчи мактаблар орасида-я!

Мен ҳур бўламан. Мен хуррам бўламан.

— Энди пахта термаймиз-а, домла? — дейман.

— Пахта термайсан? Энди пахта терасан-да!

— Қизил Байроқ бор-йўғи бир ойлик ишимиз учун берилди!

— Қизил Байроқ кучимизга куч қўшади!

— Қизил Байроқ зафарларга чорлайди!

22

Болалар билан ётоқ олдида бўйсира бўламан.

Штаб дея аталмиш хонадан оппоқ сочли кекса одам чиқиб келади.

Кекса одам кетидан директоримиз билан муаллимларимиз қаторлашиб келади.

Директоримиз ютуқ-камчиликлардан сўзлайди.

Мен ичимни ушлаб-ушлаб кучанаман. Икки кўзим футбол майдонида бўлади.

Директоримиз бизни тағин-да юксак-юксак зафарлар сари чорлайди.

— Ўртоқлар, энди сўз район халқ маорифи бўлими мудирини, ҳаммамиз учун ҳурматли ва азиз ўртоқ Дадабоевга! — дейди.

Оппоқ соч одам лўнда-лўнда сўзлайди. Оппоқ соч одам мунис-мунис сўзлайди:

— Азиз ўқувчилар! Сизларни қутлашдан олдин ўртоқ директорларингизни алоҳида табриклаб қўймоқчи эдим.

Боисиким — мана уч йилдирким, ўртоқ директорларингиз коммунистик партия сафига ўтолмай юриб эди. Куни кеча мактабларингиз Кўчма Қизил Байроқни қўлга киритиши биланоқ тегишли мутасадди ўртоқлар директорларингизни коммунистик партия сафига қабул қилди. Устига-устакким, айни шу кунларда ўртоқ директорларингиз эгизак қизалоқ кўрди, эгизак қизалоқ! Буни қарангким – Кўчма Қизил Байроқ — коммунистик партбилет — эгизак қизалоқ! Азиз ўқувчилар! Қелинглар, ўртоқ директорларингизни ана шу қўша-қўша зафарлар билан бир муборакбод этиб қўяйлик!

Оппоқ соч одам шундай дея чапак чалади.

Муаллимларимиз билан болалар-да қўшилиб чалади.

Мен ичимни ушлаб-ушлаб тура бераман.

— Қани, ўртоқ директор, — дейди оппоқ сочли одам. — Энди шу қора кўзларга қарата бир-икки оғиз дил сўзларингизни айтасиз. Сизнинг коммунистик партия сафига ўтишингиз учун бу қора кўзлар озмунча тер тўқдим!

Директоримиз бир одим олдинлайди. Ўнг қўлини кўксига қўяди. Ҳаволаниб-ҳаволаниб бош ирғайди.

— Ўртоқлар! — дейди. — Ҳақиқатан ҳам, ҳаммамиз учун хурматли ва азиз ўртоқ Дадабоев айтганларидай, коммунистик партия сафига қабул қилиниш шарафига эришишим осон бўлмади! Ўтган икки йил мобайнида мактабимиз ўқувчи-ёрдамчилари бирор марта ҳам Қизил Байроқ олиш шарафига муяссар бўлолмади! Бунда, маълум маънода ўзим айбдор бўлдим! Пахта йиғим-теримига масъулият билан ёндашмадим! Қаттиққўл бўлмадим! Партиявий принципааллик кўрсатмадим! Ўртоқлар, мен ана шу йўл қўйган хато-камчиликларимдан тегишли хулоса чиқариб олдим! Мана, маълум муваффақиятларга эришдим! Мен бу муваффақиятга район халқ маорифи мудирлари, ҳаммамиз учун хурматли ва азиз ўртоқ Дадабоевнинг бевосита ва билвосита раҳнамолиги туфайли

эришдим! Мен сиз, ўқувчи-ёрдамчилар номидан, қолаверса, ўзимнинг номимдан, ана шу муваффақиятларим бош айбдори, ҳаммамиз учун хурматли ва азиз ўртоқ Дадабоевга миннатдорчилик билдираман!

Қарс-қарс қарсак бўлади.

Директоримиз қўли кўксида таъзим этади.

— Ўртоқлар! — дейди. — Эгизак фарзандларим оталари шонли коммунистик партия сафига қабул этилган улуғ айём кунларда дунёга келди! Мен шу улуғ санага бағишлаб, эгизак қизларимга шонли коммунистик партия асосчиларидан Роза Люксембург билан Клара Цеткин отларини қўяман! Бир қизимни Роза қўяман, бир қизимни Клара қўяман!

Чалп-чалп чапак бўлади.

Муаллимларимиз:

— Ура-а-а, ура-а-а! — дея чапак чалади.

Директоримиз хаминқадар ҳаволанади.

— Ишонаманки, — дейди, — эгизак қизларим Роза Люксембург ва Клара Цеткинлардай буюк марксистлар бўлиб етишадилар!

Оппоқ соч одам тантанали вазиятда директоримизга Қизил Байроқ топширади.

Оппоқ соч одам бўйсира бўйлаб юради. Олд саф болалар билан қўл бериб кўришади.

— Қутлайман, қутлайман! — дейди.

Оппоқ соч одам болалар кийим-бошларига разм солади. Болалар юз-кўзларига разм солади.

Ниҳоят, оппоқ соч одам мен билан муқобил бўлади. Менга қўл узатади.

Мен қўш қўлимни-да чўзаман. Оппоқ соч одам қўлини қўшқўллаб ушлаб оламан.

Оппоқ соч одам бош-адоғим бўйлаб қарайди. Билинар-билинемас бош чайқайди.

— Қўлларингизни қаранг, қўлларингизни, — дейди. — Бу қўл эмас – косов бўлибди. Елкаларингизни қаранг, елкаларингизни. Бир елкангиз юқори, бир елкангиз қуйи. Бу елка эмас – қинғирқийшиқ темир-терсак бўлибди. Куриб кетгур пахтадан нималар келмайди-я.

Оппоқ соч одам ранги ўчади. Қизил Байроқ олдига қайтиб боради.

Оппоқ соч одам болаларга ўйчан-ўйчан боқиб қолади.

— Болаларим... — дейди.

Оппоқ соч одам лабларини чўччайтириб-чўччайтириб ўйлаб қолади.

— Болаларим... — дейди. — Мен сизларни бола дейишгаям тилим бормаяпти. Сизлар катталар ҳаётини бошдан кечираяпсиз. Сиз кўраётган кунлар болалик эмас – қарилик. Қачон боладай бўлиб кун кўрасиз — унисини пахтадан сўрайсиз.

Оппоқ соч одам директоримиздан Қизил Байроқни олади.

— Болаларим, манови Кўчма Қизил Байроқ. Ўз оти ўзи билан Кўчма, — дейди. – Кўчма Қизил Байроқ шу вақтгача бировга вафо қилмади – сизгаям вафо қилмайди. Бир кило кам терсангиз бўлди – қўлингиздан бошқа биров қўлига кўчиб ўтади-кетди. Шундай экан, Қизил Байроққа кўп сажда қила берманглар. Қизил Байроқни сақлаб қоламан деб, кўп кучана берманглар. Қўлларингиздан келганича тера беринглар.

Оппоқ соч одам Қизил Байроқни директоримизга қайтиб беради. Қўлларини қорин қовуштириб-қорин қовуштириб туради.

— Болаларим, — дейди, — бизнинг юртга Амир Темурлар керак. Бизнинг юртга Бобурлар керак. Бизнинг юртга Улуғбеклар керак. Жуда, жуда керак! Аммо сизлар Темур бўлолмайсизлар, сизлар Бобур бўлолмайсизлар, сизлар Улуғбек бўлолмайсизлар. Лекин юртга тўрт мучали бус-бутун одамлар керак. Лекин юртга соғлом-соғлом одамлар керак. Шундай экан,

ўзларингизни-ўзларингиз авайлангизлар, болаларим!

Ўнинчи синф ер тепиб-ер тепиб қарсак чалади.

23

Пахтакорлар ёрдамчиларга ўлигини ташлаб олади.

Далада нима иш бўлади – бригадир директоримизга келади.

— Пахта ортишга учта бола беринг.

— Пахта туширишга иккита бола беринг.

— Дори сепишга битта бола беринг, — дейди.

Бригадир айтмиш ишлар қийин ишлар бўлади.

Қийин бўлса-да, болалар мен борайин-мен борайин, дея талашади. Боиси – болалар бир кун бўлса-да, пахта теришдан кутулайин, дейди.

Директоримиз бундайчикин ишлар учун оз терувчиларни жўнатади.

Эрталаб бригадир тағин сарғаяди.

— Самолётга йўл кўрсатувчи беринг, — дейди.

Бу сафар катта болалар ўзларини олиб қочади. Галашиб-тортишмайди.

— Жамолиддинов! — дейди директоримиз. — Олға!

Мен бўйсирадан отилиб олдинлайман.

Директоримиз қалами учи билан мени бригадирга кўрсатади.

— Мана, манавини олинг! — дейди.

Бригадир мени бош-оёқ қараб олади.

— Домла, бунингиз ғўзалар ичида кўринмайди-ю? — дейди.

Бўйсира пиқ-пиқ кулади.

— Кўринади! — дейди директоримиз. — Байроқча дастасини узунроқ қиласиз – кўринади!

Бригадир мени улкан туткунда олдига эргаштириб боради.

Туткундада бир одам байроқ ясаб ўтиради.

— Сопини узунроқ қил, — дейди бригадир. — Манавини бўйига қараб қил.

Байроқчи одам бўй-бастимдан лаб буради.

— Жонлироғи йўқмиди? — дея тўнғиллайди.

Байроқчи калтароғини ташлайди. Узунроқ хода олади. Хода учига бир кулчилик чўпни қоқ белидан михлаб қоқади. Уч қаричча куйроқдан тағин бир чўпни бел қилиб михлайди. Хода бир тарафига оппоқ сурп ёйиб тикади. Тағин бир тарафига қизил сурп ёйиб тикади.

Байроқ – қовунпалак қўриқловчи мисол бўлади.

Байроқчи байроқни олдимга дўкиллайтиб кўяди.

— Ана, дафтар-қалам! — дейди.

Мен байроқни кўтариб-кўтариб кўраман. Бир қўлим билан кўтаролмай, қўшқўллаб аранг кўтараман.

«Оғир бўлса-да майли, — дейман. — Ўлиб пахта тергандан кўра, шуни кўтариб юра бераман».

Байроқчи мени далама-дала эргаштиради. Юражак йўлларимни тайинлайди. Туражак жойларимни тайинлайди. Бажаражак юмушларимни бот-бот баёнлайди.

Байроқчи ажи-бужи дорилар билан булғанмиш жанда чопон беради.

— Манави танапўш, — дейди. — Жайдари танапўш.

Танапўш чопон йиртиқ-йиртиқ бўлади. Танапўш чопон қўланса ис-қўланса ис бўлади.

24

Сахармардонда футбол майдон тараф чопаман.

Физика билагимдан ушлаб қолади.

— Далада... ўша далада... — дейди.

Ўша дала тараф чопаман.

Туткунда остидан байроқ билан жанда чопонни оламан.

Ўқариқ бўйлаб қадамлайман-қадамлайман — дала қоқ бошида оёқ иламан.

Салқин саболар этимни увуштиради.

Шунда, элас-элас самолёт овози эшитилади.

Хиёл ўтади — самолёт ўзи келади. Самолёт дала узра бир

айланиб қайтади.

Самолёт энди мени мўлжаллаб келади.

Мен апил-тапил жанда чопонни ёпинаман. Байроқни олдин елкамга оламан. Ундан бошим узра кўтараман.

Байроқ оғирлигидан далбанглаб-далбанглаб оламан.

Бор кучим билан кучанаман. Тишимни тишимга босаман. Ост лабимни тишлаб оламан. Юзларим лов-лов ёниб тураман.

Жанда чопон тешикларидан мўралайман — самолёт мени нишонлаб келади.

Самолёт байроққа тегайин-тегайин дея учади. Самолёт тизз-тизз дори сепиб-сепиб учади.

Мен жанда чопон йиртиқларидан учувчини кўраман.

Самолёт кўтарила-кўтарила олислайди.

Мен жанда чопон ичидан калламни чиқараман.

Димоғим шундай бир заҳарда қолади, шундай заҳарда қолади!

Мен кучаниб-кучаниб ўқчийман. Томоғимдан бир нима ана отилиб чиқайин дейди, мана отилиб чиқайин дейди.

Ўқчий бериб-ўқчий бериб, кўз олдим қора бўлади...

Оҳиста-оҳиста ўзимга келаман. Теварак-бошимга назар соламан.

Жанда чопон сап-сарик бўлади. Ўқариқ бўйлари сап-сарик бўлади. Ғўза барглари сап-сарик бўлади.

Мен байроқчи баёнини қарахт-қарахт ёдлайман: ЯК-12 самолёт дори сепса — нақд саккиз қадам санаб ташланади. АН-2 самолёт дори сепса — нақд йигирма уч қадам санаб ташланади.

Мен чап тараф узун-узун қадамлайман. Санаб-санаб қадамлайман:

— Бир, икки, уч...

Роппа-роса йигирма учинчи қадамда оёқ иламан.

Боиси — бизнинг самолёт АН-2 бўлади.

Мен йигирма учинчи қадамда байроқ кўтариб тура бераман.

Самолёт бошим узра тизз-тизз дори сепиб ўтади.
Мен оҳиста-оҳиста самолётга эл бўламан.
Мен энди қабатма-қабат далага ўтиб тураман.
Самолёт бир сидра тизиллатиб ўтади.
Қуюқ ғўзалик-қуюқ ғўзалик далаларда икки бор дори сепилади. Боиси — илк дори ғўза уст-уст баргларида қолади. Қайта дори эса ғўза ост-ост барглариғачайин тушиб боради.
Ушбу дала ана шундай дала бўлади.
Шу боис — мен жойимда қимир этмай тура бераман.
Самолёт икки сидра дори сепиб ўтади.
Мен жанда чопонни силаб-силаб кўраман — кафтларим бинойидай ҳўл бўлмайди. Мен ғўза баргларини ушлаб-ушлаб кўраман — бармоқларим бинойидай ҳўл бўлмайди.
Шу боис, байроқ дастаси учидан ушлайман. Байроқни тўнтариб оламан. Байроқ оқ-қизилини оёқларим олдига тўнтариб тураман. Байроқдаста учини пешонамга теккизиб тураман.

Ушбу ҳолат мана бундай дейди:
«Самолёт бинойидай дори сеполмаяпти,
самолёт бинойидай дори сеполмаяпти!»
Учувчи байроқ тилини уқиб олади.
Самолёт бошим узра тағин бир сидра тизиллатиб ўтади.
Бу сафар бинойидай сепеди.
Кун тутлар учини чалиб кетади. Нам салқиндан файз кетади.
Ўза оралаб-ўза оралаб келаман — уст-бошим шудринг бўлмайди. Барг сийпалаб-барг сийпалаб келаман— кафтларим шудринг бўлмайди.

Шу боис, байроқни бошим узра айлантираман. Чапдан ўнгга айлантираман. Доира сувратида айлантираман:
«Баргларда шудринг йўқ—дори сепманг,
баргларда шудринг йўқ — дори сепманг!»
Энди байроқни бошим узра бир чапимга чайқайман, бир

ўнгимга чайқайман.

«Дори сепиш тамом бўлди, дори сепиш тамом бўлди!»

Учувчи байроқ тилини уқиб олади. Учувчи самолёт қанотларини соллантириб чайқаб-соллантириб чайқаб олади:

«Англадим — дори сепиш тамом бўлди,
англадим— дори сепиш тамом бўлди!»

Учувчи ана шундай дея-дея, манзил-макони тараф равона бўлади.

Мен умримда биринчи бор самолётни ана шундай яқиндан кўраман. Мен умримда биринчи бор учувчини ана шундай яқинидан кўраман.

Мендан саодатманд бўлмайди!

25

Ётарда болалар ҳавас билан ҳол сўрайди.

— Қандай? — дейди.

Мен бошмалдоғимни нарра этиб кўрсатаман.

— Мана бундай! — дейман. — Мазза!

— Учувчини-да кўрдингми?

— Кўрмай нима! — дейман. — Учувчи менга мана бундай қилиб қўл силкиди!

— Сенга-я?

— Эса-чи, менга бўлмай кимга — менга-да!

— Сен нима қилдинг?

— Нима қилар эдим – қўл силкидим-да!

— Ёрил-е, уккағар-е, ёрил-е!

Илғор теримчилар куйиб-куйиб қолади.

— Учувчи-да шабкўр экан-да, — дейди. — Келиб-келиб, ўн бир килочига қўл силкийдимми?

26

Тағин каллаи саҳарлаб этик кия-кия ташқарилайман. Зинага оёқ ташлайман...

Оҳиста кўз очаман. Кўз қирим билан ёнбошларимга қарайман.

Мен муаллимларимиз ётоғида ётмиш бўламан.

— Болани тезроқ турғазиш керак, — дейди директоримиз.

— Қўйинг, ётсин, — дейди муаллим. — Бечора бола зинадан ёмон учиб тушди.

— Бовужуд, ёнбоши билан тушди.

— Боши билан тушса калласи ёриларди.

— У дорини бутифос деб қўйибди.

— Бутифос ёмон-е, ёмон!

— Ўртоқ директор, энди болани дори сепилувчи далага юбориб бўлмайди.

— Онасини биласиз — кимсан Болхин теримчи.

— Болхин теримчи бўлса нима бўпти? — дейди директоримиз.

— Болхин теримчи обрў-эътиборли аёл. Болага бир нима бўлиб қолса, онасидан балога қоламиз.

— Унда, кимни юборамиз, айтинглар? — дейди директоримиз. — Фақат оз терадиганлардан бўлсин.

Йўқлама дафтарни ўқийман:

— Жалилов Хуррам? — Бўлмайди — отаси учига чиққан аризабоз.

— Бир гап бўлса Тошкангача ёзади.

— Ёзишни қўйинг, идорама-идора чопади.

— Оти катта бор — қабулига киради.

— Унда, бўлмайди. Қорабоев Абил?

— Абил мерганни ўғлими? Э-э, қўйинг-қўйинг.

— Нимага қўямиз?

— Абил мерганни билмайсизми?

— Биламиз! — дейди директоримиз. — Мерган бўлса ким бўпти?

— Манави синф рахбаридан сўранг, айтиб беради.

— Буёк чин айтаяпти, ўртоқ директор. Абил мерган одам эмас. Бир сафар боласини дарсда бир-икки туртиб эдим – отасига бориб айтибди. Бир маҳал Абил мерган уйимизга бостириб борса бўладими. Елкасида милтиқ!

— Милтиқ?

— Ҳа-да, милтиқ бўлгандаям – кўшоғиз милтиқ! Дарвозадан, қани жаллод деб бақиради-да. Аёлимиз уйда йўқ, десаям кетмайди. Милтиғини уйимизга пешлайди. Тепкисини шакур-шукурлатади. Ўша жаллод буёққа бир қарасин, дейди.

— Қарадингизми?

— Қараб бўладими! Мерганга одам билан бўрини нима фарқи бор – пақиллатиб отади-қўяди-да. Шундан буён боласини чертолмай қолдим.

— Хавфли шахс, хавфли! — дея бош сараклайди директоримиз.— Чўлибоев Зиёд?

— Бир қари онаси бор.

Директоримиз шаҳодат бармоғини нишлайди.

— Ана шу бўлади!—дейди.

Муаллимларимиз ташқарилайди.

27

Мен тушларда ўзимга келаман.

Ошпаз қиз турғазиб олади.

— Тур, ўчоққа ўт ёқ, — дейди. — Директор тайинлаб кетди.

Ўчоқ қошида чўк тушиб ўт ёқаман.

Қозонда билқ-билқ қайнамиш шўрва кўнглимни айнитади.

Мен ўқчиб-ўқчиб ўт ёқаман.

28

Йўқламада Зиёд йўқ бўлади.

Директоримиз Физика билан Кимёни дориланувчи дала жўнатади.

Муаллимларимиз ҳаяллаб-ҳаяллаб қолади.

Директоримиз бизни ухлатмай олиб ўтиради.

Ниҳоят, муаллимларимиз қайтиб келади.

Олдин Зиёд кириб келади. Остонада кўзларини уқалаб-уқалаб туради. Мудраб-мудраб туради. Гап йўқ, сўз йўқ — ўз тўшаги тараф юради. Ўзини тап этиб тўшакка ташлайди.

Директоримиз бармоқ ликиллади-бармоқ ликиллади ўзига имлайди.

— Эй, бери кел! — дейди. — Тур, бери кел!

Зиёд директоримиз олдига боради. Теварак-бошига аланглайди-аланглайди — ўзини хиёл ўнглайди. Аланглашидан — Зиёд теваракда ўтирмиш болаларни энди кўради.

Директоримиз Зиёдни лунжидан чўзади.

— Мастми дейман! — дейди. — Буни қаердан топдиларингиз-е?

— Даладан топдик, — дейди Физика. — Далада одамзот қораси йўқ, лекин шу бор экан.

— Чўлибоев, Чўлибоев, деб қичкириб эдик, гўзалар ичидан шитир-шитир этиб чиқиб келди, — дейди Кимё.

— Қоронғида гўза ичида нима қилиб юрибди экан? — дейди директоримиз.

— Нима қилар эди, ухлаб қолибди-да.

— Ўл-е, шу кунингга-е! — дея бакиради директоримиз. — Дориланган гўза ичидаям ухлайсанми-а? Ухлаш учун бошқа жой куриб қолганми-а?! Ўл-е, бор-е, ёт-е!!

Директоримиз Зиёдни кўксидан итариб юборади.

Зиёд кети билан гуп этиб тушади.

29

Зиёд шу ётишида қайтиб турмайди.

Эртаси-да турмайди. Индини-да турмайди.

Жойидан қимир этмайди. Кўз очмайди, туз тотмайди.

Мен Зиёдни оғзига чой совутиб тутаман.

— Чой ич, Зиёд ошна, чой ич, — дейман.

Зиёд лабларини олиб кочади.

Зиёд мумсик-мумсик кулимсинади.

Зиёд шундай кулимсинади, шундай кулимсинади —
бешиқдаги чакалокдай кулимсинади!

— Туш кўрдим, Дехқонкул ошна, туш кўрдим, — дея
пичирлайди.

— Туш кўрдинг! Нима туш кўрдинг?

— Самолёт кўрдим, масалан.

— Эловрама, Зиёд ошна, эловрама. Сомолётни далада кўриб
эдинг.

— Тушимда-да самолёт кўрдим, Дехқонкул ошна, тушимда-
да самолёт кўрдим. Мен тушимда самолёт ҳайдар эмишман,
масалан. Ўзимиз пахта тераётган далани айланиб-айланиб
ҳайдар эмишман. Болалар менга қўл силкиб-қўл силкиб қўяр
эмиш. Мен қўл силкимас эмишман, масалан. Сабаби —
қўлларим рулда эмиш-да. Дехқонкул ошна, қўлларим рулда
эмиш. Бор овозим билан ашула айтиб-айтиб самолёт ҳайдар
эмишман. Директор кўк кўсак ғўзапоя ўйнатар эмиш... Эй,
ичбуруғ, сенга самолёт ҳайдашни ким қўйибди, дер эмиш. Мен
парво қилмас эмишман, масалан. Директор энди дағдаға қилар
эмиш... Туш самолётдан, дер эмиш. Мен ашула айтиб-айтиб
самолёт ҳайдай берар эмишман. Самолётимни айлантириб-
айлантириб футбол майдонга қўндираар эмишман. Футбол
майдондан чўнқайиб-чўнқайиб ўтирган бери бешинчи синфни
самолётимга миндириб олар эмишман. Мен бешинчи синфни
миндириб уйимизга жўнар эмишман, масалан. Директор
кетимиздан ғўзапоя ўйнатиб қола берар эмиш...

— Мениям самолётингга миндирасанми, Зиёд ошна?

— Миндираман, Дехқонкул ошна, миндираман. Фақат
директорни миндирмайман. Директор қўл кўтарса-да
самолётимга миндирмайман, масалан...

30

Қош қорая бериб-қош қорая бериб, даладан қайтаман.

Ичкари ҳадаҳалайман — Зиёд ошнам ҳолини сўраин дейман.

Аммо Зиёд ошнам жойида йўқ бўлади.

Ташқариларни айланиб-айланиб қарайман — Зиёд ошнам йўқ бўлади.

Ошпаз қиз ўчоқ бошида ҳиқ-ҳиқ йиғлаб ўтиради.

— Зиёд кетди, — дейди. — Зиёд энди қайтиб келмайди...

Болалар бир бурчакда ғуж бўлиб олади. Нима қилишларини билмайди.

— Нима қилиб турибсизлар? — дейди ошпаз қиз. —

Косаларингни олиб келинглар, овқат сузиб бераман.

— Зиёд қани? — дейман.

— Зиёд кетди, деяпман-ку, Зиёд кетди...

— Зиёд қаёққа кетди?

— Зиёд... норасида кетди!

Болалар дувв-дувв йиғлайди. Болалар хўнг-хўнг йиғлайди.

Йиғламаган бола қолмайди.

Мен бари айбни ўзимдан кўраман.

— Ғўза ичида ухлама, деганимда, Зиёд ошнам кетмас эди... — дея йиғлайман.

31

Бир оёғим тўшакда бўлади, бир оёғим футбол майдонда бўлади.

Шунда, тимирскиланиб-тимирскиланиб юрмиш қизларга кўзим тушади.

Қизлар-да футбол майдонга қатнар бўлибди-да, дея ўйлайман.

Гап-сўзлардан билиб оламан — йўқ... ундай эмас бўлади.

Бугун чин арафа бўлади.

Қизлар бурчак-бурчакларда тўда-тўда бўлиб соч ювади.

Қизлар сахарда турнақатор далалайди.

Қизлар бир хушрўй бўлади, бир хушрўй бўлади!
Қизлар қошида кўк-кўк ўсма бўлади. Қизлар юзида ялт-ялт
мой бўлади. Қизлар либосида бўй-бўй атир бўлади.

Айниқса, ўнинчи синф Зулайҳодан хушбўй-хушбўй атир
анқийди.

Мен беихтиёр Зулайҳо кетидан эргашаман. Зулайҳони тўйиб-
тўйиб искайман.

Зулайҳо эгат тушади.

Мен Зулайҳо билан иргама-ирга эгат тушаман.

Мен бурнимни Зулайҳо тарафга қаратиб-қаратиб пахта
тераман. Қўлим чанокда бўлади, бурним Зулайҳода бўлади.

Мен Зулайҳони искаб-искаб пахта тераман!

32

Туш маҳал бир момо эшак миниб келади.

Мен момони дарров танийман — момо Зиёдни онаси бўлади.

Кўнглим бир орзиқиб олади.

Зиёдни онаси эшагидан тушади. Теварак-бошга қарайди.

Муаллимларимиз тараф юради.

Зиёдни онаси муаллимлар билан гапиришиб ўтиради.

Физика мени имлайди.

— Момони штабга олиб бор, — дейди.

Мен Зиёдни онаси оёғидан олиб юбораман.

Зиёдни онаси тўқимга жойлашиб ўтириб йўл олади.

Мен эшак қабатида бораман.

Йўлда Зиёдни онаси инқиллаб-инқиллаб боради. Бир оғиз-да
гапирмай боради.

Мен эшакни ётоқ олди толга қантараман. Зиёдни онасини
ётоқ эргаштираман.

Зиёдни онаси ётоққа бир сидра қараб олади.

— Улимнинг жойи қаерда? — дейди.

Мен Зиёдни жойини айтаман.

Зиёдни бўҳчаси ҳалиям жойида турмиш бўлади.

— Манави бўҳчаси, — дейман.

Зиёдни онаси бўҳчани олади. Бўҳча уёқ-буёғини қарайди.

— Ҳа, шу, — дейди. — Улимники...

Зиёдни онаси бўҳчани қўлтиқлаб ташқарилайди.

Зиёдни онаси тол остида бўҳчани очади. Ичидан Зиёдни кийим-кечагини олади. Икки тол ораси симга қоқиб-қоқиб ёяди.

Зиёдни онаси соялаб ўтиради. Билакларини тиззаларига қўйиб ўтиради. Зиёдни кийим-кечагига қараб ўтиради.

Зиёдни кийим-кечаги офтобиёрда сарғайиб-сарғайиб туради.

Зиёдни онаси бетини билакларига босади. Зиёдни онаси из-з-из-з йиғлайди. Зиёдни онаси юм-м-юм-м йиғлайди.

Мен Зиёдни онасига қўшилиб йиғлайман.

— Бари айб мендан бўлди, — дейман. — Ғўза ичида ухлама, деганимда, Зиёд ошнам кетмас эди...

Мен кўзларимни қўлим сирти билан артиб-артиб йиғлайман. Мен Зиёдни уст-бошига қараб-қараб йиғлайман.

Шунда, кўз олдим жимир-жимир этади. Жимир-жимирни офтоб зиё деб бўлмайди.

Мен тагин-да яқин бориб қарайман. Кўзларимни артиб-артиб қарайман.

Зиёдни уст-боши ғиж-ғиж... бит бўлади! Тиқишлардан бит уради! Йиртиқлардан бит уради! Офтобиёрда ғимир-ғимир этади! Мисоли нур жимирламиш бўлади!

Юзларим лов-лов ёнади — Зиёд учун-да орланаман, ўзим учун-да орланаман!

Боиси — баданимда ғимирламиш битларим Зиёдни битларидан зиёд бўлса бўлади — кам бўлмайди!

Мен юзларимни чет бураман. Мен кўзларимни олиб қочаман.

Зиёдни онаси энди овоз бериб-овоз бериб йиғлайди.

Шунда, штабдан директоримиз чиқиб келади.

— Нима гап, ўртоқлар? — дейди.

Директоримиз Зиёдни онасини кўриб ранги ўчади.

— Бизда нима айб, момо, — дейди директоримиз. — Бизда нима айб. Буни ўз оти ўзи билан пахта фронти деб қўйибди. Фронт курбонсиз бўлмайди.

Директоримиз Зиёдни онаси елкасига қўлини қўяди.

— Болани ўзи пахта ичида қолибди-да, — дейди директоримиз. — Ким билади, бирон нимага йўлиққанми. Сизлар эскичани яхши биласизлар-ку...

Мен директоримиз кўрмасин дея, Зиёдни уст-бошини симдан тортиб-тортиб оламан. Бўхчага солиб-солиб қўяман.

Директоримиз Зиёдни онасини қишлоғимизга қайтариб жўнатмоқчи бўлади.

Аmmo Зиёдни онаси кўнмайди.

— Улим йўлиққан жойни кўрсатинглар! — дейди.

Директоримиз менга имо беради.

— Майли, олиб бор, — дейди. — Кейин, қишлоқ йўлига солиб юбор.

33

Мен Зиёдни онаси оёғидан олиб юбораман.

Ўзим эшак олдида бораман.

Зиёдни онаси Зиёдни йўқлайди.

— Зиёд кетишидан олдин бирон нима демаб эдимиз? — дейди.

— Деб эди, — дейман.

Зиёдни онаси бирдан сергакланади. Зиёдни онаси таққа нўхтани тортади.

— Нима деб эди? — дейди. — Айт, нима деб эди?

— Дехқонқул ошна, сени самолётимга миндираман, деб эди.

— Тағин нима деб эди?

— Тағин, директорни самолётимга миндирмайман, деб эди.

Зиёдни онаси зарда билан эшак ниқталайди.

Мен дориланган дала бошида оёқ иламан.

Зиёдни онаси эшагидан имиллаб ерлайди. Ерда серрайиб қолади. Теварак-бош қарайди.

Зиёдни онаси тутлар орасида пайпанглаб аланглайди. Зиёдни онаси ўқарикларда пайпанглаб аланглайди. Зиёдни онаси ғўзалар остида пайпанглаб аланглайди.

— Бу жойни оти нима? – дейди.

— Пахтазор, — дейман.

— Пахтазорда пахтадан бошқа нима бўлмаса, улим нимага йўликади?

Зиёдни онаси кафтини пешонаси соябонлаб қарайди. Бирон-бир нима топаманми, дейди — тополмайди.

Зиёдни онаси сукут олиб қулоқ солади. Бирон-бир нима эшитаманми, дейди — эшитолмайди.

Ана шунда Зиёдни онаси пахтазор қараб-пахтазор қараб чақиради:

— Зиёд-у-у-у!

Мен Зиёдни онаси қўлидан тортиб-тортиб йиғлаб қўя бераман.

— Юринг кетамиз, момо! — дейман. — Юринг кетамиз, ҳозир самолёт келади!

Зиёдни онаси гапимни корламайди. Энтикиб-энтикиб чақиради:

— Зиёд-у-у-у!

Зиёдни онаси ўпкаси тўлиб-тўлиб чақиради.

— Зиёд-у-у-у!

Мен бир амаллаб Зиёдни онасини эшакка миндираман. Мен бир амаллаб эшак нўхтасидан етаклаб оламан.

Зиёдни онаси пахтазорга боқиб-боқиб йиғлайди:

— Вой болам-ай, пахтага йўликқан болам-ай!..

Зиёдни онаси пахтазорга айтиб-айтиб йиғлайди:

— Вой болам-ай, пахта уриб кетган болам-ай!..

ТҮРТИНЧИ БОБ

1

Ер хайдасанг куз хайда, куз хайдамасанг юз хайда!

Ўйнаб кўяй! Мақолдан-да ўйнаб кўяй, шу мақолни айтмиш элдан-да ўйнаб кўяй!

Мен далаларимга темиртиш солдим. Далаларимни қирқ сантиметр ўйиб хайдадим.

Қирқ сантиметрдан чуқури ҳаво кўрмаган ер бўлади. Сув кўрмаган ер бўлади. Ўлик ер бўлади!

Ер чуқур хайдалса — ана шу ўлик ер юзалаб-юзалаб қолади.

Ўлик ерда чигит қийғос унмайди. Ўлик ерда ғўза ўз вақтида етилмайди. Ўлик ерда пахта ҳаяллайди.

Мен темиртиш билан далаларимни ёнбошлаб-ёнбошлаб хайдадим. Мен темиртиш билан далаларимни палахсалаб-палахсалаб хайдадим.

Далаларим ости устун бўлди, далаларим усти остин бўлди.

Далаларимда кўрсичқонлар ўрмалаб чопди. Далаларимда кўрсичқонлар йўрғалаб чопди.

Ҳа, ўйнаб кўяй, бидир-бидир йўрғалашларингдан, ўйнаб кўяй, дедим.

Кўрсичқон ер ковлай беради, ер ковлай беради — далаларимни мулойимлайди-да. Кўрсичқон бир ер ости, бир ер усти бўйлаб бидирлай беради-бидирлай беради— ер ости ҳаво йўлларини очади-да. Кўрсичқон ер остини шамоллатиб-шамоллатиб туради-да.

Шу боисдан кўрсичқон бор дала семиз-семиз келади. Кўрсичқони бор дала унумли-унумли келади.

Далаларим ғимир-ғимир чувалчанг бўлди.

Мен тагин-да хушвақт бўлдим — чувалчанг бор дала даламисан-дала бўлади. Чувалчанг бор дала далалар гултожи

бўлади. Чувалчанг бор дала далалар хўрози бўлади!

Боиси — чувалчанг ерда бор бўлмиш жами нимани чиритиб-чиритиб ўғит этади. Чувалчанг ерни қайта-қайта ишлайди. Чувалчанг ерни майин-майин саклайди.

Далаларимда оппоқ-оппоқ куртлар-да бўлди.

Темиртиш изидан қарғалар эргашди. Темиртиш изидан қушлар эргашди.

Қарғалар оқкурт овлаб еди. Қушлар чувалчанг териб еди.

Мен қарғалар қилмишидан рози бўлдим — оқкурт ҳашаротлар онаси бўлади. Катта бўлса, қанот олиб учади.

Қош қорайди.

Мен трактор чироқларини ёндирдим.

Чироқ ёруғида тулкилар қора берди.

Тулкилар темиртиш кетидан эргашди. Тулкилар кўнғиз териб-кўнғиз териб еди.

Тулкилар қаердан келди, қачон келди—унисини ёлғиз товуклар билди.

2

Уйимизда нимамиздир йўқдай бўлди, уйимизда нимамиздир камдай бўлди.

Бола-бақраларимни қарадим—бари омон-эсон бўлди.

Мол-ҳолларимни санадим — бари тугал бўлди.

Товукларимни санадим — товукларим-да тугал бўлди.

Унда кимим йўқ бўлди, унда нима йўқ бўлди?

Мен ўйлаб-ўйлаб топдим — айвонимиз шипида ҳаёт кечирувчи қалдирғочларимиз йўқ бўлди.

Қалдирғочларимиз қаёққа кетмиш бўлди?

Қаёққа бўларди — Афғонистонга-да. Амударё ўнг бети Афғонистон-да. Илиқ юрт оти бўлади — қалдирғочлар юрти бўлади-да.

Қалдирғочлар афғон юртга сафарлабди — куз охирлабди-да.

3

Бир далам юзи оппоқ-оппоқ бўлди.

Бу не бўлди? Эрта тушмиш қор бўлдими ё қиров бўлдими?

Бир вақтлар ана шу далам ғуж-ғуж қамишзор эди.

Қирғовулзор эди.

Деновдан беш-олти қур келди. Қурлар ана шу қамишзорни теп-текислади. Пол-поллади. Шолипоя этди.

Қамишзорда шундаям шоли бўлмоқлик қилди, шундаям шоли бўлмоқлик қилди-е! Қурлар ўз шолисини ўзи ташиб ололмай қолди!

Шунда қурлар бизга-да бир халтадан гуруч берди.

Ана шунда қозонимиз гуруч кўргандай бўлди! Ана шунда қорнимиз палов егандай бўлди!

Аммо... катталар қурларни кўп кўрди.

— Ўзбекистон Қурия эмас! — дея дўқлади.

Шу-шу — қурлар қорасини қайтиб кўрсатмади.

Шолипоя пахтазор бўлди.

Мен мазкур даламни сувлаб эдим — ер усти суви ер остига қараб сингди-сингди — ер ости суви билан қўшилди. Шунда, ер ости суви тупроқ қил-қил нозик йўлларида ер бетилаб келди. Ер ости суви ер бетида буғланди-буғланди — ҳаволаб учиб-учиб йўқолди.

Ер бетида ана шу оппоқ-оппоқ тузлар қолди.

Мен ушбу даламни учта полладим. Полларни тизза бўй-тизза бўй марзаладим. Марзаларни бел юзи билан тарс-тарс уриб зичладим.

Полларни айлангириб ариқ қазидим. Ариқ энди бир кетмон энича бўлди. Ариқ чуқурлиги тизза бўйича бўлди.

Учта полни-да лаболаб-лаболаб сувладим. Кўллатиб-кўллатиб сувладим.

Кечаю кундуз пол айландим. Марзалаб бўйлаб-бўйлаб айландим.

Сув марзаларни уриб кета берди-уриб кета берди.

Мен сув уриб кетмиш жойларни кетмон билан битай бердим-битай бердим.

Сув кўллади-кўллади — далам шўрини остига босиб-босиб юбора берди. Далам шўрини ер ўлик қатламига чўктириб-чўктириб юбора берди.

Ер бетиде қолмиш шўрни эса сўриб-сўриб ола берди. Оқова сув бўлиб оқиб-оқиб кета берди.

Шўр даламни икки бор ана шундай кўлладиб-кўлладиб сувладим.

Шўр далам шўрдан фориг бўлди.

4

Далаларим узра мезонлар учмай қолди.

Далаларим узра сокин ҳам ғамгин бир ҳолат чўкди.

Далаларим мудраб-мудраб олди.

Далаларим кўз илиб-кўз илиб олди.

Далаларим уйкуга кетди.

Мен энди далаларимга қўл уришдан тийилдим.

5

Далаларимдан қор ариди.

Узун қиш қорайиб-қорайиб ётмиш далаларим ерранг-ерранг бўлди.

Далаларимда омонат-омонат қотиб ётмиш кесаклар умалиб-умалиб тупроқ бўлди.

Далаларим кўпчиб-кўпчиб қолди.

Далаларим тўлғонди.

Далаларимдан оппоқ-оппоқ ҳовур ҳаволанди. Далаларимдан элас-элас овоз ҳаволанди.

Овоз далаларим остидан келдими ё олислардан келдими — билиб бўлмади.

Далаларим хўрсинди.

Овозда ранг-рўй-да бўлмади, овозда бўй-баст-да бўлмади.
Овоз дейин дедим — овозга менгзамади, овоз демайин дедим —
овоз шундай пешонамдан келди.

Далаларим энтикди.

Далаларим уйғонди. Далаларим кўз очди.

Далам мени имлади, далам мени чорлади.

6

Бир тонна гўннга йигирма кило калий аралаштирдим,
йигирма кило фосфор аралаштирдим.

Далаларимга сепиб-сепиб ташладим.

Ер — хамир, ўғит — хамиртуруш бўлди.

Далаларимни такрор шудгорладим. Далаларим чет-четлари
чала қолмасин учун чорсилаб-чорсилаб шудгорладим.

Шудгор кетидан Дилнавоз солдим.

Дилнавоз – длина базовой гридёр нож — 4, дегич техника. У
ер текислайди. Узунлиги ўн кадамни олади. Тўрт оёғи билан
тўрт қулочлик кетмони бўлади.

Бундайчикин бир қулоч отни айтиш учун менда тил қани?
Бундайчикин отни айтиш учун менда вақт қани? Бундайчикин
отни айтаман дегунимчайин кун кеч бўлади!

Шу боисдан мен уни Дилнавоз, дея атадим.

Мен ана шу Дилнавозим билан шудгорни кўндаланглаб-
кўндаланглаб ҳайдадим. Шудгорни белидан қирқиб-белидан
қирқиб ҳайдадим.

Дилнавозим билан шудгор ҳаворладим.

7

Қиш оладан, ёз моладан, дейдилар.

Бу демак — қишда ер сувласанг ола қолдирма, кўкламда ер
ҳайдасанг бемола қолдирма, демакдир.

Боиси — кўклами шудгордан кейин ер оралари ҳавол-ҳавол
бўлиб қолади. Ана шу ҳаволлардан шамол киради-киради – ер

нами қочиб қолади. Ер намини сақлаб қолиш учун эса шудгорни бороналаш лозим бўлади.

Мен шудгорни бороналадим.

Далаларим кафтдай-кафтдай бўлди. Далаларим мойк қўйса кўринар бўлди.

Аммо бир боронани ўзи кифоя этмайди. Энди молалаш лозим бўлади. Мола ер намини ост қабатидан уст қабатига кўтариб беради. Мола ер юза кесакларни майдалаб-майдалаб беради.

Мен энди далаларимни молаладим.

Далаларим сумалакдай-сумалакдай бўлди.

Жўя олиб экилмиш ғўза ўн-ўн беш кун олдин етилади. Жўя олиб экилмиш ғўза ўн-ўн беш кун олдин очилади. Жўяда униб чиқмиш ғўза офтоб тафтани тез олади.

Шу боис, трактор билан жўя олдим.

Далаларим кокилдай-кокилдай бўлди.

8

Чин, далаларим киши билан қор сув ичди. Чин, далаларим киши билан ёмғир сув ичди.

Аммо сув билан сув бор-да. Масалан, ҳовуз сув ғозсиз сув бўлади. Одам ҳовуз сувдан ичса — сув ичгандай бўлмайди.

Одам оқар сувдан ичса — бадани жимир-жимир этади. Бадани яйрайди!

Оқар сувдан мия тўлади. Оқар сувдан мия равшан тортади.

Оқар сувда жон бор-да!

Шу боис, далаларимга яхоб сув бердим.

Жўялардан жилдиратиб-жилдиратиб яхоб сув оқиздим.

Далаларим бир ҳафта яхоб сувлади. Далаларим бир ҳафта захлаб сувлади.

Ана энди далаларим донадор-донадор бўлади. Ана энди далаларим серкесак-серкесак бўлади.

Донадор дала намдор дала бўлади.

Сув ана шу доналар оралаб ер сингади. Ҳаво ана шу доналар

оралаб ўтади.

9

Дала кўнгли нозик бўлади — вақт-бевақт оралай берса кўнглига олади.

Дала феъли инжиқ бўлади — бот-бот трактор сола берса айниб қолади.

Дала тепкиланиб қолади. Дала зичланиб қолади. Дала тошметин бўлиб қолади.

Даладан тирик мавжудотлар қочади. Қочолмай қолмиш мавжудотлар ўлиб-ўлиб қолади.

Оқибат — ғўза эмин-эркин илдиз отмайди. Ғўза ором-ором ўсмайди.

Мен далаларимдан оёғимни тортдим.

10

Тукли чигит бўлади, туксиз чигит бўлади.

Туксиз чигит бўлали-бўлали бўлади. Туксиз чигит залворли-залворли бўлади.

Туксиз чигит беҳато олади, туксиз чигит беҳато кўкаради.

Далаларим учун ана шу туксиз уруғ чигит келди.

Мен омборимни шамоллатдим. Дорилаб ювдим. Оҳак билан оқладим.

Омборимга тахта тўшадим. Тахта устига чигит ёйдим.

Мен бош-адоқ танапўш кийдим. Резина этик кийдим. Қўлқоп кийдим. Кўзойнак тақдим.

Уруғ чигитни ҳовуз солдим. Формалин дегич куруқ дори билан дориладим.

Бадбўйдан-бадбўй доридан ўқчиб-ўқчиб олдим.

Шийпон олдида бир қарич қалин ёйдим. Устидан пуркагичда сув сепдим. Ёғоч курак билан остин-устун ағдардим. Бетиним сувладим.

Уруғ чигит сувдан тўйди.

Ивитилмиш чигитни тизза бўй тўпладим. Тағин сувладим.
Чигит томирига илдизкана киради. Томирни ейди-ейди –
эгри-бугри яра этади. Чигит қорамтир-қорамтир бўлиб қолади.
Бундай чигит кўкармайди.
Ана шу илдизканани даф этиш учун чигитни гексахлоран
билан дориларим.
Чигит униб қолмасин дея, шамоллатиб-шамоллатиб олдим.

11

Трактор кетига тўрт кутилик уруғсепгич такдим.
Бир кутига ўн беш килодан чигит солдим.
Бир вақтлар чигит билан гербицид аралаштирдим. Чигит ер
кўрди — айна вақтда чигит билан гербицид-да ер кўрди.
Хлорфенидим дегич оч кулранг гербицид бир-икки паллали
бегона ўтни ўн-ўн беш кун ер остида босиб турди.
Дихлорфенидим дегич кулранг гербицид кўп паллали бегона
ўтни ўн-ўн беш кун ер остида бош кўтартирмай турди.
Гербицид ер остида бир ярим ойча турди — аммо бегона ўтни
тамоман йўқотолмади.
Ёмондан-ёмони – гербицид бегона ўт билан баробар ўн-ўн
беш кун чигитни-да ундирмай турди. Гербицид пахтани ўн-ўн
беш кун ҳаяллатди.
Шу боис, мен энди гербицид баҳридан ўтдим.
Катталардан лалми-лалми дўқлар эшитдим.
Аммо гапимни қайтиб олмадим.

12

Ҳаво билан ер ҳарорати ўн даражадан остда чигит бўртади –
аммо кўкармайди. Чигит бўртик-бўртиклигича чириб тамом
бўлади.
Ҳарорат ўн икки-ўн тўртда чигит экса бўлади.
Айни кунлар ана шундай кунлар бўлди!
Чин, далаларимда ҳарорат ўлчагичим бўлмади. Ҳарорат

ўлчагичга куним-да қолмади.

Мен далаларим ҳароратини вужуд-вужудим билан билдим.
Мен далаларим ҳароратини тан-жоним билан туйдим.

Мен далаларим ҳароратини ердан бир ҳовуч тупроқ олиб билдим.

Вужуд-вужудларим айтди, кафт-кафтларим айтди: ана энди эк, деди. Бугундан ҳаялласанг – дала бети қуриб қолади, деди. Сўғин, чигит кеч униб чиқади, деди. Ундан сўғин, кўкартириш учун чигит сув бериш лозим бўлади, деди. Ундан-да сўғин, чигит сув далани қотириб ташлайди, деди. Оқибат — чигит ёппа барака униб чиқмайди, деди. Ёмондан-ёмони — кеч экилмиш чигит камҳосил бўлади, деди.

Мен тракторни дала ўнгардим.

Уч сантиметрдан саёз чигит экиб бўлмайди. Далабет дарров нам олдиради. Чигит намсиз бетда қолади. Ҳадеганда кўкара бермайди. Кўкарса-да — ёппа бара- ка кўкармайди. Битта-битта кўкаради. Оқибат — ғўза сийрак-сийрак бўлиб қолади.

Беш сантиметрдан чуқурда экиб бўлмайди. Беш сантиметр чуқурга ҳарорат етмайди. Беш сантиметр чуқур оҳиста-оҳиста қизийди. Оқибат чигит-да оҳиста-оҳиста унади.

Беш сантиметр чуқурни ёриб чиқиш – чигит учун ит азоб бўлади!

Шу боис, мен тўрт сантиметр чуқурликда чигит экдим.

Бир қадам пуштага йигирма-йигирма бештадан чигит тушди.
Чигит нима учун билониҳоя-билониҳоя тушди?

Масалан, йил серёмғир келди. Дала сернам келди.

Бир-иккита чигит сернам даладан бўртиб чиқолмайди. Бир-иккита чигит сернам даладан ёриб чиқолмайди. Чигит қуввати етмайди.

Ер оғир-да, ер оғир.

Масалан, зил-замбилни бир-иккита одам кўтароладими?
Кўтаролмайди. Кўпчилик бўлса — даст кўтаради.

Чигит-да шундай-да! Чигит билониҳоя бўлса — ерни даст кўтаради. Чигит билониҳоя бўлса – ерни қувват билан ёриб чиқади.

Далаларимни чигит дори иси босди.

Мен ўқчиб-ўқчиб чигит экдим.

13

Дарвозамиздан ичкарилаб эдим – Ойсулув қизимиз пешвоз чопиб келди.

— Ота, суюнчи беринг, қалдирғочларимиз келди!— деди.

Даҳлизимиз шипига назар солдим — чини билан инда бир қалдирғоч бўлди. Тағин иккита қалдирғоч шиплар аро учиб юрди.

Кўзим қувонди.

— Ўйнаб кўяй, ўйнаб кўяй...— дея пичирладим.

Қалдирғочлар чиндан-да ўзимизни қалдирғочларми ё бегонами, дея синчиклаб-синчиклаб қарадим.

Қалдирғочларда улги-да бўлмади, тамға-да бўлмади.

Чин-да — қалдирғочлар кийим киймайдилар. Қалдирғочлар сўйламайдилар. Қалдирғочлар кулмайдилар.

Шундай бўлса-да, мен ич-ичимдан туйдим: уйимизни топиб келибди – ўзимизни қалдирғочлар бўлади-да.

Қалдирғочларимиз бошимиз узра учди. Чарх-чарх учди. Гир-гир учди.

Қалдирғочларимиз инларида қатор бўлиб ўтирди.

Қалдирғочларимиз бизга мўралаб-мўралаб ўтирди.

Қалдирғочларимиз бизга мўлт-мўлт ўтирди.

Мен ташқарилаётиб эдим – бир қалдирғочимиз бошим узра чирқ-чирқ айланди. Қалдирғоч қанотлари телпагимга тега-тега айланди.

Қалдирғочимиз мен билан салом-алик қилди-ёв!

Қалдирғоч қанотлар ҳавоси пешонамни силаб-сийпаб айланди.

Қалдирғочимиз мен билан ўпишиб-ўпишиб кўришди-ёв!
Мен кула-кула кўзларимни чирт юмдим. Мен кула-кула
бетларимни чет бурдим.

— Хуш кўрдик, жониворлар, хуш кўрдик! — дедим.

14

Далаларимга вакил келар бўлди.

— Элбурутдан вакилга пишириб қўйибдими, — дедим. —

Ҳали чигит экиб бўлмаган бўлсак.

— Энди, хўжалигимиз гуллаб-яшнади! — деди раисимиз. —

Район вакили ўзимиздан бўлди.

— Қани, эшитайлик, қани? — дедим.

— Ўртоқ Клара Ходжаевна район партия комитети учинчи
секретари бўлдилар. Айни вақтда хўжалигимизга вакила этиб
тайинландилар.

— У киши ўзимизданми? — дедим.

— Ўзимиздан-да. Мактаб директори бор эди-ку, ўша
директорни қизлари-да.

— Э, ҳа, бўлди! — дедим. — Раҳматлик мактаб
директоримизни фарзандлари-да?

— Ҳа-а, каллангиздан! Ана ўша мактаб директорини қизлари!

— Раҳматлик мактаб директоримизни қизлари кўп эди, қайси
бири бўлди?

— Ўртоқ Клара Ходжаевна! Роза Ходжаевна обкомда
ишляптилар!

— Бўлди-бўлди, — дедим. — Эгизаклар-а? Эсладим-эсладим.

Раисимиз шийпон олдини саранжом-саришталатди.

— Эшаклар кўздан панага олинсин! — деди.

Дехқонларимиз эшакларини Жарарикқа бойлаб келди.

Самад бобо қирчанғи отини етаклаётиб эди, раисимиз ўнг
қўлини кўтарди.

— От турсин! От – маданий ҳайвон! — деди.

15

Шийпонимиз олдида машиналар қатор бўлди.

Олд машинадан бир аёл тушди.

Аёл келишимли-келишимли бўлди. Аёл турмаксоч-турмаксоч бўлди.

Аёл турмаксочлари қалдирғочларимиз уясидай-уясидай бўлди.

Аёл шийпонимиз теварак-бошига қараб-қараб олди.

— Нормально, нормально! — деди.

Аёл қўл узатиб кўришди-кўришди – мен билан муқобил бўлди.

Мен аёлни қизим-қизим, дейин дедим — катта одамни қизим дейиш учун тилим бўлмади.

Мен аёл отига хон ё гул қўшиб айтайин, дедим – фарғоначи бўлмадим.

Бўлдим-бўлдим, сурхони бўлдим – байча дейин-да.

— Қани, ё, бисмилло! — дея қўшқўллаб кўришдим.—
Омонгинамисиз, Кларабайча? Вақтигинангиз хушми,
Кларабайча? Ўйнаб-кулибгина юрибсизми, Кларабайча?..

— Нима-нима? Кларабайча?

Аёл лаб бурди. Аёл қош керди.

— Байча? Какай байча? — деди. — Мен Клара
Ходжаевнаман!

Мен нима дейишимни билмадим. Мен кўз остимдан
раисимизга қарадим.

Раисимиз узр сўра, дея қўлини кўксига қўйиб ишора берди.

Мен дарров ўнг қўлимни кўксимга қўйдим.

— Тавба қилдим, — дедим.

Аёл ана шунда юзимга тикилиб қаради.

Аёл сергакланди. Аёл қизариб-бўзарди. Аёл... ирганди!

Аёл кўзларини олиб қочди. Аёл далалар узра разм солди. Аёл
оҳиста-оҳиста бош ирғади.

— Ўртоқ раис?..— дея мажнунтоллар тараф йўл олди.

Раисимиз лаббайгўй бўлиб-лаббайгўй бўлиб борди.

Аёл мажнунтоллар остида одимлади.

Раисимиз аёл кетроғида одимлади. Аёл оғзига қараб-қараб одимлади.

Тагин, катталар чакирса эшитмай қолмайин дея, мажнунтоллар ортидан бориб турдим. Катталар йўталса бўлди – чопқиллаб бораман дея, кулоғимни динг этиб турдим.

— Машъал бригадирингиз шуми, ўртоқ раис? — деди аёл.

— Шул-шул, — деди раисимиз. – Дехқонқул шу!

— Дехқонқул... классический от! Лекин шу...

— Чин, пича ўқимаган, чин.

— Гап ўқишда эмас, ўртоқ раис. Юқоридан партия-хукумат арбоблари ташриф буюриб, илғор пахтакорингизни кўрсатинг деса, қандай қилиб кўрсатамиз?

— Кўрсата берамиз, нима қипти?

—Институтда эстетикадан неча баҳо олгансиз? Тўғри, аввало меҳнат. Лекин меҳнат ўз йўлига. Илғор пахтакор учун ташқи кўриниш ҳам керак. Илғор пахтакор партия-совет арбоблари билан кўл олиб-кўл беради. Илғор пахтакор мажлисларда, матбуотда чиқишлар қилади. Бу кўриниш билан қандай қилиб чиқиш қилади?

— Бет-боши туппа-тузук-ку, Клара Ходжаевна?

— Илғор пахтакорингиз бетидан бузилган пес-ку? Кўнглимни айнитиб юборди-я!..

Раисимиз... бет-бошимни оқлади.

16

Ўзбекистон ўз оти ўзи билан жануб бўлди.

Бизнинг Сурхон жанубни жануби бўлди.

Сурхон жазирамаси жазирамани жазирамаси бўлди.

Сурхон саратони саратонни саратони бўлди.

Тошкент радиосида ҳарорат ўттиз бўлди, бизнинг Сурхонда

қирқ бўлди.

Тошкент ойнаи жаҳонида ҳарорат қирқ бўлди, бизнинг Сурхонда эллик беш бўлди.

Сурхон саратони кўз очирмади. Сурхон саратони киприк қоқтирмади.

Кўз очмаса, тагин бўлмади — ғўза қараб турмади!

Ғўза кун санади! Ғўза учун ҳар бир кун ғанимат бўлди.

Мен кўзларимни қисиб-қисиб кетмон чопдим. Мен кўзларимни қисиб-қисиб ғўза ўтоқладим. Мен кўзларимни қисиб-қисиб пахта тердим.

Жазирама жингиртоб-жингиртоб қафасига олди.

Мен бор ҳол-қувватим билан кўз қисдим. Мен бор диққат-эътиборим билан кўз қисдим. Мен бор ақл-фаросатим билан кўз қисдим.

Шунда, пешонамда чуқур-чуқур ажинлар чизик тортди.

Шунда, ёнокларимда узун-узун ажинлар чизик тортди. Шунда, лабларимда майда-майда ажинлар чизик тортди.

Бутун бет-бошим биж-биж ажин бўлди. Бутун бет-бошим ғуж-ғуж ажин бўлди.

Бет-бошим бет-бош бўлмади – дарз-дарз ер бўлди. Бет-бошим бет-бош бўлмади – қақроқ-қақроқ ер бўлди. Бет-бошим бет-бош бўлмади – шўр-шўр ер бўлди!

Мен қирқ даража саратондан ана шу ажинларим остида кун кўрдим. Мен эллик даража жазирамадан ана шу ажинларим остида жон омонладим.

Мен чилла дея аталмиш дўзахдан ана шу ажинларим остида жон ҳовучладим.

Саратон куйдира берди-куйдира берди – ўлмаган ана шу ажинларим бўлди.

Мен соя-салқинда бет-бошимни бўш-бўш қўйдим. Мен соя-салқинда кўзларимни эмин-эмин очдим.

Ана шунда қоп-қора ажинларим ёйилди. Ана шунда қоп-қора

ажинларим остида тилим-тилим йўллар кўриниш берди. Ана шунда қоп-қора ажинларим остида тарам-тарам йўллар кўриниш берди. Ана шунда қоп-қора ажинларим остида ҳалқа-ҳалқа йўллар кўриниш берди. Тилим-тилим йўллар қизғиш-қизғиш бўлди. Тарам-тарам йўллар оқиш-оқиш бўлди. Ҳалқа-ҳалқа йўллар оқимтил-оқимтил бўлди.

Илк бор кўрмиш одам бетидан бузилибди, дея ўйлади...

17

Аёл билан раисимиз олдин-кетин қайтиб келди.

— Молодец, машъал бригадир! — деди аёл. — Партия-хукуматимизга ана шундай қуёшда тобланган пахтакорлар керак!

— Қуллуқ, — дедим.

— Бизга қандай хизматлар бор?

— Хизмат йўқ. Бари нима тўкин-сочин.

— Ишларингизга муваффақият тилайман!

— Тағин бир қуллуқ.

Аёл далаларимни қаради. Оқтупроқ далам экувсиз эканини билиб қолди.

— Нега ҳозиргача чигит экилмаган? — деди.

Раисимиз қириниб йўталди. Баён этиш учун шайланди. Яна-тағин менга қаради — ўзинг айт, деган бўлди.

Мен нима дейин?

Раҳматлик мактаб директоримизни қизгинаси, чин, оқтупроқ далам экувсиз ётибди, боиси — қуриб-қақшаб ётибди, оппоқ чангиб ётибди, дейинми? Оқтупроқ далам мироб марҳаматини қараб ётибди, дейинми?

Мен миқ этмайин қараб тура бердим.

— Маза йўқ-ку, машъал бригадир? — деди аёл.

Энди нима дейин?

Ўйнаб қўяй, раҳматлик мактаб директоримизни қизгинаси, ўйнаб қўяй, оқтупроқ даламга айни шу ҳолида чигит экайин —

чигитим унмайди, дейинми? Чигитим унса-да, уч-тўрт кўсакликкина нимжон ғўза бўлади, ҳосили бир теримдан ортмайди, дейинми?

— Бу даламиз октупроқ дала...— дедим.

Ўйнаб қўяй, қалдирғочуя турмаккинангиздан ўйнаб қўяй, мироб олдин сув берсин, мен олдин октупроқ даламни сувлайн, кейин тоблайн — ана ундан кейин экайин, дейинми?

— О, тем более, октупроқ! — деди аёл.

— Шундай, шундай, — дедим.

— Октупроқ ерга биринчи бўлиб экиш керак! Экканда ҳам тиғиз экиш керак! Тўғрими, ўртоқлар?

— Доно фикр! — деди раисимиз. — Ҳикматли гап!

Мен нима дейишимни билмадим — тилим айланмай қолди.

Аёл ўнг қўл оппоқ қўлқопини суғурди. Ерга қўл узатди.

— Қани, кўрайлик-чи,— деди.

Аёл бир сиким тупроқ олди. Юзлари олдига олиб келди.

Синчиклаб тикилди.

— О, машъал бригадир! — деди. — Бу ер эмас асал, асал! Шундай асал ерни куттириб ўтирибсиз-а. Яхши эмас, машъал бригадир, яхши эмас.

— Экамиз, экамиз, — дедим.

— Экинг, кечиктирмай экинг! Анави турган трактор чигит экадими? Ўшани тез буёққа олиб келинг!

Мен энди нима дейин?

Ўйнаб қўяй, қалдирғочуя турмаккинангиздан, ўйнаб қўяй, анави оппоқкина кафтингиздаги ер эмас, у, бир чанг, ғўза чангда кўкармайди, ғўза ерда кўкаради, дейинми?

Мени ҳамиша далаларим қўллайди. Мени ҳамиша далаларим қувватлайди. Мени ҳамиша далаларим ёқлайди.

Бу сафар-да далаларим қўллади: аёл октупроқни ташлаб эди — октупроқ деярли ерга тушмади! Октупроқ чангиб-чангиб учди!

Аёл бет бурди. Аёл бет ўғирди.
— Фу-у!..— дея кафти билан чанг кувди.
Раисимиз тирсагимдан чет тортди.
— Чопинг, тракторни олиб келинг, — дея шивирлади.
Мен кетимга қараб-қараб йўл олдим. Мен умидланиб-
умидланиб йўл олдим.
Аёл, майли, қўя беринг, дейдимикин, дея умидландим.
Трактордан садо чикди — аёлдан садо чикмади.
Оқтупроқ даламга трактор солдим.
Аёл трактор кетидан мамнун-мамнун бош ирғаб қаради.

18

Намозшомда раисимиз дарвозасини олиб турдим.
Раисимиз келди. Раисимиз билан ароқ ҳиди-да келди.
— Шефни жўнатдим, — деди раисимиз. — Клара
Ходжаевнани жўнатдим. Қани, бундайчикин турибсиз?
— Оқтупроқ далани нима қиламиз, раис бова? — дедим.
— Нима қилардингиз — экинг! Шеф айтди — экинг!
— Эккан билан...
— Биламан! Лекин райком секретари оғзидан чиққан гап —
конун-да!
— Меҳнат қилган кираси эмас-да?
— Биламан! Лекин райком секретари буйруқ берди-да! Экмай
кўринг — эрта-индин райкомга устимиздан юмалоқ хат тушади!
Мени-да аёл зоти бино этди. Болхин теримчи онамиз
айбимдан ўтсин — аёл аралашмиш иш расвои радди бало
бўлади.
Мени-да аёлим бор — у бир этак фарзанд туғиб берди. Бир
этак фарзандларим онаси бўлмиш аёлимиз, мен учун қўли косов
аёлимиз, мен учун сочи супурги аёлимиз айбимдан ўтсин — аёл
аралашмиш иш очик мозор бўлади.
Мени-да қизларим бор, қизларим гуноҳимдан ўтсинлар — аёл
аралашмиш сиёсат юрт шўри бўлади, аёл аралашмиш сиёсат эл

шўри бўлади.

19

Саккиз кун қарадим, тўққиз кун қарадим, ўн кун қарадим — қани энди, оқтупроқ даламда чигит бўртса, қани энди оқтупроқ даламда чигит уч берса.

Оқтупроқ далам кал калладай ялтираб тура берди.

Охири тоқатим тоқ бўлди — оқтупроқ даламни буздим.

Оқтупроқ даламни сувладим. Оқтупроқ даламни тобладим.

Қайта экдим.

20

Шу-шу — вакила аёл бир оёғи далаларимда бўлди.

— Ўзи, шу пошикастани касби нима? — дедим.

— Идеология! — деди раисимиз.

Шундан буён раҳматлик мактаб директоримизни қизини Идеология дегич бўлдим.

21

Тоғ чўққилари узра кўмир-кўмир булут тошди.

Далаларим бошида кўмир булут тугул оппоқ булут-да бўлмади.

Мен кўнглимни тўқлаб уйга келдим.

Кечаси бир маҳал момақалдироқ гулдуради.

Мен ташқарилаб қарадим.

Қиблагоҳда сим-сим яшин ёнди. Кўндаланг ёнди. Тикка ёнди.

Шаррос-шаррос ёмғир ёғди.

Мен қўлимга хитойи фонаримни олдим. Елкамга кетмонимни олдим. Жарарик йўл олдим.

Жарарик тўлиб сел оқди. Тошиб-тошиб оқди.

Мен дала бошини қарадим. Этларим бир увишиб олди.

Сел Жарарикдан тошди. Сел дала арикқа ўтди. Сел арик

қулоғини олди. Сел далаларим оралаб оқди.

Мен этикларимни суғурдим. Чолворимни липпа урдим. Сел ораладим.

Шу теваракда кесак бўлдим, тош бўлдим — қулоққа олиб келиб босдим. Трактор темирларини олиб келиб босдим.

Сел барини ювиб-ювиб оқди.

Мен кетмон билан чим ўйиб-чим ўйиб босдим — сел чимларни-да ювиб оқди.

Тан-жоним тер бўлди. Ўнгирим билан бет артдим. Энтикиб нафас олдим.

— Бор-е! — дея кетмонимни отиб юбордим. Селга қараб ўтирдим. Сел остида қолажак далаларим кўз олдимга келди.

Мен иштончан бўлдим. Кўзимни чирт юмиб селга оёқ солдим.

Сел яхдай-яхдай бўлди.

Мен қулоқда тикка туриб сел балогардон бўлдим.

Сел белимга урди. Сел кўкрагимга урди.

Мен қулоч ёйиб-ёйиб сел балогардон бўлдим.

Сел дала арикқа деяри ўтмай қолди.

Сел ёғоч оқизиб келди — ёғоч кўкрагимга тегиб-тегмай ўтди. Сел шохча оқизиб келди — шохча кўкрагимга тегиб-тегиб ўтди.

Тан-жоним яхлади. Суякларим қақшади. Тишларим тик-тик этди.

Бир маҳал тиззаларимга зилдай бир нима келиб урилди. Зил нима тиззаларимдан оёқларим юзига тушди. Оёқларим юзида оқмай қолди.

Оёқларим бир оғриди, бир оғриди!

Бақирайин дея оғиз очдим — овозим чикмади.

Оёқларим бировини қўйиб бировини тортдим — зил нима остидан тортиб ололмадим.

Оёқ панжаларим танам учун бегона бўлиб туюлди.

Панжаларимни қимирлатдим — панжаларим-да қимирламади.

Бошим айланди. Кўнглим озди. Кўзим тинди...

22

Кўзларимни очдим — бошимда оппоқ кийимлик қизгина ўтирди.

— Эб-ей, қаерга келиб қолдим, эб-ей! — дедим.

Адоғимда онамиз ўтирди.

— Очик мозорга келиб қолдинг! — деди онамиз.— Очик лаҳадга келиб қолдинг!

Идеология билан раисимиз кириб келди.

— Нима бўпти, Болхин момо? — деди раисимиз.

— Нима бўлгич эди, ана, кўргилигини кўриб ётибди!— деди онамиз. — Эл-халқ азонда Жарарик адоғидан топиб олибди. Мундай қарасалар, балчикда бир мурда ётган эмиш.

— Ана қахрамон, мана қахрамон! — деди раисимиз.

— Матросов! — дея хитобланди Идеология. – Замонамиз Матросови! Бундай қахрамонлар билан коммунизм қурса бўлади!

Онамиз энги учи билан оғзини ушлаб йиғламсиради.

— Селда-да ақл йўқ экан-да, — деди онамиз. — Биратўла очик мозорга олиб бориб ташламабди-да!

— Ундай деманг-е, Болхин момо! — деди раисимиз.— Дехқонкул ака табиий офат билан қахрамонларча олишган!

— Э, қирилиб қирғинни олдидан кетсин, бундайчикин қахрамон!

— Ўртоқ Жамолиддинов табиий офатни кўкси билан тўсиб, Матросов жасоратини такрорлаган! — деди Идеология.

— Э, кафанини бичайин, бундайчикин Матросовни, кафангинасини бичайин!

— Бақирманг-е, эна... — дедим.

— Бақираман! — шанғиллади онамиз. — Ўлиб кетсанг, бола-бакрангни ким боқади?!

— Уф-ф, эна...

— Ҳа, фотиҳангга борайин, сендайчикин Матросовни, фотиҳагинангга борайин!

— Ҳа энди, пахта учун-да, Болхин момо, пахта учун! — деди раисимиз.

— Ҳа, пахталаринг қиёмат кетсин-а, пахталаринг китёматгина кетсин-а! Мен пахта деб нима бўлдим? Бир беланги бўлдим! Улапам ўттиз сўм пенсия бўлди!

— Сиз сиёсий хато қилмоқдасиз, момай! — деди Идеология. — Социалистик системамизнинг энг буюк афзаллиги шундаки, у меҳнаткашларни ўз тақдирининг хўжайини қилиб қўйиш билан инсоният тарихида биринчи марта оддий инсонни мисли кўрилмаган юксакликка кўтарди, капиталистик қуллик системаси эзиб келган миллион-миллион кишиларни актив ижодий фаолиятга жалб этди!..

— Эътибор берманг, Клара Ходжаевна, — деди раисимиз. — Момолар ўқимаган-да.

— Сиз момайлар гапига кулоқ солманг, ўртоқ Жамолиддинов! — деди Идеология. — Меҳнатни ижтимоий иш деб, давлат аҳамиятига эга бўлган иш деб, шарафли иш деб билиш, меҳнат унумдорлигини тинмай ошириш, социалистик мулкни авайлаб-асраш, совет кишисининг онглилигини, унинг олижаноб маънавий қиёфасини, унинг коммунизм ишига содиқлигини кўрсатувчи энг асосий фазилатдир, меҳнатни менсимаслик, паразитизм жамиятга зид ҳодисадир, одамнинг одам томонидан эксплуатация қилиниши тамомила йўқотилган ва меҳнат ўзи учун қилинадиган, ўз бахти учун, ҳамманинг бахт-саодати учун, социалистик жамият фойдасига қилинадиган меҳнат бўлиб қолган социализм шароитида эса бу ҳол— халққа бутунлай зид ҳолдир, бизнинг жамиятимизда текинхўрлар ва дангасаларга ўрин бўлмаслиги керак!..

Даволандим-даволандим—бинойидай туриб кетдим.

Мўлт-мўлт дала қарадим.

Жўялар сарғиш-сарғиш сел бўлди. Жўялар сакич-сакич сел бўлди.

Далаларимни юмшатайин дедим — жўялар ҳали лойқа бўлди. Далаларимни юмшатмайин дедим – лойқа қотиб қолар бўлди.

Лойқа қотса ёмон қотади. Дала қатқалок бўлади. Дала тош-метин бўлади.

Ичимни ит тирнади. Даламдан кўз узмадим.

Далаларим дарз-дарз ёрилди. Далаларим сарғайди.

Мен далаларимга трактор солдим.

Далаларим кафтдай-кафтдай кўчди. Далаларим муштдай-муштдай кўчди. Далаларим тошдай-тошдай кўчди.

Шунда, пушталар бўртиб-бўртиб қолди. Шунда, майсалар уч бериб-уч бериб қолди.

24

Кунботар тарафдан элас-элас гулдурос келди.

Кунботарда қоп-қора булут сузди. Кун булутда қолди. Беш тийинлик сариқ танга мисол қолди.

Булут кўпириб тошди. Булут кўпириб қорайди. Булут тоғни қоплади.

Азим-азим тоғдан ёнғоқдай чўққи-да қолмади.

Булут ичра айқаш-айқаш нур ялт этди. Булут бағрини ёруғ-ёруғ йўллар тилди — тоғда ёмғир ёғди.

Булут тоғдан энди. Булут қоялади. Булут қирлади. Булут адирлади. Булут далалаб келди.

Дим-дим сукунат бўлди.

Дарахтлар тош қотди. Чумчуқлар ичига бўйин тортди.

Тоғ тарафдан фавкулудда шамол турди. Шамол мўрт дарахтлар баргини дув тўкди. Шамол тол шохчаларни қирс-қирс синдирди.

Дона-дона ёмғир томчилади.

Далаларим чўтир-чўтир бўлди. Кийимларим нукта-нукта

бўлди.

Булут шарр-шарр ёғди.

Далаларим чангиб-чангиб қолди. Далаларимдан ёппа барака чанг ўрлади.

Ҳаводан ер ҳиди келди.

Булут энди жала ёғди.

Қиялаб-қиялаб жала ёғди. Нўхатдай-нўхатдай жала ёғди.

Муздай-муздай жала ёғди.

Эндигина ниш урмиш ғўзани нимаси бўлади? Бировгина ёлғиз барги бўлади!

Жала ана шу ёлғиз баргни уриб кетди.

Норасида ғўзани нимаси бўлади? Игнадай танаси бўлади!

Жала ана шу игна танани уриб кетди.

Норасида болани ўзидан олдин қулоғи кўринади. Шу норасидани қулоқ-чаккасига тарсиллатиб уриб бўладими?

Кўкрагида имони бор одам — норасидани урадими?

Норасида ғўза-да мисоли норасида — ўзидан олдин қулоқ-барги кўринади.

Ҳаво нима учун ана шу норасида ғўзаларимни ертепкилайди?

Ҳаво нима учун ана шу норасидаларимни ерпоймоллайди?

Шундай вақтда Яратганни ўзига-да ҳа, демайман.

Ўйнаб қўяй, нотанти-нотанти қилиқларингдан, ўйнаб қўяй, дейман.

25

Далаларим селгиди.

Баллоноёқ трактор селги далани қотириб-қотириб ташлайди.

Занжироёқ трактор селги далани қотирмайди. Занжироёқ трактор занжирини тўшаб-тўшаб юради-да.

Мен занжироёқ тракторга кетма-кет учта «Зигзаг» сихмола уладим.

Далаларимга «Зигзаг» сихмола солдим. Далаларимни энлатиб-энлатиб сихмола солдим. Далаларимни бўйлатиб-

бўйлатиб сихмола солдим.

Сихмола кесакларни майдалади. Сихмола ғадир-будурларни текислади.

Далаларим тобга келди.

Далаларимга судрама арава солдим.

Олти ғўлалик судрама арава эзилмайман дегич кесакларни-да эзди. Бармоқдай-бармоқдай ўнта тишлик судрама арава кетмайман дегич қатқалоқларни-да кетказди. Бир қулочлик йўғон-йўғон судрама арава далалар бетини равон-равонлади.

Далаларим қиёмга келди.

Сихмола тегмай қолмиш чет-четларни кетмон билан хаворладим.

Судрама арава тегмай қолмиш бурчак-бурчакларни хаскаш билан равонладим.

Далаларим қуйруқдай-қуйруқдай бўлди.

Иккинчи бор чигит эдим.

26

Ай, бир аёлимиз бор-да, ай, бир аёлимиз бор-да!

Бир вақтлар суксурдай-суксурдай қиз эди! Бир вақтлар чиккабел-чиккабел қиз эди!

Мен кўнглим кетиб-кўнглим кетиб совчи қўйиб эдим.

Минг қилса-да, холамизни қизи-да — дарров ҳа, дея қолиб эди.

Мен мана бундай тўйнома тарқатиб-тарқатиб тўй қилиб эдим:

Атиргул ҳидлари оламга кетди,

Қувноқ ёшлигимиз вояга етди.

Ҳатто тенгдир бўйимиз бўйга,

Сизларни таклиф этамиз тўйга!

Тўйимиздан буён аёлимиз уни олиб бер-буни олиб бер, демайди. Деса-да, бировни олдида демайди.

- Тўшакда айтади! Қўйнимга кириб айтади!
Олдин, силаб-сийпалайди, Сўғин, суйиб-эркалайди.
— Ў-ўй, жухуди атлас олиб берсин, — дейди.
— Жухуди атлас отликқа йўғ-у.
— Бор экан. Чори мудир Душанбадан олиб келибди. Уйида яшириб сотаётган эмиш.
— Бир жўраси қанчадан экан?
— Бир жўра атлас икки юз сўм экан.
— Ўх-ў-ў...
— Кўп энтикмасин, атлас кўлда ўзи шунча туради. Раис аёлига олиб берибди.
— Раис ўз оти ўзи билан раис-да. Мен бир дехқон бўлсам.
— Бу киши кимдан кам? Бригадир дегич оти бор. Бир жўра атласни кучай олмаса, бригадир бўп нима қилиб юрибди?
— Ўйнаб қўяй, бригадир дегич отдан, ўйнаб қўяй. Бригадир бир дехқон-да.
— Шу, раисни аёли жухуди атлас киядиган аёл-ми? Бети қоп-қора — оташкуракдай! Шугина жухуди атлас кийганда, менга нима қилибди?
— Бўлди, кўп ғингшима, болалар уйғониб кетади.
— Олиб бермаса, олиб бермасин!..
Аёлимиз шундай дея, чаппа бурилиб олди.
Бундай вақтда йўқ деб бўладими?..

27

- Эртаси идора бордим.
— Икки юз сўм...
Кассир бетимга қайрилиб-да бокмади. Кассир чўтдан кўз олмади.
— Пул йўқ! — дея шиқ-шиқ чўт қокди.
— Жуда зарил эди.
— Шу, ўқимаганлигингга борасан-да, Дехқонқул. Пул йўқ

деяпман-ку. Мана, ишонмасанг пўлат сандикқа кара. Пўлат сандикда пул бўлмагандан кейин, қаердан бераман?

— Бутун бир бошли колхозда-я.

— Бутун бошли колхозда пул заводи йўқ, Дехқонқул, пулни давлат беради. Давлат эса пул бермаяпти. Чеканка вақтида берамиз, деяпти.

— Чеканка? Чеканкани пулга нима дахли бор?

— Ўқимагансан-да, Дехқонқул, ўқимагансан. Ҳозир далада иш кўкиган вақт. Давлат ҳозир пул берса, колхозчи кам-кўстимни тузатайин деб, бозорма-бозор чопади. Далада иш қолиб кетади. Чеканка вақтида эса чеканкадан бошқа иш бўлмайди. Тушундингми? Давлат анойи эмас.

— Рўзғорчилик — йўқчилик-да.

— Шу гапингга ким ишонади, Дехқонқул? Азза-мазза бригадир! Уял-е, шундай дегани!

— Йўқчилик ёмон-да.

— Унда, ана, катталарнинг бирортасидан қарз сўра.

Дахлизда ўйланиб қолдим. Кимдан сўрашимни билмадим.

Ўйладим-ўйладим — раисдан сўрайин, дедим.

Ҳамсоя деган отимиз бор, дедим.

Келим-кетимни кети узилиши билан оҳиста кириб бордим.

— Иш вақти идорада нима қилиб юрибсиз, Дехқонқул ака? — деди раисимиз.

— Зарил иш билан келиб эдим, раис бова.

— Зарил бўлса, кеча майлиса айтсангиз бўларди.

— Рўзғор иши, раис бова.

— Рўзғор иши бўлса, ана, ҳамсоямиз, девордан бўйлаб айтсангиз ҳам бўларди. Хўш, нима иш экан, айтинг қани, ҳамсоя.

— Шу... раис бова, бизга бир... икки юз сўмча зарил бўлиб қолди. Рўзғорчилик — йўқчилик-да.

— Садқаи суханингиз, ана, кассирга айтинг, беради.

— Айтдим, йўқ, деди. Сандиғини очиб кўрсатди, йўқ экан.
— Бўлмаса нима қиламиз, йўқ бўлса йўқ-да.
— Шу... шу, қарз бериб турсангиз дегандим, раис бова, пул тушганда узардим.

— Э-э, Дехқонқул ака, Дехқонқул ака. Менда пул нима қилади? У ойлигим бу ойлигимга аранг етади. Ўнта жонмиз. Тошкентда ўқийдиган Барот ўғлимиз келган, кўзингиз тушгандир. Шу ўғлимиз эрта-индин кетади. Ҳали, шунга поезд пулини ўйлаб ўтирибман.

— Ҳай, майли.

— Шу гап, Дехқонқул ака. Хафа бўлмайсиз. Пулим бўлса жоним билан берардим. Сиз ўзимизникисиз, ҳамсоямизсиз.

28

Уйда аёлимизга бор гапни айтиб бердим.

Аёлимиз олдин ишонмади.

Мен энди қасам ичиб айтдим.

Аёлимиз ана шунда ишонди. Ишонди-да – бир бошқа бўлди-қолди.

Аёлимиз эшик-орада донламиш товукларни қарғаб-қарғаб хайдади. Аёлимиз сатилни ер даранг-дурунглади ташлади. Аёлимиз чойнакни дастурхон дўқ-дўқиллатиб қўйди.

Аёлимиз аёллар ашуласини бошлади:

— Дунёга келиб нима кўрдим... Киядиган кийимим йўқ...

Мен иссиқ-иссиқ чой ичдим. Мен оғзим куйиб-куйиб чой ичдим.

Мен ич-ичимдан хоксорландим. Мен ич-ичимдан хўрландим.

Падарига лаънат бундай дунёни, дедим.

Эътибор бериб қулоқ солдим — аёлимиз овози ўчиб қолди.

Худо инсоф берди-е, дея ташқариладим.

Аёлимиз қайрағоч остида бешик суяниб-бешик суяниб йиғлади. Аёлимиз бурун тортиб-бурун тортиб йиғлади. Аёлимиз пиқ-пиқ йиғлади.

Оғилда ётмиш қўй мени кўриб талпинди. Емиш умидвор
бўлди. Тумшук чўзиб пих-пих этди.

Мен қўйга қараб қаҳримни сочдим:

— Пиқиллама-е-е, энағар! Нима, мен еб, сен курук
қолдингми? Рўзғорчилик — йўқчилик-да!

Аёлимиз пиқилламай қолди.

БЕШИНЧИ БОБ

1

Мен қозикдан саратон телпагимни олдим.

Телпагимни тиззамга уриб-уриб қоқдим.

Саратон телпагимдан оппоқ-оппоқ чанг кўқиди. Телпагимдан майда-майда жонивор тушди.

Жониворлар ғимир-ғимир ўрмалади. Жониворлар гилам остилаб-гилам остилаб паналади.

Саратон телпагим олачалпак жун-олачалпак жун бўлди — жунларини саратон тўкиб-тўкиб ташлади.

Саратон телпагим ғозсиз-ғозсиз бўлди — ғозларини саратон куйдириб-куйдириб ташлади.

Оқибат—саратон телпагим яғир-яғир бўлиб қолди.

Мен ана шу саратон телпагимни босиб-босиб кийиб олдим.

2

Ҳаво мўътадил-мўътадил келди.

Далаларим бети таранг-таранг бўлди.

Далаларим ости билинар-билинамас ғимир-ғимир этди.

Далаларим остида кўрсичқон қимирламишдай бўлди.

Далаларим остида чувалчанг ўрмаламишдай бўлди.

Далаларим бети сочдай-сочдай ёрилди.

Далаларим... болалади! Тўққиз кун-у, тўққиз соатда болалади!

Пушталарда тўп-тўп майсалар ниш берди. Пушталарда кўк-кўк майсалар ниш берди.

Далаларим бағри тўлди. Далаларим бағри бутун бўлди.

Мени бағрим далаларимдан-да бутун бўлди.

3

Майсаларим ўн беш кунлик бўлди.

Ушбу кунда майсаларим чинбарг ёйди.

Чинбаргдан тобинан майсаларимни чин оти билан атар
бўлдим.
Ғўза!

4

Ўзингникидан қиз олма, демишлари ҳаққост чин бўлди.
Аёлимизга қаттиқ-қурук гапириб бўлмади. Гапира-йин дедим
— тилим бормади. Холамизни қизи-да — бўламиз-да!

Гапирмайин дедим — эркак эркак-да, тағин бўлмади. Бир
оғиз гапирдим — аёлимиз онамизни пинжига тикилиб ўтириб
олди. Онамиздан бери келмади.

Имо этсам-да келмади, ишора этсам-да келмади.

Овозимни баландлатдим—онамиздан гап эшитдим:

— Кекирдагингни кўп чўза берма, ошингни ейин!

Ўзиники-да, минг қилса-да ўзиники-да — опасини қизи-да!

Онамиздан паналатиб-паналатиб аёлимизга кўрмушт
дўлайтирдим. Ҳали кўрасан, деган бўлдим.

Муомала отангни қулими, дейди. Муомала этдим—
аёлимизни айланиб-ўргилдим. Далага олиб бориб айланиб-
ўргилдим, даладан олиб келиб айланиб-ўргилдим.

Аёлимиз боришда-да мазам йўқ, деди, келишда-да мазам йўқ,
деди.

Инчунин, аёлимиздан ранг кетди. Бет-боши заҳилдан-заҳил
бўлди.

Кўзлари сузилиб қолди. Дармондан қолди.

Кўнглим ҳадик олди. Эшагимни миндим-да, Расул дўхтирга
бордим.

Расул дўхтир қутисини ковлади. Олдимга бир-иккита дори
ташлади.

— Мана шуларни бир кунда уч мартадан ичирасиз,— деди,
— уч кун ичса, ўзидан-ўзи яхши бўп кетади.

— Олдин ўзини бориб кўринг-да, дўхтир.

- Кўриш шарт эмас, кўрмасдан биламан.
- Нимани биласиз?
- Дардини биламан. Ҳозир кун қизияпти. Витамин етишмаётган-да, витамин.
- Витамин бор, дўхтир, витамин бор.
- Витамин етишмайди, витамин! Шундай кун тигида пахтада ишлашни ўзи бўлмайди. Ит азоб, ит азоб! Бари дард ана шундан.
- Ўйнаб қўяй, дўхтир, ўйнаб қўяй, витаминларингиздан. Ўзларимиз пахта ичида ўсдик. Худога шукур, мана, отдаймиз. Витамин тугул, ҳамма нарсамиз бор! Юзимизга қаранг, ким айтади, бизда витамин йўқ деб?
- Энди, сиз эркак одамсиз.
- Ўлманг, бир рўзғорда бир одамда витамин бўлса бўлди-да. Рўзғорбошида витамин бўлса бўлди-да. Юринг-е, дўхтир-е, аёлимиз кўп ёмон бўп қолди-е!
- Хўп, бораман, қандай бориб келаман?
- Мана, эшагимда ғир этиб олиб бориб, ғир этиб олиб келиб қўяман.
- Хўп, унда юринг.
- Расул дўхтирни мингаштириб келдим.
- Шийпонда аёлимизни овоз бериб чақирдим.
- Далада тизилишиб кетмон чопмиш аёллар қад ростлади.
- Кўлларини қошларига соябонлаб қаради.
- Мен қўлимни пешлаб, аёлимизни кўрсатдим. Аёлимизни айтиб юборинглар, деган бўлдим.
- Кун кетди.
- Осмон зиғир гулдай-зиғир гулдай бўлди.
- Қиблагоҳда уч кунлик ой бўй-бўйлади. Ой ўроқдай бел-бел бўйлади.
- Аёлимиз даладан келди. Шийпон кетида ияк-чаккасини рўмоли билан ўраб турди. Менга қараб ияк силтади — нима

дейсиз, деган бўлди.

— Берман кел, — дедим. — Мана, дўхтир бовани олиб келдим, сени бир кўрсатайин, дедим.

Аёлимиз рўмолини бўйнидан ошириб ўради, ерга қаради. Калиши учи билан ер чизди.

— Берман кел, дейман! — дедим.

Аёлимиз бош силтади — бормайман, деган бўлди.

— Ай, сенга айтаяпман! — дедим. — Дўхтир сени одам деб келди! Дўхтирни сендан бошқа-да ишлари мўл!

Аёлимиз ердан кўз олмайин зайли шийпон ичкарилади.

Расул дўхтирдан иймანаяпти, дея ўйладим. Кетидан кириб бордим.

— Ай, нимадан уяласан, дўхтир ўзимизни Расулбой-ку, юр, — дедим.

Аёлимиз шаҳодат бармоғини чаккасига нуқиб-нуқиб кўрсатди.

— Ҳа, калланг оғрияптими? — дедим.

— Ў-ўй, бу кишида калла борми ўзи? — деди аёлимиз.

— Бор, нима эди, бор?

— Калласи бўлса, дўхтир чақирадимми?

— Дардга дўхтир чақирмай, кимни чақиради?

Аёлимиз тагин чаккасига бармоқ нуқиб кўрсатди.

— Бўлмаса, дардингни менга айт, — дедим. — Мен Расул дўхтирга бориб айтаман. Дўхтир, шундай-шундай экан, дейман.

Аёлимиз бош чайқаб кулди. Аёлимиз ерга қараб кулди.

Аёлимиз оғиз ушлаб кулди.

Аёлимиз деразадан уч кунлик ойга ишора берди...

5

Ғўзаларим йигирма кунлик бўлди.

Мен ғўзаларимни яганалар бўлдим.

Жўя чўнқайиб ўтирдим. Силжиб-силжиб ғўза яганаладим.

Мен суғуриб-суғуриб ғўза яганаламадим — суғурилмиш ғўза

қабатида қолажак ғўза томирлари жойидан кўчиб-кўчиб қолади.

Мен чимдиб-чимдиб ғўза яганаладим. Мен кўшқўллаб-кўшқўллаб ғўза яганаладим.

Бир кадамда йигирма-йигирма бештадан ғўза бўлди.

Бир ғўзам танаси оқимтил бўлди — ғўзам томиридан зил кетди. Демак, ғўзам энди одам бўлмайди.

Мен ана шу ғўзамни чимдиб ташладим.

Бир ғўзамни бир барги бор бўлди, бир барги йўқ бўлди. Яккабарг бўлди. Яккабарг ғўза — чала ғўза!

Мен яккабарг ғўзамни чимдиб ташладим.

Бир ғўзам барглари илма-тешик бўлди. Донача-донача бўлди. Демак, ғўзам элбурутдан дардманд бўлди

Мен дардманд ғўзамни чимдиб ташладим — соғлом ғўзаларимга дарди юқмасин, дедим.

Бир ғўзам пушта ёнбошида бўлди. Бир ғўзам жўя ичида бўлди. Иккови-да соғлом-соғлом ғўза бўлди. Аммо зиёди ғўзалар бўлди. Боиси — ўз жойида кўкармаган ғўзалар бўлди.

Мен — икковини-да чимдиб-чимдиб ташладим.

Нимжон-нимжон ғўзаларни чимдиб-чимдиб ташладим. Майиб-майиб ғўзаларни чимдиб-чимдиб ташладим.

Кесаклар орасида қолмиш ғўзаларимни силаб-сийпаб ростладим. Кесакларни кафтларимда уматиб-уматиб сочдим.

Бармоқларимни ер ботириб-ер ботириб ғўзаларим ост-устини мулойимладим.

Бир кадамда тўққиз-ўн тупдан соғлом-соғлом ғўза қолдирдим.

Бир хафтадан кейин иккинчи бор яганаладим.

Бу сафар олти-етти тупдан ғўза қолдирдим.

6

Оқшом вақти қизимиз илиқ сув қуйди.

Мен қўлларимни олқиндилаб-олқиндилаб ювдим. Бот-бот ювдим.

Кафтларимда ғўза кўки билан иси ўтириб қолди.
Тирноқларим ораси қоп-қора бўлиб қолди.
Мен тирноқларим орасини тирноқ тиқиб қовладим.
Мен тирноқларим орасини гугуртчўп тиқиб қовладим.
Ментирноқларим орасини жуволдиз тиқиб қовладим.
Тирноқ учларим қоп-қоралигича қолди.
Тирноқ учларим кир-кирлигича қолди.

7

Уйқумда биров йиғлади.
Мен олдин тушим, дея ўйладим.
Йиғи ҳаминқадар зўрайди.
Шунда, уйқум қочди. Нимкала кўз очдим. Уйқули қарадим.
Бешиқдаги чақалоғимиз йиғлади.
Мен аёлимизни узала туртдим.
Аёлимиз инг-инг эта жимиб қолди.
Мен энди аёлимиз биқинидан нуқиладим.
— Ай, тур, боланг йиғляпти, — дедим.
Аёлимиз тўлғонди. Аёлимиз уйқусиради.
— У-у-у... — деди.
Ётмиш зайли бешиққа қўл узатди. Бешиқ тебратиб-тебратиб
ухлади.
Чақалоғимиз узмади. Чақалоғимиз мижжа қоқтирмади.
Чақалоғимиз кулоқ-мияни еди!
Мен зада-зада туриб ўтирдим. Аёлимизни тебратдим.
— Ай, жонинг борми? Анави йиғляпти деяпман! — дедим.
Аёлимиз даст туриб ўтирди.
Бешиқ пардани очди. Бешиқ тебратгичда осилмиш
ўйинчоқларни шалдиратди.
— Ҳа, жоним?! — деди. — Нима дейсан, жоним?! Ўчир, бўлди,
ўчир!
Чақалоғимиз шунда-да ўчирмади. Биғғ-биғғ йиғлай берди.
Аёлимиз ёмон қилиқ қилди-ёв — чақалоғимиз энди чирр-

чирр йиғлади.

Аёлимиз чимчилаб олди-ёв!

Мен хит-хит бўлдим — аёлимиз елкасидан итариб ташладим.

Аёлимиз бир мункиб олди.

— Ҳа?!—деди.— Нимага уради?!

— Нимага болани урасан?

— Ким ураяпти?!

— Сен ураяпсан.

— Урмадим!

— Урдинг. Бўлмаса, бола бундайин чинкириб йиғламайди.

— Урмадим деяпман-ку!

— Урмаган бўлсанг, чимчиладинг.

— Бўлмаса, нима қил, дейди?!

— Болани чимчилама, йиғлоқи бўп ўсади. Эркалат, суй!

— Майли, бўлдими, майлими?!

Аёлимиз бешик тебратди.

— Ўчир дейман, ўчир!—деди аёлимиз.—Сенлардан қачон кутуламан-а, қачон кутуламан!

Тагин чақалоғимизга бўлишдим. Тагин чақалоғимиз тарафини олдим.

— Болани жеркма, — дедим.

— Нима қилайин, ҳадеб бўкира берса?!

— Эмчак бер.

— Оғзига эмчак тутсам, олмаса нима қилайин?! Бўлмаса, ўзи келиб эмчак берсин?!

— Бир эмчак бериш кўлингдан келмаса, аёл бўп нима қилиб юрибсан?

— Уф-ф, ўчир! Ма, эм! Ўчир, эм! Уф-ф, сенлардан ўлсам кутуламанми-а, ўлсам кутуламанми!..

Аёлимиз захар билан-захар билан бешик тебратди.

Бешик йўрға гурс-гурс бориб келди. Бешик йўрға дўқ-дўқ бориб келди.

Сағал ўтди — чақалоғимиз тинди.
Кўзим кетди.
Тушимда нимадир... нимадир бир нима йўқ бўлди,
Ялт этиб уйғондим. Даст туриб ўтирдим.
Чин, қабатимда аёлимиз йўқ бўлди.
Аёлимиз бешик осилиб ухлади. Аёлимиз пиш-пиш ухлади.
Бир кўнглим — уйғот, деди. Бир кўнглим — қўй, ухласин,
ҳадемай тонг отади, деди.
Ўтдим-ётдим — аёлимизга раҳмим келди. Тағин, уйқусида
ағнаб тушмасин дея, сочларидан оҳиста тортдим.
— Ай, тур, жойингга ёт, тур,— дедим.
Аёлимиз бир сесканиб тушди.
Аёлимиз чақалоғим йиғлаяпти дея, гурс-гурс бешик тебратди.
Аёлимиз чақалоғим йиғлаяпти дея, айтиб-айтиб бешик тебратди:
— Уф-ф, сенлардан ўлсам қутуламанми-а, ўлсам
қутуламанми!..

8

Тулки қизига тўй берди.
Кун қиялаб-қиялаб нур тўкди. Кун сариқ-сариқ нур тўкди.
Кун бетини кўриб бўлмади. Кун нурига қараб бўлмади.
Олам илиқ-илиқ бўлди. Олам сариқ-сариқ бўлди.
Ҳавода оппоқ-оппоқ бир нималар учди. Ҳавола-ҳавола учди.
Айлана-айлана учди. Бурала-бурала учди.
Осмон мисоли ун элакламиш-ун элакламиш бўлди.
Оппоқ булутлар орасидан кун нурлари тўкилиб-тўкилиб
турди. Қор лайлақлаб-лайлақлаб ёғди. Қор ерга тушиб-тушмас
ёғди.
Лайлаққор такқа тинди.
Ерда қор тугул, нам-да бўлмади. Қор хавоси-да бўлмади.
Ўйнаб кўяй, бундаин ҳавони оти нима бўлди?
Қор ёғмади, дейин дедим — ҳавода лайлақлаб қор ўйнади.
Лайлақлаб қор ёғди, дейин дедим — ерда қордан нишона

бўлмади.

Дехқон бундай ҳавони:

— Тулки қизига тўй берди,— дейди.

Кечаси йиғилишда раисимиз кунлик яганани сўради. Йўл-йўриқлар берди.

Шунда, раисимиз олдида турмиш телефон жириглади.

Раисимиз телефонда салом-алик бўлди.

Гап-сўздан билдим — раисимиз Идеология билан гапиришди. Об-ҳавони гапиришди. Чайнаб-чайнаб гапиришди.

Раисимиз шарақлатиб телефон даста ташлади. Деразага караб лаб бурди.

— Тавба,— деди.— Ажаб вакиламиз бор-да.

Колхозларингизда қор ёққан эмиш, ғўза нима бўлди, дейди. Қор ёққан йўк, тулки қизига тўй берди, десам, тулкиям тўй қиладими, дейди...

9

Далаларимга хонқизи дегич ҳашарот айланди.

Биз сурхонилар хонқизини гуллигич деймиз.

Гуллигич сариқ кўнғиздай келади. Тумшуғи қора бўлади.

Танасида қора-қора доначалари-да бўлади! Оқ-оқ доначалари-да бўлади. Учса, қанотлари катта-катта ёйилиб учади.

Болалар гуллигич ушлаб ўйнади. Болалар гуллигич ҳайдаб ўйнади.

Болалар:

Хол-хол,

Отанг ўлди,

Онанг ўлди,

Бориб хабар олмайсанми? —

дея, дирр-дирр қўйиб чопди.

Гуллигич болалар кафтида юрди. Гуллигич болалар қўл-юзидида юрди, гуллигич болалар енгида юрди.

Гуллигич ўрмалаб юришдан қолмади — болалар дирр-дирр қўйиб ашула айтишдан қолмади:

Хол-хол,
Отанг дарёга оқди,
Онанг дарёга оқди,
Кетмон олиб чоп-чоп,
Кетмон олиб чоп-чоп!

Гуллигич сурбет бўлди. Гуллигич кетмади.

Гуллигич кетмаса тағин бўлмади — гуллигич хашаротлар бош бобоси бўлди. Гуллигич минг-минглаб болалар бўлди.

Мен далаларимни гуллигичофат билан дориладим — «Б-58» дегич заҳар дори сепдим.

Заҳардан бир ҳафта дала йўлай олмадим.

10

Ўқарик олдим.

Нима учун ўқарик деймиз?

Бундай қаралса — ер равон-равон кўринади. Бундай қаралса — ер текис-текис кўринади.

Шундай-шундай ариқ олса бўлди — сув бир зайлда оқа берадигандай бўлади.

Аслида ундай бўлмайди.

Ерни ўз тоби бўлади. Ерни ўз ўнг-чапи бўлади. Ерни ўз тош-тарозиси бўлди.

Ана шу тобни туймагич деҳқон ўқарик олиб юрмасин. У олмиш ўқарик кўча-кўйги жайдари ариқ бўлади. У олмиш ўқарикда сув равон-равон оқмайди.

Ана шу ўнг-чапни илғолмагич деҳқон ўқарик олиб юрмасин. У олмиш ўқарикда сув кўллаб-кўллаб қолади. У олмиш ўқарикда сув уриб-уриб оқади.

Ана шу тош-тарозини билмагич деҳқон ўқарик олиб юрмасин. Сув у олмиш ўқарик охиригачайин оқиб-оқиб

бормайди.

Дехқони кўз тарози бўлади, деҳқони кўнгил қози бўлади!

Ўқариқни ана шу деҳқон олсин!

Ана шу деҳқон олмиш ўқариқ ўқдай бўлади.

Сув ана шу ўқариқдан ўқдай оқади.

11

Деразага ранг кирди.

Аёлимизни уйқули туртдим.

— Ай, тур, тонг отди, — дедим.

— Э-э-э...

Аёлимиз ингиллади. Қўлимни суриб ташлади. Тағин бир маромда пишиллади.

Бор-е, менга нима, дедим-да, чаппа бурилиб ётиб олдим.

Дераза тарафдан хўроз қичқирди. Хўроз чўзиб-чўзиб қичқирди.

Кўз очмаганларимга-да қўймади.

Дераза оқарди. Оппоқ пардадай бўлди.

Мен энди аёлимиз сочидан тортқиладим.

— Ай, тонг отди, деяпман.

— Э-э-э...

Аёлимиз туриб ўтирди. Юз-кўзини уқалади. Деразага қаради. Болишига қаради. Тағин тўшакка ташлади.

Бу сафар билагидан чимчилаб олдим.

Аёлимиз сапчиб турди. Қўлимга тарсиллатиб бир урди.

— Ўлсам қутуламанми шундан, ўлсам қутуламанми?!—деди.

Рўмолини бошига ила-ила ташқарилади.

Мен хиёлдан кейин турдим. Рўйи ҳушим бўлмади. Тандир четида чўнкайиб ўтирдим. Кўзларимни уқаладим. Керишиб эснадим.

Онамиз том кетилаб обтова қўтариб ўтди.

Аёлимиз қўлювгичда юз-қўл ювган бўлди. Наридан-бери артинган бўлди.

Бузоғини етаклаб келиб молини эмизди. Нўхта тортиб-нўхта тортиб эмизди.

Бузокни тагин қозик қантарди.

Ошхонадан кади олиб келди, сигир остида чўнқайди.

Тиззалари орасига кади олди.

Аёлимиз сигир соғди.

Сигир аёлимизни думи билан уриб-уриб турди.

Тагин бузокни қўйберди. Бузок онаси елинига ёпишди.

Аёлимиз ошхонада докадан сут ўтказди. Ўчоққа сут осди.

Бир кучоқ йўнғичқа ўриб келиб молга ташлади.

Итялоққа ёвғон сарқит солди.

Товуқларга дон сочди.

Қозонда кўпириб тошмиш сутни лўкиллаб бориб олди.

Мол остини қаради.

Эшик-орага сув сепди. Супуриб-сидирди.

Ичкаридан бирин-кетин болалар чиқиб келди. Бирови юз-қўлини ювди, бирови юз-қўлини ювмади.

Аёлимиз юз-қўл ювмагичларни қўлювгич остига етаклаб борди.

Болалар сувдан сесканди. Болалар сувдан бет бурди. Болалар вой-войлади.

Аёлимиз қулоқ солмади. Барини юз-қўлини ювди. Иштон киймагичларига иштон кийгизди.

Ташқи сўрига гилам тўшади. Кўрпача солди. Дас-турхон ёйди. Чой дамлади.

Ичкаридан шиптирдан-шиптир кўрпачалар олиб келди. Симга ёйиб-ёйиб осди.

Ўчоқдан кул олиб келди. Шиптирларга ҳовучлаб-ҳовучлаб сепди.

Чақалоғимиз тувагини тўкиб келди.

Мақтаб боргич болаларни кийинтирди. Қўлига китоб-дафтар берди. Елкасига сумка осди.

Қизлари сочига қизил тасма тақди.

Ўғиллари оёқ либосларини кийдирди. Пайдарпай-пайдарпай киймишларини ўнг-ўнг кийдирди. Ипларини бойлади.

Барини кўчалатиб ҳайдаб борди. Барини мактаб ҳайдаб солди.

Қодир ўғлини дастёрликка олиб қолди.

Онамиз мункиллаб-мункиллаб сўри келди.

Мен чойимни ичиб бўлдим. Кафтларимни юзимга сурта-сурта сўридан тушдим.

Аёлимиз қатик уютди: сутга бир қошиқ томизғи қатик солди.

Кадини жанда чопон ўраб-ўраб қўйди.

Молни бўшатди. Қодир ўғли олдига солиб берди.

— Подага кўш-да, шундан шуёққа мактабга жўна!— деди.

Сўри теварак-гирдини айланди. Болалар ташламиш ушоқларни териб-териб олди.

— Эна, невараларингиз ўқишдан келса, кўз айирманг, тагин кўчага чиқиб кетмасин,— деди.

— Ҳа, эр-хотин етимларингни топдиларинг! — тўнғиллади онамиз.

— Ундай деманг, эна, ундай деманг, бари ўзингизни болаларингиз.

— Бола, бола! Умрим бола боқиб ўтди! Отасини боққаним камдай, энди боласиниям боқаман!

— Боламни тўйгунимча боқаман, неварамни ўлгунимча боқаман, деганлари шу-да, эна,— деди аёлимиз.—

Кўкрагимдагини ташлаб кетмаганимга шукур қилинг.

— Ҳа, энди кўкрагингдагиниям ташлаб кет, ҳа! Бир камим неvara эмизиш қолиб эди! Оёғимни узатиб, эмин-эркин ўлганиям қўйманглар!

— Ҳали эрта, эна...

— Ҳали эрта, эрта! Бу дунёни ишидан мозорга кириб қутулмасам, қутулмайман!

Мен эшагимга тушлик солинмиш хуржунимни ташладим.
Аёлимизга тайинладим:

— Далага эртарок бор, — дедим.

12

Техника ой билан бўйлашса-да, кетмонсиз дала — дала бўлмайди.

Мен трактор кетига тўрт қатор тиш уладим. Ҳар қатор орасида иккитадан пичоқ кўйдим. Ҳар қатор орасида биттадан ўқсимон панжа кўйдим.

Ўзаларим остини ҳайдадим. Ўзатомир қирқилмасин ё лат емасин дея, олти-етти сантиметр чуқурликда ҳайдадим.

Тиш ўза бўғзига тегмай-тегмай юрди.

Тиш эгат тупроғини ўза бўғзига уюб-уюб юрди.

Оқибат — ўза бўғиз кўмилиб қолди. Ўза бўғиз қотиб қолди.
Ўза бўғиз нафас ололмай қолди.

Шу боис, далаларимга кетмон солдим.

Ботириб кетмон солайин, дедим — ўзатомир қирқилажак бўлди.

Саёз кетмон солайин, дедим—ўзатомир остда қолажак бўлди.

Мен кетмонимга эрк бермайин-эрк бермайин кетмон солдим.

13

Ўзаларим бир ойлик бўлди.

Ана шунда бир шамол турди, бир шамол турди!

Афғон шамоли дейин дедим — шамол Ҳисор тарафдан эсди.

Шамол ўзаларимни бир чапга қайирди, бир ўнгга қайирди.

Ўзаларим айқаш-уйқаш бўлиб қолди. Ўзаларим букчайиб-букчайиб қолди. Ўзаларим ётиб-ётиб қолди.

Пушталарда тизилмиш кўклар ўза бўлдимми ё бошқа бир майса бўлдимми — билиб бўлмай қолди.

Мен наҳор-наҳорлаб далаларим бошида чўк тушдим.

Ётиб-ётиб қолмиш ғўзаларимни қўшқўллаб-қўшқўллаб
ростладим.

Айқаш-уйқаш ғўзаларимни кафтлаб-кафтлаб тарадим.
Ғўзаларим тагин бўй-бўйлади.

14

Мажлис қариди.

— Сиз билан биз ҳали-ҳамон дотацияда яшаймиз,
ўртоқлар!—дея яқунлади раисимиз.—Дотациядан кутулиш учун
қўлни қўлга бериб меҳнат қилмасак бўлмайди! Дотациядан
кутулайлик, ана ундан кейин одамдай яшасак бўлади!

Қабатимда ўтирмиш бригадир қулоғига шивирладим:

— Қаерда яшаймиз, дейди? — дедим.

— Дотацияда,— дейди.

— У қаерда?

Бригадир товони билан ер тепиб кўрсатди.

— Шу ерда,— деди.— Мана, мана шу ерда. Шуниям
билмайсанми, ҳе, кўрсавод.

Гапимизга тагин бир бригадир қўшилди.

— Дотацияда яшаймиз дегани, муттаҳамларча яшаймиз,
дегани-да?

— Унчалик эмас-е, ҳе, гапинг курсин.

— Бўлмаса, нима дегани? Ё, текинхўрларча яшаймиз,
деганими?

— Ундай ҳам эмас. Нима десам экан, дотация дегани... давлат
қарамоғида яшаймиз, дегани. Йўқ, буям ундай тўғри бўлмайди.
Дотация дегани... қарз бўлиб яшаймиз, дегани.

— Шунча ишлаб-а?— дедим.— Йил ўн икки ой тонгдан
шомгача ишлаб-а?

— Тонгдан шомгача ишласанг, ишлаб ётаберасан-да. Пахтанг
арпага увоқ ҳам бўлмайди..

Мажлисдан кейин эшагимни қичаб-қичаб ҳайдадим. Ўйлаб-
ўйлаб ҳайдадим.

Аёлимиз бирдай бригадирлигимни гапиради, мажлисимизни гапиради. Худони берган кечаси нимани мажлис қиласизлар, дейди. Аёлимиз одамни ё майна этади, ё қитиғимга тегмакчи бўлади.

Ана, мажлисда нимани гапирамиз! Дотация, дотация! Аёлимизни ана энди боплайман! Дотация, дегич катталарбоп гаплардан гапираман. Аёлимизни лол-лол қолдираман.

Аёлимиз оғзи очилиб-очилиб қолади. Бригадирлигим билан мажлисимизни майна этмагич бўлади.

Чин-да — бригадир ўз оти ўзи билан бригадир-да. Катта, катта! Бригадир мажлисларда иштирок этади. Бригадир раислар билан гап олиб, гап беради. Дотация, дегич гаплардан гапиришади!

Йўл-йўлакай дотация-дотация... дея пичир-пичир этиб келдим. Эсимдан чиқиб кетмасин, дедим-да.

Эшагим бир ўнқир-чўнқирдан хурқди. Чаппа бурилиб тувлади.

Мени ерга шундай олиб урди, шундай олиб урди! Хушим бошимдан учди. Хушим билан кўшилиб дотация, дегич гап-да учди. Дотация эсимдан чикди-кетди!

Уйда бот-бот ўйладим — аммо эслай олмадим. Бор-е, дедим-да, ётиб олдим.

Азонда ўйлаб-ўйлаб топдим. Тагин эсимдан чиқмасин дея, ичимда дотация-дотация... дея ўтирдим.

Бир аёлимизга қарадим, бир болаларимизга қарадим, бир онамизга қарадим. Гап очайин дея, баҳона қидирдим.

Бирови-да дастурхондан бош кўтармади. Худди чўлдан келмишдайин хур-хур чой ичди.

Бирови-да дотация билан иши бўлмади!

Шу тобда аёлдан-да хафа бўлдим, болалардан-да хафа бўлдим.

Ичимда дотация-дотация... дея ўтира бердим.

Баҳона кидирдим — буёғимга қарадим, баҳона кидирдим — уёғимга қарадим. Охири топдим!

Ойсулув қизимиз чойга иккита-учталаб қанд солди.

Мен насихатомуз гап очдим.

— Қандни битта-битталаб энглар, дотацияда яшаймиз, — дедим.

— У нима дегани? — деди аёлимиз.

Ана шунда жоним кирди!

Кафтларимни тиззаларим тирадим, кўкрагимни кўтардим.

Бошимни ғоз тутдим. .

— Ҳали, дотацияни билмайсанми? — дедим.— Дотацияни-я? Ай, кўрсавод-е, ай, кўрсавод-е!

Қириниб-қириниб томоқ қирдим. Донишманд-донишманд сўзладим:

— Мактабни неча билан битириб эдинг? Ай, кўрсавод-е! Дотация, бу... хў-ўш... муттаҳамларча яшаш... йўқ, давлат қармоғида яшаш... йўқ, қарз бўлиб яшаш демакдир, ҳа!

— Қирилиб адо бўлгур, бизни раисимиз-да шундай деяро эди,— деди онамиз.

— Йўғ-е!— дедим.

— Эса-чи. Мен ҳам бор... оти нима эди?

— Дотация.

— Ана шундай гап-да бор!

Ўйнаб кўяй, ота-боболаримиз-да дотацияда яшабди-да?

Отанга сўйилган кал улоқ — сенга-да бўлади шул улоқ, бўлибди-да?

15

Ғўзаларим томири гирдида аччиғ зах бино бўлди.

Аччиғ зах ғўзага эл бўлмайди. Аччиғ зах ғўза томирини чиритиб-чиритиб ташлайди.

Мен дарҳол ғўзаларимга сув бердим.

Аччиғ захни сув билан қувиб-қувиб ҳайдадим.

Ғўзаларим томири озод-озод нафас олди. Ғўзаларим томири
ёйилиб-ёйилиб роҳат олди.

16

Қош қорайди.

Ғўза билан ёввойи ўт фарқига бориб бўлмайд қолди.

Ана шунда аёлларга жавоб бердим

Аёллар бирин-кетин қишлоқ йўл олди.

— Эртага кун чикмай келинглар, салқинда иш унади!—
дедим.

— Эртага бозор-ку!—деди биров.

— Ўйнаб қўяй, пахта бозорни биладими!

— Бу дунёдан дам нималигини билмай ўтамизми энди.

— Дам оласан, пенсияга чиқ, пенсияни жарақ-жарақ олиб, еб
ётасан!—дедим.

Аёлимиз шийпондан боласини олиб келиб узатди.

— Ў-ўй, манавини олдига ўнгариб кетсин, оёғимда оёқ
қолмади, — деди.

— Бор-е, мен ҳозир идорага кетаман, — дедим.

Аёлимиз боласини қайтиб олди. Жеркий-жеркий бағир босди.

Аёлимиз боши узра гумбаз тугун кўндирди. Аёлимиз бағри
аро қўшқўллаб бола қучди.

Аёлимиз қишлоқ йўл олди.

Қўл-ҳимосиз гумбаз ҳавода сузиб юрмиш шар мисол
қишлоқлади.

Қўл-ҳимосиз гумбаз тугун оҳиста тебрана қишлоқлади.

Аёлимиз қўшқўллаб-қўшқўллаб бола қуча-қуча қишлоқлади.

Аёлимиз аёллар ашуласини айта-айта қишлоқлади:

— Кўрган куним курсин...

17

Идорадан бир маҳалда қайтдим.

Эшагимни қантардим. Тўқимини олмадим.

Пичадан сўгин тонг отади – ишни кўпайтириб ўтирайинми, дедим.

Ичкарида ойнаи жаҳон кўрсатмай қолибди.

Болалар бурабди-бурабди – ойнаи жаҳон бурагичини синдириб ташлабди.

Мен омбордан билакдай омбир топиб келдим.

Омбир билан ойнаи жаҳон бурадим. Ўнглай-ўнглай бурадим. Чаппалай-чаппалай бурадим. Қирр-қирр бурадим.

Ойнаи жаҳон пир-пир этди, ойнаи жаҳон бижир-бижир этди – аммо кўрсатмади.

Мен болаларни уришиб-уришиб ташладим. Бирини кўйиб, бирини сўкиб ташладим.

— Отангни илигига!.. – дедим. – Дуппа-дуруст ойнаи жаҳонни бузган отангни илигига!..

Болалар бир-бирига солди:

— Мен эмас, Қодир бузди.

— Биринчи Ойсулув буради.

— Э, баринг бир гўр! – дедим.

Мен девор соат қарадим – соат ўн иккидан ошибди. Ойнаи жаҳон кўрсатувлари тамом бўлибди.

Шундай бўлса-да, болалар олдида сир бой бермадим.

— Боринглар, ётинглар, – дедим. – Яхши ўқисаларинг эртага тузатиб бераман.

Мен ана қарадим-мана қарадим — таомдан дарак бўлмади.

— Ай, вақт бемаҳал бўлди! – дея овоз бердим.

— Бемаҳал бўлса нима қилайин? – деди аёлимиз.

— Бирон ниманг борми?

— Бор, энди пишади.

— Ҳалиям пишмадимми-е?

— Шу вақтгача ўйнаб ўтирганим йўқ. Қозондан бошқаям тирикчилигим кўп. Хамир қордим...

Сағал ўтди – аёлимиз бир корсон пиёва олиб келди.

- Гўшти йўқ, гўшт тамом бўлди, – деди.
— Бизга бўлаберади, – дедим. – Қозон ўзимизники, қорин ўзимизники. Қорин тўйса бўлди-да.
— Энди, гўштни қайтади?
— Жума бозор куни Норин қассоб мол сўяди дейишяпти, шундан оламиз-да.
Пиёвадан сўгин чой ичдим.
Ёнбошлаб ётдим-ётдим – кўзим илинди. Қанча ётдим билмадим.
Бир маҳал кўзимни очдим – ҳовлида ловв-ловв олов ўрлади.
— Ай! – дея сапчиб турдим.
Аёлимиз зардоб-зардоб овоз берди.
— Жоним, жоним?!
— Ай, нима қилаяпсан?
— Тандир қизитаяпман, нима эди?
Шундагина нима гаплигини билдим. Нима дейишимни билмадим.
— Ётар вақтиям нон ёпадими? – дедим.
— Ётарда нон ёпмаса, гўрда ёпадими?!

18

- Қуруқ беда егич мол гўнги аъло-аъло гўнг бўлади!
Қуруқ беда егич мол пешоби серазот-серазот бўлади!
Мен улкан ўрага ана шундай гўнг тўдаладим. Ўра бет-бошини синчлаб-синчлаб тупроқладим.
Ўрада қолмиш жониворлар ғимир-ғимир болалади. Бир жонивор бир соатда ўн беш-йигирма болалади. Бир жонивор бир кунда миллион-миллион болалади.
Ана шу жониворлар ғимир-ғимиридан гўнг ич-ичлари аро ҳаво кириб-чиқиб турди. Ана шу жониворлар ғимир-ғимиридан гўнг чириб-чириб турди.
Ўрадан шиптир анқиб-шиптир анқиб қолди.
Мен ана шунда хазинамни очдим!

Шиптир гўнг билан тупрок аралаштирдим. Пешма-пеш дала ташидим.

Далаларимни шиптир гўнгладим.

Димоғимда шиптир ис ўтириб-ўтириб қолди.

Бир қадамда бир тупуриб кун кўрдим.

19

Шоберди бахши чўзиб-чўзиб достон айтди.

Ё радиода айтаяпти, ё ойнаи жаҳонда айтаяпти, дея ўйладим.
Қулоғимни дингладим.

– Ҳа, жо-он, жуфт бўлсин! – деди одамлар.

Билдим – Шоберди шу теваракда айтаяпти. Оҳиста аёлимиздан сўрадим.

— Раисни қизига совчи келди, – деди аёлимиз.

— Ўйнаб кўяй, қизи бўйи етдими-е?

— Эса-чи, қиз бола шайтон бўлади.

— Ўйнаб кўяй, ўйнаб кўяй, қаердан совчи келди-е?

— Дехқонободдаги уруғларидан келди.

— Раис бова мени айтмадими-е?

— Сўратди, улидан сўратди.

— Дали-ғули раисимиз бор-да!

Шундай деб ичкариладим. Сандикдан оҳорли кийимларимни қоқиб-қоқиб кийиб олдим. Тахлоқлик оладўппимни ёйиб-ёйиб кийиб олдим.

Ана энди кечаси билан Шоберди эшитасан, Дехқонқул, Шоберди эшитасан, дедим.

Ташқарилаб соқолимни уқаладим.

— Ай, соқолим ўсган йўқми? – дедим.

— Кечасига бўла беради, – деди аёлимиз.

Қорним тўйиб қолмасин, дея оз-оздан чой ичдим.

— Раис бовани қизи бўй етдими-а? – дедим. – Қиз бола шайтон дегани чин-да-а? Ўзи қизи қандай қиз бўлди?

— Пича шаллақирок.

— Э-э-э, ундай дема-е, уккағарни аёли, ундай дема! Раисни қизиниям шундай дейдими? Раисни қизини-я!

— Раис бўлса бўпти-да. Билганимни айтаман-да.

— Билсанг-да айтма! Ён қўшнинг – жон қўшнинг!

— Унда нимага сўрайди?

— Ҳали гап очилса айтаман-да. Оғзимга толқон солиб ўтирмайман-да.

— Ҳа-а, мактаб қўя берсин-да.

— Нима деб мактайин, сен айт-да? Эркак одам умри далада ўтади, нимани билади?

— Тавба-е, аёл одамни умриям уйда ўтаётган йўқ!

— Ишқилиб, аёл аёл-да, қиз болани яхши билади.

— Нима деб мактарди, қизимиз унча-мунча қизлардан эмас, дейди-да. Камгап, пазанда, чевар дейди-да.

— Бизни қизимиз дейин-а?

— Дейди-да, ўзини қизлари билан билла ўйнаб катта бўлгандан кейин, дейди-да.

— Чин, катта бўлибди, билмай қолибман, чин.

— Ўзини қизидай гап-да.

— Чин, ўзимни қизимдай гап, чин.

— Ишқилиб, мактайди-да.

— Мактайман-да, қизимизни мактайман-да. Ё пирим, энди мен борайин, айтган жойдан қолма, дейдилар.

Сўридан кўча йўл олдим.

Раиси дарвоза олдида майда машина мўл бўлди – демак, раисимиз даврани катта олди.

Мен раиси дарвозани жонли-жонли тақиллатдим.

Дарвозани раисимизни ўғли очди.

Мени чақирибсизлар дея, ичкарига кириб кета берайин дедим – бетим бўлмади.

– Раис бова борми? – дедим.

– Бор-бор, айтиб келайин.

Раисимиз чайқала-чайқала келди.

– Э-э, Деҳқонқул ака, тинчликми? – деди.

– Тинчлик, раис бова, тинчлик, – дедим. – Ҳорманг, раис бова?

– Саломат, саломат...

Шоберди бахши эшиб-эшиб дўмбира чалди.

– Ҳа, нима гап?

– Ҳеч гап йўқ, раис бова.

– Тракторларинг бузилиб қолибди, деб эшитдим?

– Созладик, раис бова, созладик.

– Ғайрат қилинг, тракторни тўхтатманг!

Шоберди бахши эзиб-эзиб дoston айтди.

– Ҳа-а, раис бова.... қизимизга... одам келибди...

– Қизингизга одам келибди? Йўғ-е, қизингиз ҳали гўдак шекилли?

– Йўқ ... қизимиз... қизингизга дейман.

– Ҳа-а, менинг қизимни айтаяпсизми? Келди, келди, ҳали-ҳозирча эскичасига нон синдириб қўйдик.

– Нон синдирдиларингизми?

– Ҳа-да, ўйлаб ўтираемизми. Синдирдик-қўйдик.

– Бинойи бўпти, хўп бинойи бўпди, – дедим. – Ҳа-а, чақирган экансиз, раис бова?

– Чақирибман? Қачон? Э, ҳа-а, бугун деҳқонободи қуда бўлмишлар иккита фотиҳа қўй ташлаб кетиб эди. Шу қўйни бировини сўйиб, район катталарини чақирайин, дедим. Чой ичиб кетинг, этайин, дедим. Уёққа бола юбордим, бу ёққа одам юбордим, қўй сўйгич одам тополмадим.

– Ўзимга айтинг эди, даладан вақтлироқ келиб сўйиб берар эдим.

– Бўлди-бўлди, Клара Ходжаевнани шопирига сўйдирдим.

Ўзимиз сўйиб, ўзимиз еб ётибмиз.

– Қандай, этли-сулли қўй эканми?

– Ҳа, энди, дехқонободи қўй бўлгандан кейин, этли-сулли қўй бўлади-да.

Шоберди бахши бўғилиб-бўғилиб дoston айтди.

– Бўпти, Дехқонкул ака, – деди раисимиз, – тракторингиз тагин бузилса, дарров хабар беринг. Ана, ичкарида район техника бошқармаси пири ўтирибди. Бир оғиз айтамыз, исталган эҳтиёт қисмларни етказиб беради.

Кетимга қайрилдим.

Дарвозамиздан ичкариладим.

Сўри бошида серрайиб-серрайиб қолдим.

Аёлимиз ажабланмиш бўлди.

– Ҳа, вақтли қайтибди? – деди.

– Кўп ўтирмадим, – дедим. – Катталар маст-аласт. Ит эгасини танимайди...

20

Мен бегона ўт учун гўнг солиб эдимми?

Мен бегона ўт учун сув бериб эдимми?

Далаларимни шундай ўт босди, шундай ўт босди.

Ғўзаларим бегона ўт остида қолди. Ғўзаларим бегона ўт чангалида қолди.

Далаларимда етмиш хилдан зиёд бегона ўт ўсди!

Далаларим пахтапайкал бўлмади – далаларим ўтпайкал бўлди.

Ғўзаларим нозик даврида бўлди. Ғўзаларим сер томирламади. Ғўзаларим ботин ерламади.

Бундай вақтда далага трактор солиб бўлмайди. Трактор ерни парча-парча кўчириб ташлайди.

Ғўзаларим ерпарчалар билан кўчиб-кўчиб қолади. Ғўзаларим куриб-куриб қолади.

Айни вақтда ғўзаларимга кетмон солиб-да бўлмайди.

Ғўзаларимга кетмон-да зиён беради.

Бирдан-бир йўлим – бегона ўтларни битта-битталаб юлиб

ташлаш бўлди.

Айни вақтда униб чиқмиш бегона ўтларни юлиб ташлаш мушкул бўлмади. Булар бир йиллик бегона ўтлар бўлди. Бир йиллик бегона ўт томири ер остилаб кетмайди. Шундай ер юзасида бўлади.

Боиси – бир йиллик бегона ўт дондан болалайди.

Дастлаб қўлим тегмиш ўт такасоқол бўлди.

Такасоқол ингичкабарг ўт бўлди. Узун-узун ўт бўлди. Оппок танли ўт бўлди.

Оёқларим уюшиб-уюшиб қолди. Тиззаларим шол-шол бўлиб қолди.

Кун қоқ миямдан уриб турди.

Мен тизза суяниб қад ростладим.

Тиззамдан пастим қақшаб-қақшаб олди...

Чўнқайиб ўтиришдан оёқларим безиллаб қолди.

Энди ерга икки букилдим – тўрт оёқ бўлдим.

Белим баландда бўлди. Икки оёғим эгатда бўлди. Икки қўлим пуштада бўлди.

Бир нозик танали бегона ўтни ушладим.

Бу печак ўт бўлди. Оппоқ гуллик. Нўхатсимон донлик.

Донлари бир юз қирқ мингтача болалагич ўт.

Мен печак ўтни томири билан суғуриб ташладим.

Мен энди бориб турмиш зараркунанда ажриққа дуч келдим.

Ажриқ ғўза кўкариб чиқмасдан олдин кўкаради. Боиси – ажриқ томирдан кўкаради.

Ўзга бегона ўтлар ғўза билан иши бўлмайди. Боши етганичайин ўз ҳавосида ўсиб ёта беради.

Ажриқ ғўза бўғзидан олади. Ажриқ ғўза белидан олади.

Ажриқ ғўзани томир орттирмайин ўраб-чирмаб босади.

Ажриқни йўқотиб бўлмайди!

Эмишки, лайлак юксакдан-юксак бир қояда уя қўйибди.

Лайлак уясига хас-чўп ташибди. Хас-чўп орасида бир

қовжироқдан-қовжироқ ажриқ хас-да бўлибди.

Куз ўтибди, қиш ўтибди, баҳор ўтибди, саратон ўтибди.

Бир йилдан кейин шамол ана шу ажриқ хасни уядан ерга кўчириб туширибди.

Лайлак уясидан тушмиш хасни кўриб қолибди. Лайлак ўз маконига содиқ қуш-да – макони бир ғишти бўлмиш хасни олиб жойига қўйиш учун қуйи шўнғибди.

Лайлак хасни тумшуғи билан тортқилабди – бўлмабди.

Лайлак хасни тумшуғи билан юлқилабди – бўлмабди.

Боиси – ажриқ хас ерда аллақачон томир отиб қолибди!

Мен бармоқларимни ер ботириб-ер ботириб ажриқ томир қовладим.

Кўз олдим қоронғи бўлди. Қўшқўллаб ер суяндим. Қаддимни кўтарайин дедим – кўтаролмадим. Белим қотиб қолди.

Бир қўлимни белимга тираб қаддимни кўтардим.

– Ай, белим-е, белим! – дедим.

Дардимни кимга айтдим – ўзим-да билмадим.

Қабатимда ўтоқ қилмиш дехқонлар ўз дарди ўзи билан бўлди.

Тағин икки букилдим.

Бир қўлим билан ғўза ушлаб турдим. Бир қўлим билан бегона ўт юлдим.

Шундай қилмасам бўлмайди – ғўзаларим бегона ўт билан қўшилиб юлиниб қолади. Ғўзаларим ости кўчиб-кўчиб қолади.

Далаларим адоғигачайин ана шундай икки букилиб бора бердим.

Далаларим адоғигачайин ана шундай қад кўтармай бора бердим.

Қаддимни кўтарсам бўлмайди – тағин букилолмай қоламан.

21

Қоронғи номозшомда иссиқ сувлаб-иссиқ сувлаб қўл ювдим.

Олқиндилаб-олқиндилаб қўл ювдим.

Бегона ўт кўклари кетмади.

Кафтларим кўкмак-кўкмак бўлиб қолди.
Кафтларим қора-қора чизик бўлиб қолди.

22

Аёлимиз кенжадан тўнғичимизни остонага кўйди.

– Бор отага, бор! – деди.

Кенжадан тўнғичимиз мийиқ кулиб қаради. Кенжадан тўнғичимиз бармоқ сўриб қаради.

– Ҳа? – дедим. – Кел, қани, кел!

Мен кенжадан тўнғичимизни бармоқларим билан ўзимга имладим.

Кенжадан тўнғичимиз қулоч очди. Бидирлаб-бидирлаб келди. Бўйнимдан кучоқлаб олди.

Мен кенжадан тўнғичимизни бағримга олдим. Ўзимни кетим билан болиш ташладим.

Кенжадан тўнғичимиз кўксимда миниб ўтирди.

Мен кенжадан тўнғичимиз... булбулини ўйнадим.

– Ўйнаб кўяй, чулдингдан, ўйнаб кўяй! – дедим.–

Чулдингдан-да, чулдингдан-да!... Чулдир катта бўлса, бир аёл олиб берамиз-да!..

Кенжадан тўнғичимиз бет-бошимда бармоқ юритди.

Кенжадан тўнғичимиз ажинларимни санади.

– Бир, икки, уч...

– Кенжадан тўнғичимиздан тўнғич-тўнғичимизгачайин ажинларимни санаб-санаб катта бўлди.

Бирови олтмиш-етмиш санади!

Тагин бирови... юздан ошириб санади!

Эмиш-эмиш – бир ажин бир қайғуни билдирар эмиш.

Эмиш-эмиш – бир ажин бир дардни билдирар эмиш.

Эмиш-эмиш–бир ажин бир армонни билдирар эмиш.

ОЛТИНЧИ БОБ

1

– Барча уй-уйига, қапа куйига! – дея мажлис тарқатди раисимиз. – Деҳқонқул ака, сиз бир майдон оёқ илинг!

Нима гап демишдай раисимиз юзига тикилдим. Бирон аломат англамадим.

Жойимга қайтиб ўтирдим.

Фаоллар кетиб бўлди.

Раисимиз идорани маҳкам ёпиб келди.

– Айтган-бойлаганларингизни чиқара беринг, – деди раисимиз. – Мукофотга мотоцикл олиб бераман.

Мен ҳазил дея ўйладим. Калла ирғаб-калла ирғаб кулдим.

– Ўйнаб кўяй, мотоциклларидан, ўйнаб кўяй, – дедим.

– Нимага каллапойчага ўхшаб ишшаяпсиз? Мен сизга ўнақай гапни айтаяпман!..

Раисимиз гапи қорнидан кўпол бўлди, қорни гапидан кўпол бўлди.

Мен гап чинлигини билдим. Сергак бўлдим. Бармоқларимни қирс-қирс этдим.

– Ҳали-ҳозир бировга билдирмай туринг, – деди раисимиз. – Мукофот ўз оти ўзи билан мукофот-да.

Идорадан теримга сиғмайин қайтдим.

Мотоцикл мукофот олайн-у, ичимда ютайинми?

Мотоциклдай учқур техникани ичда ютиб бўладими?

Майдароқ бир нима бўлса экан!

Айтмайман-а, айтмайман!

Бола-бақрамни қатор ўтирғизиб мақтандим!

– Меҳнат – меҳнатни тағи роҳат, ўртоқлар! – дедим. – Мана энди мотоцикл минамиз, ҳа! Яхши ўқисаларинг, мактабга мотоциклда олиб бориб, мотоциклда олиб келаман. Йўқ, олиб келолмас эканман, ўзларинг пиёда келар экансизлар. Мен кечқурун мотоциклда майлисга борар эканман.

Аёлимиз дастурхондан кўз узмади.

– Мотоциклни пулга беради-да, – дея мингиллади.

– Йўк, мукофотга олаяпман. Раис ўз тили билан ўзи айтди, мукофотга бераман, деди.

Хужраси тарафдан онамиз кела берди.

– Ҳа-а, келин? – деди онамиз. – Анави ошингни ейин Матросов нима деяпти?

Аёлимиз пиқ-пиқ кулди.

– Мотоцикл олаётган эмиш, – деди.

– Эб-эй, қайси битига олар эмиш?

– Мукофотга олар эмиш.

– Ҳа-а, давлат тентак бўпти-да, текиндан-текин мотоцикл бериб!

– Давлатни ундай деманг, эна, – дедим. – Идеология келса, айтиб бермайин, тағин?

– Айта бер! – деди онамиз. Айта бер, Идеология суюнчисига иштонини ечиб беради!

Онамиз икки бармоғини энлаб-энлаб кўрсатди.

– Идеология суюнчисига манавиндай иштонини ечиб беради! – деди.

Аёлимиз оғиз ушлаб-оғиз ушлаб кулди.

2

Қари билгични пари билмайди, дегичлари чин бўлди.

Раисимиз хужжат кўрди.

– Энди, пулни чўзинг, – деди.

– Қандай пул? – дедим.

– Қандай пул бўларди, мотоциклни пулини-да.

– Ўзингиз... мукофотга бераман, дедингиз-ку, раис бова?

Раисимиз кет чалқайиб-кет чалқайиб кулди. Раисимиз қорин билқиллатиб-қорин билқиллатиб кулди.

Кула-кула масалани баён этди.

Мен ўйлаб ўйимга етолмадим: буни нимаси мукофот? Ҳеч

курса, ярим пулига берсалар-да майли эди. Мукофот дейишга тил борар эди. Кўнгил таскин олар эди.

Мен бунча пулни қаердан оламан? Бозорда бир кило гўшт тўққиз сўм. Ўн кун бўлди қозонимиз гўшт кўрмади.

– Раис бова, – дедим. – Худога шукур, эшагим бор, бемалол етиб-ортиб турибди.

– Оласиз, мотоцикл оласиз.

– Колхозда нима кўп, аризабоз кўп. Мотоцикл мукофоти берсангиз, аризабозлар ёзади. Оч қорним, тинч қулоғим, раис бова.

– Сиз сара деҳқонимизсиз. Сиз мотоцикл мукофот олсангиз, аризабозлар... қолади!

Мен тиззамга шартиллатиб бир урдим. Бўлар гапни айтдим.

– Хуллас калом... пул йўқ! Ана бўлмаса! – дедим.

Раисимиз пинагини-да бузмади.

– Биладан, сиз айтмасангиз ҳам биладан, – деди.– Деҳқонда пул... ейдими? Деҳқон – бағри қон, дейди! Мотоцикл пулини колхоз тўлайди. Кейин йиллик даромадингиздан ушлаб қолади.

3

Мен тумандан мотоцикл миниб келдим.

Мотоциклимни ҳовли нақд киндигида тикка тирадим. Олд оёғини қибла қаратиб кўтардим.

Мен мотоциклимни гир айланиб-гир айланиб томоша этдим.

Мотоциклим қибла тараф ана учайин-мана учайин, дегич... ракета мисол туюлди.

Мен ошхонада ивирсимиш аёлимизга овоз бердим.

– Ай, аканг қарағайни мотоциклини кўриб қўй! – дедим. – Бу мотоцикл эмас, ракета, ракета!

– Бу киши қачон одам бўлади, – деди аёлимиз.

– Эб-эй, бизга нима қилибди? – дедим. – Ракетани қара, ракетани!

Аёлимиз деразадан кўринмиш ойнаи жаҳонга ишора берди.

– Бу кишида анави одамлардай бўп, бундайгина, шляпа кийиб юрса бўлмайдими, – деди.

– Қайси, ойнаи жаҳондагиларми? Энди, улар катта одамлар. Биз ҳали у даражага етганимиз йўқ.

– Нимаси катта, улар-да шу кишидай одам.

– Йўқ, сен билмайсан, улар катта одам. Катта одам бўлмаса, ойнаи жаҳонга чиқармиди?

– Катта бўлган билан уларни мотоцикли йўқ, бу кишиники бор.

– Бу гапинг чин! Лекин кўй, одам уялади, шляпа кийсам, биров-ярим, раис келаяпти, деб ўйлайди.

– Амирбойни аёли бу киши мотоцикл олаётганини эшитиб, мотоцикл олгандан кўра, калласига бир нима олиб кийса бўларди, калласидаги телпаги типратиконни ўлигига ўхшайди, дебди.

– Типратиконни ўлиги? Манави телпагим-а? Ҳай, энағарни аёли-я! Шу аёл қизлигида-да, мендан кир қидирарди! Ғаним – ғаним экан-да. Эртага тонг отсин, шляпа кийганим бўлсин. Ғанимлар куйиб кул бўлсин.

4

Ўзбаки – зўраки, дейди.

Эртаси эрталаб дала ишларимни бир ёқли этдим.

Мотоциклимни миниб Денов йўл олдим.

Шляпа ололмайман-а, шляпа ололмайман, мотоцикл олмиш жоним, шляпани ололмайманми, дея йўл олдим.

Мотоциклимни йўл гирдида қолдирдим.

Қўш қават дўконлаб кўтарилдим. Шляпа сотгич жойни топдим. Шляпаларга назар солдим.

Оқ шляпа, кўк шляпа, сариқ шляпа... бари тешик-тешик шляпа!

Бурчакда иккита қиз ойна кўриб-ойна кўриб ўтирди. Ҳиринг-ҳиринг кулишиб ўтирди.

Мен қизларга қараб турдим-турдим – қизлар отинг нима демади!

– Ў-ў, қизларим-ов! – дея овоз бердим.

Қизлар ияк силтади.

– Ҳа, нима? – деди.

Мен кафтим билан бери келинглар, ишорасини бердим.

Қизлар бир-бировига қараб олди. Бирови юзини ушлаб кулди. Бирови бошини кетига ташлаб кулди. Бирови мен тараф юрди. Олдимга келар-келмас тағин ияк силтади.

– Ҳа, нима керак? – деди.

Қиз қошимда тойчоқдай лик-лик этди. Қиз пештахта чертиб-чертиб ўйнади.

Қиз уст-бошимга қаради. Қиз бетимга қаради... қиз афт бурди. Қиз бурчак қаради.

– Бўлинг, давай, бўлинг! – деди.

Мен нимадан гап бошлашимни билмадим. Бир шляпа бер, дейин дедим – эп бўлмади. Тилим бормади!

Тағин турган туришинг шу, сенга шляпани ким қўйибди, дейдими, дея ўйладим.

Қиз бурчак тикилиб ликиллашидан – бизга ўхшагичларга шляпа бергич қиз бўлмади.

Бир кўнглим – обрўйимни борида қайтиб кета берайин, дедим.

Бир кўнглим – элан-қаран келдим, энди сўрайин, дедим. Оғзимни шунча жуфтладим – шляпа деёлмадим!

– Анавиндан бер, – дедим.

– Шляпа? Размер, размер?

– Размер деб ўтирасанми, бировини бер-да қўй-да.

Қиз олдимга бир даста шляпа ташлади.

Мен ойна олдида битта-биттадан шляпа кийиб кўрдим.

Ўйнаб қўйай-ўйнаб қўйай, жигитни қаранглар-ай, жигитни-е, дедим.

Мен ўзимни ўзим танимадим. Мен ўзимга ўзим беш кетдим!
Қиз бурчакдан кўз олмади.
Қиз ер остидан калламга кўз қир ташлади.
Қиз бурун жийирди. Қиз пешона тириштирди.
Охир-оқибат бир шляпа калламга чиппа ёпишди.
– Шуни нархини айт, – дедим.
Қиз юзимга қайрилиб-да қарамади.
– Беш сўм!– деди.
– Ўзи тешик-тешик бўлса, яна-тағин офтобдан сақламаса,
буни нимаси беш сўм? – дедим.
Қиз жавоб бермади. Бурчак қараб тура берди.
Мен беш сўм узатдим.
Қиз бурчак қарамиш зайли пул олди. Ғийқиллатиб ғаладон
очди. Пулни ғаладон ташлади. Тағин ғийқиллатиб ғаладон ёпди.
Шунда, пештахтада тахлоқлик бахмалга кўзим тушди. Гулдор
бахмал кўзимни ўйнатди. Олмасам-да сўраб-суриштиргим
келди.
– Бахмал қанчадан бўлди? – дедим.
– Олмасангиз нима қиласиз? – деди қиз.
– Ўйнаб қўяй, бахмалларингдан, ўйнаб қўяй, оламан десам,
оламан.
– Беш сўмлик шляпани кўриб юрагингиз ёрилиб кетди-ю.
– Ёрилган йўқ, қизим, ёрилган йўқ, ундай дема.
– Сўзана қиммат, эллик сўм, – деди қиз.
– Юз сўм турса-да, бер қани, бир кўрайин қани.
Қиз бахмални зарда билан олдимга ташлади. Ўзи бир
бурчидан ушлаб турди. Мен гўё олар одамдай бахмални силкиб-
силкиб ёйдим.
Шунда бахмал бурчи қиз қўлидан чиқиб кетди.
Қиз қўлини белига тиради. Қиз уччосини чиқарди. Қиз кафти
билан бетига шамол этди.
– Уф-ф-ф... кўриб бўлдингизми? – деди.

Мен бир қизга қарадим, бир бахмалга қарадим, бир ёнимга қарадим.

Ёнимда пул бўлди. Аёлимиз ун оласиз, дея бермиш пул бўлди. Пул бир хафтадан буён ёнимда юрди. Мен ёнимни қовладим. Ана шу пулни олдим.

Мен бармоқ тупуклаб-бармоқ тупуклаб пул санадим. Мен қиз қулоғига қуйиб-қуйиб пул санадим:

– Бир сўм, икки сўм, уч сўм.. Эллик сўм! Ана, эллик сўм!
Энди, шу бахмалингни берман бер!

Қиз пештахтадан пулни олди. Санаб-санаб ғаладон солди.

Қиз бахмал ўраб бошлади.

– Ўрама, шундай бер! – дедим.

Қиз бахмални олдимга сурди.

Мен бахмални олиб бурчак бордим. Ер жойлашиб ўтирдим.
Этиқларимни бирин-кетин суғурдим.

Бахмални тирр-тирр икки бўлдим.

Бир бўлагини бу оёғим ўрадим, бир бўлагини у оёғим ўрадим.

Этиқларимни тортиб-тортиб кийиб олдим. Этиқларимни ер тегиб-ер тегиб кийиб олдим. Дўконда юрмишлар ажаблана-ажаблана қараб-қараб ўтди.

Қиз... кўрдим демади! Қиз мижжа қоқмади!

Қиз ойна қараб қош силади. Қиз ойна қараб зулф тоблади.

– Бахмал сўзана... – дея минг-минг этди.

– Далага бўла беради, – дедим. – Бизни далага бахмал сўзанаям бўла беради!

Қиз... эшитдим демади! Қиз... қулоқ қоқмади!

Мен телпагимни қўлтиғимга боса-боса эшик равона бўлдим.

— Бозорим бароридан келди,— дедим.— Шляпа билан пайтава қидириб келиб эдим, икковини-да топдим!

— Гуля,— дея, ҳамкасабаси тараф юрди қиз.— Гуличка, уйдан голландский сир олиб келганман, обед қилмаймизми?

Остимда мотоцикл, бошимда шляпа — гармселдай-гармселдай елдим.

Шляпамни ойна солиб-ойна солиб елдим.

Ёрил-е, Дехқонкул-е, ёрил-е, дедим.

Бир-икки чақирим елдим — шляпамни ойна солдим. Тағин бир-икки чақирим елдим— тағин шляпамни ойна солдим.

Раис бўлиб кет-е. Дехқонкул-е, раис бўлиб кет-е, дедим.

Шунда, хиёл ўйлаб қолдим. Ўзимни ер урмишдай бўлдим. Паст кетмишдай бўлдим.

Чин-да, раис ким бўпти? Шляпаси бўлган билан... мотоцикли йўқ! Давлатни машинасига куни қолган.

Унда... райком бўлиб кет-е, дедим. Шунда, ўзимни ўзим билмишдай бўлдим.

Раис билан райком ўртаси бўлиб кет-е, дедим.

6

Уйда шляпа кийиб ойнаи жаҳон кўрдим.

Ойнаи жаҳонда АҚШ президенти шляпасини ер олиб қўйди.

Сиз-да, шляпангизни олинг, Дехқонкулбой, дедим.

Мен шляпамни олиб қўйдим.

АҚШ президенти шляпасини кийди.

Шляпангизни кийинг, Дехқонкулбой, дедим.

Мен-да шляпамни кийдим.

АҚШ президенти шляпасини мен тараф силкитди.

Мен-да шляпамни ойнаи жаҳон тараф силкидим.

АҚШ президенти шляпасини бошига қўндирди. Самолётга кириб кетди.

Мен-да шляпамни бошимга қўндирдим. Болиш ёнбошладим.

Ҳуриллатиб-ҳуриллатиб чой ичдим. Ай, шляпангизни қирқувидан-да, Дехқонкулбой, шляпангизни қирқувидан-да, дедим.

Аммо... бош кийим кўрдим — шляпадай беқилиғини кўрмадим!

Калламни кашилайин дея қўл узатдим — қўлим ўз-ўзидан
шляпа қиркувига тегиб кетди.

Шляпа ер тегиб-тегмай юмалаб-юмалаб жўнади. Уй
бурчагига бориб тўхтади,

Мен ўрмалаб бориб шляпамни олиб келдим.

Тағин шляпа кийиб чой ичдим. Қўлим тағин шляпа қиркувига
тегиб кетди.

Шляпа юмалаб-юмалаб жўнади.

Ўйнаб қўяй, сендайчикин бош кийимдан, ўйнаб қўяй, дедим.

Бош кийим бўлса — киройи телпакдай бўлса-да. Телпак
вазмин-вазмин, собит-собит бош кийим.

Телпак тап этиб ер тушдими, бўлди — жойида кимир этмай
тура беради. Шляпадайин юмалаб, одамни ўрмалатиб юрмайди.

Шляпам ер тушиб, бурчак юмалашини қўймади — мен ушлаб
келиб, калламга қўндиришимни қўймадим.

Мен теваракка ками билан раисона-раисона, кўпи билан
райкомона-райкомона қарадим.

7

Аёлимиз даладан келиши билан ҳаволаниб-ҳаволаниб пешвоз
бордим.

— Қандай? — дедим.

Аёлимиз шляпамни айланиб қаради. Аёлимиз шляпамни
хушвақтланиб қаради.

— Бинойидай. Қуллуқ бўлсин,— деди.

— Жигит-да, жигит! — дедим.

Аёлимизга қараб турдим-турдим:

— Эллик сўм... Оллоҳу акбар! — дедим.

Аёлимиз бўзрайиб-бўзрайиб қолди. Аёлимиз ёмон-ёмон қараб
қолди.

Билдим — эллик сўм ун пулни ё йўлда йўқотиб келди, ё
ҳавойидан-ҳавойи сарфлаб келди, дея ўйлади.

— Энди, унни қайтаман? — деди. — Энди, тандирга елкамни

ёпаманми?..

Аёлимиз овози қалт-қалт этди. Аёлимиз лаблари пир-пир этди. Аёлимиз... йиғламоқдан бери бўлди.

Мен кечмишимни оқизмай-томизмай баён этиб бердим.

Аёлимиз шляпамга тикилиб хаёлланди.

— Мудир аёл эдими?— деди.

— Аёл эди-да, аёл!

Аёлимиз юзига ранг оралади. Аёлимиз рангига кулгич оралади.

— Ўхшатибди! Ўхшатса-да, улай-булай ўхшатмабди!— деди.

— Ўхшатса-да, кўнглимдагидай ўхшатибди!

8

Вўзаларим қирқ кунлик бўлди..

Вўзаларим қирқида сувсади.

Вўзаларим сувсаганини қандай билдим?

Бир қарич ер остидан бир сиқим тупроқ олдим. Тупроқни маҳкам-маҳкам сиқимладим.

Тупроқ бир-бири билан қовушмади. Тупроқ чочилиб-чочилиб турди.

Демак — ғўзаларим сувсади.

Чиртиллатиб бир барг узиб олдим. Баргни қўшқўллаб бир букладим.

Барг қоқ ўртасидан ўтмиш йўғон томир қирс этиб синмади.

Демак — ғўзаларим сувсади.

Мен ғўзаларимни сувладим.

9

Далаларимда ассаломалайкум билан чирмовиқ тошди.

Мен йигирма кило пентахлор-фенол билан беш юз кило сув аралаштирдим.

Бир гектар даламга йигирма килолаб сепдим.

Бўлмади — ассаломалайкум билан чирмовиққа бас келмади.

Бир дихлорпропинат дегич дори бор. Мен уни далапон дори дейман.

Саккиз кило ана шу далапон дори билан беш юз кило сув аралаштирдим.

Далаларимни уч бора далапон дориладим.

Ассаломалайкум билан чирмовикни уйи куйди!

10

Ўйнаб кўяй, янги техникаларидан, ўйнаб кўяй!

Ким қанча йилдирким, хўжалигимизда КХУ-4 дегич янги техника бор отангга бўлади, бор онангга бўлади.

Боридан йўғи яхши бўлади!

Боиси — ғўза остини ишлагич мазкур техника кети бир рамалик. У баланд шатакка тақилади. Натижада трактордан хийла кейинда туради. Шу боис, ердан рисоладагидай кўтарилмайди.

Оқибат — тўрт-беш кадам дала бош-адоқ ғўзани қирқиб-қирқиб бурилади. Оқибат — тўрт-беш кадам дала бош-адоқ оппоқ пахтани нобудлаб-нобудлаб бурилади.

Мен ё тўрт-беш кадам дала бош-адоқ ғўзамни экмаслигим лозим бўлди, ё эксам-да, тўрт-беш кадам ғўзамни ўриб-ўриб ташлашим лозим бўлди, ё... ана шу янги техникадан кечишим лозим бўлди.

Мен янги техника баҳридан ўтдим.

Чин-да, янги техника дея аталмиш гўрсўхтани нима қиламан? Чин-да, дала бош-адоқ ғўзаларимни кунпаякун этиб нима қиламан?

Эскиси трактор бортовойига тақилади. Трактор баллонлари оралиғига тақилади. Шу боисдан-да эскисини ердан кўтариб олиш ғоят ўнғай бўлади. Эскисини буриб олиш ғоят қулай бўлади.

Эскиси битта-да ғўзамни қирқмайди. Эскиси битта-да ғўзамга зиён бермайди.

Мен ҳар йил ана шу эски техника туфайли далаларим бош-адоғидан йигирма тонна оппоқ пахтамини омон олиб қоламан.

Йигирма тонна оппоқ-оппоқ пахта!

Айтишга осон — оғиз бир четидан чиқади-кетади.

Аслида — йигирма тонна оппоқ пахта эл-юрт учун оламжаҳон-оламжаҳон наф бўлади.

Мен катталардан нордон-нордон гаплар эшитдим.

Аммо далаларимга эскисини солдим. Ғўзаларим остини ҳайдадим.

Трактор тишлари тегмайин ўтмиш ғўза уя оралари кўп-кўп қолди.

Ғўза уя оралари ана шундайин қола берса — ҳосил чўғсиз-чўғсиз бўлади.

Мен ғўза уя ораларини кетмоним билан юмшатиб-юмшатиб олдим.

Пушта тупрокни эгатлаб туширдим. Эгат тупрокни пушталаб олдим.

Оқибат — пуштада тўпланиб-тўпланиб ётмиш озиқ моддалар ғўзаларим остига тушди.

Ғўзаларим авж-авж ўсди.

11

Оғилимизни бирёғи қийшайиб қолди.

Мен қараб-қараб қўйдим. Бу йил қишни ўтказар, дея ўйладим. Аммо мен ўйламишдай бўлмади.

Қийшаймиш девор белидан ағнаб тушди.

Табиатим тирриқ бўлди.

Оғил олдилаб сим чироқ судраб бордим. Тут айрисига чироқ илдим.

Оғилхона ёп-ёруғ бўлди.

Ағнамиш деворни кетмон билан майдаладим — лойхона этдим.

Ётар вақти-ётар вақти ариқ ёқалаб бордим.

Сув бошида кулоқчи йўқ бўлди.

Пахтага бормиш сувдан ўғирлаб келдим.

Сув мен билан баравар лойхоналаб келди.

Чолворимни тиззалаб липпа урдим. Кафтларимни тупуклаб хўлладим. Кетмон олиб лой кирдим.

Девор кесакларни тепиб-тепиб лой этдим. Кетмон билан уриб-уриб лой этдим. Тепкилаб-тепкилаб пишитдим. Устидан сув сепдим.

Саҳарда вақтлироқ туриб девор ураман, дея ниятландим.

Аммо саҳарда ухлаб қолдим.

Эснаб-эснаб лойхона келдим. Лой қарадим-лой қарадим — нима қилишимни билмадим. Девор ураин дедим— дала қолиб кетар бўлди, дала борайин дедим— лой қотиб қолар бўлди.

Ўйладим-ўйладим — тағин ариқ ёқалаб сув боши бордим.

Бу сафар кулоқчи бўлди.

Ундай дедим, бундай дедим — кулоқчи кўнмади.

— Йўқ, беролмайман, сув пахтага бораяпти,— деди.

Ёпишиб олдим, куйиниб олдим.

— Молхонамизни ярми йўқ!— дедим.

— Йўқ бўлса нима қилаймин? Мол зарилми, пахта зарилми?

— Пахта зарил!

— Отангизга балли, пахтани олдида мол нима деган гап!

Нима дейишимни билмадим. Келгич изимдан қайтиб келабердим.

Уйдан катта бидон олиб келдим.

Бидон билан елкамда сув ташидим. Беш-олти марта қатнадим.

Лой сувладим. Лой юзи килкиллаб-килкиллаб қолди.

Мотоциклимни миниб дала йўл олдим.

Кун бўйи лойдан алағда бўлдим.

Кун ботиши билан аёлимизга жавоб бердим.

— Бор-да, лойга сув сепиб тур, қотиб қолмасин,— дедим.

Оқшом тунар-оқшом тунарда уйимизлаб келдим.

Тут айрисида чироқ ёниб-ёниб турди.

Лозимини тиззалаб-тиззалаб туриб-туриб олмиш аёлимиз...
лой тепди.

Аёлимиз сочлари лой тегмасин учун соч турмаклаб-соч
турмаклаб лой тепди.

Аёлимиз рўмоли билан бел бойлаб-бел бойлаб лой тепди.

Аёлимиз кўйлак этаклари лой ботмасин учун кўшқўллаб этак
кўтариб-кўшқўллаб этак кўтариб лой тепди.

Аёлимиз ҳарсиллади!

Аёлимиз лойдан илла-илла оёқ кўтариб олди.

— Бекор лой кирибсан-да,— дедим.— Мен сенга сув сепиб
тур, деб эдим-ку?

— Сув сепдим, қотиб қопти.

— Болаларни лой солсанг бўларди.

— Болалар зарра бошидан қорасон бўлсинми энди.

Болалар майда-майда сатилларда сув ташиди.

— Бўлди, лойдан чиқ,— дедим.— Бор, мол-холингга қара,
қозон-тобоғингга қара.

Аёлимиз лойдан чиқаман деди — чиқолмади, чиқаман деди
— чиқолмади. Оёғини лойдан тортиб ололмади!

Мен аёлимизни қўлтиқларидан олиб, лойдан чиқариб қўйдим.

Болалар ҳиринг-ҳиринг кулди.

Мен кетмон билан қўзғаб-қўзғаб лой тепдим. Мен сувлаб-
сувлаб лой тепдим.

Лой пишиди. Лой тобга келди.

Мен оғилхона деворини миниб аёлимизни чақирдим.

Аёлимиз қозонини онамизга қолдириб келди.

Лой уриш осон, лой олиб бериш қийин.

Аммо аёл зоти девор уролмади-да.

Шу боис — аёлимиз лой олиб берди, мен девор урдим.

Аёлимиз белдаста суяна дам олиб-белдаста суяна дам олиб

лой олиб берди.

Аёлимиз лой соб бўлгуничайин лой олиб берди.

12

Ётар вақти аёлимиз ўнг оёғи бошмалдоғини ушлаб-ушлаб вой-войлади.

Аёлимиз бошмалдоғини онамизга тутди.

Онамиз ёруққа солиб қаради.

— Эб-э-й! — деди.— Тирноқ кўчибди, бошмалдоғингни тирноғи кўчибди. Тирноғингни олиб юрсанг ўласанми, кирилиб кетгур!

— Тирноққа қарайдиган вақтми,— деди аёлимиз. Мен ишонмайин қарадим.

Чин, тирноқ четлар қонталаш-қонталаш бўлибди. Чин, тирноқ учлар кўтарилиб-кўтарилиб турибди.

— Деҳқонқул, бор, қайчини олиб кел, — деди онамиз.

Мен қайчини олиб келдим.

Онамиз кўчган тирноқни қирт-қиртиллатиб олиб ташлади.

Аёлимиз инграб юборди

— У-у-ух!.. — деди.

Онамиз қайчини аёлимизга узатди.

— Ма, тирноқларингни ол,— деди. Аёлимиз қайчини қўли билан қайирди.

— Дардим тирноқми,— деди.— Ўзи, уйқум келиб, ўлиб бораяпман.

— Кел, унда ўзим олиб қўяйин.

Онамиз аёлимиз оёқларини тиззасига олди. Тирноқларига қайчи солди.

Аёлимизни оёқлари... турли-туман бўлди!

Бebilчагидан юқориси осма қовундайин тўр-тўр қора бўлди.

Калишдан ташқари юргич жойи ана шундай тўрлама-тўрлама бўлди.

Бebilчагидан пасти қуйруқдайин оппоқ-оппоқ бўлди. Калиш

ичида юргич жойи ана шундай қуйруқ-қуйруқ бўлди.

Аёлимиз товонлари... қоп-қора бўлди!

Аёлимиз товонлари... тилим-тилим ёриқ бўлди! Қақрок ердай-қақрок ердай тарам-тарам ёриқ бўлди!

Субҳи содиққачайин зим-зиё уйимизни оҳ олди.

— О-о-ох, оёғим!..— дея уйқусиради аёлимиз.— О-о-ох, оёққинам-а!..— дея оҳ урди аёлимиз.

13

Тағин далаларимни бегона ўт босди.

Қадамимда семизўт ёйилиб ётди.

Семизўт ўз оти ўзи билан йўғон-йўғон ўт бўлди. Бармоқдай танаси тўла сув ўт бўлди.

Семизўт ерда бор бўлмиш намни сўриб-сўриб олди. Семизўт ерда бор бўлмиш гумусни шимиб-шимиб олди.

Ғумайларни тағ-томири билан қўпориб тўдаладим.

Жарарикқа олиб бориб кўмиб ташладим.

Филқулоқ баргли итқулоқ юлдим.

Икки-уч баргли шалпангқулоқ юлдим.

Шўраўт тортқилай бериб қўлларим сасиб-сасиб қолди.

Шўраўт тортқилай бериб димоғларим аксириб-аксириб қолди.

Бир хушрўй баргли ўт билан рўбарў бўлдим.

Ўт бир барги нопармон бўлди, ўт бир барги кип-кизил бўлди.

Ўт учида попуғи-да бўлди. Попуғида ғуж-ғуж доналари-да бўлди.

Бегона ўт кўзимни олди. Бегона ўт кўнглимни олди. Бегона ўт завқ-шавқимни олди.

ЁВВОЙИ тожихўроз ана шундай ўт бўлди.

Тожихўроз дони шамолда учса — беш минггачайин болалайди. Тожихўроз дони сувда оқса — беш юз минггачайин болалайди.

Эркак камиш ичида оппоқ похолдайин пўпаги бўлади. Шу пўпагидан ичи мўрт бўлади. Бир қайириб синдирса бўлади.

Урғочи қамиш юлиш ит азоб бўлди! Урғочи қамишни тортдим — юлинмади. Урғочи қамишни қайирдим — синмади.

Шу чайирлиги учун-да урғочи қамишдан бўйра қиладилар!

Урғочи қамиш барги кафтларимни тилди. Урғочи қамиш барги бармоқларимни тилди. Мисоли олмос билан кесмишдай тилди!

Тиликларимдан қип-қизил қон кўпирди.

Мен тиликларимни лабларим билан сўрдим. Мен тиликларимни тупугим билан намладим. Мен тиликларимни курук тупроқ босиб дориладим.

Қоним қолди. Аммо тиликларим ачишиб-ачишиб оғрий берди.

Мен қоп-қора нўхат ҳосилли итузум юлдим.

Мен ҳандалак ҳидли зарпечак юлдим.

Қирқбўғин ғўзаларимни ёпиб-ёпиб ўсди. Қирқбўғин ғўзаларимни ўраб-ўраб ўсди. Қирқбўғин ғўзаларимни бўғиб-бўғиб ўсди.

Далаларимда кўк чирмовиқ-да сероб бўлди, сариқ чирмовиқ-да сероб бўлди.

Чирмовиқлар ғўзаларим танини ўраб-ўраб олди. Чирмовиқлар ғўзаларим жонини сиқиб-сиқиб олди.

Мен қирқбўғинларни чангаллаб-чангаллаб юлиб ташладим.

Мен чирмовиқларни тирноқлаб-тирноқлаб юлиб ташладим.

14

Ётардан олдин кўлларимни олқиндилаб-олқиндилаб ювдим.

Кафтларимни қайроқтош билан кирдим. Бармоқларимни қайроқтош билан ишқаладим.

Кафтларим ажи-бужи кир бўлиб қолди. Бармоқларим чизик-чизик қора бўлиб қолди.

15

Идоралаб бориб эдим, раисимиз остонада олдимни олди.

Ичкаридан қоғоз ўроғлик бир нима олиб келди.

— Манавини бизникига олиб бориб беринг, Дехқонкул ака,
— деди.

— Бу нима?— дедим.

— Кўй гўшт. Аёлга айтинг, катталарбоп овқат қилсин.
Юқоридан одам бор. Тағин бера солиб қочманг, гўштни
майдалаб беринг.

— Майлис нима бўлади, раис бова?

— Ўша ўзингиз билган майлис-да, боринг.

— Тағин қайтиб келайинми?

— Келиб юрманг, аёлга қарашинг, боринг.

Мотоциклимни раисимиз дарвозаси олдида тўхтатдим.

Ўзимизни уйга кирмадим — болалар кўлимдаги гўштни кўрса
томоғи тушади, дея ўйладим.

Раисимиз аёлига гўштни бердим. Бор гапни айтдим.

— Нима кўп, ёмон қовунни уруғи кўп, нима кўп, катта кўп...
— дея минғиллади раисимиз аёли.

— Ундай деманг-е, ҳамсоя,— дедим.

— Нимага демайман, дейман! Умрим катталарга қозон
қайнатиб ўтди! Яна-тағин, қирилгурлар ундай-бундай таомни
емайди! Бола-бақрага бошқа қозон, катталарга бошқа қозон
қайнатаман. Билмайман, катталар осмондан тушганми!

— Ҳа энди, катта бўлгандан кейин, нозиктаъб бўлади-да.

— Ҳа, куйдирги чиқсин, нозик таъбига, куйдиргигина
чиқсин! Яна-тағин, майлис пойлаб қозон қайнатаман. Майлиси
ўлгур бўлса, ярим кечаси тамом бўлади!

Мен раиси сўрида жойлашиб ўтирдим. Пичокни қайроқтош
чархлаб олдим. Гўшт майдалаб бошладим.

Мен ойнаи жаҳон қараб-қараб гўшт майдаладим.

Ойнаи жаҳон бор — раисимизда бор-да! Раисбоп ойнаи
жаҳон! Рангли-рангли ойнаи жаҳон! Қизилини қизил, кўкини
кўк кўрсатгич ойнаи жаҳон!

Масковдан гўзаллар мусобақаси бўлдими ё гўзаллар намоиши бўлдими, ишқилиб — ажаб бир синоат бўлди.

Ўнг ёқдан бир гўзал келди, чап ёқдан бир гўзал келди — ойнаи жаҳон гўзалга тўлди!

Сарвқад гўзаллар, чиккабел гўзаллар, садафтиш гўзаллар бўлди!

Гўзаллар керила-керила қадамлади. Гўзаллар ирғала-ирғала қадамлади. Гўзаллар соллана-соллана қадамлади. Гўзаллар нозлана-нозлана қадамлади.

Ай, бир қизлар бўлди, ай, бир қизлар бўлди! Пахтадай оппок қизлар бўлди. Қош-киприги қоп-қора қизлар бўлди. Лаблари пахта гулидай қип-қизил қизлар бўлди. Айби... яланғоч қизлар бўлди!

Мен махлиё бўлиб ўтирдим-ўтирдим... ўз-ўзимдан уялдим. Юзларим қизиди. Йўқ, ловв-ловв ёнди. Кўзларим пир-пир этди.

Мен ойнаи жаҳондан кўзларимни олдим. Бошимни кирт-кирт қашидим. Раисимизни аёли қараётган бўлса-я, дея кўз қирим билан ошхона тараф қарадим.

Раисимизни аёли қозони билан ҳаманкара бўлди. Дуюм-дуюм ойнаи жаҳон-да қараб-қараб қўйди.

Раисимизни аёли мана мундай демишдай бўлди:

«Мунча кўзингни лўқ этиб қарайсан? Нима, умрингда яланғоч аёл кўрганинг йўқми?»

Юзларим ҳаминқадар лов-ловуллади.

Бошимни тагин-да қуйи эгдим. Дастурхон эгдим. Дастурхон букдим.

Мен мана мундай демиш бўлдим:

«Мен яланғоч аёлларга қараётганим йўқ. Мана, дас-турхон қараб ўтирибман».

Эси дардим эса... гўзалларда бўлди! Кўз остимдан қараб-қараб олдим...

Турк гўзали босайинми-босмайинми, дея одимлади. Оқтерак

бел-оқтерак бел оппоқ сонларини ирғаб-ирғаб одимлади...

Мен ич-ичимдан мирикдим. Мен қилт-қилт ютиндим...

Тағин ошхона тараф кўз қиримни ташладим. Раисимизни аёли қозондан юзини олди. Ойнаи жаҳон қаради. Бир кўзи қозонда бўлди, бир кўзи ойнаи жаҳонда бўлди.

Раисимизни аёли мана шундай демишдай бўлди: «Эркак бўлмай ўл-а. Яланғоч аёлга қарамай кўзинг ўйилсин-а».

Мен бир-икки йўталиб-йўталиб олдим. Бошим узра шиғил-шиғил пишиб ётмиш ҳусайни узумларга бош кўтариб қарадим.

Бет-бошим узумларда бўлди, кўз қирим гўзалларда бўлди.

— Манави ҳусайни-я, ҳамсоя?— дедим.

— Ҳусайни, нима эди?

— Мен жовузмикин, дебман...

Мен мана мундай демиш бўлдим:

«Мен яланғоч аёлларга қараётганим йўқ. Мана, ҳусайни узумларга қараб ўтирибман».

Аслида... бет-бошим узумларда бўлди, кўз қирим гўзалларда бўлди.

Баданларим ваража-ваража этди.

Оғзимдан сувим оқди.

16

Катталар бир маҳалда келди.

Қўлювгичда қўл чайди. Бирин-кетин ичкарилади.

Мен остонадан егуликлар узатиб турдим. Раисимиз қўшқўллаб олиб дастурхон қўйиб турди.

Мен остонада турдим.

— Энди нима қилайин, раис бова? — дедим.

Раисимиз эшик балдоғидан ушлади.

— Бўпти, энди қайта қолинг, — деди. — Эрта дала боргич одамсиз.

— Эса-чи,— дедим.— Дала бормай, қаер бораман?

Раисимиз эшикни ичидан ёпди.

17

Мотоциклимни ошхонамиз девори суядим.

Оҳиста-оҳиста ичкариладим.

Тимирскиланиб тўшак топдим. Уст-бошимни ёнбош қўйдим.

Оёқларимни узатиб керишдим. Кўзларимни юмиб-юмиб ётдим.

Аммо уйқум келмади. Бояги гўзаллар кўз олдидан кетмади...

Аёлимиз тараф оҳиста қўл узатдим. Тўшак силадим. Тўшак бош-адоғини пайпасладим.

Аёлимиз жойида бўлмади.

Аёлимизда болаларни нарёғига ўтиб ётиб олиш одати бор эди. Ё, шундай этдимикин, дедим.

— Ай... — дедим оҳиста.

Овоз бўлмади.

Мен оҳиста турдим. Кафтларимни гилам тираб, тўрт оёқ бўлдим. Болаларни боши тарафдан ўрмалаб бордим. Юзимни болалар юзига тутиб қарадим. Бирин-бирин қарадим.

Аёлимиз бўлмади.

Тўшакни энг чеккасини — аёлимиз мендан безор бўлиб бориб ётиб олгич чеккасини қарадим.

Аёлимиз у ерда-да бўлмади.

— Ай, қаердасан?— дедим.

Шунда, чиндан-да аёлимиз уйда йўқлигини билдим.

Оёғимда тик турдим. Серрайиб қолдим. Бир-бир босиб дахлиз чиқдим. Ундан меҳмонхона ўтдим. Чироқни ёқдим.

Аёлимиз меҳмонхона тўрида ётди.

Ўртада дастурхон ёйиқлик бўлди. Дастурхонда бир корсон таом бўлди. Таом усти нон билан ёпиғлик бўлди.

Чироқ ёниши билан аёлимиз болишдан бош олди. Тирсак суяниб ўтирди. Кафтини пешонасилаб соябон этди.

— Қаёқда юрибди?..— дея мингиллади.

— Юқоридан катталар келди,— дедим.— Катталар билан ўтириб қолдим.

— Унда, қорни тўқдир-да?

— Кўча-кўйда қачон қорин тўйиб эди-да, энди тўяди.

Болаларни овлоқ қолдириб, сен буёқда нима қилиб ётибсан?

— Бу кишини хўрагини қўриб ётиб-ётиб, ухлаб қолибман.

Ана, анави хўрагини есин.

Аёлимиз шундай дея, тагин ёстикқа бош ташлади.

Мен кўрпача жойлашиб ўтирдим. Қошиқ билан таом кўзгадим.

Таомда тагин гўшт йўқ бўлди!

Мен аёлимизга бир захримни сочайин, дедим-дедим— тагин индамадим. Чин-да, гўшт бўлмаса аёлимизда нима айб?

Мен таомга нон тўғрадим. Корсон нон билан тўлди. Гўшт ўрнини нон босди.

Кўнглим тортиб-тортмай кавшандим. Теварак аланглаб-аланглаб кавшандим.

Узала ётмиш аёлимизга тикилдим.

Аёлимиз пиш-пиш ухлади. Аёлимиз ҳур-ҳур ухлади. Аёлимиз ўнг қўлини белидан бошига олиб қўйиб ухлади.

Шунда, аёлимиз ўнг қўлтиғи остига кўзим тушди.

Оғзимдаги оғзимда қолди, бўғзимдаги бўғзимда қолди. Бир нафас кавшанмай қолдим. Аёлимиз қўлтиғига тикилиб қолдим.

Аёлимиз кўйлаги қизил бўлди, қўлтиқ ости олачалпак оқ бўлди.

Кўзим адашяптимикин дея, тикилиб-тикилиб қарадим.

Аёлимиз билиб-билмай қизил кўйлагини оқ билан ямаб олдимикин дея, бор эътиборим билан қарадим.

Йўқ, оқариб турмиш олачалпак ямоқ бўлмади. Олачалпак... тер бўлди, қотиб қолмиш тер бўлди. Чанг аралаш, кир аралаш, жун аралаш тер бўлди...

Аёлимиз олачалпак қўлтиғи... шўр даламиз бетидай— шўр даламиз бетидай бўлди.

Кўнглим айнади. Таомни таъбим тортмади.

Қошиқни таом ташладим. Юзимни чет олдим. Теварак-бош алангладим. Бўлмади — қорним очлигидан таом ичдим, ўлмайнни кунидан таом ичдим.

Таом ича-ича аëлимизга разм солдим.

Бечора далада-да бир кўйлақда юради, уйда-да бир кўйлақда юради.

Бечора кунда-да бир кўйлақ кияди, тунда-да бир кўйлақ кияди.

Бечора ҳафталаб бир кўйлақ кияди, ойлаб бир кўйлақ кияди.

Кўйлақ алмаштирайин демайди. Кўйлақ тугул, қўлтиқ тугул — ойна қарамайди.

Ойна қараш учун вақт тополмайди— қўлтиқ қарайдими, қўлтиқ эслайдими...

Оғзим таомда бўлди, кўзим аëлимизда бўлди. Тикилиб-тикилиб таом едим.

Шунда... шунда... гўзаллар хаëлимдан бир-бир ўтди.

Хаëлимда — гўзаллар бўлди, кўз олдимда аëлимиз бўлди.

Мен ўйлаб-ўйлаб қолдим...

Бу зот... бу зот... гўзаллар намоишида иштирок этса... нечанчи ўринни... нечанчи совринни олар бўлди?

18

Мен болиш ёнбошладим.

Болишимни аëлимиз болишига кўшдим.

Кўлимни аëлимиз бўйни остидан оширдим. Бошини биллагимга олдим. Пешонамни пешонасига теккиздим. Кўзларимни юмиб ётдим.

Шунда... аëлимиз сочларидан... аëлимиз сочларидан... бутифос... бутифос ҳиди келди!

Кўзларим ялт этиб очилди.

«Ё, прим-е, ҳали далага бутифос сепмадик, бутифос ҳиди қаердан бино бўлди?—дея ўйлай-ўйлай топдим.— Аëлимиз Жарарикдан молга ўт олиб келади. Ўтни бошида кўтариб

келади. Бу ҳид ўтган йили сепилиб, халиям ўтларда ётмиш бутифос ҳиди бўлди».

Мен кўзларимни чирт юмдим. Мен бутифос ҳидини билиб-билмасликка олдим. Мен бутифос ҳидини кўриб-кўрмасликка олдим.

Аёлимиз елкаларини силаб-сийпадим.

Аёлимиз силаб-сийповларимни ўзича ўйлади... Аёлимиз силаб-сийповларимни ўзича йўйди...

— Сидирға ётсин,— деди.— Сув совуқ...

Кўлимни елкасидан олиб ташлади.

Кўнглим увишди. Кўнглим эзилди. Кўнглим ўйил-ди!

Мен болишимни аёлимиз болишидан холисроқ олдим.

«Энди... бу зот-да... аёл-да? — дея кўнглим куйди.— Аёлдир-да, ана, ноз этаяпти-ку? Аёлдир-да, ана, нозланаяпти-ку?»

Мен юзларимни болиш босдим.

«Ким бўлса-да... болаларимни онаси,— дея кўнглим ийди.— Ким бўлса-да... пушти камаримдан бўлмиш болагиналаримни онагинаси»,— дея кўнглим ийди.

Шунда, яғринларим аёлимиз тафти нафасини туйди.

— Ў-ўй?—деди аёлимиз.— Ў-ўй?..

Аёлимиз қапишиб-қапишиб келди. Мен ўзимни ухламиш олдим.

— Бирдай шундай этади, — дея ёрилди аёлимиз.— Дардимни айтайин дейман, чаппа бурилиб ётиб олади...

— Нима дардинг бор, айта бер.

— Ў-ўй, аёллар Хўжаи Обигармга томошага бораяпти экан.

— Ҳа-а.

— Бари эркаги билаи бораяпти экан.

— Ҳа-а.

— Хўжанов муаллим аёли билан бош бўлаяпти экан.

— Ҳа-а.

— Бир ҳафта ётиб келар экан.

— Бир хафта? Пахта нима бўлади?

Аёлимиз айтиб-айтиб йиғлади:

— Шундай дейишини билиб эдим. Мен бечора ишни остида чириб кетаман...

— Энди, сен ўзингни Хўжановни аёлига тенг этма-да.

Хўжанов муаллим, аёли магазин мудир. Уларда бирёғи пул катта, бирёғи дам олиш кун деган гаплари бор. Сен билан бизда нима бор? На пул бор, на дам олиш кун бор, ўз отимиз ўзимиз билан колхозмиз.

— Мен бечора ишни остида ўлиб кетаман...

19

Чилла ловуллади!

Кун бук бўлди.

Кун дим бўлди.

Қилт этмиш шабада эсмади.

Вўзабоп-Вўзабоп ҳаво бўлди.

20

Дала юзасида кўз билан кўриб бўлмас зах бўлади.

Дала юзасида кўл билан ушлаб бўлмас нам бўлади.

Ана шу зах Вўзани ушлаб-ушлаб туради.

Ана шу нам Вўзани тортиб-тортиб туради.

21

Чилла ана шу юза захни ер остилатиб-ер остилатиб чўктирди.

Чилла ана шу юза намни ер остилатиб-ер остилатиб эндирди.

Чилла ер Вўза остидан кўтарди.

Чилла қуёш Вўза учидан тортди.

Вўза гур-гур ўсди.

22

Ер хансиради.

Ғўзаларим барги оч-оч яшил туслана берди.

Ғўзаларим барги қўнғир-қўнғир доғ бўла берди.

Ғўзаларим барги буришиб-буришиб кола берди.

Ғўзаларим очқади!

Мен ғўзаларимга босиб-босиб азот бердим.

Мен ғўзаларимга босиб-босиб фосфор бердим.

Мен ғўзаларимга босиб-босиб калий бердим.

23

Кун ғўзаларим учида илашиб-илашиб қолди.

Мен омборхонадан бир орқа дорихалта орқалаб келдим.

Дорихалталарни парр-парр йиртдим. Бўлак-бўлак этдим.

Кафтдай-кафтдай этдим.

Ўқарик билан эгат қулоққа дорикоғоз қўйдим.

Шаршарасимон-шаршарасимон этиб қўйдим. Қулоққа босиб-босиб қўйдим.

Бош-адоқ ўқарикни ана шу мақомда дорикоғозладим.

Миробдан сув ҳайдаб келдим.

Сув ўқариклаб-ўқариклаб оқди.

Малла чумчуқ сув пишениб-сув пишениб ўйнади. Кулранг чумчуқ қанот тараб-қанот тараб ўйнади.

Кун сўлиди-сўлиди – оқ билан қорани фарқлаб бўлмаин қолди.

Мен бир қўйин дорикоғоз олиб олдим.

Фонус ёқиб ўқарик ёқаладим.

Ўқарик оҳиста-оҳиста тўлди.

Сув дорикоғоз шаршаралаб келди. Сув дорикоғоз шаршарадан тошди. Сув ширр-ширр эгат тушди.

Мен ўқарик ёқалаб кадамладим. Дорикоғозларга фонус тутиб-фонус тутиб кадамладим.

Дорикоғоз тушиб кетмиш қулоқлар бўлди.

Мен эгатда тушиб ётмиш дориқоғозни олиб қулоққа қўйдим.
Қулоқ теварагини лойлаб-лойлаб шиббаладим.

Дориқоғоз оқиб кетмиш қулоқлар-да бўлди.

Мен бундайин қулоқларга қўйнимдан бошқа дориқоғоз олиб қўйдим.

Дориқоғоз қийшайиб-қийшайиб қолмиш қулоқлар бўлди.

Мен ана шу дориқоғозларни созлаб-созлаб қадамладим.

Чилла тунлар оппоқ юзли-оппоқ юзли бўлди.

Чилла юлдузлар болалади.

Чигирткалар чирр-чирр этди.

Фонусимни турли-туман ҳашаротлар ўраб-ўраб айланди.

Фонусимни ҳашаротлар гир-гир айланди. Фонусимни ҳашаротлар чирт-чирт чертиб айланди.

Ҳашаротлар бирин-кетин ўлиб-ўлиб айланди!

Ўқариқда сув уриб кетмиш жойлар бўлди.

Мен сув уриб кетмиш жойларни қўлим билан битаб-битаб қадамладим.

Ўқариқ бир жойини ёмон-ёмон сув урди. Сув эгатлар оша шилдир-шилдир тошди. Сув эгатлар оша varaқ-varaқ тошди.

Мен билақларимни турдим. Сув уриб кетмиш ёриққа қўл тикдим. Ёриққа кесак тикдим. Ёриқни нуқилаб-нуқилаб муштладим.

Сув ҳамон булоқ бўлиб тоша берди.

Мен ўқариқ остидан лой олиб тикайин, дея қўл узатдим. Бир чангал лой тортиб ола-ола – кўксим билан сувга тушиб кетдим.

Мен шилта бўлмиш уст-бошимни ташладим. Иштончан бўлдим. Яланг оёқ бўлдим.

Мен иштончан бўлиб сув битадим. Мен яланг оёқ бўлиб сув битадим.

Бир қўнглим иштончан бўлиб сув тарай берайин, дедим. Яна-тагин, пашшадан қўрқдим.

Шилтадан-шилта уст-бошимни сиқиб-сиқиб кийиб олдим.

Мен ўқариқ бош-адоқлаб бориб кела бердим.
Ғўзаларим жилдир-жилдир сув ичди.
Ғўзаларим мириқиб-мириқиб сув ича берди. Ғўзаларим
тиниқиб-тиниқиб сув ича берди. Ғўзаларим қониб-қониб сув ича
берди.

Чилла сув – тилла сув бўлди!
Тун қайтди. Ой оғди.
Оёқ-кўлим бўшашиб-бўшашиб қолди. Кўзларим кетиб-кетиб
қолди.

Ўқариқ бошида оёқ илдим. Фонусимни қабатимлатиб кўйдим.

Ўқариқ бўйида майдароқ калладай бир кесак бўлди.

Мен ана шу кесакка ёнбошладим. Ёнбошдан чалқанча ётдим.

Кесак бошимга ботиб-ботиб ётдим.

Осмон кўриб-осмон кўриб ётдим.

Чилла юлдузлар сўлгин-сўлгин бўлди.

Кўзим илинди.

24

Момик-момик оқликдан кўзларимни очдим.

Тонг тўрқади.

Дунё таги оқариб-оқариб кела берди.

25

Ғўзаларим шонага ўтирди.

Ғўзаларим битта-биттадан шоналади.

Азоншомда бир шона тугди.

Намозшомда бир шона тугди.

Шунда, оқтупроқ далам сувсади.

Оқтупроқ ғўзаларим салқинда тирилди, офтобда сўлиди.

Ич-ичимдан қиринди ўтди. Дардим ичимда бўлди. Тишим
тишимда бўлди. Шона вақти дала сувсаса ёмон– ҳаминқадар
ёмон!

Сув таралса – ғўза гуриллаб-гуриллаб ўсади. Ғўза ғовлаб-

Ғовлаб ўсади.

Сув тараб бўлмайди – шонага ўтирмиш ғўза шоналамай қўяди. Ғўза шонадан қолади.

Мен энди сув тараш тугул дала ораламадим.

Ғўзага ўнгир тегса бўлди – энди тағ олмиш шона лип этиб учиб тушади. Ғўза бир силкинса бўлди – энди уч бермиш шона жалб этиб учиб тушади.

Бир туп ғўзадан иккита шона тўкилса – бир гектар даладан икки юз кило ҳосил камаяди!

26

Мен далаларимни айланиб-айланиб қарадим.

Мен шоналарини кўзим билан санаб-санаб қарадим.

Ғўзаларим етти-саккизтадан шона тугди.

Ана шунда далаларимга бир сув жилдириб-бир сув жилдириб олдим.

Шона вақти ботин сувлаб бўлмайди – шонага зиён беради.

27

Ғўзаларим шиғил-шиғил шоналади.

Ана шунда ғўзаларим азотга ерик бўлди! Ғўзаларим азотхўр бўлди!

Мен бир гектар ғўзамга йигирма беш килодан азот бердим.

Ғўзаларим тағин-да юз очди. Ғўзаларим тағин-да ранг олди.

28

Ғўзаларим ўттиз-қирқтадан шоналади.

Мен тағин бир сув жилдириб олдим.

29

Ғўзаларим саксон-тўқсонтадан шоналади...

Қани эди – шу шоналар гул бўлиб кўсак тугса эди! Қани эди – шу кўсаклар пахта бўлиб очилса эди!

Афсус, ғўза билонихоя шонани кучай олмайди, афсус!
Шоналар ўз-ўзидан қуриб-қовжиради. Шоналар ўз-ўзидан
тўкилиб-чочилди.

Бир туп ғўзада ўттиз-қирктадан шона қолди.

30

Мен энди ғўзаларимни сувдан омонладим – кўп сув шона
тўқади.

Мен энди ғўзаларим умрини чилладан тиладим – ўткир
жазирама шона тўқади.

31

Ғўзаларим гуногун-гуногун гуллади.

Ғўзаларим ост-остидан гулга кирди.

Илк ҳосилшоҳ айрилиш бўғинидан илк гулини очди.

Мен ғўзаларимга бир сув ичириб олдим.

Иккинчи қават ҳосилшоҳ айрилиш бўғинидан гуллади.

Мен ғўзаларимга икки сув ичириб олдим.

Учинчи қават ҳосилшоҳ гул берди.

Мен учинчи бор сув ичирдим.

Ғўзаларим гуллай берди-гуллай берди – мен сув ичириб гул
салом эта бердим-сув ичириб гул салом эта бердим!

32

Ғўзаларим нопармон-нопармон гуллади.

Мен ғўзаларим гулини искаб-искаб кўрдим.

Ғўзаларим гулидан... қорақошгул иси келди.

Мен ғўзаларим гулини тағин бир бор искаб кўрдим.

Ғўзаларим гулидан... ис келмади.

Ғўзагул иссиз-иссиз гул бўлди!

33

Ғўзаларим қирмиз-қирмиз гуллади.

Қирмиз-қирмиз гулларимга капалак дориди.

Капалак қорамтир-сарик бўлди. Узун-узун қанот бўлди. Қанотлари учида ёйма тўқ тасма бўлди. Қанотлари ўртасида иккита кўнғир доғ бўлди. Бир доғ буйраксимон бўлди, бир доғ ойсимон бўлди.

Капалак кундуз кунда бир жойда биқиниб ётди.

Капалак қора тунда бўйдор-бўйдор ғўзалар аро учди. Гулларга мойяк кўйиб-кўйиб учди.

Капалак мойяги гумбазсимон бўлди. Йигирма олти-йигирма саккиз қобирғали бўлди. Сарғиш-оқ рангли бўлди.

Мояк уч-тўрт кунда очди. Ичидан чорак энлик қурт ёриб чиқди. Қурт қорамтир-яшил бўлди. Қурт устлари ҳамда ёнларида кўнғир-кўнғир йўллари бўлди. Йўллар тўлқинсимон-тўлқинсимон бўлди. Йўлларда сийрак тук-лар бўлди, тўқранг холлар бўлди.

Кўсаққурт ана шу бўлди!

Кўсаққурт олдин уст куртакларни кемирди. Уст гулларни кемирди.

Кўсаққурт тўлишди-тўлишди – ғўза ост шохларига эниб тушди. Ҳосилдор гуллар ичига кириб олди.

Кўсаққурт гул ич-ичидан қуригуничайин гул еди.

Кўсаққурт гул чириб-чириб тўкилгуничайин гул еди.

Кўсаққурт тишлари ўтмасланиб қолгуничайин гул еди.

Индамайин – капалак қирқ кун умр суради. Қирқ кунда уч-тўрт минггачайин мойяк кўяди.

Индамайин – кўсаққурт йигирма дона ҳосилгул ейди.

Йигирма дона ҳосилгул демак – ўн икки-ўн беш фоиз пахтама кўсаққуртда кетди, демакдир.

34

Мен бир гектар ғўзамни ўн беш кило кальций арсенат билан чангладим.

Беш кундан кейин эфирсульфонатли хлорофос билан

пуркадим.

35

Ғўзаларим сариқ-сариқ гуллади.

Гулён баргларда мояксимон-мояксимон ўргимчаккана инлади. Гулён баргларда бўғиноёқ-бўғиноёқ ўргимчаккана маконлади.

Ўргимчаккана барглар кетини ингичка-ингичка ўргимчакип билан ўраб-ўраб олди. Ўргимчаккана барглар кетини кулранг-кулранг ўргимчакип билан қолаб-қолаб олди.

Ўргимчаккана гулён барг ялади! Барг ялаб-барг ялаб кета берди!

Оқибат – барглар илма-тешик бўлди. Барглар усти хол-хол қизил бўлди. Бора-бора қора-қора тус олди. Охири қовжираб-қовжираб тўкилди.

Мен барини кўриб-билиб турдим. Аммо не иложим бўлди?

Ўргимчаккана бино бўлгуничайин дала дорилаб бўлмайди. Ўргимчаккана бино бўлгач-да дала дорилаб бўлмайди.

Ўргимчаккана жами барг беш фоизини еганидан кейин дала дориланади. Ана шунда дори самарали бўлади.

Ўргимчаккана билан бир вақтда... қандала бино бўлди. Қўнғиз бино бўлди. Олтинкўз бино бўлди.

Қандала... ўргимчаккана териб еди. Қўнғиз... ўргимчаккана босиб еди. Олтинкўз... ўргимчаккана билан тирикчилик этди.

Мен ўргимчаккана қачон беш фоиз барг еб бўлади, дея куним ўтди — қандала билан олтинкўз ўргимчаккана териб еб куни ўтди.

Бу дунё тесқари дунё, демишлари чин бўлди.

36

Ниҳоят — далаларимга эфирсульфонатли хлорофос сепдим.

37

Ғўзаларим оқ-оқ гуллади. Оқ гул ёмон, оқ гул ёмон! Танасида сув камчил ғўза оқ гуллайди. Тагида ўғит тахчил ғўза оқ гуллайди. Дардчил-дардчил ғўза оқ гуллайди. Оқ гул кўсак тугмайди. Тугса-да — майда-майда кўсак тугади.

38

Бечиринди гўнг—бесамар гўнг. Бечиринди гўнг — беоқибат гўнг.

Бечиринди гўнг бегона ўт уйи бўлади. Бечиринди гўнг турлитуман дард ини бўлади.

Мен фермадан бермиш бечиринди гўнгни олмадим.

Кўча-кўйдан бўлса-да, чиринди гўнг топиб келдим.

Пилла қўювчилар уйдан ипакғумбак олиб келдим.

Товуқ фермадан паррандатежак олиб келдим. Барини ўқарик боши ҳовуз солдим. Устидан сув тўлдирдим.

Ҳовузни кураклаб-кураклаб ковладим. Азонда бир ковладим. Тушда бир ковладим. Шомда бир ковладим.

Икки кун ана шундай ҳовуз ковладим.

Учинчи кун ҳовуз бошидан бир ариқ олдим, ҳовуз адоғидан бир ариқ олдим.

Ҳовузбоши ариқдан сув хайдаб келдим.

Ҳовуз сув билан лаболаб-лаболаб тўлди.

Сув ҳовузда шарбат бўлиб адоқ ариқлади.

Сув ариқда шарбат бўлиб ўқариклади.

Сув ўқарикда шарбат бўлиб далалади.

Далаларимда шира-шарбат сув оқди.

Шира-шарбат сув ғўзаларимни гул ташлашдан омон-омонлади.

Шарбат сув — шакар сув бўлди!

39

Кўсакларим бўзболадай-бўзболадай тўлиша берди.

Мен бот-бот сув қўя бердим.

Сув қанда бўлса — кўсак ўз кунидан олдин очилади.
Сув ариса — ҳосил тош беғоз бўлади. Ҳосил бефазилат бўлади.

Чала бино бўлмиш чақалоқ қандай бўлади? Кўсак-да шундай-да!

40

Ғўзаларимга кўсакқурт тушди.
Кўсакқурт содда-муғамбир бўлади!
Кўсакқурт кундуз кун нам тупроқ орасини макон этади.
Ғўзатана остини макон этади. Шонабарг орасини макон этади.
Кўсакқурт кушандаси чумчуқ бўлади!
Чумчуқ тунда учмайди. Чумчуқ тунда толшоҳда ухлайди.
Чумчуқ кундузда учади. Чумчуқ кундузда кўсакқурт териб ейди. Кўсакқурт ана шуни билади!

Шу боис, кўсакқурт маконидан тунда ташқарилайди.
Кўсакқурт болдан-бол таом бўлса-да, қайрилиб боқмайди.
Фақат кўсак излаб ўрмалайди. Фақат кўсак топиб ўрмалайди.
Кўсакқурт кўсак тешади. Кўсакқурт кўсак ғовак этади.
Кўсакқурт ана шу ғовакдан ичкари кириб олади. Ичкарида сув-сув чигит кемиради. Ичкарида мулойим-мулойим чигит кемиради.

Бир кўсакқурт йигирмата кўсак нобудлайди. Йигирмата кўсак ўн икки-ўн беш фоиз ҳосил, демакдир.

Муғамбирдан-муғамбир кўсакқурт ундай-бундай доридан ўлмайдди.

Шу боис, далаларимга метилмеркаптофос дори бердим.
Мен билгич дорилар орасида сассикдан-сассиғи ана шу метилмеркаптофос бўлди!

Далаларимни қўланса-қўланса ис олди.

Мен икки кун туз тотайин дедим — тотолмадим.

Томоғимдан туз тугул, сув ўтмади.

Қайтанга — ичимда бори-да томоғимга қайтиб-қайтиб кела

берди.

41

Чилла куйди!

Олам тандир тафт-тандир тафт бўлди.

Сонсиз ажинларим-да дош беролмади.

Саратон телпагим-да дош беролмади.

Мен лабларим ёрилиб-лабларим ёрилиб далаладим.

Мен бурним қонаб-бурним қонаб далаладим.

Мен каллам қайнаб-каллам қайнаб далаладим.

42

Ғузларим бўй-бўй ўсди.

Ғўза бўйлаб ўсса ғўза бўлмайди — дароз-дароз бўлиб қолади.

Ғовлаб-ғовлаб қолади.

Ғўза ёнлаб-ёнлаб ўсса ғўза бўлади. Ғўза энлаб-энлаб ўсса ғўза бўлади.

Шу боис ғўзаларимни чилпир бўлдим.

Бўйнимга этак осиб олдим. Дала бошидан ораладим.

Дароз-дароз ғўзаларим учини бармоқларим билан чирт-чирт чимдиб олдим. Пешма-пеш этак солдим. Рисолада ўсмиш ғўзаларим учини чилпиладим.

Инсоф билан ўсмиш ғўзаларим учини-да чимдиладим.

Майли, униб-ўссин, дедим.

Энлаб-энлаб ўсмиш ғўзаларимни билакларим билан кўзғаб-кўзғаб қўйдим. Кафтларим билан силаб-силаб қўйдим.

Этагим ғўзауч билан тўлди.

Ғўзаучлар бодрок-бодрок бўлди. Ғўзаучлар таом кўкат-таом кўкатдай бўлди.

Ғўзаучлар азанча бодрок бўлсин — ғўзаучларни эгатга ташлаб бўлмайди.

Ҳашаротлар ана шу ғўзаучларда болалайди!

Масалан, кўсаққурт ана шу ғўзаучларда мояк қўяди. Мояк

ғўзаучда бола очади. Қурт бўлиб ўрмалайди.

Ғўзаучлар мулойим бўлади-да, ғўзаучлар офтобиёр бўлади-да!

Ғўзаучлар азанча кўкатсимон бўлсин — ғўзаучларни мол-холга-да бериб бўлмайди.

Ғўзаучлар дорихалта бўлади! Ғўзага сепилмиш жами дори ана шу ғўзаучларда жамланмиш бўлади!

Мен бари ғўзаучларни Жарарикқа олиб бориб кўмдим. Тепкилаб-тепкилаб кўмдим.

43

Бир ҳафтадан сўғин тағин бир бор чилпидим. Ғўзаларим бўйдан қолди. Ғўзаларим энди кўсакка зўр берди.

44

Ўн кўсакли ғўзам гектаридан йигирма центнердан ҳосил беради!

Йигирма кўсакли ғўзам гектаридан қирқ центнердан ҳосил беради!

Йигирма беш-ўттиз кўсакли ғўзам гектаридан қирқ беш-эллик центнердан ҳосил беради!

ЕТТИНЧИ БОБ

1

Оқ тупроқ далам кўсаклари уч-учидан ёрилди. Оқтупроқ далам кўсаклари уч-учидан очилди.

Оқтупроқ даламга оқ оралади.

Бемаврид оқ оралади!

Оқтупроқ нозик-нозик ер бўлади. Оқтупроқ ориқ-ориқ ер бўлади.

Шу боис, оқтупроқ ер булайга силласи қуриб қолади.

Оқтупроқ ер булайга дармонсиз бўлиб қолади.

Оқибат — оқтупроқ ғўза элдан бурун пишади.

Оқтупроқ ғўза элбурутдан очилади.

Оппоқ-оппоқ раққоса қизлар бўлади. Ялт-юлт раққоса қизлар бўлади.

Раққоса қизлар кўзни олади. Раққоса қизлар эс-хушни олади.

Аммо... раққоса қизлар пахта теролмайди. Раққоса қизлар хамир қоролмайди. Раққоса қизлар қозон қайнатомайди.

Оқтупроқ ана шу раққоса қизлардай бўлади!

Оқтупроқ син-синбат бўлади, оқтупроқда қут-баракот бўлмайди!

2

Ғўзаларим бошидан кун урди, остидан нам урди.

Оқибат — ғўзаларим ора-оралари дим-дим бўлди. Ғўзаларим ора-оралари бук-бук бўлди.

Бундай вақтда трактор билан ғўза оралаб бўлмайди.

Трактор очилмиш пахталаримни чувалатиб-чувалатиб ташлайди. Трактор очилажак пахталаримни тўзғитиб-тўзғитиб ташлайди. Трактор кўсакларимни эзиб-эзиб ташлайди.

Ғўзаларим орасини шамоллатмасам — тагин бўлмайди.

Кўсакларим димда понгсиб-понгсиб қолади. Кўсакларим

букда чириб-чириб қолади. Омон қолмиш кўсакларим очилмай-очилмай қолади.

Мен ана шунда бирдан-бир йўлдан бордим — бор деҳқонларим билан сочилиб-сочилиб ғўза ораладим.

Ғўзаларимни қимирлатиб-қимирлатиб ораладим.
Ғўзаларимни туртиб-туртиб ораладим.

Ғўзаларим шамоллади — кўсакларим ҳаво олди.

3

— Сизни Тошканга уч кунлик кўриқка жўнатаман, Деҳқонқул ака, — деди раисимиз. — Бир кўнгилини черини ёйиб келасиз.

— Қандай кўриқ? — дедим.

— Пахта тергич машиналар кўриғи бўлар эмиш.

— Далада иш кўкиб ётган бир вақтда-я?

— Энди, сиёсат-да, Деҳқонқул ака, сиёсат.

— Унда, ўзингиз бориб кела қолинг, раис бова?

— Қани эди, бир сайрлаб келар эдим. Катталар механизатор-бригадир боради, деяпти-да.

— Бир одамни икки бўладиган кунда-я?

— Бари колхоздан бировдан илғор бораяпти.

— Мен боролмайман, раис бова, боролмайман.

— Дўппингизни осмонга отсангиз-чи, Деҳқонқул ака!

Тошканни айланиб келасиз! Йўл харажатларингизни колхоз тўлайди!

Ана шунда жоним кирди!

— Майлингиз, раис бова,— дедим. — Кўп қўймадингиз, майлингиз.

— Хў-ўш, қайта-қайта чўмилинг... Яхшилаб кийининг.

Тошкан ўз оти ўзи билан Тошкан. Уст-бош бордир?

— Бор, йўқ эмас, бор. Лекин барини оҳори тўкилиб ётибди.

Шу теваракда кийса бўлади.

— Унда, бўлмайди. Сиз республика анжуманига бораяпсиз.

Шу, парткомда фасон-фасон кийимлар кўп. Бир сидрасини олиб бераман. Уч кунга ейилиб кетмайди.

Мен эрталаб партком уйилаб бордим. Дардимни айтдим.

— Хабарим бор, раис айтиб эди, — деда партком.— Фақат, гард юқтирмай қайтариб келасиз!

Партком шундай дея, ичкаридан бир камзул-чолвор билан бир кўйлак олиб келди.

— Манавиларни кийинг, қани,— деди.

Мен барини бир бошидан кийиб олдим. Ўзимни тошойна солдим.

Ўйнаб кўяй, партком бўл-е, дедим, ўйнабгина кўяй, парткомгина бўл-е, дедим.

Партком бўйнимга гулдор-гулдор бўйинбоғ тақиб бошлади.

Мен партком қўлини шунча ушладим — бўлмади.

— Тек ўтиринг! — деди партком. — Сиз пойтахтга томошага бораётганингиз йўқ, сиз республика кўригига бораяпсиз! Кўрикда катта одамлар бўлади. Сизни кўриб кулади. Галстуги йўқ — қоқок экан, дейди, маданиятсиз экан, дейди.

Бўйинбоғ бўйнимни бўғди.

Мен оҳиста-оҳиста их-их, дедим. Нафасим ҳир-ҳир этди. Нафасим бўйинбоғ тугунида тўхтаб қолмишдай бўлди.

Мен тоқат этолмадим. Бўйинбоғ учини кўшқўллаб-кўшқўллаб тортдим. Узиб олиб отайин, дедим.

— Нимага мунча типирчилайсиз?— деди партком.

— Манави... бўлмайди, партком бова.

— Нимаси бўлмайди, миҳдай-ку?

— Иштонбокка ўхшаб шалвираяпти.

— Э, ундай деманг! Маданиятли гапиринг!

— Кўйни нўхтасига ўхшаяпти, партком бова.

— Э, бир иштонбоғ дейсиз, бир нўхта дейсиз! Бу галстук, югославский галстук! Отлиққа топилмайди!

— Буюрсин, партком бова, буюрсин. Лекин шуни бўйнимдан

олинг.

— Кўп гапирманг, мана бўлмаса!

Партком шундай дея, бўйинбоғни тортиб-тортиб қўйди.

Шунда, бўйним пича озод бўлди. Эмин нафас олдим.

Жўна-жўна куни бўйинбоғни ташлаб кетаман дея,

ниятландим.

Бўлмади — раисимиз уришиб-уришиб тақиб қўйди.

Раисимиз мен Тошкентда ўзимни қандай тутишимни бот-бот тушунтирди. Мени машинада Денов жўнатди.

Туман қишлоқ хўжалик бошқармаси бошлиғи ўтоғамиз бўлди.

Ўтоға бизни бош-адоқ қараб кўрди. Бир-бир қараб кўрди.

— Бўлади! — дея бош ирғади.

Ўтоға бўйинбоғимга гумонсираб-гумонсираб қаради. Бир кўзларимга қаради, бир бўйинбоғимга қаради.

Мен илкис-илкис ҳолда қолдим.

Ўтоға ана энди бўйинбоғимни сўрайди, дедим. Ўтоға ана энди сен бундай бўйинбоғни қаердан топдинг, дейди, дедим.

Мен апил-тапил олдини олдим.

— Бу меники эмас! — дея, бўйинбоғимни тортқилаб-тортқилаб кўрсатдим.— Йўқ, меники эмас! Бу парткомимизники!

Ўтоға тотли-тотли кулимсиди. Кулимсиб-кулимсиб бош ирғади.

— Биламан, Жамолиддинов, биламан,— деди.— Буни парткомларингиз таваллуд кунида мен ҳадея этиб эдим. Кўзимга иссиқ кўринганидан қараяпман.

4

Мен Тошкентда ўтоға билан ўртоқ Ленин ҳайкали пойига гулчамбар қўйдим.

Кўрик бўлгич идора бордим.

Келим-кетим мўл бўлди, ўтинг-ўтинг ундан-да мўл бўлди.

Мен бир бурчакни олиб ўтирдим. Қўл ковуштириб ўтирдим.
Тўрга қараб ўтирдим.

Тўрдагилар чапак чалса, мен-да чалдим. Тўрдагилар оёққа
турса, мен-да турдим.

Мен тўрдан кўз узмай ўтирдим.

Шунда, тўримда ўтирмиш бир катта кўзларини бет-бошим
лўқ этди.

Мен юзларимни девор буриб ўтирдим.

Сағалдан сўғин кўз қиримда қарадим.

Катта ҳамон бетимдан кўз олмади.

Мен ёмон ҳолда қолдим. Бошимни тиззам эгдим. Оёқларим
учига боқдим.

Мен шу қўйи тағин оҳиста кўз остимлаб-кўз остимлаб
қарадим. Катта, кўзи ўлган қўйни кўзидай-ўлган қўйни кўзидай
боқди.

Мен, жойимдан туриб кетайин, дедим. Тағин, қўй, дедим.
Катталар олдида қоқилиб кетиб шарманда бўлма, дедим.

Катталар бири қўйиб, бири сўзлади.

Бир катта бир нима ўқиб-ўқиб берди.

Бир катта қўл пешлаб-қўл пешлаб эътироз билдирди.

Бир катта ёмон бўлиб қолди— кўксини чангаллаб-чангаллаб
ташқарилади.

Бир катта араз уриб-араз уриб жўнаб қолди.

Ўликкўз катта ҳамон бет-бошимдан кўз айирмади.

Ўйнаб қўяй, кўзларингдан ўйнаб қўяй, мен Сурхондай
олисан келдим, қўй, пича одамдай ўтирайин, дедим.

Қани эди, катта лўқ кўзларини бет-бошимдан олса, қани эди!

Мен музтар бўлиб-музтар бўлиб анжуман қаритдим.

5

Жойнишинда:

— Нималар бўлаяпти-а, катта?— дедим.

Ўтоғамиз қўл силтади.

— Бари даққионуздан қолган гаплар, деди. — Мен ҳам бор, шу гаплар ҳам бор. Булар ўзи беш-олти гуруҳ. Беш-олтовиям олғир гуруҳ. Бир-бирини ейман дейди. Аслида, биринчи сўзлаганларни гапи жуфт гап. Ўшаларни машинасини далага чиқарса бўлади. Аммо иккинчи гуруҳ йўл бермайди. Чунки иккинчи гуруҳни илмий раҳбари мартабаси баланд одам, ўзим бўлсам дейди. Бошқаларни бўлишини хоҳламайди. Нимаики янгилик бор, кашфиёт бор — шунга шерик бўлгиси келади. Аслида, қўлини совуқ сувгаям урмайди. Аммо ҳамма ишда, ҳамма рўйхатда номим бўлса, дейди. Тайёр ошга эгалик қилгиси келади. Шу сабаб, тиш-тирноғи билан қаршилик қилади. Илмда нима кўп — камчилик кўп, бўлмаса — топади! Кейин, гапида туриб олади. Бирида илм зўр, бирида мартаба зўр, бирида орқа зўр. Булар дунёдан ана шундай бир-бирини еб ўтиб кетади. Ўртада ўлган-ўлган — дехқон ўлган!

6

Эрталаб меҳмонхона олдида узун бир автобус бел бўлди. Автобус бизни шаҳардан олис тажриба даласи олиб борди. Анжуманда сўзламиш катталар-да келди.

Мен ўликкўз катта назари тушмасин дея, ўзимни чет-чет олдим.

Бир катта дала бошида турмиш пахта териш машинаси олдида гап очди.

— Кўрикдан мақсад, — деди катта, — келажаги бор машиналарни аниқлаш, сўнгра уларни оммавий ишлаб чиқаришга тавсия этишдир. Бу жуда мураккаб масала, етти ўлчаб бир кесадиған масаладир. Бунда асосан қуйидаги уч нарсага эътибор берилади. Биринчи— толани чанокда қолдирмай териш, иккинчи — кўрак фоизи, учинчи — толани мосламалар орқали пахтаидишга бориб тушишидир. Фақат мана шу талабларга жавоб бера олған техникагина агротехника талабларига биноан оммавий равишда ишлаб чиқарилади.

Аввало тарихдан бир саҳифа. Маълумки, биринчи пахта териш машинаси 1947 йилда яратилган. Шундан буён тўқсондан зиёд пахта териш машинаси яратилиб, синаб кўрилди. Аммо биронтасиям ҳамон талабга жавоб бермайди. Шундан буён изланаяпмиз, илмий ишлар қиляяпмиз, синаб кўраяпмиз. Аммо бирон-бир ижобий натижага эриша олмаёпмиз. Интилганга толе ёр, дейди халқимиз. Шундай экан, илмий изланишда, синовда давом этамиз. Сизларни ишонтириб айтамызки, биз олимлар сизларга ижобий натижалар берадиган пахта териш машиналари яратиб беришга ваъда берамиз! Мана, бугун навбатдаги янги ишлаб чиқарилган машиналарни синаб кўрамиз, улар жами ўн еттита. Лекин биз сиз азиз деҳқонларнинг вақтларингизни олмаймиз. Шунинг учун шу ўн еттита машинанинг тўрттасини синаб кўрамиз.

Синовчи механизатор биринчи турмиш машинани эгат солди.

Янги машина тозалаб терди. Ғўзани шипшийдамлаб терди.

Чаноғида қолдирмай терди.

Аммо хом кўсакларни чайнаб-чайнаб ташлади. Юлиб-юлиб ташлади. Ғўзапоярларни ғажиб-ғажиб ташлади. Толани кўк барглар билан булғаб-булғаб ташлади.

Катта чайнаб ташланмиш кўсакларни олди.

— Янги машинани ана шу иши агротехника қоидаларига мос келмайди, — деди катта. — Олимларни эндиги вазифаси бунга ўйлаб кўриб, бартараф этишдир. Олимлар мазкур машина устида ишлаётганларига мана, йигирма йил бўлмоқда. Бу олимларни иши шундан иборатки, улар шу вақтгача ишлатилиб келинаётган пахта териш машиналаридаги урчук барабанларидан воз кечиш йўлидаги уринишлардир. Бу лойиҳани афзаллиги шундаки, унда тик тайёқчалар ўрнатилган бўлиб, таёқчаларга қатор лаппаклар жойлаштирилгандир. Худди ана шулар ғўза теварагида айланиб, толани тортиб олади. Та-ак, энди навбатдаги янги машинани синовдан ўтказамиз. Бу машина

ижодкори машинада ўтирган олимдир. У киши ҳозир ўз машинасида ўзи механизаторлик қилади. Бу машинага ҳам худди ҳалигидай лаппаклар ўрнатилган бўлиб, аммо буниси бир оз фарқ қилади. Бу машина жуда нозик, аниқроғи, жуда бўш. Яъни, пахтани бирчаноқ қилиб териш кетади. Толалар чанокда чувалиб, дала оппоқ бўлиб қолади. Аниқроғи, бу машина чала теради. Аммо бу машинанинг ҳам афзал томонлари бор. Масалан, уни ишлатиш осон, қулай. Бошқа машиналардек, унинг урчуқларини ҳадеб ювавермайсиз. Мазкур машина лаппакларини алмаштириб, кўрак теришда ҳам фойдаланса бўлади.

Ҳавоқуч ёрдамида пахта тергич машина синаб кўрилди.

Ҳавоюгич мосламада пахта тергич машина синови бўлди.

— Кўриб турибсизки, — деди катта, — янги машиналарни биронтаси ҳам шу кунларда далада пахта тераётган машиналарга тенглаша олмайди. Ўша машиналардан қолманглар!

Катталар давра олиб талашиб-тортишди. Гўё, кимўзар ўйнади.

Билсам — қирқинчи йилларни ўрталарида Розенблум дегич ихтирочи машинага урчуқ қўйиб, пахта теришни ўйлаб топибди. Шундан буён урчуқ билан пахта териш жорий бўлибди. Шундан буён пахтани шу урчуқлар терар экан. Шу вақт мобайнида урчуқлардан бир неча марта воз кечмоқчи бўлибди. Аммо урчуқ ўрнини боса оладиган техника топа олмабди. Юздан зиёд... пахта териш машинаси ҳақида юздан зиёд диссертация яратилибди! Тўқсон киши фан номзоди бўлиб, тўққиз киши фан доктори бўлибди! Иккита академик сайланибди. Аммо машина ҳамон ўша-ўша — қирқинчи йилларда Розенблум яратган машина эмиш! Яна-тагин — бари диссертациялар айна ана шу урчуқлар ҳақида эмиш. Катталар уялмай-нетмай айтиб ўтирибди:

— Урчуқ эскириб қолди.

— Аммо бошқа техника йўқ-да.

— Кўяверинг, америкаликлар ҳам урчуклар билан пахта термоқда.

— Тўғри, аммо улар пахта териш машиналарини йил сайин такомиллаштириб бормоқда. Масалан, Американинг «Жон Дир» фирмасида ишлаб чиқиладиган пахта териш машиналари кейинги йигирма йил мобайнида ўзининг пахтани кўп ва тез териш хусусияти билан бизни машиналардан бир ярим баравар ўзиб кетди.

— Бизда эса пахта ҳамон қўлда терилмоқда.

Пахта тергич машина яратгич катталар нима фикрга келдилар?

— Биз яратган машиналар ёмон ишлаётгани учун энг аввало нав яратувчилар айбдор! — деди бир катта.— Нав яратувчилар бизнинг машиналарбоп пахта нави яратиш бермаяптилар. Янги машина керакми? Демак, янги пахта нави ҳам керак. Янги пахта нави қандай бўлмоғи керак? Янги пахта ўрта бўйли, хипчадан келган бўлмоғи керак!

7

Автобусда меҳмонхона келгунимчайин ўйладим.

Одамзот Гагарин бўлиб Ой учди. Одамзот Ойдан тош олиб келди.

Аммо... деҳқон оғирини енгил қилажак пахта териш машинаси яратилмади!

Одамзот юраги жойига ўзга юрак жойлаштирилди. Одамзот юраги алмаштирилди!

Аммо... урчук алмашмади! Шугина урчук ўрни учун бир техника ўйлаб топиб бўлмади!

Деҳқон кўнглидагидай бир пахта тергич машина яратилмади!

8

Автобус бизни катта йўл четида ташлаб кетди.

Мен ўнгимга аланг-жаланг лўкилладим. Мен чапимга аланг-жаланг лўкилладим.

— Маданият уйи қаерда-қаерда?.. — дедим.

— Шатта-шатта! — деди бир йўловчи чол.

Чол кўрсатмиш иморатни кўзлаб бордим. Иморат чиндан-да маданият уйи бўлди.

Мен тагин лўкилладим. Охир маданият уйини топдим. Ичим илиди.

— Худога шукур-е, ҳақиқат бор экан-е! — дедим. Йўл-йўлакай қайишимни ечиб-ечиб ичкариладим.

Шундай ичкарилашимни биламан — бир қий-чув бўлди, бир қий-чув бўлди-е!

Мисоли ердан чиқмишдай беш-олтита аёл бўй берди! Бари аёл кўзикорин мисол оппоқ-оппоқ бўлди!

— Что за баран?! — дея бақирди.

Мен бир қўлим билан қайишимни ушладим, бир қўлим билан бетимни ушладим,

— Ай, ўлдим-ай! — дея шахд бурилдим.

Кетимдан бир малласоч аёл қувиб келди. Халтачаси билан елкам оралатиб урди.

— Ух, ты баран! — дея урди.

Бир тарафдан эркаклар чиқиб келди. Эркаклар орасида бир мелиса-да бўлди.

— Кўз борми, ока? — деди мелиса.

— Бор-бор! — дедим.

— Кўз бўлса шундай қиласизми? Ана — «М», «Ж», деб ёзиб қўйибди-ю? Ё, хат-савод йўқми? Ана энди эллик сўм жарима тўлайсиз!

Билдим — иш чатоқ бўлди. Бир бефаросат кадамим туфайли эллик сўм кетар бўлди.

Эллик сўм-а, эллик сўм!

Бир меҳнат куни уч сўм ўттиз етти тийин туради. Эллик сўм

топишим учун ўн беш меҳнат куни бажаришим лозим бўлади.

Энди, бола-бақрани насибасини омон олиб борайин. Эллик сўмга ким қанча қозон қайнайди?

— Хат-савод бор! — дедим. — Ана шу «М», «Ж»ларни ўқиб кўриб кирдим! Мана шундай келиб ўқидим: «М» — маржаларники бўлди. «Ж» — жигитларники бўлди. Худога шукур, жигитман! Жигитларникига кириб кета бердим!

— Ёпирай, ёпирай! — дея ёқа ушлади мелиса.

— Ёпирайи бўптими! — дедим. — Шаҳарда бор хат-савод, кишлоқда-да бор!

Мен бетимни қалини — жонимни хузури, дея сур бўлиб-сур бўлиб тура бердим.

Мелиса ё, олачипор бетимни кўриб раҳми келди, ё, шу кўрсавод билан айтишиб ўтираманми, деди.

— Э, боринг-е! — дея жеркиб ташлади. — Қаттан келган бўлсайиз, ўшатга гумдон бўлинг-е!

— Гумдон бўламиз! — дея кўкрак кўтардим. — Биз шаҳрингизга мусофирмиз! Гумдон бўл, десангиз — бўла берамиз!

Малласоч аёл сувдан қурук чиқишимни билиб қолди. Тағин халтачаси билан уриб қолди.

Мен лик этиб мелисани кетига ўтиб олдим. Мелисани елкаси оша қарадим.

— Ў-ў, маржа! — дедим. — Советни бадрабхонасини кўп қизғана берма! Советни бадрабхонаси сенга-да етади, менга-да етади!

Аёллар олдида мен ҳақ-мен ҳақ, мақомда қадамладим. Зафарона-зафарона қадамладим.

Аёллардан пана бўлишим билан юлдуз учмишдай-юлдуз учмишдай чопиб-чопиб кўя бердим!

9

— Отингни сот, молингни сот, машғал бўл-да! — деди

раисимиз.

— Ўйнаб қўяй, ўйнаб қўяй! — дедим мен. — Тағин ким келаяпти?

Раисимиз шаҳодат бармоғини юксак кўтарди.

— Шоирлар! — дея хитобланди. — Ана энди репортаж бўласиз, очерк бўласиз!

— Ўйнаб қўяй, меҳмондан, ўйнаб қўяй!

— Кассирдан пул олиб бозорланг. Бир қўй, уч-тўртта арок...

Шоирлар чошгоҳда келди.

Шоирлар ўқарик ёқалаб охиста-охиста одимлади. Шоирлар далалар узра назар ташлаб-назар ташлаб одимлади. Шоирлар далалар узра қўл шоп қилиб-қўл шоп қилиб одимлади.

— Пахтазор — чаққон қўлларга интизор! — дея хитобланиб одимлади.

— Пахтазор — пахта фронтининг механизациялашган кўшинларига интизор! — дея хитобланиб одимлади

Идеология билан раисимиз шоирлар кетидан эргашиб юрди.

Шоирлар ўқарик адоғида оёқ илди.

Шоирлар оёқлибос қокди. Шоирлар чолвор қокди. Шоирлар кўйлак пуфлади.

Шоирлар бизникига йўл олди.

Кайф-сафо авж олди.

Шоирлар ўзларини ўзлари мақтаб ичди. Шоирлар ўзларини ўзлари улуғлаб ичди.

Косагул шоир пиёла тўла арокни бир кўтаришда ютди.

Газагига ана шу пиёлани чертиб-чертиб хиргойи этди:

Юртим шундай бир диёрки,

Нурхонаю — нурхона,

Дурхонаю — дурхона,

Гулхонаю — гулхона...

— Ўрток Дехқоний! — деб қолди бир маҳал.

Мен сергак бўлдим. Мен аланг-жаланг бўлдим. Мен ўз-ўзимдан уялдим.

— Ундай деманг-е, домла, ундай деманг-е, — дедим.

— Ия, нега демайман? Дехқонни Дехқоний дейди-да!

— Мен шоир бўлсам экан — шундайчикин десангиз. Мен бир дехқон одам бўлсам. Шундай экан, Дехқонкул дея беринг.

— Кул? Шўро замонида кул йўқ! Бўлиши ҳам мумкин эмас! Улуғ Октябрь социалистик революцияси барча қулликларга барҳам берган!

— Ҳа! — дея кесак олиб берди Идеология. — Улуғ Октябрь социалистик революцияси планетамизнинг социал-сиёсий қиёфасини тубдан ўзгартириб юборди, кишининг киши томонидан эзилишига ва эксплуатация қилинишига асосланган бутун жаҳон системасига 1917 йил октябрида қакшатқич зарба берилди, жаҳонда биринчи социалистик давлатнинг ташкил топиши жаҳон тарихининг янги даврини бошлаб берди, чор Россиясида аҳолининг тўртдан уч қисми қишлоқ хўжалигида банд эди, эндиликда меҳнатга қобилиятли аҳолининг учдан бир қисмидан камроғи қишлоқ хўжалигида меҳнат қилмоқда, ўтмишда саводсиз бўлган, помешчик томонидан хўрланиб келган дехқон эндиликда ўз хўжалигининг озод эгаси бўлиб олди, абадий фойдаланиш учун колхозларга бериб қўйилган ерларда меҳнат қилмоқда, кооперативнинг бошқа аъзолари билан биргаликда коллектив меҳнат самараларини тақсимлаб олмоқда, унинг оила аъзолари социалистик тузум берган барча маданият неъматларидан баҳраманд бўлмоқда, Совет ҳокимияти йиллари мобайнида дехқонларнинг реал даромадлари ошмоқда...

— Энди, домла, ота-энамиз шундайин от қўйиб эди-да.

— Домла? Қанақа домла? — деди косагул шоир.— Домла мачит-мадрасаларда бўлади! Биз социалистик халқ шоирларимиз!

— Тавба қилдим! — дея қўлимни кўксимга қўйдим.— Майли,

билганингиздай дея беринг.

— Ҳа, ана, бу бошқа гап! — деди косагул шоир. — Ана шундай кетсангиз, шубҳасиз, ўсасиз! Хў-ўш, ўртоқ Дехқоний, мана бу ёнимдаги зотни танияпсизми?

— Йўқ, — дея бош чайқадим.

— Бу зотни танимабсиз — дунёни танимабсиз! Бу зот замонамизнинг буюк адиби бўладилар. «Бўри изидан» деган романни ўқигандирсиз?

— «Бўри изидан», «Бўри изидан»...

Мен шундай дея, чапимга қараб кўз пирпиратдим. Мен шундай дея, ўнгимга қараб кўз пирпиратдим. Мен шундай дея, осмонга қараб кўз пирпиратдим.

Мен ўқидим, дейин дедим — ёлғон бўлди. Мен ўқимадим, дейин дедим—Идеология кўз қисди.

Идеология ўқидим, деб айт-ўқидим, деб айт, дея кўз қиса берди.

— «Бўри изидан», «Бўри изидан»,— дея тагин минг-минг этдим. — Э, ҳа, ОВ ҳақида эди-а?

Ана шунда буюк адибни ўзлари гап берди.

— Да, ов ҳақида! — деди ҳокимона. — Қашқир ови ҳақида!

— Эсладим-эсладим! — дея бош ирғадим. — Энди эсладим.

Пича хаёлимдан кўтарилибди. Овга қизикмагандан кейин шу-да.

— Ну-у, овга қизикмайдиган одам ҳам бўладими?

— Қизикқаним билан, даламизда бўри йўқ-да, ов қилайин десам.

— Ну-ну, бўри йўқ!.. Бир вақтлар бу далалар бўрилар макони эди, бўрилар макони!

— Бўрилар макони? — дея анграйдим.

— Да, бу далалар бўрилар макони эди!

Мен далаларимда илон кўрдим, чаён кўрдим, тулки кўрдим. Аммо бўри кўрмадим.

— Мана шу далалар-а? — дедим.

— Да, бу далалар бўрилар уяси эди, бўрилар уяси!

— Шунда-я? — дедим.

— Да-да, бу далаларда бўри галалари тўда-тўда бўлиб изғиб юрар эди!

— Йўғ-е? — дедим.

— Да-да, бу далаларда йиртқич бўрилар увиллаб-увиллаб дайдиб юрар эди!

Мен нима дейишимни билмадим.

— Бўри ўз уясидан олислаб кетмайди, дейишади, — дедим. — Унда гала-гала бўри қаёққа кетади?

— Шўро ҳукумати кириб ташлади! Мана бундай пақ-пақ отиб кириб ташлади! Шўро ҳукумати икки миллионча йиртқич бўрини ана шундай кириб ташлади! О-о-о, Шўро ҳукумати бўлмаса, бу далаларда деҳқончилик қилиш қаёқда эди? О-о-о, Шўро ҳукумати бўлмаса, бу далаларда деҳқон қаёқда эди?

— Ҳа! — дея яна кесак олиб берди Идеология. — Совет Иттифоқида социализмнинг ғалаба қилиши натижасида эксплуататор синфлар тугатилди ва кишининг киши томонидан эксплуатация қилинишига барҳам берилди, ишсизлик ва қашшоқлик йўқ қилинди, меҳнаткашларнинг моддий ва маданий фаровонлиги йил са-йин ўсиб борди, миллий зулмни келтириб чиқарган ва халқлар орасида бир-бирига ишонмасликни кучайтириб келган эксплуататор синфларнинг тугатилиши, Совет ҳокимияти томонидан СССРдаги барча халқлар ўртасида ҳақиқий тенгликни юзага чиқаришга қаратилган ленинча миллий сиёсатнинг амалга оширилаётганлиги, айрим миллатларнинг хўжалик, сиёсий ва маданий жиҳатдан ўтмишдан мерос бўлиб қолган қоқоқлигини йўқ қилишда рус халқининг системали суратда ёрдам бериб келаётганлиги натижасида совет қишлоғи ҳаётида жуда катта ўзгаришлар юз берди, социалистик қишлоқ хўжалигининг экономикасини мустақамлаш негизида колхозчи деҳқонларнинг моддий фаровонлиги ошди, қишлоқ

ҳаёти шаҳар ҳаёти билан тенглашди, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовут йўқолди...

— Мана бу ёнимда ўтирган зот барча даврлар ва барча халқлар адибидир, — деди косагул шоир. — «Самарқанд осмонида юлдузлар» романи муаллифи бўлади.

— «Самарқанд осмонида юлдузлар»...

Буюк адиб гапимни илиб олди.

— «Самарқанд осмонида юлдузлар» романида ҳам йирткич қашқирлар ҳаёти қаламга олинади, — деди. — Фақат унда қадим-қадимги қашқирлар тасвирланади. Фарқимиз — у киши нукул тарихий қашқирлар... нукул тарихий қашқирлар ҳаётига муурожаат қилади, холос...

Шоирлар жўна-жўна бўлди.

— Сиз идорагача юринг, иш бор, — деди раисимиз. Шоирлар машина кет ўриндиғида жойлашди.

Мен раисимиз имоси билан ҳайдовчи қабатидан жой олдим.

Машина Сайрак қишлоғи ёқалаб юрди-юрди — Ақраб шаҳид коралаб келди.

Ҳайдовчи машинани оҳисталатди. Чап кўлида машина бошқарди. Ўнг кўлини юзлари аро кўтарди. Ақраб шаҳидга қараб пичир-пичир фотиҳа ўқиди. Ўнг кафтини юзларига суртди.

Мен ҳайдовчига қўшилиб фотиҳа ўқидим.

— Танҳо мазорда ётган зот ким бўлди? — деди буюк адиб.

Мен: отамиз, дейиш учун оғиз жуфтлаб эдим — раисимиз оғзимдан гапимни илиб олди.

— У зот уруш қаҳрамони! — деди раисимиз.

— Уруш қаҳрамони? Қанақа уруш? — деди барча халқлар адиби.

— Улуғ Ватан уруши қаҳрамони! — деди раисимиз.

— О-о-о, Улуғ Ватан уруши қаҳрамони! — дея хитобланди буюк адиб. — Очерк ёзиб, номини абадийлаштириш керак эди!

— Ҳали ҳам кеч эмас, — деди барча халқлар адиби. — Адҳам Раҳматга айтамиз, келиб ёзиб кетади.

— Адҳам Раҳмат бўлиши шарт эмас, — деди раисимиз. — Тошканда қаҳрамонни ёзувчи жияни бор. Шу жияни ёзса-да бўлади.

— Ёзувчи? Ким дейди? — деди косагул шоир.

— Тоғай Мурод, дейди.

— Тоғай Мурод? Тоғай Муродни биламиз! — деди косагул шоир. — О-о, Тоғай Мурод худони балоси у, худогинани балоси у!

— Жиян тоғага тортади-да! — деди раисимиз.

Идеология керма қош бўлди. Идеология лаб бурди.

— Улуғ Ватан уруши қаҳрамони... Улуғ Ватан уруши қаҳрамони... — дея ўйланди Идеология. — Шундай одам вафот этади, нега мен билмайман, ўртоқ раис? Бу воқеа қачон бўлиб ўтди?

— Ўтган беш йилликларда бўлиб ўтиб кетди, — деди раисимиз.

— А-а, вот как! — деди Идеология. — Мен унда Москвада ўқишда эдим!

10

Бир ҳафтадан кейин супрадай бир рўзномада мана бундай мақола ўқидим:

ЁЗУВЧИЛАР ПАХТА ДАЛАЛАРИДА

ОППОК ТОНГ ЮЛДУЗЛАРИ

Тонг киприк қоқмоқда. Боботог чўққилари-ла осмон оқариб кўринмоқда. Она қуёш дастлаб қалдирғоч қанотига ўхшаб кўринади-да, зум ўтмай тоғнинг ясси чўққисидида қип-қизил мис товоқдай товланиб, воҳага ажиб бир зар тўқади. Ҳур, бахтиёр

кун бошланади.

Шу лаҳзада Хурсандой билан Норгулой сўқмоқ ёқалаб боришмоқда. Улар бугун Жарариқ анҳор бўйида «оқ олтин» теришади. Сўлим, сулув Жарариқ анҳори! Анҳор бўйида «оқ олтин» териш нақадар гаитли! Яна-тагин ўн кунликнинг охири. Бир юз қирқ уч килограммдан пахта теришса, жами беш тоннага етади. Дугоналар кеча оқшом маслаҳатлашиб олишган. Хурсандой биринчи эгатга тушади. Норгулой уни ёнлаб тушади.

Пахта юзини шудринг босган, қўл тегса, ёмғир ёққандай дув этиб тўкилади, қўл жиққа хўл бўлади.

— Хурсандой, шудрингнинг ялтирашини қара, худди ёмғир ёққандай-а, — деди Норгулой.

— Баҳор, мисоли сўлим баҳор!

Хурсандой шундай деб, Норгулойга бар нима узатди.

— Дугонажон, манави атирдан сепиб олинг, чивин чақмайди.

— Вой, бу нима?

— Француз атири.

— Раҳмат, дугонажон, раҳмат, далага француз атириям бўлаверади.

Бригадир Деҳқонқул ака бизнинг илтимосимизга биноан иккита дала юлдузини, иккита тонг юлдузини бир-икки дақиқага олиб қолди. Биз дала юлдузлари балан суҳбатда бўлдик.

— Ҳорманг энди, она қизларим!

— Саломат бўлинг, — жавоб берди дала юлдузлари лабларида табассум ўйнаб.

— О, яхши, яхши! Турмуш шароитларингиз қалай, қийналмаяпсизларми ўзи?

— Қийналиш қаёқда, ҳамма нарса етарли. Уйларимизда газ, радио, телевизор бор. Ҳар кун кечқурун колхоз клубида кино кўриб турамиз. Биз пахтакорлар учун ҳамма нарса муҳайё! — деди қизлар бахтиёрларча.

— Пахта териш қийин эмасми?

Қизлар юзларида бахт ва шодлик ўйнаб, ўзларининг дил сўзларини изҳор этди:

— Пахта теришининг нимаси қийин? Пахта териш гул теришдай гап! «Оқ олтин»лар лўппи-лўппи бўлиб, бизга табассум билан термулиб туради. Биз авайлабгина олиб, этагимизга соламиз!

— О, поэзия, поэзия!

— Пахта териш гул теришдан осон! Гулнинг тикани бор, авайламаса бўлмайди. Пахтанинг эса тикани йўқ, шундайгина кафтимизга олиб, этакка соламиз-қўямиз, вассалом. Қайтанга кафтимизга момикқина тегиб, жонимизга ҳузур бағишлайди, роҳат бағишлайди.

— Кафтимизга момикқина тегиб... Ана ўхшатиш! Шоир бўлиб кетинг-е!

— Биз пахтани яйраб, ҳавас билан, завқ-шавқ билан терамиз! Чунки пахта ифтихоримиз!

— Офарин, қизим, офарин! Ана фалсафа-ю, мана фалсафа! Биз фалсафани сиз қўли гул дала юлдузларидан ўрганишимиз керак! Хўп, она қизларим, ишларингизга муваффақиятлар тилаймиз! Вақтларингизни олганимиз учун кечирим сўраймиз!

Дала юлдузлари дала сари елиб кетди. Ҳа, юлдузлар шошилмоқда, ҳа, оппоқ далага талпинмоқда.

Дала юлдузлари тушгача юз килодан ошириб «оқ олтин» териб хирмонга тўкиб, толзор оғушидаги дала шийпонига келди. Юлдузлар тушлик қилиб, маданий ҳордиқ чиқарди.

— Далада юрганлар тушлик қилмайдими? — сўрадик биз бригадирдан.

— Улар мана бу маданий ҳордиқ чиқараётган илгорлар билан социалистик мусобақа ўйнаган,— деди бригадир гурур билан. — Илгорларга етиб олайлик деб, туш вақтидаям пахта теради, илгорларнинг дам олиб ўтирганидан фойдаланади. Тадбиркор, сергурур қизлар-да! Рўмолларининг учида нони бор, шунни йўл-

йўлакай тишлаб еб, пахта тераверади.

— О, ана буни чинакам меҳнатсеварлик деса бўлади!

— Дала меҳри!

— Пахта шиқи!

— Ватанга фидокорлик!

Шу пайт колхоз агитмашинаси шийпон олдига келиб тўхтади. Радиокарнайдан колхоз агитатори Жавлонбой аканинг жарангдор овози янгради:

— Терим илгорларига шон-шарафлар! Азиз теримчилар, ярим кунда юз килограммдан «оқ олтин» териб, эл хирмонига тўккан Хурсандой билан Норгулойга тенглашингиз! Ҳозир эшиттириладиган «Бахт яллasi» ана шу икки илгор дугонанинг бугунги ютуғига бизнинг олқишимиз бўлади! Диққат, «Бахт яллasi»!

Бахтиёрлар ўлкаси бу — яйрашинг, ўйнанг, кулинг,
Булбулигўё бўлиб, хўп сайрашинг, қувнанг, кулинг,
Тер тўкиб сизлар шу юртда бунданам бахтли
бўлинг...

Бахт ялласидан ҳорғин кўзлар тиниқлашди, белларга,
кўлларга қувват кирди, оёқларга дармон кирди.

Дала юлдузлари «Бахт яллasi» қанотида яна далалар сари
елиб кетди.

Биз улкан тўйхонани эслатувчи пахтазор қўйнидан олам-
олам завқ ила, қувонч ила қайтар эканмиз, қулоқларимиз остида
ҳамон «Бахт яллasi» жаранглаб турди:

Бахтиёрлар ўлкаси бу...

Уфқда порлоқ келажакдан дарак бериб, қуёш қизариб
ботмоқда...

**Сергей БОРОДИН,
Михаил ШЕВЕРДИН,
Комил ЯШИН.**

11

Умрда шундай кун бўлади: одам бирдан айниб қолади!
Кўнгилга қил сиғмайди. Кўнгил бир хижил бўлади, бир ланж бўлади.
Кўнгилни нимадир бир нима бармоқ ботириб-бармоқ ботириб тирнайди.
Кўнгилни бир ҳадик босиб келади. Кўнгил туб-туби нимадир бир нима бўлади, дейди.
Ҳадик юзларга ўтади. Ҳадик қобокларга ўтади.
Чап қобок пир-пир учади.
Кафт чап қобок силаб-сийпайди.
Лаблар қобок силамиш кафтни чўлп-чўлп ўпади.
— Кет, бор, кет!..
Одам ўзича ана шундай ҳадик қувмиш бўлади.

12

Кўзимга дала-да кўринмади. Кўзимга пахта-да кўринмади.
Мотоциклим билан қишлоқ учдим. Дарвозамиздан елиб ичкариладим. Шунда, димоғимга қўланса бир ис келди. Ҳовли юзида сатиллар думалаб ётди. Бидонлар юмалаб ётди.
Майда-майда кўлмак сувлар йилт-йилт этди. Қоп-қора куялар сочила-сочила ўйнади. Қўланса ис ҳаминқадар анқиди. Бир ерда латта куяяпти, дея ўйладим.
— Ай!.. — дедим.
Ичкаридан Ойсулув қизимиз чиқиб келди.
— Сен эмас, энанг қани? — дедим.
Қизимиз хўнгиллаб йиғлади. Юмалаб ётмиш бидон ўтириб йиғлади. Юзларини кафтлари билан яшириб йиғлади.
Ҳадаҳалаб қизимиз олдига бордим. Юзини ўзимга қаратдим.
— Нима қилди, айт? — дедим. — Энанг қани?
Қизимиз гапирмади, қўли билан туман тарафни кўрсатди.

Аччиқ билан қизимизни елкаларидан даст кўтариб олдим.
— Сенга айтаяпман, тилинг борми?! Энанг қани, деяпман?!
Қизимиз ўпкасини босолмайин айтди:
— Энам ўзига ўт қўйиб юборди.
— Нима-нима?! Қаерда-қаерда?!
— Туман олиб кетди.
— Момонг қани?!
— Момом энам билан кетди.

13

Мен мотоциклимни йўл-йўлакай ўт олдириб учдим. Тезликни охиригача босдим.

Мен қандай етиб келдим — Худо билмаса, мен билмадим.

Мотоциклимни касалхона дарвозаси олдида қолдирдим.

Ичкарилаб чопдим.

Қабулхонада одам мўл бўлди. Биров касалхона кийимида бўлди. Биров кўча-кўй кийимида бўлди.

Мен дардимни туйнукдан айтдим.

Оқ халатли йигит бош ирғади.

— Биламан, олиб келди, биламан, — деди.

— Ичкари кираман, — дедим.

— Йўқ, мумкин эмас.

— Мен... мен хўжайини бўламан.

— Катъий назар, беморга ҳозир тез ёрдам кўрсатилмоқда.

У дедим, бўлмади, бу дедим, бўлмади.

— Бўлмаса, момони чақириб беринг? — дедим.

— У ким?

— Бизни энамиз.

— Ҳа-ха, ёнида бир кампир бор эди, ўша-да? Бу мумкин!

Қабулхонада бари-бари менга қаради.

Биров ачиниб қаради. Биров қайғуриб қаради.

Биров бош чайқади. Биров бош ирғади.

Қабулхонада пичир-пичир бошланди.

- Эркаги экан, шўрпешонани эркаги экан.
- Ҳай, бечора-е, бечора.
- Э, тавба-е, туманда бир ойда тўртта шундай кўргилик бўлди-а?
- Тўртов бўлдимми-а?
- Эса-чи. Жобида биров, Мўминкулда биров, Сайракда биров, буниси билан тўртов.
- Қандай замон бўлди-а?
- Олдинлариям кўп бўлиб эди, билдиришмади. Энди билдиришяпти.
- Кўрасиз, ҳали шуниям босди-босди этадилар.
- У-ку, чин. Олдинги тўрттасиниям босди-босди этдилар.
- Ойдай-кундай кўриниб турган куйикни қайтиб босди-босди этадилар?
- Эб-е, жўкчи деса, жўкчи дегуликсан-да, эб-е. Катталарни олдида оқни қора дейиш нима деган гап...
- Оқ халатли йигит телефонда биров билан гапиришди.
- Бир четга? Бўпти, бир четга, бўпти, — деди.
- Йигит билагимдан ушлаб ҳовли етаклади. Қўли билан бир четни — қуюқ дарахтлар остини кўрсатди.
- Ана ўша ўтирғичга бориб ўтириб тулинг, кампирни ҳозир юбораман, — деди. — Шовқин-сурон қилмай, тинчгина ўтиринглар.
- Ким шовқин қилаяпти?
- Сиз эмас, кампир шундай экан. Кампир келганда шундай бақириб-чақирди, шундай шовқин-сурон қилди, касалхонани бошига кўтарди! Шунга, бош врачимиз шовқин қилмасин, четроқда гаплашсин, деяпти. Энди сиз эркак одамсиз, кампирга айтиб кўясиз-да.
- Мен йигит айтмиш хилват бориб ўтирдим. Оёқ узатиб ўтирдим.

Сағал ўтди—онамиз пайпанглай-пайпанглай келди.

Онамиз рангида ранг бўлмади. Онамиз кўзлари шиш-шиш бўлди. Онамиз бурунлари оқиб-оқиб ётди.

Онамиз қабатимдан жой олди. Дока рўмоли билан оғзини ушлаб... сел-себор йиғлади.

— Кўргилигинг кўп бўлсин, сендайчикин эркакни!— деди.

— Эб-е, мен сизга нима қилдим?

— Қичқирганимдан чопа келсанг, ўлармидинг!

— Қачон? Эшитганим йўқ, Худо урсин агар, эшитганим йўқ!

— Қанча қичқирдим, том-тошни бошимга кўтардим, ҳовлини бошимга кўтардим. Дехқонкул-а, кела бер-чи кела бер, деб қичқирдим.

— Эшитганим йўқ, ит бўлайин агар, эшитганим йўқ!

— Эл-халқим, кела бер-чи кела бер, деб бақирдим. Қани, бировгина жонзот овоз берса, отинг нима деса!

— Бари менга ўхшаб далада юрган-да?

— Ҳа, даланг билан қўшилиб чалпак бўлгин, чалпаккина бўлгин! Ҳа, даланг билан қўшилиб қўшмозор бўлгин, қўшмозоргина бўлгин! Шу аёлга бир нима бўлсин қани, мен сени нима қиламан экан!

— Ўзи, нима бўлди, айтинг қаникайин?

— Очиқ мозор бўлди, очиқ лаҳад бўлди!

— Кўп бақирманг-е, эна, теварак-бошдан-да уятдир.

— Ичкарида жондайгина келиним куйиб ётади-да, мен бақирмай ким бақиради?!

— Хўп, нима бўлди ўзи? Бир бошидан айтинг қаникайин?

— Бир қарадим: келин ичкарида бешикка бағрини бериб ўтирди. Боласига эмчак берди. Пешонасини бешик тебратғич қўйиб ухлади. Ай, келин, бўл, дедим. Майли, ҳозир, деди. Сўгин хужрамга кириб кетдим. Келиндан ҳадеганда дарак бўла бермади. Икки қарадим: ай, келин, бўл, дедим. Майли, манавини эмизиб бўлайин, майли, деди. Бир оғиз қаттиқ-қуруқ гапирган

бўлсам, ўлайин агар, ўлибгина кетайин, агар! Қарадим-қарадим: келин қимирламади. Бор-е, дедим, бу дунёмдан у дунём яқин бўлса, менга нима, дедим. Ҳужрамга кириб ётиб олдим. Ётиб-ётиб, кўзим кетди. Бир маҳал, ойнадан биров қаради. Мен кўзимни билинар-билинемас очиб турдим. Келин ойнадан мўралади. Кафтларини ойна тутиб мўралади. Мен ўзимни ухламишга олиб ётдим. Келин ойнадан мўралади-мўралади... кетди. Энди далага ҳаяллаб-ҳаяллаб боради, эридан кўр бўлиб гап эшитади, дедим. Келин шу кетишида ошхонага борибди. Гап йўқ, сўз йўқ, бурчакда турган ермойини олибди-да, елкасидан қуйибди.

— Елкасидан қуйибди? Ермойини-я?

— Ермойини-да, елкасидан-да! Сўғин, қўйлаги этагидан гугурт чақибди.

— Ўзи чақибдими?

— Бўлмаса ким чақади, ўзи-да.

— Чопиб бормадингизми?

— Эб-е, туш билибманми ўт қўйишини!

— Ё, тавба, ё, тавбангдан...

— Бир маҳал, чириллаган овоз эшитдим. Аввал-аввал, нима эмиш, дедим. Шу яқинда биров-яримни эри ураяпти-ёв, дедим. Ҳадаҳалаб жойимдан турдим. Ойнадан ташқари қарадим. Қарасам: ҳовлида бир ўт ёнапти. Ўт бўлиб ўт эмас, кун бўлиб кун эмас! Ўт, дейин дедим — шу вақтда ўт нима қилади, дедим. Келин тандир қизитаяпти, дейин дедим — кеча тандир қизитиб, нон ёпиб олиб эди-ку, дедим. Бир маҳал ўт чинқириб қўя берди! Тавба дедим, ўт ҳам чинқирадим, дедим. Умрим ўтиб, чинқириб ёнгич ўт кўрмаб эдим-ку, дедим. Бир маҳал, ўт ҳовлини айланиб чопди! Мен ташқари отилиб чикдим. Қараб турдим: ўт ҳовлида зир-зир айланиб чопди! Ўт чинқириб-чинқириб чопди. Ўт буралиб-буралиб чопди! Ўт ўйнаб-ўйнаб чопди! Ўт эшилиб-эшилиб чопди! Мен овоз қўйиб чирик

бердим. Сени йўқлаб чирик бердим. Эл-халқим кела бер, деб чақирик бердим. Чирик бера-чирик бера — ўтни олдимга солиб қувиб қўя бердим! Ҳовлини айлантириб ўт қуваман-ўт қуваман — кани энди, етолсам! Ўтни етолмадим! Бир-икки марта етаман-етаман дедим, ағнаб тушдим. Белларим зиркираб оғриди. Жойимдан туролмай қолдим, ётган еримда: эл-халқим, қаердасан, эл-халқим, кела бер, деб бақира бердим! Бир бало қилиб жойимдан тўркадим. Тағин ўт қувиб кетдим. Ўт ўзини девор олиб бориб урди! Ўт ўзини дарахт олиб бориб урди! Сўғин, ўт ўзини... бузоқни остига отди! Бузоқ қозик айланиб-қозик; айланиб қочди. Маъраб-маъраб қочди. Ўт лоп этиб тўркади. Ўт энди бурчакда уюғли қумга қараб чопди. Ўт ўзини қумга урди. Ўт қумга ағнаб-ағнаб чинқирди. Ўт қумга юмалаб-юмалаб чинқирди. Ўт тағин ҳовлини гир-гир айланиб-айланиб чопди. Мен бечора ўт қуваман деб, тағин ағнаб тушдим. Мен жойимдан туролмай-туролмай чирилладим. Мен қўлларимни чўзиб-чўзиб чирилладим. Бовужуд, кўчадан ўткинчи-кеткинчилар чошиб келди.

— Улар-да ўчиrolмадими-а...

— Ўчиргани шу-да, тирик қолди, ўчиргани шу-да! Бўлмаса, келинимни суягиям қолмас эди! Кўп кўп-да — ўтни етиб олиб, қумга босиб-босиб турди. Ўтга сатиллаб-сатиллаб сув сепиб турди. Гиламни хўллаб-хўллаб, ўтга ёпиб-ёпиб турди.

Мен тиззамга тарс-тарс уриб йиғладим. Мен ўкириб-ўкириб йиғладим. Мен айтиб-айтиб йиғладим.

— Ай, дала-дала демай мен ўлайн-а, ай, эркак бўлмай мен ўлайн-а!..

— Бебоққина келиним-а!..

— Ай, пешонам қурсин-а, дунёга келмай мен ўлайн-а!..

— Қўли косов, сочи супурги келиним-а!..

— Дарров кийимларини ечиб олмасизлар-да, эна!..

— Кийим кимни эсига кепти, дейсан...

— Дарров кийимларини ечиб олса бўлди эди, одам ёнмас эди!
— Одам ёнмас эди? Эб-е, одам ёнмаганини кўрибсан! Одам ёнсин-да! Одам гуриллаб-гуриллаб ёнди! Ҳамсоя-қўллар кийимларини юлиб олди. Барибир одам ёнди! Одам танаси ёнди! Одам гур-гур ёнди!

— Кўйинг-е, эна, одам ҳам ёнадими! Ўзларинг бўш-баёв бўлиб ўчиролмагансизлар!

— Эб-е, эб-е, одам ёнсин экан-да! Одам ёнар экан-да! Хўл кундани ёнганини кўриб эдингми? Одам ана шу кундадай ёнар экан! Одам баданлари пиш-пиш этиб ёнар экан! Одам баданларидан сув чиқиб-сув чиқиб ёнар экан! Одам баданларидан сув оқиб-сув оқиб ёнар экан! Одам бадбўйдан-бадбўй ҳид чиқариб-ҳид чиқариб ёнар экан!..

15

Касалхона дарвозасидан учта машина кириб келди.
Машина йўлак четида оёқ илди.
Машиналардан катталар тушди.
Катталар машиналари олдида гапириб-гапиришиб турди.
Раисимиз биз тарафлади.
Раисимиз бизни қошимизда бош эгиб турди. Бош чайқаб турди.

— Ҳай-ҳай, фалокат-да, — деди. — Фалокат. Қалай ўзи, тилга келдими?

— Гўрда тилга келадими! — деди онамиз. — Кўзини очолмайди, гўрда тилга келадими!

— Фалокат оёқ остида дегани шу-да. Сиз энди, момо, олдига боринг-да, кўз-қулоқ бўлиб туринг, боринг.

Онамиз ичкарилаб жўнади.

Раисимиз менга қаради. Зим-зимдан қаради. Бир нима дейиш учун оғиз жуфтлади. Тағин, индамади.

Раисимиз ер сингалаб-ер сингалаб катталар тараф кетди.

16

Каллам... каллам елкамдан босиб-босиб келди. Каллам катталик қилди. Каллам оғирлик қилди.

Ўтирғич қиррасига тирсакладим. Калламга қўлимни тирадим. Калламни кафтимга олдим.

17

Куйди-куйди — аёлимни тани куйди.

Куйди-куйди — мени бағрим куйди.

Куйди-куйди — болаларимни шўри куйди.

18

Куйди-куйди — катталарни нимаси куйди?

Катталарни, оёғи куйди!

Катталар питирлаб қолди. Катталар зириллаб қолди. Катталар вос-вос бўп қолди!

Катталарга бир бўлак кун туғди.

Катталар тўда-тўда бўлиб гапиришди. Катталар қўлларини бигиз этиб гапиришди. Катталар қўлларини шоп этиб гапиришди. Катталар қўлларини мушт этиб гапиришди. Катталар ер тупуриб-ер тупуриб гапиришди.

Катталар қатор бўлишиб келди.

Мен жойимдан кўзғолдим.

Идеология қайғудошлик ҳам меҳрибонлик билан елкамга кўлини кўйди.

— Ўтиринг, кимирламанг, ўтиринг, — деди. Мен тагин жойимга чўкдим.

Иккита катта ўнгим ўтирди. Иккита катта чапим ўтирди. Тагин иккита катта пешонамда тик турди.

Идеология қўл қовуштирди. Идеология бош ирғади. Идеология хўрсинди.

— Фалокат, фалокат, — деди. — Ўртоқ бригадир, Дехқонкулова... касал эдими?

— Йўқ, соғлом эди, — дедим. — Аёлимиз умри меҳнат билан ўтди.

— Балки... ёшлигида касал-пасал бўлгандир?

— Аёлини ёшлигини бу қаердан билади, — деди бир катта.

— Нимага билмайман, биламан. Холаминики қизини билмайманми, биламан.

— Дехқонқулова уйида қаттиқ йиқилган жойи бор эдими? — деди Идеология.

— Йўқ.

— Мабодо... бошини тасодифан девор-пewорга уриб олиб эдими?

— Йўқ.

— Балки далада пахта ичида ухлаб қолгандир? Яхшилаб эсланг?

— Йўқ, ундай бўлган йўқ.

— Ёнғокни остида ҳам ухлар эдими?

— Йўқ, уйимизда ёнғок йўқ.

— Гапирганда, гап-сўзларидан адашар эдими?

— Йўқ, гаплари туппа-тузук эди.

— Авлодида эси... эси эмас, нима десак экан... авлодида эси бундайроқлари бор эдими?

— Йўқ, аёлимиз етти пуштигачайин палаги тоза аёл!

Идеология теvarак-бош қараб-қараб олди. Идеология овозини бир парда кўтарди.

— Унда... нимага ўзига ўзи ўт кўяди? — деди.

Мен бармоқларимга йиғлаб-йиғлаб кўя бердим.

— Энди... кўргилик-да, катта, кўргилик! — дедим

Бармоқларим орасидан дардларим дув-дув тўкилди.

Раисимиз дув-дув дардларимни илиб-илиб олди:

— Дехқонқул ака чин айтади, Клара Ходжаевна, — деди. — Бу кўпга келган кўргилик. Ўзбекистон респуб-ликамик бўйича шу охириги икки йилда етти юз эллик уч хотин-қиз ўзига ўзи ўт

қўйибди!

— Бу абсурд!

— Етти юз эллик уч хотин-қиз ўзини ўзи ёқибди-я!

— Абсурд, абсурд!

— Худо урсин агар, Клара Ходжаевна, Худо урсин агар! Бу ҳақда матбуотда неча марталаб айтди. Қайси бир шоир ғазал ҳам битди.

Идеология пешонамда тик турмиш йигитдан сўради:

— Ким экан у шоир, ўртоқ Мелиев?

— Михаил Дудин, — деди Мелиев.

— Дудин? Оти айтиб турибди — буржуа мафкурачиси!

— Буржуа мафкурачиси эмас, — деди Мелиев.

— Буржуа мафкурачиси бўлмаса, тирноқ орасидан кир излайдими? Шеър ёзаман деса, ана, қанчадан-қанча активистка хотин-қизларимиз бор! Хотин-қизларимиз орасидан иккита космонавт етишиб чикди. Даже, АҚШда ҳам иккита космонавт хотин-қиз йўқ!

— Йўқ, Дудин ленинградлик шоир, — деди Мелиев.

— Ленинградлик шоир? Ленинградлик шоир Ўзбекистонда хотин-қизлар ёнаётгани билан нима иши бор? Биламиз, совет адабиётида ҳали ҳам ана шундай диссидентлар учраб туради! Диссидент Солженицин каби бадарға этсак, биларди!..

— Дудин катта шоир, Клара Ходжаевна, — деди Мелиев. — Социалистик Меҳнат Қаҳрамони...

— Социалистик Меҳнат Қаҳрамони? Нима деб ёзибди? Эсингизда борми?

Мелиев ён чўнтагидан бир даста рўзнома олди. Бир супрадай-супрадайини ёйиб ўқиди:

*Аёллар ёнмоқда Ўзбекистонда,
Бу ҳақда ёзилмас бизлар томонда,
У қандай оғриқдир, шўрлик гулларни*

Оловга йўллаган, ёққан гулханни?
Уларга аёндир мен билмаган сир:
Не сабаб оловга бўлдилар асир?
Бу ҳақда ёзилмас, айтилмас сўзлар,
Кул устида қанот қоқмас қақнуслар.
Тутун-ла қовушиб ўрлайди ҳарён,
Мангуга тарк этар танадаги жон.
Исёндир бу, сохта ҳаёт қаърида,
Чимилдиқ кўрмаган келин бағрида,
Оналар ёшидан чақнаган ўтдир...
...Дунё-чи, бепарво кўз юмиб ўтди...
Оламни босмоқда шомнинг шарпаси,
Қолмади жаҳонда шодлик нафаси,
Дам сайин тугилар менда ҳам шуки –
Бу ёруғ оловда покланиш эрки.
Бу ҳақда ёзилмас бизлар томонда,
Аёллар ёнмоқда Ўзбекистонда!
Бор дунё соқовдир, сўз демас Худо,
Инсон келажаги ёнар даҳр аро!

— Иносказательства! — деди Идеология. — Бу
иносказательства! Социалистик реализм методига ёт асар!
Социалистик маданиятни барпо этиш ва меҳнаткашларни
коммунистик руҳда тарбиялаш — реакцион буржуа
идеологиясига, шунингдек, ўнг ва сўл оппортунизм
идеологиясига қарши, буржуазиянинг реакцион маданияти ва
капиталистик турмуш тарзи олдида тиз чўкиб сажда
қилувчиларга қарши, совет идеологиясига душман бўлган
миллатчилик ва космополитлик руҳидаги бузғунчиликларга
қарши адабиётда, санъатда ва илм-фанда сиёсатдан қочиш ва
ғоясизликка қарши ҳужум қилиш, демакдир!

— Ким билади, Клара Ходжаевна, — дея мингиллади

Мелиев.

— Бу асар районимиз хотин-қизларига тегишли эмас! — деди Идеология. — Районимиз хотин-қизлари морально устойчивая!

— Районимизда...

— Район номидан гапирманг, ўртоқ раис! Сиз бор-йўғи раиссиз, ўзингизни билинг! Район номидан биз раҳбарлар гапирамиз!

— Ўзбекистон бўйича етти юз эллик уч хотин-қиз, район бўйича...

— Яна район, яна район! Районимиз хотин-қизлари морально устойчивая!

Идеология шаҳодат бармоқни пешонаси нуқиди. Идеология сўзни қалин-қалин айтди:

— Хуллас, Дехқонкулова... манавиндай!

Идеология аёл одам. Эркак бўлса — ўзим билар эдим!

Шундай бўлса-да — айтгичимни айтдим.

— Катта, — дедим. — Эси борми-йўқми, ишқилиб, кўз очиб дунё кўргандан буён далада ҳалол меҳнат қилди. Этак-этак фарзанд кўрди. Эси бордир-да.

Идеология гапимни корламади.

— Эси бўлса... ўзига ўзи ўт қўядими? — деди. — Шундай бахт-саодатли замонда-я?

— Катта...

— Шундай хур замонда-я? Тўқликка шўхлик бу!

— Катта...

— Тўқликка шўхлик бу! Хотин-қизлар эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлса! Эркаклар билан тенгма-тенг меҳнат қилса! Билмайман, хотин-қизларга нима етишмаяпти!

— Катта...

— Капиталистик жамиятдагина одамлар ўз жонига ўзи қасд қилади! Бу бизнинг жамиятимиз учун иллат! Мафкурамиз учун ёт!

— Катта, у бечора ажал билан олишиб ётибди. Ҳали, одам бўладими-йўқми, билмайман. Шундай экан, нима қиласиз, бир бечорани ёмонотлиқ қилиб...

Идеология гапимни корламади.

— Эси бўлса... ўзига ўзи ўт қўядими? — дея тўти бўлди.

— Эси бордирки, ўзига ўзи ўт қўйибди! Эси йўқ одам ўз жонига ўзи қасд қиладими? Қилмайди, катта, қилмайди! Боиси — шунга ақли етмайди!

— Ия, ўртоқ Мелиев, бу қандай фалсафа бўлди?

— Гапни у жигитдан сўраманг, мендан сўранг, катта! Гапни мен гапирдим! Мен фалсафа айтмадим. Мен жигити гап айтдим, жигити! Чин-да, эси кам одамни дунё билан нима иши бор? Эси кам одамни ўз жони билан ўзини нима иши бор? Эси кам одам оғзини очиб юра беради-да, дунё ўзи шундай бўлар экан, деб!

— Хуллас, Дехқонкулова... шизофреничка! Гап тамом!

— Ким-ким? — дедим.

— Шизофреничка! Ўртоқ Мелиев, шизофреничка дехқончасига қандай бўлади?

— Псих!

— Йўқ, далачаси-далачаси?

— Телба!..

Тан-жоним қизиди. Қўлларим қалт-қалт этди. Лабларим пир-пир учди.

Жоним ҳалқумимга келди!

Бисотимда бор ёмон сўзларим билан катталарни тутиб сўкайин, дедим.

— Кет, баринг кет! — дея бақирдим.

Катталар қотиб қолди. Катталар бир-бирига қаради.

— Ия! — деди Идеология. — Эрида ҳам борми дейман, ўртоқ Мелиев?

— Ҳа, менда-да бор! Аёлимиз билан лойимиз бир ердан олинган! Бўлдими? Кўнглинг жойига тушдими? Энди, кет!

— Мени сенсираманг, ўртоқ бригадир, мени сенсираманг!
— Кетмайсанми, кетмайсанми?
Теварагим алангладим — бирон нима изладим. Қўлимга маккажўхори пояси илашди.
Катталар жойидан туриб кетди.
Раисимиз қўлимдаги маккапояга ёпишди.
— Дехқонқул ака, ай, Дехқонқул ака! — деди. — Тентак бўлманг!
— Шулардай катта бўлгандан кўра, тентак бўлганим яхши!
— Дехқонқул ака, эсингизни йиғинг!
— Ушламанг қўлимни, ушламанг дейман!..
Раисимиз қўлларимни кетимга қайирди. Мени ўтиргичга босиб турди.
Катталар кетига қарай-қарай ичкари кириб кетди.
Раисимиз шундан кейингина мени қўйберди. Қўлимдан маккапояни тортиб олди. Холисга отиб юборди.
Раисимиз-да катталар кетидан ичкарилади.

19

Мен пешонамни тиззам қўйдим. Энтикиб нафас олдим.
Қаҳримдан қайтдим. Ҳовуримдан тушдим.

20

Ичкаридан катта дўхтир ташқарилаб келди.
Мен бир вақтлар яхшилик кўрдим — шу одамдан кўрдим.
Яхши гап эшитдим — шу одамдан эшитдим.
Шу боис — лик этиб жойимдан турдим. Қўлларимни ковуштириб турдим.
Катта дўхтир елкамга кафт қўйди. Мени жойимга ўтирғизди.
Ўзи-да — қабатим ўтирди. Қўлини қўлим қўйди.
Дўхтир — дўхтирдай дилтанг-дилтанг бўлиб ўтирди
Ўтирди-ўтирди — қайғудош ҳамроз бўлди:
— Дехқонқул, — деди. — Тағин, мендан ўпка-гинадор бўлма.

Мен бир фақир дўхтирман. Энди... касалингни олиб кетадиган бўлдинг.

— Аёлимизими? Қаёққа олиб кетаман?

— Билмасам, қаёққа олиб кетасан.

— Ё, тузалиб қолдими?

— Қаёқда тузалади, энди келди-ю...

— Унда, қаёққа олиб бораман?

— Ўзинг биласан. Биз биринчи ёрдамни кўрсатиб бўлдик.

Энди, касални даволаш керак. Биз даволай олмаймиз. Бизнинг касалхонамиз куйганларни даволамайди.

— Куйганларни қаерда даволайди?

— Куйганлар учун алоҳида касалхоналар бор. Тошкентда бор. Москвада бор, яқин йўл десанг, Душанбадаям бор. Касалингни олиб кет, биз бошқа сақлаб туrolмаймиз. Фақат, тезроқ олиб кет, бўлмаса, кеч бўлади...

— Эб-е, у нима деганингиз? Қаёққа олиб кетаман? Қандай олиб кетаман?

— Билмадим, Дехқонқул, билмадим.

— Буёғи ура-ура пахта вақти бўлса. Пахта нима бўлади? Ўзи, бу кимдан чиққан аҳмоқлик?

— Уёғини катталардан сўрайсан. Мен бир дўхтирман.

— Қани ўша... катталар?

Забт билан ичкари жўнадим.

Катта дўхтир кўрқиб қолди. Кўзлари катта-катта бўлди.

Белимдан кўшқўллаб қучоқлаб олди.

— Ҳай, Дехқонқул, ҳай! — деди. — Эсингни йиғ! Барака топ, ўтир!

Катта дўхтир мени жойимга қайтариб ўтирғизди. Ҳарсиллаб-ҳарсиллаб нафас олди.

— Ёмон экансан, Дехқонқул, ёмон экансан,— деди.

— Ўзингиз айтдингиз-ку, катталардан сўрайсан, деб!

— Айтдим-қўйдим-да! Катталарни олдида нима қиласан?..

— Каллапойча қиламан!

Катта дўхтир сесканиб тушди.

— Нима қиласан? — деди.

— Катталарни каллапойча қиламан! Этини бирёқлик қиламан, суягини бирёқлик қиламан!..

Дўхтир кўзлари катта-катта бўлди. Қорачиғи камайди — оқи кўпайди!

— Ўйлаб гапираяпсанми, ука? — деди. — Эсингни йиғ, ука, эсингни йиғ!

— Эсимни йиғсам-йиғмасам!..

— Камбағал катталарда нима айб? Дунёда туядан катта филлар бор.

— Бўлмаса, нимага бундай қилади? Ўзига ўт қўйгич бизни аёлимиз бўлса — катталарга нима?

— Сен сиёсатни тушунмайсан, Дехқонкул, сиёсатни тушунмайсан. Қандай даврда яшаяпмиз — билмайсан...

— Худо берган даврда яшаяпмиз-да, қандай даврда яшардик!

— Ана, айтдим-ку, Дехқонкул. Ўз отинг ўзинг билан деҳқонсан, деҳқон. Сен шундай дейсан. Катталар эса ундай демайди. Ўз жонига қасд қилиш — исён! Ўз жонига қасд қилиш — даврдан норозилик! Ана, катталар нима дейди!

— Бир бегуноҳ бечорани псих, деди, индамадим. Тентак, деди, индамадим. Энди, касалхонадан чиқариб юбораман, деяптими?!

— Ҳа-да, чиқариб юбор, деяпти-да? Шизофреничка, деб диагноз қўйиб чиқариб юбор, деяпти-да? Мен айтдим, инсоф қилинглар, ахир, дедим. Мен бу аёлни гўдаклигидан биламан, дедим.

— Ўзига ўт қўйгич аёлимиз бўлса, катталар нимадан кўрқади?

— Катталарга амал керак, Дехқонкул! Сенинг аёлинг керак эмас! Катталарга мансаб керак! Сенинг аёлинг катталарни

газагига дори эмас! Аёллар ўз жонига қасд қилаберса,
катталарни тинч қўймайди! Ишдан олади, партиядан ўчиради!
Сенинг аёлингни деб, катталар мансабидан айриладими?
Айрилмайди, ўлсаям айрилмайди. Йўлини қилади... Тентакка
чиқар, деб буюради. Касалхонага қабул қилма, деб буюради.
Бажармайин, мени ишдан ҳайдайди, партиядан ўчиради.
Катталар дастидан кун кўролмайман. Мен нима, мен бир
дўхтир-да. Чин, қасам ичиб эдим. Лекин туманга катталар
хўжайин. Катталар гапи билан иш қилсам... аёлинг-ку, аёлинг...
бола-бақраларинг ҳам руҳий касалга чиқиб кетади. Онасида бор
эди, дейди. Аждоддан авлодга ўтади, дейди. Шизофрения деган
тамға ёмон тамға, Дехқонкул. Шунинг учун, кел, сенга бир
акалик қилайин. Бир йўли бор. Бундай қиламиз: аёлинг ўзига ўт
қўйганини фалокатга йўямиз. Айтайлик, аёлинг газни ёқмоқчи
бўлади. Газ бирдан лоп этиб, аёлингни енгига ёпишади.

— Газ? Бизда газ нима қилади?

— Газимиз бор, ана, Обишир қишлоғи адоғидан қувурда ўтиб
ётибди.

— Қувурда ўтиб ётса, қайси бир мамлакатга ўтиб кетаяпти-
да.

— Ишқилиб, газинг борми, бор-да. Шу газ бизникида. Қайси
бир мамлакатга кетса-да, ишқилиб, бизнинг газимиз-да. Ҳеч
бўлмаса, баллон газинг бордир?

— Ўтин бор, таппи бор.

— Хўп, уёғини қўя бер. Газинг бор, деб фараз қиламиз.
Кейин... аёл киши эмасми, енгини ўчириш ўрнига, қўрқиб
қолади. Эсини йиғиб олгунича ўт ёқасига қараб ўрлайди. Дод
деб бақиради. Додини ҳеч ким эшитмайди. Сабаби, ҳамма
далада бўлади-да... Бўлди, шу билан катталар тинчийди-қолади.
Катталар тинч — олам тинч!

— Майли, нима десангиз майли. Менга аёлимизни тузатиб
берсангиз бўлди.

— Мана, мен борман!—дея кўкрак урди дўхтир.— Ўзим даволайман! Аёлинг бор-йўғи олтмиш фоиз ку-йибди, олтмиш фоизгина! Яхши бўп кетади!

Болаларим кўз ўнгимга келди. Кўнглим бузилди.

— Ишқилиб, болаларимни пешонасига яхши бўп кетса бўлди...— дедим.

Мен кафтларимга йиғладим.

Дардларим кафтларимдан селоба-селоба бўлиб оқди.

— Отдай бўлиб кетади! — деди дўхтир.— Олтмиш фоиз куйик ундай қалтис эмас...

Дўхтир елкам қоқа-қоқа кетди. Мен ўнгирларимга йиғладим.

21

Аёлимиз... одам бўлмади....

22

Субҳи содиқда аёлимиз бошига бордим.

Мозор пойида тизза бўлдим.

Мозорни охиста-охиста туртдим — аёлимизни уйғотдим...

— Ай, мен келдим? — дедим.

Бир сиким мозор олдим — аёлимиз сочларини ушладим...

— Ай, сенга айтаман? — дедим. Томоғим тўлиб-тўлиб келди...

23

Уй бурчида турмиш бешикбеллик кўзимга ёмон-ёмон кўринди.

Мен энди бешикни нима қилайин? Мен энди бешикка ўзимни белаинми?

Мен бешик қараб турдим-турдим.

Шунда бешик... шунда бешик аёлимиз тобути бўлиб кўринди!

Ичида... аёлимиз ётмишдай бўлди! Баданлари олтмиш фоиз куйиб-куйиб ётмишдай бўлди!

Аёлимиз пичир-пичир мени йўқламишдай бўлди!
— Ҳа, нима дейсан? — дедим.
Бешиқдан жавоб бўлмади.
— Айт, айтгичингни? — дедим.
Бешиқ — тобут деса тобут дегудай сукут этди.
Мен оҳиста-оҳиста бешиқ олдилаб бордим. Энкайиб
қўлларимни тиззаларим тирадим. Ўнг қулоғимни бешиқ тутдим.
Бешиқдан овоз бўлмади.
Бешиқёпғич бурчидан оҳиста ушладим. Хиёл-хиёл кўтардим.
Бешиқ ичи мўраладим.
Бешиқда жон зоти бўлмади.
Бешиқ кўзимга ёмондан-ёмон кўринди.
Бешиқни кўрмайин-да, куймайин-да дедим.
Бешиқни даст кўтариб ташқариладим.
Нарвондан бешиқ қўлтиқлаб томладим. Бешиқни ғўзапоя
уюми усти ташладим.
Бешиқ ғўзапоя ботиб-ғўзапоя ботиб қолди.
Шунда, бешиқёпғич шамолда ҳилп-ҳилп этди. Ҳилп-ҳилп эта-
эта бешиқ кетилаб учиб тушди.
Бешиқёпғич бир учи бешиққушда илашиб-бешиқ қушда
илашиб қолди.
Бовужуд, бешиққуш борлик бўлди — бешиқёпғич ер учиб
тушарман-ер учиб тушарман бўлди.
Мен бешиқдан ковузни олдим. Оқўрагични олдим. Тагпўшни
олдим.
Сумакни олдим. Тувакни олдим.
Барини бешиқёпғич солдим.
Шунда, димоғим гуп-гуп шиптир иси туйди.
Мен бешиқтебратгичда осилиб турмиш кўзтумор билан
тўққизкўз мунчоқни узиб-узиб олдим.
Кўзтумор билан тўққизкўз мунчоқни-да бешиқёпғич солдим.
Бешиқёпғични ўраб-ўраб бешиқ жойладим.

Бешик кунда очилиб-очилиб қолди.

Шунда, бешикдаги сонсиз жимжималарга кўзим тушди.

Кўзларим кунда қамашди.

Бешик гуллари бўлса бордир, дея ўйладим.

Тикилиброқ-тикилиброқ қарадим.

Бешикдаги жимжималар бир арабий ҳуснихат бўлиб кўринди, бир жимжимадор гуллар бўлиб кўринди. Бешикда бундайчикин оҳангжамолар йўқ эди — қаердан бино бўлди?

Шу вақт онамиз ҳужрасидан ташқарилади. Кафтини пешонаси соябонлади. Кун қаради. Кун вақтини билмоқ бўлди.

Шунда, мени кўрди.

— Бешикни нимага томга олиб чиқдинг, ерчилим бўлгур? — деди.

Мен миқ этмадим.

Онамиз кафтини пешонаси соябонлаб қарашини қўймади.

Мен айтмасам бўлмади:

— Энди бешик нима керак... — дедим.

— Нимага бешик керак эмас?

— Энди... бўлди, — дедим.— Бешик бўлди...

— Шу гапингга номаъқулни нонини ебсан! Олиб туш пастга!

— Энди... бешикни ким тебратади?

— Болаларимни майда энаси кетган бўлса, мана, катта энаси бор! Мана мен — момоси бор! Олиб туш— ўзим бешик тебратаман! Аллалаб-аллалаб бешик тебратаман!

— Майли, олиб тушаман, бора беринг, олиб тушаман.

Мен бешиктебратгичдаги жимжималар тикилдим.

Жимжималар нима билан битилмиш бўлди, дедим.

Шаҳодат бармоғим учини ҳўллаб-ҳўллаб артиб кўрдим.

Бир жимжима кўкара-кўкара ёйилди.

Билдим — жимжималар кўкқалам билан битилмиш бўлди.

Қош-кўз бўягич кўкқалам бўлса бордир?

Аёлимиз бешикка бағир берди. Боласига кўкрак берди.
Боласи чўлп-чўлп эмди.

Аёлимиз боласи бошидан майдагина ойна олди, тўмтоққина қалам олди.

Ойнани бешик узра тутди. Лаби билан қалам учини хўллади.

Аёлимиз қошига қалам суртди. Бир у қошига суртди, бир бу қошига суртди.

Бешикдаги боласи миқ-миқ эмди.

Аёлимиз тураин деди — бешикдаги боласи кўкрагини қўйбермади. Аёлимиз бешик михланиб-бешик михланиб қолди. Аёлимиз пешонасини билаклари қўйди. Аёлимиз билаklarини бешиктебратгич қўйди.

Аёлимиз бешиктебратгич битди:

«Ў-ўй, ичим қуяпти, ичим ёнаяпти».

«Ичимда бир нима қимирлаяпти».

«Ў-ўй, бошим айланаяпти».

«Дунё кўзимга қирмиз-қирмиз бўлиб кўринаяпти».

«Қирмиз-қирмиз... думалок-думалок»...

«Ў-ўй, эртага даладан жавоб берса бўлмайди-ми?»

«Бошимни ювиб олсам деб эдим».

Аёлимиз иккиқат бўлди.

Бешикдаги боласи сутдан қолмайин иккиқат бўлди!

Аёлимиз ипакдаин майин бўлди. Аёлимиз ипакдаин сузык бўлди.

Кечалари бир ўнг ёғига ўнгарилди, бир чап ёғига ўнгарилди.

Аёлимиз кун санади. Аёлимиз тун санади. Санай-санай тонглар оқлади.

25

Кун ёнғандан-ёнди.

Дала кундан-да ёнди.

Кун калла қайнатди, кун товон куйдирди.

Аёлимиз даладан бош олиб кетайин, деди — кетолмади.

Бола азиз бўлди, ғўза боладан-да азиз бўлди!
Аёлимиз шийпон деворига елка бериб ўтирди. Юзларини осмон тутди. Кўзларини юмди. Оғзини каппа-каппа очди.
Мен елкасидан оҳиста туртдим.
«Ай, нима бўлди?» — дедим.
Аёлимиз кўзларини очди. Тиззаларини ёпди.
«Бошим айланаяпти, — деди. — Қоним кам».
«Унда, сув ич».
Аёлимиз далалар узра жимир-жимир этмиш ҳилга термулди.
«Қирмиз-қирмиз... Думалоқ-думалоқ»... — деди.
Мен қўлимда ўйнаб юрмиш ғўза гулини аёлимизга узатдим.
«Мана! — дедим. — Қирмиз-қирмиз.. думалоқ-думалоқ... гул!»
Аёлимиз қўлимни қайтариб ташлади.
«Бундайчикин эмас», — деди.
«Бўлмаса, қандайчикин? Шу гул яхши-да. Идора олдидаги атиргуллар бўлмайди! Ҳиди бўлган билан— маҳсулоти йўқ! Ғўзагул маҳсулдор гул — ҳосил беради!»
«Одамни кўп майна этмасин».
«Майна этаётганим йўқ.. Ойнаи жаҳон билан киноларда-да аёлига гул беради-ку?»
«Ойнаи жаҳон билан кинолардаги одамлар қорни тўқ одамлар. Гул қорни тўқларни эрмаги. Гулни еб бўлмайди»...
«Бўлмаса, қирмизи думалоғинг ниманг?»
Мен жўрттага шундай дедим.
Билдим — аёлимиз қирмизи олма, деди. Билдим — аёлимиз қирмизи олмага ерик бўлди!
Далада қирмизи олма нима қилади? Қирмизи олма Денов бозорида бўлади! Денов бозори эса қирқ чақиримча келади! Қачон бораман, қачон келаман?

Боиси — беллик текис ҳам энлик бўлди. «Ўй-ўй, Ҳолиқов иқтисодчи аёлини Тошкан олиб бориб келибди».

«Метро дегич автобусга минибди».

«Метро дегич автобус узун-узун эмиш».

«Ер остидан юрар эмиш».

«Ичи доим салқин эмиш».

Беллик пастламиш сайин битиклар қинғир-қийшиқ бўлиб борди.

«Ў-ўй, Темиров агрономни аёллари Самарқандга бориб келибди».

«Ҳай бир мадрасалар, ҳай бир мачитлар бор эмиш».

«Мадрасалар баланд-баланд эмиш, караб бўлмас эмиш».

«Қарайин, дегичларни рўмоли бошидан тушиб кетар эмиш».

«Рўмолим бошимдан тушиб кетсин дегичлар мадраса баландига қарасин эмиш».

«Темиров агрономни аёли қарайин деса, рўмоли бошидан тушиб кетибди».

«Рўмоли сувга учиб бориб тушибди».

«Шунда-да билмабди».

«Бир одам, ай хола, рўмолингиз сувга тушиб кетди, дебди».

«Шундагина бошида рўмоли йўқлигини билибди».

«Вой, дебди-да, бошини қўллари билан яширибди».

«Мениям рўмолим сувга тушиб кетса экан...»

«Мадраса пойида рўмолим бировгина... бировгина бошимдан учиб тушса экан»...

Тагтахтадаги битиклар майда-майда бўлди. Чумоли из-чумоли из бўлди.

«Ў-ўй, болаларни нафақасини йўқлаб келса бўлмайдими?»

«Қодир — 4 сўм туради. Ҳанифа — 6 сўм туради. Ҳалима — 7 сўм 50 тийин туради».

«Аёл бошим билан икки марта бордим».

«Бир сўрадим—пул йўқ деди, икки сўрадим — пул йўқ,

деди».

«Сўғин — бормадим ҳам, сўрамадим ҳам».

«Одамга бет ҳам керак-да».

«Бу киши бўлса, нафақани сен сўра — сен энасисан» дейди».

«Шу 4 сўмни сўрагани бетим чидамайди, дейди». «Эркак бўп туриб, бу кишини бети чидамаганда, аёл бошим билан мени бетим чидайдими?»

«Аёлга-да бет керак».

«Бу киши айтади — ўнинчи болага 12 сум 50 тийин нафақа беради, дейди».

«Бу киши айтади — ўнинчи боладан кейин бораман, дейди».

«Бу киши айтади — 12 сўм нафақа бер, дейишга тил боради дейди, бет чидайди, дейди».

«Мен ўнинчи болани қаердан оламан?».

«Бола беш ёш бўлса — шуниям бермайди, эмиш».

«Унда... бола беш ёшдан кейин нима ейди?»

Тагтахта адоғидаги беш-олтита битикни ўқиб бўлмади.

Аёлимиз адоқ битикларни битаётиб кўзи кетдимикин? Ё, кенжамиз аёлимиз кўкрагини ёмон-ёмон тортдимикин?..

Таг-тамал битикларни ўқиб бўлди:

«Дунёга келиб нима кўрдим?»

«Бешик кўрдим».

«Дунё кўриб нени кўрдим?»

«Ѓўза кўрдим, пахта кўрдим».

«Кун кўрдим — ғўза кўрдим».

«Тун кўрдим — бешик кўрдим».

«Бешик мазорим бўлди, дала мазористоним бўлди».

САККИЗИНЧИ БОБ

1

Ғўзаларим ост-остларидан очилди.

Ғўза нима учун ердан чикмиш бўғзи олдидан очилади?

Ғўза ер озиқ-қувватини ғўзаучлаб-ғўзаучлаб тортади. Ғўза ер қуввати кудратини куёшлаб-куёшлаб кўтаради.

Оқибат— ғўза ост-ост шохлари озиқсиз қолади. Ғўза ост-ост шохлари қувватсиз қолади.

Охир-оқибат — ғўза айнан ана шу ост-ост шохидан очилади. Майда-майда очилади. Ғозсиз-ғозсиз очилади.

2

Ғўзаларим уч-учларидан очилди.

Ғўзауч пахталар-да остшоҳ пахталардай бебарокат-бебарокат пахта бўлади.

Ғўзауч пахталар-да остшоҳ пахталардай бебарор-бебарор пахта бўлади.

Боиси — қоқбел кўсақлар уч-уч кўсақларга оз-оз ер озиқ қияди. Қоқбел кўсақлар уч-уч кўсақларга кам-кам ер қувват қияди.

3

Ғўзаларим қоқ белидан-қоқ белидан очилди.

Қоқбел кўсақ ерда бор озиқ-қувватни тортиб олади. Қоқбел кўсақ ерда бор куч-қурбни ўзида олиб қолади.

Шу боисдан қоқбел кўсақ пахтамысан-пахта бўлади!

Қоқбел кўсақ барорли-барорли пахта бўлади. Қоқбел кўсақ тарози босажак-тарози босажак пахта бўлади. Дехқон кунига-да ана шу қоқбел кўсақ ярайди!

Шу боисдан-да, қоқбел кўсақни дехқонкўсақ, дейдилар!

4

Ғўзабарг сариқ-сариқ бўлса, дори рисоладагидай барг

тўкмайди.

Ғўзабарг курук-курук бўлса, дори бинойидай барг тўкмайди.

Шу боис, миробдан сув сўрадим.

— Оқар сув тамом бўлди, — деди мироб. — Энди, сув омбордан сув бераман-да.

Сув омборда сув йиллаб кўллаб-кўллаб ётади. Йил мобайнида лойқа сув остилаб чўкиб-чўкиб қолади.

Сувни сув этгич ана шу лойқа бўлади.

Ана шу лойқасиз сув билан суғорилгич ғўза йигирма кун ҳаяллайди.

Ана шу лойқасиз сув билан суғорилгич ҳосил ўттиз-қирқ фоиз камаяди.

Ғўзаларим у даврдан ўтди — ғўзаларимга энди оти сув бўлса бўлди.

Мен далаларимни омборсув билан оқар-оқмас сувлаб олдим.

5

Дориланмиш ғўза тагин қайтиб кўсак тугмайди. Ёмондан-ёмон дори бор кўсақларни-да ковуриб-қовуриб ташлайди.

6

Мен кўсақларим мўл-кўл очилишини қарадим.

Ниҳоят — олтмиш фоиз кўсагим очилиб бўлди.

7

Тонг сахарда трактор кетига ўн тўртинчи тўртбурчак ускуна тақдим.

Ускунада иккита юм-юмалоқ идиш бўлди.

Мен ҳар идишга юз эллик кило-юз эллик килодан уч юз кило дори солдим.

Дорилашдан олдин сут ичиб олишим қарз ҳам фарз бўлди.

Молимиз илла бир кади сут беради — шуни-да мен ичиб олсам, болалар нимани ичади?

Мен сут ўрнида яхдай сув ичиб олдим.
Коржома кийдим. Кўзойнак такдим. Оғиз-бурнимга
заҳарниқоб такдим. Қўлқоп кийдим.
Трактор кабинасини маҳкамлаб-маҳкамлаб ёпдим.
Тракторни биринчи тезликда ҳайдадим.
Мен саҳармардонда далаларимга заҳар бердим.
Мен тонглай-тонглай далаларимни заҳарладим.
Пуркагич насосларни ўнглаб-ўнглаб дала заҳарладим.
Пуркагичлар бирваракай йигирма-йигирма тўрт эгатга сариқ-
сарик заҳар пуркади,
Цилиндрни олтинчи рақамга қўйиб-қўйиб дала заҳарладим.
Насос босимини ошириб-ошириб дала заҳарладим.
Мен бир гектар даламга тўрт кило қўлансадан-қўланса заҳар
бердим. Аччиқдан-аччиқ заҳар бердим.

8

Тонг тўркади.
Боботоғ узра кун шафақланди. Тонг-тонг шудринглар ол-ол
шафақларда кетди. Мен дала заҳарлашдан тийила қолдим —
бешудринг барг заҳарни тан олмайди!

9

Кун олис бошим айланди.
Кун олис кўзим ёшланди.
Кун олис ичак-қорним томоғимда бўлди.
Ғарра-ғарра қусишдан армоним қолмади.

10

Салқинтоб-салқинтоб оқшом кўнди.
Мен тағин дала заҳарладим.
Ғўзаларим туси ўчди.
Ғўзаларим сап-сарик бўлди.
Ғўзаларим энтикди.

Ғўзаларим хансиради.

11

Бутифос барг қовжиратиб-барг қовжиратиб ташлади.

Бутифос барг ковуриб-барг ковуриб ташлади.

Бутифос чала-чала барг тўкиб бошлади.

Бутифосда бор-йўғи битта хосият бўлди—бутифос хом кўсакка зиён бермади.

Хом кўсак бодраб-бодраб очила берди.

12

Захар-заққум бутифосдан ўзга дори қуриб қолиб эдими?

Бутифосдан ўзга-да барг тўкажак дорилар мўл-кўл бўлди.

Масалан, кальций цианимид дегич зиён-заҳматсиз дори бўлди. Магний хлорат дегич ҳид-бўйсиз дори бўлди.

Магний хлорат бутифосдан самарали-самарали барг тўкади. Магний хлорат бутифосдан авло-авло барг тўкади.

Аммо магний хлорат хом кўсакка зиён беради.

Магний хлорат зиён бермиш хом кўсак учлари қизил бўлиб қизил бўлмайди, сарик бўлиб сарик бўлмайди.

Гулоби-гулоби ранг бўлади!

Гулоби ранглари бошидан қолсин — тўрт мисқол кўсак икки мисқол бўлиб қолади! Серфазилат тола бефазилат бўлиб қолади!

Магний хлорат бутифосдан арзон-да тушади.

Бир тонна магний хлорат икки юз тўқсон сўм туради.

Бир тонна бутифос икки минг эллик сўм туради!

Унда, катталар нима учун захар-заққум бутифос сеп, дейди?

Бутифос хом кўсакни омонлайди, магний хлорат хом кўсакни заволлайди!

Ё, эл-юрт, ё, кириш!

Катталар бот-бот кўсак очилишни ўйлади.

Катталар қайта-қайта пахта терилишни ўйлади.

Катталар қишгачайин пахта терилишни ўйлади!

Ё, эл-юрт, ё кирим!
Катталар киримни танлади!

13

Одам тонг сахарда ароқ ичса нима бўлади?
Одам пиёниста бўлади.
Далаларим-да ана шу одам мисол пиёниста бўлиб қолди.
Одам толтушда тамаки чекса нима бўлади?
Одам банги бўлади.
Далаларим-да ана шу одам мисол банги бўлиб қолди.
Одам намозшомда наша чекса нима бўлади?
Одам нашаванд бўлади.
Далаларим-да ана шу одам мисол нашаванд бўлиб қолди.
Энди, ана шу оғулар барини бир одам танавул этса нима бўлади?
Одам пушти куйиб кул бўлади. Одам насл-насабсиз бўлади.
Далаларим-да ана шу одамдай бўлиб қолди!

14

Баданда жон бор — қилмиш-қидирмиш бор.
Қилмиш-қидирмиш бор—жиной модда бор.
Одам бирон иморатга зиён берса — фалон моддага биноан жавобгарликка тортилади. Одам бирон техникага зиён берса — фалон модда бўйича қаматилади. Одам бировни урса—фалон моддага биноан кесилади.
Нима учун одам ерни захар дорилайди — аммо жавобгарликка тортилмайди?
Нима учун одам ерни захарлаб хўрлайди—аммо жавобгарликка тортилмайди?
Дунёда кўп-кўп эмиш-эмиш эшитдим. Аммо ер захарлаб жавобгар бўлибди, дегич эмиш эшитмадим.
Ер қариди. Ер пушти куйиб захар-заққум бўлди. Ер кўкси куйиб кул бўлди — ер тақдир пешонасидан кўриб ёта берди.

Ер ўз дардини айтайин деди — ерда тил бўлмади.

15

Бозорни яхши кўраман!

Ноз-неъматлар товлана-товлана туради. Ширин-шакарлар боллана-боллана туради. Аччиқ-чучуклар бўйлана-бўйлана туради.

Ноз-неъматлардан кўзим тўяди. Ширин-шакарлардан кўнглим тўяди.

Бозорда еганим олдимда бўлади, емаганим кетимда бўлади!

Мен бозорда беҳишда юрмишдай-беҳишда юрмишдай бўламан.

Мен олмасам-да — нарх-навони сўраб-суриштираман. Мен емасам-да — қирмизи олмани кафтимда салмоқлаб-салмоқлаб кўраман. Искаб-искаб кўраман.

Қирмизи олмадан кафтларим роҳатланади. Қирмизи олмадан димоғларим хузурланади.

Мен дунёда борлигимдан шукурланаман!

16

Аммо бозорда бир айб бўлди.

Бозор айби... нарх-навоси ёмон бўлди! Ў-ў-ў, ёмон-ёмон бўлди!

Боботоғ пистаси ўн беш сўм бўлди. Вахшивор ёнғоғи тўққиз сўм бўлди. Дашнобод анори беш сўм бўлди.

Тошдан қиммат-тошдан қиммат нарх-наво бўлди!

Нима бўлса бўлди — баридан бир килодан олдим.

Икки дона анор бир кило келди.

Мен анор салмоқлаб-анор салмоқлаб ўйладим: дастурхонга иккитагина анор қўйса бўлмайди. Катта меҳмонлар нозиктаб бўлади. Ўл-е, бор-йўғи иккита анор қўйибди-е, дейди.

Шу боис, тагин бир кило анор олдим. Жами тўртта катта-катта анор бўлди.

Дастурхонда тўрт бурч бўлади. Ана шу тўрт бурчига биттадан тўртта анор қўяман.

Дастурхоним бинойидай-бинойидай дастурхон бўлади!

Мен анор пулини санадим. Ич-ичимдан қиринди ўтди.

Бармоқларим қалт-қалт этди.

Бир пул қарадим, бир анор қарадим — тўртовгина анор учун ўн сўм келмади.

Қўлларим қалт-қалтини билинтирмайин дея, анор пулини қўшқўллаб ушладим. Анорчига қўшқўллаб узатдим.

Аммо анорчи билди — мийиғида кулди.

— Дашнободи анор, пулингиз ўзингиз билан кетади, — деди.

— Яхши анорликка яхши анор...

Мен бир анор бир меҳнат кунига тушаяпти-да, дегим келди — деёлмадим. Анорчини олдида паст кетгим келмади.

— Дашнободи анорлиги учун олдим-да, — дедим.

Анорчи қўлини кўкси қўйди.

— Куллуқ, ош бўлсин! — деди.

Анорга мени оғзим тегармиди? Теккан билан анор ош бўлармиди?..

Шунда, қишлоқдошимиз Қаюм қоровул келиб қолди.

— Қани, Дехқонкул, бозорлабсан-да? — деди.

— Ҳа, тирикчилик.

Қаюм қоровул бир тўрхалта бозорлигимга сер солди. Хиёл кўз олайтди. Бир менга қаради, бир бозорлигимга қаради.

— Тинчликми, Дехқонкул? — деди.

— Тинчлик, осойишталик.

— Мабодо кайфинг йўқми?

— Умримда оғзимга олмаганман, Қаюм ака. Нима эди?

— Бозорлигингни кўриб айтаман-да. Кайфи йўқ одам ҳам шундай бозорлик қиладими?

— Дастурхонни ободи-да, Қаюм ака.

— Дастурхон ободи учун ол, эви билан ол-да. Бундайин

бозорлик учун мендайин деҳқон бир ой терлайди!

Ўзимдайин деҳқон-да шу, Қаюм ака, ўзимиздайин деҳқон-да шу.

— Манави пистами? Ўн беш сўм-а? Ё, пирим-е, ё, пирим-е! Нарх-навони Худо урмади — мен қутулмадим! Ҳали шу яқинда писта чакқанимни эслай олмайман. Шу қишдаги бир тўйда беш-олтита чақиб эдимми, билмайман.

— Сиз шу қишда чақибсиз экан, мен қачон писта чакқанимниям билмайман. Энди, меҳмон атойи худо, Қаюм ака. Ўзбакчилик — ўзбакчилик.

— Ўлма! Шу гапдан қолма, Деҳқонкул, кам бўлмайсан!

— Шу теваракни меҳмони бўлса гўрга эди. Масковдан меҳмон келаяпти, Масковдан. Бари нозик меҳмон. Раисимиз айтди.

— Меҳмон келган уйдан барака аримайди, Деҳқонкул, барака аримайди. Меҳмон ризқи ўзидан олдин келади, дейди. Масковчи меҳмон бўлса, унда, бундай қил: бозорга хурмо кирибди. Ҳай, анави ерда сотаяпти, ҳайла!

— Қани-қани?

— Ҳайла-ҳайла, қозоншляпа савдолашаяпти. Ана шу хурмодан бир-икки кило ол. Масков ёқларда хурмо ўсмайди. Меҳмон ош деб келмайди. Меҳмон меҳмон-да— ҳавасаки ейди-да.

Қаюм қоровул айтмиш қатор-қатор хурмолар олдилаб бордим.

— Хурмо қанчадан бўлди? — дедим.

— Уч сўмдан, — деди.

Хурмоларни ушлаб-ушлаб кўрдим.

— Хурмо қаерники? — дедим.

— Субтропикники, — деди.

— Суптропикникидан бир кило тортинг қани.

Субтропик боғ шундай олдимизда. Даламиздан йигирма

чақирим келади.

Бозор дарвоза олдидан икки чўнтак майдаписта олдим.

17

Тўлиб-тошиб уй келдим.

Бозорлигимни ошхона қўйдим.

Болалар бозорлик ёпирилди. Болалар бозорлик гирдини олди.

— Олма, ота, олма!

— Ота, анор беринг!

— Узум беринг, узум!

Бирови олмага қўл узатди. Бирови анорга қўл узатди. Бирови узумга қўл узатди.

Болаларни қўлини уриб-уриб ташладим.

— Торт қўлингни, торт! — дедим.

Болалар кетига қўл бекитди. Болалар қўлтиғига қўл тикди.

Болалар оғзига қўл солди.

Болалар мўлт-мўлт қаради. Болалар илтижо-илтижо қаради.

Мен бошим билан бозорликка имо бердим.

— Буларни еб бўлмайди, қ-ҳа! — дедим. — Ҳа, қ-ҳа, қ-ҳа!

Мен афт буриштирдим. Мен бош сарак-сарак этдим.

— Ични оғритади, қ-ҳа! Ични кеткизади, қ-ҳа! — дедим. —

Қара, пуф-е, сассиқ узум экан, пуф-е!

— Менга нима олиб келдингиз, ота?

— Сенгами, сенга бир нима олиб келдим! Қани, қўлингни бер. Ана, кўрдингми?

Бир-иккита майдаписта чақиб кўрсатдим.

— Ана шундай чақ! — дедим. — Қирсиллатиб-қирсиллатиб чақ, тишинг бақувват бўлади! Қани, баринг қўлингни тут!

Болаларга майдаписта бўлиб бердим.

— Ана энди, бориб ўйнанглар! — дедим. — Боринглар!

Болалар тарқалди.

Фақат Қулмат ўғлимиз қолди.

Камбағалга кет, деёлмадим — кўнглим бормади.

Камбағал Қулмат — дардманд!

Дүхтир кўриб, витамин етишмайди, деди. Бир даста дори битиб берди.

Денов дорихонасидагилар битикларни кўрди-кўрди— биттасиям йўқ, лекин бўп туради, тез-тез хабар олиб туринг, деди.

Мен айтдим: витамин ғўза эдимидики — тез-тез хабар олиб тураман, дедим.

Тағин қайтиб бормадим.

Дардманд Қулматимиз ингиллади:

— Ота, помидор беринг! — деди.

Мен хайронландим—тўрхалтада помидор йўқ бўлди.

— Помидор? Қани помидор? — дедим.

Қулматимиз қўли билан хурмони кўрсатди.

Э, тавба-е, ўғлимиз хурмони танимади!

Э, тавбангдан-е, ўғлимиз хурмони таниёлмади!

Мен палағдарок бир хурмо олиб бердим.

— Ма, бу помидор эмас, — дедим. — Бу хурмо, ха, хурмо!

Деразадан Денов тарафни кўрсатдим.

— Ҳай, анави қуюқ дарахтзор бор-ку, ана шу субтропик боғ,
— дедим. — Субтропик боғда хурмо ўсади, бизни далада ғўза ўсади!

Ошхона занжирлаб ташқариладим.

Оғилхона айланиб қарадим.

Ўзи, бисотимда учовгина қўйим бўлди. Иккови совлиқ бўлди.
Бирови сўйиб сотиш учун боқилиб ётмиш қўй бўлди.

Ана шу қўй масковчиларга насиб этажак бўлди.

Мен масковчи меҳмонларга сўйилажак қўйимни қарадим.

Думбасини чангаллаб-чангаллаб қарадим.

Қўйим ориқ бўлди, сўйишга арзигич гўшт қилмагич бўлди.

Оғилхона олдида кафтимни пешонам соябонлаб кун қарадим.
Шунда, ошхона деразасидан бир нима лип этиб тушди.
Ё, қоғоз, ё, латта учиб тушди, дея ўйладим.
Лип этиб тушмиш нима чопиб кетди.
Мушук бўлса керак-ов дея, тикилиб-тикилиб қарадим: Нодир
ўғлимиз пириллаб чопиб бораяпти.
Билдим — ошхонадан бир нима олиб қочди.
— Ў-ў-ў, қайт! — дея бақирдим.
Нодир ўғлимиз қайтмади. Қуюндай-қуюндай чопди.
Мен изидан қувиб кетдим.
Бола бола-да — дарров ҳолдан тойиб қолди.
Мен етиб олиб елкасидан ушладим.
Ўғлимиз елкасини силкиб олиб чопаман дея, бети билан
йиқилиб тушди. Тупроқда юзтубан ётиб олди.
Ўғлимиз бир нимани бағрига босиб йиғлади. Оёқларини
типирчилатиб йиғлади. Ер тепиниб йиғлади.
Тупроқ чангиб-чангиб қолди.
Ўғлимиз йиғлай-йиғлай — охири ҳолдан тойди. Ўпкасини
босолмай ҳиқ-ҳиқ нафас олди.
Ўғлимиз қалт-қалт этди. Елкалари пир-пир учди. Боши сарак-
сарак бўлди.
Бола кўрқди!
Кўзини оҳиста очди.
— Тур, уйга юр, — дедим.
Ўғлимиз ингиллади. Кўзини тагин юмди. Юзини ер кўйди.
Ўғлимизни бир ёнига ағдардим. Нима экан дея, бағрига
қарадим.
Ўғлимизни бағрида икки дона хурмо бўлди.
Ўғлимиз хурмоларни тагин-да бағир босди. Ер тепиб-ер
тепиб йиғлади.
— Бермайман, йўк, бермайман! — деди.
Ўғлимизни даст кўтариб қўлтиқлаб олдим.

Ўғлимиз қўлтиғимда тепкилаб йиғлади. Билакларимни тишлаб йиғлади.

Ёш болани тиши ёмон-да — билакларим ачишиб оғриди.

Бир амаллаб ичкари олиб кирдим. Оғзига тарс эткизиб бир урдим.

Жони ёмон-ёмон оғриди шекилли — оғзини ушлаб-ушлаб йиғлади.

Ана шунда хурмолар ер тушди. Хурмолар юмалаб-юмалаб жўнади.

Мен хурмоларни ушлаб-ушлаб келдим.

Ҳамсоя-қўлларникидан онамиз келди. Оғзини ушлаб ётмиш ўғлимизни ердан кўтариб олди.

Шунда, ўғлимизни оғиз-бурнида қип-қизил қон кўрдим.

Онамиз ўғлимизни ер энкайтирди. Кафти билан оғиз-бурнини артди.

— Ҳа, қўлинг синсин-а, шугина норасидани урган қўлгинанг синсин-а! — деди.

Онамиз теварак аланглади. Тандир олдида ётмиш темир косовни олиб отди.

Мен энкайиб қолдим — косов устимдан ўтиб кетди.

Онамиз ердан бир сиқим тупроқ олди. Ўғлимизни оғзи бурнини артди. Дока рўмоли учидан йиртиш олди. Йиртишни юмалоқлаб ўғлимизни бурнига тикди.

— Бола сенга нима қилди-а, норасида бола сенга нима қилди-а? — деди.

Меи қўлимдаги хурмоларни кўрсатдим.

— Манавини қаранг, шуни олиб қочди! — дедим.

— Шугина учун норасида болани оғзи бурнини қон қиласанми, ерпарчин бўлгур?

— Ўйнаб қўяй шугинадан, шугинани килоси уч сўм туради!

— Шу икковгина хурмога-я? Ҳа, қирчинингдан қийилгин, қирчингинангдан қийилгин!

— Икковгина бўлган билан салкам бир кило келади!

— Бир кило келса нима бўпти? Ҳа, хурмоларинг бошингдан қолсин, бошгинангдан қолсин!

— Эртага меҳмон келса, олдига нима қўяман? Бировини буниси еса, бировини униси еса, меҳмонлар нимани ейди?

— Нима, меҳмонлардан хурмо қарзинг борми, ерчилим бўлгур?

— Қарзим йўқ, эна, қарзим йўқ. Лекин меҳмон атойти Худо-да. Меҳмон отадан улуғ-да. Меҳмонлар олдига ким деган одам бўламан?

— Унда, мўлроқ ол эди...

— Хурмони пулга беради. Энам айтди деган билан бермайди.

— Бола бола-да, кўнгли кетади...

— Катта меҳмонлар инсофли бўлади, эна. Назари тўқ одамлар бўлади. Барини еб қўймайди! Дастурхонда қолдиради! Меҳмонлардан қолса — болалар ейди-да!

Гапим маъқул бўлди шекилли — онамиз ўғлимизни ичкари етаклаб кетди.

Мен хурмоларни енгим билан артиб-артиб олдим. Жойига олиб бориб қўйдим.

Жовуз доналарига қараб ўтириб-ўтириб, оғзимни суви қочди! Беихтиёр қўл узатдим.

Узумдан беш-олти дона олсам — узумбош лош-лош бўлиб қолади. Узумбош чумчуқ чўқилад ташламишдай-чумчуқ чўқилад ташламишдай бўлиб қолади.

Оқибат — меҳмонлар олдига қўяр ҳоли қолмайди.

Мен узумдан қўл тортдим.

Ошхонани ташқаридан қулфладим.

Очиқ деразадан ичкари мўраладим.

Ўғлимиз уйқуда бўлди. Бурунлари тикиғлик оппоқ доқа қипқизил бўлди.

Ўғлимиз оғзини каппа-каппа очиб энтикди. Бир чапи

ўнгарилди, бир ўнги ўнгарилди. Кўрпасини тепкилаб-тепкилаб туширди.

— Хурмо, ота, хурмо!.. — дея уйкусиради.

19

— Шу... меҳмонлар неча киши ўзи, раис бова? — дедим.

— Ҳозир санаймиз-да. Битта режиссёр, иккита оператор, битта комментатор. Жами бир машина. Аммо одатимизни биласиз: юқоридан бир машина катта келса, пастдан икки машина катта ҳамроҳ бўлиб келади.

— Ўйнаб кўяй, меҳмондан, ўйнаб кўяй. Масаласи осон экан. Шу... бозордан кўй гўшт олсам бўлмайдами, раис бова?

— Ажаб одамсиз-да, Дехқонқул ака. Киночилар бизни олдимизга очидан ўлиб келаётгани йўқ. Меҳмон ош деб келмайди. Кўй обрўй-да. Кимсан — катта бир хўжаликни машғал бригадири! Семизликни кўй кўтаради, Дехқонқул ака.

— Чин — кўй кўтаради. Чин — мен кўтараман.

— Сиз ҳам семизликни кўтаринг-да.

— Кўтараман, раис бова, кўтараман. Семизликни — кўй кўтаради. Семизликни — мен кўтараман.

— Ҳа, бали! Кўй нима деган гап?

— Чин, кўй кўй-да. Шу, болаларни қишга уст-боши йўқ эди, раис бова. Борлари-да йиртиқ-ямоқ эди. Шу кўйни боқиб-боқиб, болаларга уст-бош олиб берсам деб эдим. Кўйда ҳали сўйгулик хол йўқ.

— Майли, майли! Кўй сўйилди оти бор, кўй сўйилди! Болаларга уст-бошни эса... давлат пахта терим учун мана-мана пул бераман, деяпти. Ана шундан олиб берасиз.

— Майли, раис бова, майли. Кўй бўлса кўй-да.

— Ҳа, яшанг! Ким айтади сизни ўзбак деб? Ўзбак ўзи емайди, ўзи ичмайди — бор топганини меҳмони олдиға кўяди!

— Майли, кўй бўлса кўй-да, майли.

— Авлод-аждодлар... урф-одатлар... ўзбакчилик... дегандай.

Ўзбакни қониқиб меҳмон кутгани — подшо бўлгани!

— Хўп, раис бова, хўп.

— Кино бўласиз, кино! Тарихда қоласиз, тарихда!

— Тавба қилдим, раис бова, тавба қилдим.

— Ўзбакни қониқиб меҳмон кутгани — подшо бўлгани! Бир подшо бўлинг, Дехқонкул ака!

— Шундай бўлайин, раис бова, шундай бўлайин!

20

Норбой чавандоз отини олиб келди. Ҳовлимиз юзаси арқонлаб кетди.

Чори магазин мудир «Волга» машинасини олиб келди. Бўсағамиз кўйиб кетди.

Онамиз сув сеп аховли супурди.

— Энди... болаларни уст-бошини қайтасан? — деди.

— Давлат пахта терим учун ана-ана пул берарман эмиш. Шу пулни оламан-у, уст-бош учун Денов чопаман.

— Шу, каллапойча қилайин кўйни эртароқ пулла, дедим...

— Кўя беринг, эна, кўя беринг. Бу кунлар ўтади-кетади — кино бўлганимиз ёнимизга қолади!

Онамиз мол-ҳолни кўз кўринарли ер қантарди.

— Уямас-да-буямас — тақдир-пешона! — деди.

— Эб-е, тақдир-пешонамизга нима қилибди, эб-е? Мана, кино бўлиб тарихда қолаяпмиз! Бу кунлар ўтади-кетади — тарихда қолганимиз ёнимизга қолади!

— Қарғиш урган одамни пешонаси ана шундай бўлади.

— Энани қарғиши болага урмайди. Эна, энани қарғиши болага урмайди. Оғзингизни тўлдириб қарғай беринг — барибир қарғишингиз менга ўтмайди!

Онамиз товуклар кўз кўриниб донласин учун — сўри гирдилатиб дон сочди.

— Сени мен эмас — сени Худо қарғаган.

— Худо қарғаган? Эб-е, мен Худога нима ёмонлик қилдим-е?

Худо нима деб қарғаган-е?

— Худо, илойим, шу ўзбак дегични топгани азиз меҳмонига буюрсин, деб қарғаган!

21

Кун кўтарилди.

Дарвозамиз олдида узундан-узун автобус бел бўлди.

Автобусдан уч-тўртта бўзбола тушди.

Бўзболалар пахмоқсоч бўлди. Қора кўзойнакли бўлди.

Соқолдор бўлди.

Бўзболалар дарвозамиз олдида аппарат жойлаштирди.

Аппаратларини ҳовлимиз қаратди.

Остонада Идеология билан раисимиз қора берди.

Мен бор бисотимни кийиб пешвоз бордим. Онамиз Сталин замонида теримчилиги учун олган кўйлагини кийиб пешвоз келди.

Мен улар билан қўл бериб кўришдим. Кучоғимни катта очиб:

— Қани, марҳамат, хуш келибсизлар! — дедим.

Идеология билан раисимиз эгилиб-эгилиб кўришди.

Тантанавор-тантанавор кўришди.

Аппаратлар шир-шир сурат олиб турди.

Мен меҳмонларни эргаштирдим. Бутун ҳовли юзини кўз-кўз этдим.

Сўри олдида оёқ илдим. Кулимсидим. Қўлимни кўксим кўйдим. Меҳмонларга тавозе этдим.

Микрофон судраб юрмиш жингаласоч бўзбола ўртани олиб гап бошлади:

— Ўзбек хонадони! Бу сўзда олам-олам маъно бор! Ўзбек хонадони демак — «Волга» машина демакдир! Ўзбек хонадони демак — қорабайир от демакдир! Ўзбек хонадони демак — сурув-сурув қўй-қўзи демак, мол-бузоқ етти хазинанинг бири демакдир! Шундай эмасми, раис бобо?

— Ҳа, — деди раисимиз, — хўжалигимизда уч мингдан зиёд

хонадон бор! Ҳаммаси худди мана шу кўриб турганингиздай тўқ, фаровон хонадонлар! Хонадонларимизда етти хазинадан тортиб машинагача — ҳамма-ҳамма нарса муҳайё!

— Дехқонқул ака, мана, сиз шу хонадон соҳиби экансиз, ноўрин саволим учун афв этасиз: иш вақтида уйда нима қилиб ўтирибсиз?

— Соат эндигина саккиз ярим бўлди, — дедим. — Иш бошланишига ҳали ярим соат бор.

— Демак, ишларингиз тўққизда бошланар экан-да?

— Ҳа, ишимиз роппа-роса тўққизда бошланиб, роппа-роса олтида тамом бўлади.

— Демак, ҳозир...

— Ҳозир оила аъзоларимиз билан маданий ҳордиқ чиқариб ўтирибмиз.

— Далага бораверсак ҳам бўлар, боргуниimizча иш вақти ҳам бўлиб қолар?

— Иш вақтига ҳали ярим соатча бор-у, майли, бир марта эртароқ борсак борибмиз-да!

Аппаратлар дарвозадан чиққунимизга қадар сурат олди.

22

Машиналар далалаб келди.

Онамиз қалб амри билан пахтакорларга ёрдам бергич онахон бўлиб сурат тушар бўлди.

Режиссёр онамиз билан хўп ҳам кўп машқ олди.

Онамиз кўрак тергич онахон бўлиб йўл белида турди.

Жингаласоч чучуксўз-чучуксўз бўлди:

— Субҳидам!.. Оппоқ сочлари ўзига ярашган мунис онахон йўл бўйлаб келмоқда. Бўйнига этак боғлаб олган. Энгашиб, тупроқдан бир нималарни олади, пуф-пуфлаб, хас-чўплардан, чанг-ғуборлардан тозалайди. Сўнг, онахонларга хос бир меҳрибонлик ила этагига авайлабгина солади.

— Ассалому алайкум, онахон! Йўл бўлсин, онахон?

Мунис онахон она ердан, она тупроқдан бир дам бўлса-да, кўзларини узмади. Етмишни қоралаган, аммо чарчаш нималигини билмаган қадди-қоматини кўтарди. Енги ила юзларидаги ҳалол меҳнат терини артди. Меҳнат гаштидан теваракка завқ ила боқди. Мунис кўзлари порлади.

— «Оқ олтин» тераяпман!

Мунис онахон ғурур ва фахр ила шундай деди-да, яна йўлдаги трактор изларини титкилади, тупроқ қовлади.

— Онахон, исми шарифингиз, касб-корингиз?

Онахон камтарлик ила жавоб берди:

— Исми шарифим — Пахтаҳон! Пахтаой десангиз ҳам бўлади! Касб-корим — пахтакор!

— Пахтаҳон! Пахтакор! Мунис онахон бу гапи ила ўзини жисман ҳам, исман ҳам — пахтаман, демокчи! Нақадар доно ўхшатиш!

Пахтакор онахон жиддий бўлиб кўшиб кўйди:

— «Оқ олтин» нондек табаррукдир. Нон ушоғини ерда қолдирмаганимдек — бир тола «оқ олтин»ни ҳам ерда қолдирмайман!

23

Режиссёр ўнгён чўнтагимлаб «Правда» солди, чапён чўнтагимлаб «Совет Ўзбекистони» солди. Рўзнома номларини кўз кўринарли-кўз кўринарли этиб жойлади.

Режиссёр тап-тап елкам қоқди.

— Барра калла, барра калла!—деди.

Елкамдан гуп-гуп чанг ўрлади. Елкамдан оппоқ-оппоқ чанг ўрлади.

Режиссёр афт бурди, режиссёр кафт билан чанг қувди.

— Фу, фу!..— деди.

Режиссёр чанг қаердан ўрлади демишдай — бир ўнгимдан қаради, бир чапимдан қаради, бир ер қаради.

— Елкасидан чанг кўтарилди, елкасидан! — деди раисимиз

кула-кула.

— Елка? — анграйди режиссёр.

— Ҳа, елка! — деди раисимиз. — Ер нима — деҳқон елкаси нима?

Режиссёр тагин елкам қоқди.

— Барра калла, барра калла!—деди.

Режиссёр елкам қоқа-қоқа мени машина тараф жўнатди.

Мен йўл-йўлакай раисимиздан сўрадим:

— Раис бова, режиссёр нима деяпти?

— Баракалла деяпти, баракалла.

— Баракаллани шундай дейдими?

— Ҳа, энди... улар ВГИКда ўқиган-да, ВГИКда.

— Ўшанда шундай ўқитадими?

— Ҳа, энди... ВГИКни битирган-да, ВГИКни.

24

Мен дала бошида турмиш тўрт қаторли машинани эгат солдим. Режиссёрга қаратиб ҳайдадим. Аппаратлар мен тараф пешланди.

— Дўстлар! — дея пешвоз юрди Жингаласоч.— Келинг, аввало ўтмишга бир саёҳат қилайлик!

Жингаласоч шундай дея, бир оппоқ чаноқ узиб олди. Пешонаси узра кўз-кўз этди. Чаноқ тикилиб-чаноқ тикилиб ваъз айтди:

— Пахта! Пахта мальвовлар оиласига мансуб бўлиб, госсипиумлар ажодидандир! Госсипиум — лотинча сўз бўлиб, пахта берувчи дарахт демакдир! 1670 йилда подшо Алексей Михайловичнинг буйруғига биноан Москва шаҳрида ҳам пахта экилди. Уни сарой боғбони Аносов экиди. Москвада Измайлов маданият ва истироҳат боғи бор. Ана шу хушманзара ерда пахта даласи барпо бўлди. Измайлов даласи яхши ҳосил берди! Мамлакатимизнинг Одесса ва Херсон ўлкаларида ҳам Америка «сиайленд» пахтаси экилди. Ҳосилдор пахта бўлди. У ерликлар

пахтани бир териб олди. Уч кундан кейин... тагин очилиб турди!
Куз охирлагунича очилди! Охири — у ерлик маҳаллий халқ пахтадан кечишга қарор қилди. Бизга ҳосилини бир териб оладиган ўсимлик керак, дедилар. Ундай пахта эса йўқ эди! У ерликлар пахта машаққатига, пахта азобига... бардош беролмади! Аммо жафокаш ўзбек халқи, жафокаш ўзбек ери бардош берди! Ўзбек халқи, ўзбек тупроғи умрини пахтага бахшида этди. Қиш демади, ёз демади — пахта, деди. Тун демади, кун демади — пахта деди. Шундайми, Деҳқонкул ака?

Жингаласоч микрофонини чўзди. Мен машинадан микрофон энкайдим.

— Ҳа, шундай, — дедим. — Бизнинг «пахтаой» пичагина нозиктаб, бизнинг «оқ олтин» пичагина куйдирмажон!

— Кечирасиз, ҳол-аҳвол ҳам сўрамабмиз, бу... иш қалай?

— Муваффақиятли!

— Иш шароитларингиз қалай?

— Кулай!

— Бўш вақтларингизда қандай дам олмоқдасиз?

— Кўнгилдагидай!

— Қанақа дам олмоқдасиз?

— Маданий!

— Иш жараёнида ахён-ахёнда учраб турадиган қийинчиликларни қандай енгмоқдасиз?

— Мардонавор!

— Ҳали-ҳамон кўзга ташланиб турадиган камчилик-ларни қандай бартараф этмоқдасиз?

— Аёвсиз!

— Бу йилги режаларингиз қандай?

— Юксак!

— Доно партиямиз белгилаб берган йўл-йўриқларга қандай амал қилмоқдасиз?

— Оғишмай!

Режиссёр чапак чалиб юборди.

— Браво, браво! — деди. — Вот, советский дехқон!

25

Осмонда паға-паға оқ булут сузди.

Кун булут ортида қолди.

Далалар хира тортди.

Киночилар кун ангниди.

Жингаласоч Хурсандой билан Норгулойга «Пахта ишқи» дегич қўшиқ машқ эттирди.

Кун булутлар ортидан чиқиб келди.

Далалар кундай ёруғ бўлди.

Ўқариқ бўйида аёл-қизлар сафланди. Этак бойлаб терим шайланди.

Идеология аёл-қизларни бир-бир кўздан кечирди. Маъқул, дея бош ирғади.

Режиссёр беш-олти одим берида турди. Оёқ керди.

Қўлларини бел тиради.

Режиссёр тишлари орасидан чирт-чирт тупурди. Тупуги ўзи билан теримчилар ўртаси бориб тушди.

Режиссёр бир ёнидан папирос олди, бир ёнидан гугурт олди. Теримчилардан кўз узмай папирос ззғилади. Чирсиллатиб гугурт чакди. Бўйин қийшайтириб папирос тутатди. Гугуртчўпни елкаси оша отди.

Юрагим шувв этди.

Гугуртчўп тушмиш ер ҳадаҳалаб бордим. Гугуртчўпни босиб-босиб ташладим.

«Катта, далада папирос чекмайди—пахта ўт олиб кетади», дейин-дейин дедим.

Бир Идеология қарадим, бир раисимиз қарадим.

Раис билан Идеология билиб-билмасликка олди.

Режиссёр бурқситиб-бурқситиб папирос тутатди.

Режиссёр тутунлар орасидан аёл-қизлар қаради. Папиросини

лаби у бурчидан-бу бурчи суриб қаради. Лабларини дўрдайтириб-дўрдайтириб қаради.

Режиссёр мисоли кучук имламишдай — шаҳодат бармоғини ликиллата Жингаласоч чақирди.

Жингаласоч лик-лик эта келди. Режиссёр гирдида елпатак-елпатак бўлди.

Режиссёр кафтини коса этиб-этиб гапирди. Қўлини бигиз этиб-этиб гапирди, бармоғини пешонаси нуқиб-нуқиб гапирди.

Жингаласоч бош ирғаб-бош ирғаб эшитди. Бош ирғай-ирғай теримчилар олдилаб келди. Хурсандой билан Норгулойга бошдан-оёқ разм солди.

Теримчилар ийманиб ер қаради. Рўмоли учини қайирди. Рўмолини пешоналари сурди. Тер ялтирамиш бўйинлари билан ёриқ-ёриқ лабларини яширди.

Теримчилар кўйлак этақларини тортиб-тортиб қўйди.

— Бўлмайдими! — деди Жингаласоч. — Бу атлас бўлмайдими!

— Яхши атлас-ку, — деди Идеология.

— Яхши, ёмон эмас, яхши! Аммо бу сариқ атлас-да. Сариқ атлас экранда сап-сариқ читга ўхшаб кўринади. Чунки лентамиз рангли лента-да.

— Унда, қандай атлас яхши бўлади?

— Жухуди атлас яхши бўлади! Экранда турли рангда товланиб кўринади. Жухуди атлас ранг-баранг-да.

— Еврейский атласларингиз борми, Хурсандой ва Норгулой? — деди Идеология.

Теримчилар ердан кўз олмади. Калиши учи билан ер титкилади. Бош ирғади — йўқ ишорасини билдирди.

— Ўзларида бўлмаса, бошқаларда бордир? — деди Жингаласоч. — Шундай катта колхозда жухуди атлас топилмайдими?

— Еврейский атлас топиш қийин. Бу атлас ҳам яхши-ку? — деди Идеология.

— Тўғри, яхши атлас. Аммо гап бошқа ёқда. Биласиз, фильмимиз Иттифоққа чиқади, Иттифоққа! Ундан чет элларга! Фильмимизни бутун жаҳон кўради, бутун жаҳон! Экранда сапсарик чит кўйлакни кўрганлар нима дейди? Қаранглар, бечора ўзбек совет хотин-қизлари чит кўйлак кийиб пахта тераяпти, демайдими? Дейди! Ўзбек совет хотин-қизлари кийгани кийимга зор экан, демайдими? Дейди!

Идеология афтодаҳол-афтодаҳол бўлди.

— Виноват, виноват... — деди.

— Ахир, чет элларда Боймирза Ҳайит, Вали Қаюмхон, Булоқбоши каби буржуа-мафкуравий душманларимиз кадамимизни санаб юрибди! Буржуа-мафкурачиларимиз экранда чит кўйлак кийган ўзбек совет хотин-қизларини кўрса нима дейди? Совет Ўзбекистони оч-юпун, демайдими? Дейди! Ана, ўзбек совет хотин-қизлари чит кўйлак кийиб пахта термоқда, демайдими? Дейди!

Идеология бенаво-бенаво бўлди.

— Биз... атлас... — дея ғулдур-ғулдур этди. — Биз еврейский атлас деганда — ўзбек хотин-қизларини тушунамиз, ўзбек хотин-қизлари деганда — еврейский атласни тушунамиз!..

Раисимиз Идеология жонига ора кирди.

— Мунча теримчига жуҳуди атласни каердан топамиз? — деди раисимиз.

— Ҳаммасига эмас, — деди Жингаласоч. — Мана шу икковига бўлса бўлади. Шу иккови йирик план-да кўринади! Қолганлари шунчаки — фонда кўринади!

— Ҳа-а, иккита денг, иккита топилади, — деди раисимиз. — Қани Хурсандой, Норгулой, буюққа юринглар, қани. Холикул, машинани ўт олдир!

Раисимиз Хурсандой билан Норгулойни машинасига миндирди. Пичир-пичир тайинлади.

— Зув этиб бориб-зув этиб келинглар! — дея эшик ёпди. —

Раис айтди, десаларинг, бизни аёл ҳам, Чори мудирни аёли ҳам йўқ демайди!

26

Режиссёр тишлари орасидан чирт-чирт тупурди.

Режиссёр папиросини тутатиб бўлди. Папирос қолдиғини чертиб ташлади.

Шундай чертди-шундай чертди — кўзим илашмай қолди! Папирос қаерга тушди — билолмай қолдим!

Шундай бўлса-да — папирос учмиш ёқ алағда бўлиб бордим. Эгат оралаб қарадим — тополмадим. Кафтларимни тиззаларим тираб қарадим — тутун пайқамадим. Ҳали ўчмагандир дея, ҳаво искадим — ҳид олмадим.

Ғўзаларни бир-бир қарадим. Шохларини қайириб қарадим. Баргларини кўтариб қарадим. Папирос бир оппоқ чанокда илашиб турди. Билинар-билинемас тутаб турди.

Мен апил-тапил ғўза учидан силкидим — папирос эгат тушди.

Папиросни товоним билан эзгилаб-эзгилаб ташладим. Ер кўмиб-ер кўмиб ташладим.

Ана шунда кўнглим жойлашди.

27

Машина келди.

Хурсандой билан Норгулой жухуди атлас кийиб келди.

— Ана атлас, мана атлас! — деди Идеология. — Қалай, ўрток режиссёр?

Режиссёр бошмалдоқ наррайтириб кўрсатди.

— Браво! — деди.

— Ана, ўзбек совет хотин-қизлари! — деди Идеология. — Ана энди буржуа-мафкурачиларимизни боп-лаймиз. Ана энди Боймирза Ҳайит, Вали Қаюмхонлар экранда ўзбек совет хотин-қизлари образини кўриб, оғзига урган итдай бўлиб қолади!

Режиссёр лабига бармоқ юритиб-бармоқ юритиб кўрсатди.
Теримчилар тушунмади.

— Лолаб деяпти, — деди раисимиз.

— Ҳа, яшанг, раис ака! Лолаб, лолаб!—деди Жингаласоч,—
помидорранг бўлса, экранда яхши кўринади.

— Колхозимиз пири бадавлат колхоз! — деди раисимиз. —
Лекин шу... лолаб йўғ-а!

— Лолаб минерал ўғит эмас, раис ака! Лолаб колхозда
бўлмайди! — деди Жингаласоч. — Лолаб хотин-қизларда
бўлади!

—Биламан, биламан, — деди раисимиз. — Колхозимизда
лолаб кўйгич хотин-қизни ўзи йўқ-да?

— Бор, — деди Хурсандой. — Битта бор. Мактабда ўрис тили
муаллими лолаб кўяди.

—Ана, бор экан-ку, раис ака?

— Энди... мактаб бор эдими...

Раисимиз латтачайнар бўлди. Бир кун қаради, бир ер қаради.

Энди Идеология раисимиз жонига ора кирди.

Идеология сумкасидан бармоқдай бир нимани олди.

Теримчиларни машина тараф имлади.

— Келинглар! — деди.

Теримчилар машина пана бўлди.

— Хайрият-е! — дея кафт ишқади Жингаласоч. — Колхоз
бўйича битта замонавий аёл бор экан!

— Уям райком...— минғиллади раисимиз.

28

Хурсандой биринчи эгатдан тушди, Норгулой иккинчи
эгатдан тушди.

— Бўлди! — деди Жингаласоч. — Йирик планда шу иккита
теримчи бўлади. Уёғида ким қандай тушса тушаверсин — уёғи
шунчаки фонда кўринади!

— Ўзиям, йирик-йирик кўрингулик теримчилар-да! — деди

раисимиз.— Ҳар бирови мавсум охиригача саккиз тоннадан ошириб «оқ олтин» териш мажбуриятини олган!

— Машина бўл-е! — деди Жингаласоч. — Деярли машина!

— Буларни олдида машина нима деган гап! — деди раисимиз.— Машина бузилади, отказ қилади. Булар на бузилади, на отказ қилади!

Идеология иккита лўппи чанок узиб олди. Пуф-пуфлади. Силаб-сийпади. Норгулой билан Хурсандойни кулоқлари устига қистириб қўйди.

Идеология Норгулой билан Хурсандойни ўрим-ўрим сочини елкасидан олиб кўксига тушириб қўйди.

Идеология бошқа теримчиларга-да кўз-кўз этди.

— Сизлар ҳам ана шундай қилинглар! — деди.

Бошқа теримчилар-да кулоқларига чанок тақди. Бошқа теримчилар-да ўрим сочларини кўксилари туширди.

Идеология Хурсандой қабатини олди.

Жингаласоч Норгулой қабатини олди.

Аппаратлар шир-шир сурат олиб бошлади.

29

— Она табиатимизда неча хил ранг бўлса, барча-барчаси пахтазорда мужассамдир! — деди Жингаласоч.— Ҳа, пахтазорда камалак рангларнинг жамики жилолари жамулжам! Пахтазорда хотин-қизларнинг пиёла жарангидек шўх кулгиси янграйди!

Сўнг, лапарлар, аскиялар, қўшиқлар эшитилади!

Жингаласоч Хурсандой билан Норгулойга микрофон тутди.

Хурсандой билан Норгулой юзларида табассум ўйнади.

Тишларини оқини кўрсатиб жилмайди.

«Пахта ишқи» ашуласини айтиб-айтиб пахта терди:

Тун демай, кундуз демай, бошингда мен парвонаман,
Соғиниб қолдим, очил, кулсин, севинсин ҳар томон...

— Ҳа, далада ҳуркак тоғ оҳусидек хотин-қизлар турнақатор бўлишиб пахта термоқда! Бири қўйиб бири қўшиқ айтади, бошқалари жўр бўлади:

Кўкдаги сайёралардек — очил, оппоғим, чаман,
Кеч кириб то субҳидам ишқингда минг тўлғонаман...

— Стоп!

Режиссёр шундай дея, қўл кўтарди. Эгат оралаб келди.

— Хурсандай и Наргулай! — деди режиссёр. — Сизники пахтани севади? Севади! Сизники севги билан пахта теради? Теради! Бизники кино қилади!

Режиссёр пахта териб-териб кўрсатди.

— Вот так, вот! — дея пахта терди. — Сизники вот так муҳаббат билан пахта теради? Теради! Бизники Москвага байроқ қилади!

Гап Жингаласочда кетди:

— Хурсандой ва Норгулой! — деди.— Пахтани чанокдан суғуриб олаётганингизда ғўзаларга, айниқса чанокларга ўзгача бир меҳр-муҳаббат билан қаранг! Ахир, сиз пахтани севасиз-ку! Шундайми? Пахтага ишқингиз тушган-ку! Тўғрими? Қўшиқнинг мазмуниям шу, номиям шу — «Пахта ишқи»!

Режиссёр тишлари орасидан чирт-чирт тупурди. Режиссёр папирос тутатди.

— Хурсандой! — деди Жингаласоч.— Хўжайинингизни севиб қолганингизда қандай қилиб муҳаббат изҳор қилгансиз?

Хурсандой ер боқди. Хурсандой оғиз ушлаб-оғиз ушлаб уялди.

— Ундай деманг-е...— деди.

— Ия, ундай деманги бўптими? Тасаввур қиламан: хўжайинигизни юзларига севги тўла кўзларингиз билан боққансиз... сочларини муҳаббат билан силагансиз... қўлларини

Ўзгача бир меҳр-муҳаббат билан ушлагансиз... шундайми?
Айтмаяпсиз — шундай! Пахтага ҳам ана шундай муносабатда
бўлинг! Қаранг, мана бундай!

Жингаласоч пахта териб-териб кўрсатди:

— Пахтани чанокдан мана бундай қилиб муҳаббат билан
оласиз! Кейин— кафтингизда вафо билан мана бундай қилиб
ушлайсиз! Ундан кейин — садоқат билан мана бундай қилиб
этакка соласиз!

Жингаласоч термиш пахтасини Хурсандойни этагига
ташлади.

— Тушундингизми? — деди. — Нигоҳларингизда муҳаббат,
вафо, садоқат балқиб турсин! Боқишларингизда пахта ишқи барқ
уриб турсин!

30

Аппаратлар шир-шир сурат олди. Дала бошида турмиш
агитмашина ашула айтди. Теримчилар «Пахта ишқи»ни айта-
айта пахта терди:

Кўк рўмолинг, оқ юзинг, бизларни шайдо айламиш,
Сен билан биз зскидан севги-муҳаббатдек таниш.

— Хотин-қизлар қўшиқ айтмоқда!—деди Жингаласоч.—
Қўллари эса «оқ олтин»да! Ғўзага бир эгилади, бир қаддини
ростлайди! Чаноклардан мени ол-ол, деб турган оппоқ
пахталарни ўзгача бир чиройли ҳаракат билан чаққонгина
олади! Чангларини авайлабгина пуфлаб қоқади, кўзига
суртгудек бўлади! Меҳр-муҳаббат билан силаб-сийпаб,
кўкракларига тутилган этакка — қалбига солади! Қалби эса «оқ
олтин»га тўлиб боради. .

Нукраи гул-гул жамолинг, бир ўпай, очил, кумуш!
Сен чиқиб Зухро каби — кулсанг ҳавасга қонаман...

— Сахий куз офтоби бахтиёр ўзбек хотин-қизларининг бахтиёр меҳнатларини табассум ила ёритиб туради. Бахтиёр ўзбек хотин-қизлари... мана, район партия комитети идеология котибаси, район хотин-қизлар совети раисаси Клара Ходжаевнанинг қалб сўзлари:

— Бизнинг мамлакатимизда давлатни идора қилишга хотин-қизларни жалб этиш ленинча принципи оғишмай амалга оширилмоқда! — деди Идеология. — Чор Россиясида хотин-қизлар сайлов ҳуқуқидан фойдаланмас эдилар. Октябрь революцияси хотин-қизларнинг ҳуқуқсиз аҳволини йўқотиб, уларга давлат, хўжалик, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётнинг барча соҳаларида эркаклар билан тенг ҳуқуқ бериб қўйди, капиталистик мамлакатларда бундай аҳволни мутлақо кўрмайсиз, капитализмда хотин-қизлар ҳақ-ҳуқуқдан маҳрумдирлар!

Агитмашина «меҳнат ва зафар қўшиқлари»дан айтди:

Мунча ширин экан бу — Совет даврони,
Мамнун яшар ҳар инсон — йўқдир армони.

— Кечирасиз, Клара Ходжаевна, гапингизни бўламан, Клара Ходжаевна! — деди Жингаласоч. — Мана, колхоз агитатори Жавлонбой аканинг агитмашинаси ялла айтмоқда, бу қандай ялла?

— Бу — «Бахт ялласи»!

— Сиз район хотин-қизлари сардори сифатида бахт деганда нимани тушунайсиз?

— Мен бахт деганда ўзбек хотин-қизларини тушунаман, ўзбек хотин-қизлари деганда бахтни тушунаман!

Мунча ширин экан бу — Совет даврони,
Мамнун яшар ҳар инсон — йўқдир армони.

— Ҳа, — деди Жингаласоч. — Шоирлар «Бахтим бор деб

эсади еллар», деб куйлаганидек, оппоқ далалар узра «Бахт яллеси» янграмоқда! Далалар — уйғок! Далалар — хур-бахтиёр!
— Ҳа, — деди Идеология. — Бахт — ўзбек хотин-қизларининг таржимаи ҳолига айланиб қолди!

Мунча ширин экан бу — Совет даврони,
Мамнун яшар ҳар инсон — йўқдир армони.

31

Мен далаларимни машина терим учун шайладим.
Ўқариқ ҳаворладим.
Кўндаланг кулоқ ҳаворладим.
Ўнқир-чўнқир ҳаворладим.
Якка-ёлғиз бегона ўтларни юлиб-юлиб ташладим.
Эгилиб-эгилиб қолмиш ғўзаларим қаддини адл-адл
ростладим.

32

Йўл бўйида ўсмиш ғўза куни курсин!
Ўнгдан бир машина келди — йўлбўй ғўзаларимга гупиллатиб
чанг уриб ўтди. Чапдан бир машина келди — йўлбўй
ғўзаларимга гупиллатиб чанг уриб ўтди.
Майда-чуйда техникалар чангитиб ўтди. От-улоқлар чангитиб
ўтди. Пиёдалар чангитиб ўтди.
Бари чанг йўлбўй ғўзаларимга гуп-гуп ёпишди. Чанг шудринг
билан қорилди-қолди — ғўзаларимда чайирдай ёпишиб-ёпишиб
қолди.
Йўлбўй ғўзаларим ерранг-ерранг бўлиб қолди. Йўлбўй
ғўзаларим тупроқранг-тупроқранг бўлиб қолди.
Барг қайси бўлди, кўсак қайси бўлди, тола қайси бўлди —
билиб бўлмади қолди.
Ғўзаларимни қоқиб-да бўлмади — ғўзаларим қирс-қирс
синади, кўсақларим дув-дув тўкилади.
Аммо... чайир чанг тўкилмайди!

Чайир чангдан қутулишни бирдан-бир йўли бўлди: авж тушда ғўза бўшашиб қолади. Авж тушда ғўза шалпайиб қолади. Авж туш тафтида чанг илла ғўза ёпишиб туради.

Авжи туш тафтида ғўзаларни силкаб-силкиб олса— чанг тўкилади.

Мен авжи туш тафтида йўлбўй ғўзаларим ораладим. Ғўзаларим учидан ушлаб қоқиб-қоқиб олдим. Ғўзаларим учидан ушлаб силкиб-силкиб олдим.

Саккиз эгат йўлбўй ғўзамни ана шундай қоқиб-қоқиб олдим. Йўлбўй ғўзаларим ғўзасинбат-ғўзасинбат бўлди.

33

Далаларимни келиндай-келиндай созладим.

Раисимиз далаларимни айланиб-ўргилиб қаради.

— Далаларингиз дала бўлмабди, далаларингиз ўнг ёқдаги келин бўлибди! — деди раисимиз.— Дехқонкул ака, мен келин кўрди учун бир қўй айтдим! Эртага биринчи теримда сўясиз!

34

Далаларим чаман-чаман бўлди.

Чаманлар кўзимни олайн-олайн, деди.

Мен тонглай-тонглай ана шу чаманларни териб-териб оламан.

Ғўзаларим озорланмасин учун машина билан пилдирак олдига тўскич ўрнатаман.

Ғўзаларим жуфт-жуфт барабанлар оралиғидан кетма-кет ўтади. Барабанлар ғўзаларимни айланиб-айланиб қисади. Барабанлар ғўзаларимни қамраб-қамраб қисади. Урчуқлар тескари-тескари айланади. Урчуқ тишлари ана шу чаман-чаман пахталаримни ўзига ўраб-ўраб териб олади.

Биринчи терим пахтаман ана шундай териб оламан.

Биринчи терим пахтаман аъло нав-аъло нав пахта бўлади.

Эшимли-эшимли пахта бўлади. Бўлали-бўлали пахта бўлади.

Момик-момик пахта бўлади. Яккачигит-яккачигит пахта бўлади.

Хиёл сарғиш товлангич пахта бўлади.

35

Далаларим лўппи-лўппи бўлди.

Лўппи-лўппи момиклар чаноклардан тошайин-тошайин деди.

Урчуқлар айланади-айланади — ана шу лўппи-лўппи момикларни илиб олгич чўткали барабанларга рўбарў бўлади. Барабанлар тескари тараф айланади-айланади—пахталаримни қабул гумбазхонасига улоқтиради. Қабул гумбазхонаси шамолпаррак ёрдамида пахталаримни ҳаво билан сўради-сўради — ичковақдан машина пахта идишига олиб бориб тўкади.

Иккинчи терим пахтамини ана шундай териб оламан!

Иккинчи терим пахта биринчи терим пахтадан майдарок бўлади. Тўлиқ пишиб етилмаган бўлади. Сийрак-сийрак пахта бўлади. Кам эшим-кам эшим пахта бўлади. Кам момик-кам момик пахта бўлади. Момик ич-таши тўлқин-тўлқин пахта бўлади. Оқ-сарғиш пахта бўлади. Сарик-сарик доғли пахта бўлади.

36

Мен адл-адл ғўзаларим пахтасини териб олиш учун барабанлар оралиғини кенг-кенг оламан.

Мен ўртабўй-ўртабўй ҳам калтабўй-калтабўй ғўзаларим пахтасини териб олиш учун барабанлар оралиғини тор-тор оламан.

Мен урчуқли барабанлар кетига ҳавоютгич мослама ўрнатиб пахта тераман.

Ҳавоютгич мослама ғўзаларим остилаб тушмиш пахталаримни сўриб-сўриб олади.

Ҳавоютгич мослама эгатлаб тўкилмиш пахталаримни ютиб-ютиб олади.

37

Учинчи терим пахтаманни қўлда тераман.

Бир хисса қўл терим олтмиш кило бўлади.

Бир кило пахта териш учун икки юз эллик дона чаноқ тозалайман.

Олтмиш кило пахта териш учун ўн беш минг бор чаноқ эгилиб-чаноқ эгилиб тураман. Олтмиш кило пахта териш учун ўн беш минг бор ер энкайиб-ер энкайиб тураман.

Учинчи теримда осмон айниб қолади.

Ҳаво совиб-совиб олади.

Ёмғир савалаб-савалаб олади.

Учинчи терим пахтаманни чала-чала очилмиш кўсакдан териб оламан.

Учинчи терим пахтаманни тиржайиб-тиржайиб қолмиш кўсакдан териб оламан.

Шу боис, учинчи терим пахтаман син-синбати кўсаксинбат-кўсаксинбат бўлади.

Учинчи терим пахтаман об-ҳаво мисол хира-хираранг бўлади. Айнима осмон мисол тунд-тундранг бўлади.

Учинчи терим пахтаман сап-сарик доғли бўлади. Қўнғир-қўнғир доғли бўлади.

Учинчи терим пахтаман чириманда-чириманда пахта бўлади. Эшимсиз-эшимсиз пахта бўлади. Ғозсиз-ғозсиз пахта бўлади.

Олти мисқоллик пахтаман учинчи теримда уч мисқол бўлиб қолади!

38

Мен ана шунда олибсотар бўламан-қоламан!

Олибсотар ориқдан-ориқ қўй боқади. Олибсотар тозидан-този қўй боқади.

Эрта бозорда ана шу този қўй ошиғи устидан тешади.

Олибсотар ана шу тешикка оғиз қўйиб пуфлайди. Лунж шишириб-лунж шишириб пуфлайди. Чираниб-чираниб пуфлайди.

Қўй бир ўлиб тирилади. Қўй бир ўлимдан қолади.

Қўй бир кечада семиради. Қўй пуфланмиш шар мисол таранг бўлади.

Олибсотар азонлаб қўйни бозор солади.

Молбозорда молжаллоб дегич кимса бўлади. Молжаллоб учун кирим бўлса бўлди — бузокни ҳўкиз дея сотиб беради. Молжаллоб учун кирим бўлса бўлди — эчкини қўй дея пуллаб беради.

Ана шу молжаллоб қўйни мақтаб-мақтаб пуллаб беради. Далаларим ана шу қўй бўлиб-бўлиб қолади!

Катталар ана шу молжаллоб бўлиб-бўлиб қолади!

Мен ана шу олибсотар бўлиб-бўлиб қоламан!

39

Тўртинчи теримда қор ёғади.

Ҳаводан қиш нафаси келади.

Кечалари ҳалқоб сувлар музлайди.

Далаларим билч-билч лой бўлади.

Мен шилт-шилт лой ботиб кўсак тераман.

Мен қунишиб-қунишиб кўсак тераман.

Мен қалт-қалт қалтираб кўсак тераман.

Мен ҳовучларимга уфлаб-уфлаб кўсак тераман.

Кўсаклар тошдай-тошдай метин бўлади.

Кўсаклар муздай-муздай совуқ бўлади.

Тош-метин кўсаклардан қўлларим тилим-тилим бўлади.

Муз-муз кўсаклардан қўлларим йиринг-йиринг бўлади.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

1

Ит бемаврид-бемаврид хурди. Мен уйқумда эшитиб ётдим.
Ит жон-жаҳди билан хурди. Ит қаҳр билан хурди.
Уйқум қочди. Чопонимни елкам ташлаб ташқариладим.
Тун тошдай-тошдай зим-зиё бўлди.
Тимирскиландим-тимирскиландим — ташқи чироқни ёқдим.
Ит хиёл забтидан тушди.
Мен дарвоза тарафладим.
Дарвоза одоб билан тик-тик этди. Дарвоза назокат билан тик-тик этди.

«Ким бўлса-да, ўзимиздан бўлмади, — дея ўйладим.—
Ўзимиздан бўлса, тарақ-туруқ уради».

— Ким у? — дедим.

— Биз идорадан келдик! — деди бир овоз. — Биринчи теримда сўйиш учун қўй олиб келдик.

Мен дарвоза зулфинига қўл узатдим.

— Ўйнаб қўяй, қўйларингдан! — дедим.— Ярим кечада қўйим нима?

— Раис юборди, раис! Оча қолинг!

— Биринчи терим эртаман бошланади. Эртаман олиб келардиларингиз-да?

— Энди, раис машғал бригадиримиз эрталаб шошиб қолмасин, деди-да. Оча қолинг, қўйингизни ола қолинг!

— Ўйнаб қўяй, раисдан-да! — дея-дея дарвоза зулфинини олдим.

Шунда, учта одам забт билан ичкари ёпирилди.

Бирови кўкрагимга тўппонча тиради.

Иккови ҳовлига автомат ўқталди.

— Кимирлама! — дея зуғум этди тўппончалик.— Қўлингни кўтар!

— Нима гап? — дея ханг-манг бўлдим.

— Кўлингни кўтар, деяпман!
Мен кўлларимни кўтариб-кўтариб турдим.
— Кўйинини ковланглар!—деди тўппончалик.
Автоматчилар кўйнимга кўл тиқиб-кўл тиқиб кўрди.
Чўнтақларимни босиб-босиб кўрди. Уятли-уятли жойларимни ушлаб-ушлаб кўрди.

Ушламаган жойлари қолмади!
— Йўк! — дея тўнғиллади автоматчи.
— Тўппончанг қаерда? — деди тўппончалик.
— Тўппонча? Қандайчикин тўппонча? — дея ҳайронландим.
— Кўп талмовсирама, сенларда пулемёт ҳам бор!
— Кетмонимдан бўлак балом йўк! — дедим.
— Сенларда-я? Ҳали кўрамиз! Қани, ичкари бошла!
Автоматчилар елкадан туртиб-туртиб ичкари ҳайдади.
Тўппончалик тўппончаси билан деразамизни зир-зир урди.
Ичкари чироқ ёнди.
Онамиз уй ўртасида серрайиб турди.
Болалар уйғониб қолди.
Болалар онамиз оёқларига осилди. Болалар уйқусираб-уйқусираб йиғлади. Болалар кўзларини ним очиб-ним очиб йиғлади.

Онамиз бир менга олазарак боқди, бир автоматчиларга олазарак боқди.

Бир автоматчи автомати қўндоғи билан онамизни туртиб юборди.

Онамиз кетилаб тисарилди-тисарилди — бурчак суяниб қолди.

Болалар онамиз гирдида ғуж-ғуж бўлиб олди.

Автоматчилар автомат қўндоғи билан сандиқ усти бўғжомаларни ағдариб-ағдариб ташлади.

Автоматчилар сандиқ қулф-зулфларини суғуриб-суғуриб ташлади.

Бир сандиқда аёлимиз раҳматликдан қолмиш кийим-кечак тахлоқлик бўлди.

Автоматчилар аёлимиз раҳматликдан қолмиш кийим-кечакларни автомат учи билан илдириб-илдириб отди.

Автоматчилар аёлимиз раҳматликдан қолмиш кийим-кечакларни автомат учи билан силкиб-силкиб отди.

Автоматчилар аёлимиз раҳматликдан қолмиш кийим-кечакларни автомат учи билан қоқиб-қоқиб отди.

Автоматчилар аёлимиз лозимини отмади — мени бағримни отди!

Бағрим бир ўпирилиб тушди!

Шунда... аёлимиз лозими улоғидан чироқ илашиб қолди. Аёлимиз лозими улоғидан чироқ ёпиниб қолди.

Ана шунда уй-ич нимкоронғи бўлди.

Тўппончалик лозимни олиб ташламоқ бўлиб қўл узатди. Тағин, бирдан қўл тортди.

— Т-фу!.. — дея лозим тупурди.

Тўппончалик аёлимиз лозимилаб тупурмади — мени бетимлаб тупурди!

Бағрим икки ўпирилиб тушди!

Тўппончалик аёлимиз лозимини тўппонча учи билан олар бўлди. Бир тўппонча қаради, бир лозим қаради.

Тўппончасини лозим теккизишдан ҳазарланди! Тўппонча билан онамизга ишора берди.

— Манавинингни олиб ташла! — деди.

Онамиз ҳадаҳа лозим олди. Лозим қўлтиқлаб бурчаклади.

— Илойим, шу қилғилиғинг ўзингга урсин, ўзингга бўлмаса, болангга урсин! — дея минғ-минғ қарғади.

Автоматчилар сандиқларни ағдариб-ағдариб қаради. Гилам остиларини босиб-босиб қаради. Дераза токчаларини тақ-тақ уриб қаради. Деворларни чертиб-чертиб қаради.

Уй-ич итирқин-итирқин бўлди!

Автоматчилар девор бош-адоғ косовсимон аппарат
югуртириб-югуртириб кўрди.
Автоматчилар ошхона титди.
Автоматчилар омборхона титди.
Автоматчилар молхона титди.
Уй-таш итирқин-итирқин бўлди!
— Олтинларинг қаерда?—деди тўппончалик.
— Олтин? Қандай олтин?
— Аппаратимиз ёниб кўрсатмаяпти. Яхшиликча ўзинг айт!
Бўл-бўл!
— Ўйнаб қўяй, олтин зотидан, ўйнаб қўяй. Олтин тилла
дўконда бўлади-да.
— Айтмайсанми? Ҳали, айтасан!
Тўппончалик шундай дея, билакларимни жуфтлади.
Шиқиллатиб кишан солди. Кишан жиловини билагидан ўраб
олди. Дарвоза олдида турмиш машина тараф етаклади.
Ўғлимиз кетимдан овоз берди:
— Ота-а-а!
Тўппончалик мени машина имлади.
— Йўл бўлсин?—дедим.
— Энангни уйига!
Мен машина кира бермадим.
— Йўл бўлсин? Эртаманан биринчи терим бошланади? —
дедим.
Автоматчилар мени итаргилаб-итаргилаб машина босди.
Машина ойнасидан уйимиз қарадим.
Онамиз уй бўсағада серрая-серрая қолди.
Болалар онамиз теварагида ғуж бўлиб-ғуж бўлиб олди.
Ўғлимиз тагин овоз берди:
— Ота-а-а!..

2

Машина зим-зиёда юрди-юрди — бир овлоқни манзили

жалол этди.

Тўппончалик мени етаклаб тушди. Ҳадаҳа билан бошқа бир машина солди.

Биринчи машинада қолмиш автоматчиларга тайинлади:

— Манави чап йўлдан ҳайданглар,— деди.— Мабодо мафия қувиб қолса, бор тезлик билан ҳайданглар!

Машинамиз ўнгга бурилиб жўнади.

Биқинимда тўппонча қадалиб-қадалиб турди.

— Йўлда мафиянг дафъа қилиб қолса, манави оёқ остига ётиб ол! — деди тўппончалик. — Сен бизга тириклайин кераксан!

— У ким? — ҳайронланиб сўрадим.

— Ўзингни овсарликка олма! Биз барини биламиз!

Бир кўприк пойида тонг отиб қолди.

— Ёруғ бўп кетди-я! — деди тўппончалик. — Машинани кўприк остига ол!

Тонг ёригандан-ёриди.

«Ҳализамат биринчи терим бошланади», дея хаёлландим.

Машина кўприк остида оёқ илди.

— Ўзи, қаёққа кетаяпмиз? — дедим. — Ҳализамат теримчилар далалаб келади.

— Ўчир-ўчир!

Тўппончалик ойнадан ташқари аланглаб-аланглаб олди.

— Сурхондарёча машина рақамларинг бор-а? — деди ҳайдовчига. — Дарров рақамларингни алмаштир! Сурхондарёча рақам кўй!

Ҳайдовчи апил-тапил машина олд-кет рақамларини алмаштириб-алмаштириб олди.

Машина тагин йўл равона бўлди.

Машинадан тайёра пиллапоясилаб оёқ босдим.

Тайёра ердан оёқ олди.

— Худога шукур-е! — дея елкадан нафас олди тўппончалик.
— Мафиянгга ҳам чап бердик!

3

Том — тош бўлди.
Девор — тош бўлди.
Ер — тош бўлди.
Тошлар захдан-зах бўлди!
Мен бурчакда чўнкайиб ўтира бердим. Пешонамни
тиззаларим кўйиб ўтира бердим.
Димоғим бир ис туйди.
Ис димоғим учун ҳаминқадар кўланса бўлса... ҳаминқадар
қадрдон-да бўлди.
Ис — бутифос иси бўлди!

4

Иккита аскар ўртасида бордим.
Кун кундузими ё кечами — билмадим.
Қорағилоф эшикдан ичкариладим.
Тўрда ўтирмиш бароққош катта жойидан турди. Мен билан
кўл бериб кўришди. Бош эгиб-бош эгиб мулозамат этди.
Бароққош катта жой лутф этди.
— Марҳамат, Дехқонкул Акрабович, марҳамат!— деди.
Мен бароққош катта марҳамат этмиш жой чўкдим.
Бароққош катта ўз жойини олди. Бош ирғаб-бош ирғаб
илжайди.
Бароққош катта бетимдан кўз олмади — бир чапимдан
қаради, бир ўнгимдан қаради.
— Кўп қараб ётманг, — дедим. — Бетим пес эмас.
Бароққош катта тагин бош ирғади.
— А?..— деди. — Бўлади, ҳаётда шундай дард бўлади...
Аммо юкумли саналмайди...
— Эллик даража жазирамада кетмон чопамиз, ана шундан, —
дедим.
— Ия!— дея ҳайронланди бароққош.— Унда нега юзингиз

бир текис қора эмас?

— Саратон маҳали далада кўз очиб бўлмайди. Кўзимизни қисиб-қисиб кетмон чопа берамиз.

— Ҳа-а? Мен бошқа хаёлга борибман...

— Бари кўргилик кун билан кетмондан.

— Бўлди-бўлди, тушундим. Хў-ўш, унда, танишиб қўяйлик: мен Иван Иванович Иванов бўламан. «Ўзбеклар иши» билан шуғулланаман.

Тўрда баҳайбат пўлатсандиқ бўлди. Сандиқ узра супрадай қизил байроқ ёйилиб турди.

Бароққош боши узра ўртоқ Ленин кулиб-кулиб қараб турди.

Ўнг тарафда Дзержинский қаҳрланиб-қаҳрланиб қараб турди.

Бароққош сўрай берди — мен айта бердим.

Айтувларим хатга туша берди.

Бароққош хат қараб хаёл суриб қолди.

— Энди бўлди-а? — дедим. — Ўзиям, етти пуштимгачайин сўраб олдингиз. Энди мен кетайин.

— Қаёққа кетасиз?

— Қаёққа бўларди — уйимга-да. Биринчи терим бошланди. Мен бўлса, буёқларда юрибман. Аслида теримчиларга қўй сўйиб беришим лозим эди. Оғзига етар бўлади, оғзига етмас бўлади, сўкади-да. Ўл-а, машғал бригадир бўлмай, дейди-да. Гап раисимиз қулоғига етса, ундан-да ёмон.

Бароққош лаблари бурчида кулди.

— Жамолиддинов, Жамолиддинов! — дея кулди.—

Дехқонкул Ақрабович, Дехқонкул Ақрабович! Раисингиз шу ерда!

— Шу ерда?

— Ҳа-да. Сиз билан бир тайёрада келди.

— Эб-е?.. Ўйнаб қўяй-ўйнаб қўяй, қаерда-қаерда?

— Сиз билан қабатма-қабат ётибди. Хў-ўш, қалай жойлашдингиз, маъқулми?

— Сиз биласиз-да, мен не билайин?
— Ишқилиб, озодагинами?
— Озода? Бутифос иси анқиб ётибди. Чидаб бўл-майди.
— Энди, чидайсиз-да, Дехқонқул Акрабович. Биламан, бутифос ҳиди анқиб туради, биламан. У жойлар бир вақтлар заҳарли дорилар сақланадиган омборхона эди. У жойларга кириб бўлмас эди. Иложимиз қанча, «Ўзбеклар иши» учун фойдаланар бўлдик.

— Кимлар учун?

— «Ўзбеклар иши» учун. Заҳарли дори омборда ўзбекдан бошқа халқ чидай олмайди-да. Чунки ўзбек халқи йил ўн икки ой далада заҳарли дори сепиб ишлайди-да. Йил ўн икки ой заҳарли дори ҳидлаб яшайди-да. Шу сабабли ўзбек халқини заҳарли дори омборига жойлаштирдик. Чиниққан халқ-да, чиниққан.

5

Кундузлари заҳда ўтириб турдим.

Кечалари тошдевор тўнтариб қулфланмиш камбардан-камбар тахтани тушириб ётдим.

Бутифос иси димоғим ботмади. Даламда ётмишдайин осойишта ёта бердим.

Дарвозани даранглатиб очмиш аскар бутифосдан афт бурди. Кафт билан оғиз-бурун ёпди.

Аскар боши билан чиқ, имосини берди.

Мен узун даҳлиз бўйлаб йўл олдим.

Кетимдан келмиш аскар оғзи бурнидан кафтини олди. Бурчакда турмиш сатилга энкайди. Томоғини чангаллаб-чангаллаб ўқчиди.

— Ух, туф, ух!— дея ўқчиди.— Энам-ай, ай, энам-ай!..

— Ўрганиб кетасиз-ўрганиб кетасиз! — дея далда бердим.

Аскар аччиқ билан елкамдан туртди.

— Юр, сендан сўраяпманми, юр!—деди.

Мен бир қалқиб йўл олдим.

6

Қорағилоф эшикдан ичкариладим.

Иван Иванович қулоғидан телефондаста олди.

Шаҳодат бармоғи билан жой буюрди.

Мен буюрилмиш жой чўкдим.

Иван Иванович пўлатсандикдан бир жузгир олди. Жузгир варақлаб-варақлаб қаради.

— Дехқонқул Ақрабович, — деди. — Сиз порахўрлар билан ош-қатик бўлиб келдингиз. Сиз текинхўрлар билан олди-берди қилиб келдингиз. Бор айбингиз шу. Бу эса, айб саналмайди. Шу боис, мен бир-иккита савол бераман. Сиз эса, саволларимга лўнда-лўнда жавоб берасиз — бўлди! Қанчалик ҳаққоний жавоб берасиз — шунчалик тез озод бўласиз! Келишдикми? Серқуёш Ўзбекистонда пахта хом ашёсини «оқ олтин» дейдилар-а? Ўзбек халқи ғоят зукко халқ — топиб айтади! Ана шу серқуёш Ўзбекистонда «оқ олтин» терими бошланди! Тез-тез жавоб берасиз — ана шу «оқ олтин» кўйнига етиб борасиз!

— Сўранг-сўранг, — дея бош ирғадим.

— Хў-ўш, биринчи сўров: ўртоқ Жамолиддинов, раисингизни олтинларини қаерга кўмиб эдингиз?

Ўйладим-ўйладим — ўйлаб ўйимга етолмадим.

— Ўйнаб қўяй, сўровингиздан, — дедим. — Қандайчикин олтинни айтаяпсиз?

— Қандайчикин бўларди — Мурунгов олтини-да.

— Олтин сариқ бўлади, деб эшитиб эдим. Аммо-лекин олтинни ўзини кўрганам йўқ..

— Мумкин, кўрмаган бўлишингиз мумкин. Чунки раисингиз олтинларни очикча бермайди-да. Раисингиз... манавиларни кўмиб ташла... деб бирор нима бериб эдими? Ана шуни қаерга кўмиб эдингиз?

— Ўйнаб қўяй-ўйнаб қўяй, раис қаерда — мен қаерда? Раис

одам менга бир нима берармиди?

— Беради! Ўзидан холис яшириб сақлаш учун беради! Ўртоқ Жамолиддинов, сиз ана шу олтин кўммангиз қаердалигини айтсангиз бўлди — сизга жавоб бериб юбораман!

— Менда олтин кўмма нима қилади, катта?

— Олдин айтинг: раисингиз олтинларни сандикқа солиб бериб эдими ё бидонга солиб бериб эдими?

— Ўйнаб кўяй, гапларингиздан, ўйнаб кўяй. Бидонга олтин соладиларми? Бидонга сув соладилар!

Иван Иванович олдимга бир рўзнома олиб келди. Рўзнома номини кўз-кўз этди.

— Кўраяпсизми, ўртоқ Жамолиддинов? — деди.— «Собеседник» рўзномаси. Бутун дунё ўқийди! Энди, «Собеседник» ичини қараймиз!

Иван Иванович рўзноmani ёйди.

Рўзнома кўшалок бетида уюм-уюм олтин тангалар суврати бўлди. Уюм-уюм олтин узуклар билан олтин сирғалар суврати бўлди. Қат-қат юз сўмлик билан қат-қат эллик сўмликлар суврати бўлди.

— Ў-ў-у...— дея хушим бошимдан учди.— Булар қаерда, катта?

— Ўзбекистонда, Дехқонқул Ақрабович, серқуёш Ўзбекистонда! Мана, остида битиклариям бор: «Бухоро шаҳар саноат моллари савдоси идораси бошлиғи Шоди Қудратовдан тўрт ярим миллион сўмлик олтин пул топилди. Бухоро вилояти ички ишлар бошқармаси бошлиғи Музаффаровдан бир миллион бир юз ўттиз бир минг сўм пул, икки юз қирқ олти минг сўмлик олтин буюмлар топилди»...

— Эбо-эй, эбо-эй... мунча нимани қандай қилиб топдиларингиз?

— Топамиз-да, Дехқонқул Ақрабович, топамиз-да! Ҳали сизнинг олтин кўммаларингизниям топамиз. Мана, қандай

қилиб топамиз.

Иван Иванович бармоғи билан рўзномадан олтин уюмлар остини нуқиди. Нуқилмиш ерда бир ўра бўлди.

Ўра теварагида бешта бидон бўлди. Иккита бўзбола ўрадан тагин бир бидонни арқон билан тортиб-тортиб олар бўлди.

Иван Иванович ана шу ўра бошида қоғоз-қалам ушлаб турар бўлди. Ўрадан бидон тортиб олишни назорат этиб турар бўлди.

— Манави сиз-да?—дея бармоғим билан нуқидим.

— Мен, ким бўларди, мен. Дехқонкул Ақрабович, ана шу бидонлар тўла олтин! Энди айтинг, сизда ана шундай бидонлардан нечтаси бор?

— Бировгина бидонимиз бор! — дея, шаҳодат бармоғимни наррайтириб кўрсатдим. — Шу бировгина бидонимиз-да даранг-дурунг бўш ётади! Саратон чилласида шугина бидонимизни тўлдирайин деймиз — сув тополмаймиз! Ичгани сув тополмаймиз — олтинни қаердан топамиз?

— Сиз тушунмаяпсиз, Дехқонкул Ақрабович, тушунмаяпсиз. Мен сизни олтинларингиз бор, демаяпман. Мана шу бидонларни сиздаин дехқонлар уйидан топдим. Аслида улар Каримов, Дўстов... дегич порахўрларга тегишлидир! Ана энди тушундингизми? Сиз ана шундай олтин бидонларни қаерга кўмиб эдингиз — шунга айтасиз, бўлди!

— Айтаяпман-ку, бировгина бидонимиз бор — ичида олтини тугул, суви йўқ!

— Айтаяпман, айтаяпман... Боринг, яхшилаб ўйланг! Марҳаматимни яхшилаб мушоҳада этинг. Мен сизга энг қулай йўлни марҳамат этаяпман. Эртароқ ўйлаб бўлсангиз — ўзингизга яхши бўлади!

Иван Иванович энкайди. Елкам оша узалди. Олдимда ёйилиб турмиш рўзногани олди.

— Пуф! — деди.— Сасиб кетибсиз-а! Нима бало...

— Ундай деманг, Иван Иванович, ундай деманг. Бу ис...

— Биламан, биламан. Бутифосда ана шундай ғариб-бенаво ётгандан кўра... дарров-дарров айтиб... қайдасан, серкуёш Ўзбекистон, дея жўнаб қолсангиз бўлмайдими?

— Бутифос ўз оти ўзи билан бутифос-да. Бошқа жой бўлса яхши бўларди-да.

— Сиз тарихий бинода ётибсиз, Дехқонкул Акрабович, тарихий бинода! Сиз ётган бино XVII асрда қурилган черков, ҳа, черков! Сиз зиндонда эмас, черковда ётибсиз. Шувелян ё Владикавказ зиндонларига тушганингизда кунингизни кўрардингиз! Биласизми, Шувелян зиндони ўз вақтида нима эди? Туяхона эди! Владикавказ зиндони эса оқпошшо лашкарлари отхонаси эди! У зиндонлардаги шарт-шароитлар ҳам ўз оти ўзи билан туялар ҳамда отлар учун мўлжаллангандир. Шундай экан, шукур қилинг, Дехқонкул Акрабович, шукур қилинг. Сиз черковда ётибсиз, черковда!

7

Тағин қорағилоф эшикдан ҳатладим.

— Қалай, Дехқонкул Акрабович? — дея кўнгил сўради Иван Иванович.

— Бахарнав-бахарнав...

— Яхши ўтирибсизми?

— Бахархол-бахархол...

— Хўш, ўйлаб бўлдингизми?

— Нимани ўйлаб бўламан?

— Демак... ўйламайсиз?

— Ўзи... нимани ўйлайин?

— Демак, бир-биримизга қараб ўтира берамиз?

— Ўтир, десангиз, ўтира бераман.

Иван Иванович жойидан турди. Деразадан ташқари қаради. Қўлларини чолвори чўнтаги тикди.

Иван Иванович Ленин билан Дзержинский орасида бориб келди.

Бориб келди-бориб келди — бирдан айниди-қолди.
— Мен сени ўйлатаман! — деди.— Шундай ўйлатаман —
Ўзбекистон файласуфи бўлиб ўйлайсан!

Иван Иванович тугма босди. Жон-жахди билан босди.
Аскарлар кириб келди.

— Манавини...

Иван Иванович гапни охирини имо-ишоралар билан айтди.
Аскарлар мени олдига солди. Дахлизма-дахлиз ҳайдади-
ҳайдади — бир дарвозадан ичкари тепиб юборди.

8

Мен далбанглаб-далбанглаб бордим-бордим — зиндон
киндигида серрайиб қолдим.

Теварак-бошимлаб аланг-жаланг бўлдим. Зиндондан ўлакса
гўшт ҳиди анқиди.

— Хуш келибсан, Жамолиддинов, хуш келибсан! — дегич
гангир-гунгур овоз эшитилди.

Нимқоронғи бурчақдан иккига қора келди.

Қоралар шундай бурним остилади.

Қоралардан қўланса тер сасиди.

Кўнглим айниди. Илла чидаб турдим.

Қоралар бирин-кетин қўл берди.

— «Садист»,— деди.

— «Сокол»,— деди.

Қоралар мени гир-гир айланди.

Қоралар олчоқ-олчоқ гир-гир бўлди. Қоралар ялтоқ-ялтоқ
гир-гир бўлди.

— Муборак шарифларини биламиз: Жамолиддинов! Аммо
исмларини билмаймиз?

Қоралар бурним остида қарс-қарс бармоқ ўйнатди.

Қоралар қафтларини қулоқлари елпана этди.

— Лаббай?— деди.— Исмларини эшитайлик?

Мен миқ этмай тура бердим.

— Айтмасанг, айтма! Айтмасанг, биз сени рамзий от билан атаймиз: чурбан, чурбан! Бўладими?

— Менга қара, чурбан! Тилинг борми? Бўлса гапир?

— Гапир деяпман!

— Бу чурбан гапирмайди-ёв, «Сокол», кел, қўл тўпи ўйнаймиз.

«Садист» зиндон ўнг бурчини олди.

«Сокол» зиндон чап бурчини олди.

— Бошладик!

«Садист» иягим остилатиб бир солди.

Мен кетим билан «Сокол» қошилаб гандираклаб-гандираклаб бордим.

«Сокол» елкамдан қўшқўллаб ушлади. Ўзига ўгириб олди.

«Сокол»-да иягим остилатиб солди.

Мен кетим билан далбанглаб-далбанглаб «Садист» кўлига бориб тушдим.

«Садист» тағин «Сокол»га жўнатди.

Мен «Садист» билан «Сокол» оралиғида бориб кела бердим...

Охири ҳолдан тойдим.

Аро йўлда ўтириб қолдим. Жойимдан турайин, дея талпиндим.

Бўлмади—ўзимни тошдан ололмадим.

Бўлмади — чапим билан шилқ этиб тушдим...

Чап биқиним зир-зир зарб еди.

Зарбдан хиёл ўзимни олдим. Оҳиста-оҳиста теварак-бошим назар солдим.

Бошимда тик турмиш «Садист» билан «Сокол»ни кўрдим.

«Садист» этиги учи билан тағин чап биқиним тепиб-тепиб олди.

Чап биқиним ҳаминқадар зир-зир қақшади.

— Эй, чурбан, тур!

— Сени ким айтади — Ўзбекистон далалари лочини, деб!

— Сени ким айтади — олти миллион тонна пахта теради, деб!

9

Аскарлар суяб-суяб олиб борди.

Аскарлар ҳимо бериб-ҳимо бериб ўтирғизди.

Иван Иванович мени айланиб-айланиб қаради.

— Ҳай-ҳай-ҳай! — деди.— Машғал пахтакор ёмон йиқилибди-я! Қаерда йиқилдинг? Кўзингга қарасанг бўлмайдими?

Мен муштимни чаккамга нуқиб-нуқиб олдим.

— Мени урдилар...— дея минғилладим.

— Урдилар? Ким урди?

— Ётқизиб тепдилар...

— Ётқизиб тепдилар? Ким тепди?

Иван Иванович тугма босиб аскар чақирди.

— Жамолиддинов олдига ким кирди? — деди Иван Иванович.

— Биров ҳам кирмади!—деди аскар.

— Ана, ҳузурингга биров ҳам кирмабди. Нега мени алдайсан?

— Улар ичкарида ўтирибдилар,— дедим.

— Э, ха, ичкарида де... Ичкаридагилар ҳам сендай бир зиндонбандлар-да, Жамолиддинов. Песнинг чекига мохов тушади, дейдилар. Сен энди келдинг, улар эса неча йилдан буён силласи қуриб ётибди. Ўшаларга кучинг етмадими? Ким айтади сени — олти миллион тонна пахта тера оладиган азамат дехқон, деб?

Мен индамайин қолдим.

— Хўш, энди айтарсан, Жамолиддинов?

Мен миқ этмадим.

— Ҳар бандани бекитиқча топган-тутгани бўлади...

— Бўлади, шундай, бўлади.

— Ҳа, ана! Ҳар бандани бир ёмон кунимга ярайди деб бекитиб қўйган бисот-бойлиги бўлади...

— Бор, бизда-да бор.
— Ҳа, яша! Ана шуларни айт! Қани-қани?
Мен бармоқ юмиб санаб-бармоқ юмиб санаб айтдим:
— Оқтупроқ далам — бир, шўртупроқ далам — икки, қумлок
далам — уч...
— Йўқ-йўқ, мен мол-дунё маъносида айтаяпман?
— Катта, деҳқонда даладан бўлак мол-дунё пишириб ейдими?
Деҳқон давлати — ер!
— Чин, чин.
— Чин бўлса, чин-да. Деҳқон давлати — ер-да!
Мен дераза бет буриб олдим.
Мен мум тишладим.
Иван Иванович эжакилаб-эжакилаб сўради.
Мен мумдан-мум тишладим.
Иван Иванович қаради-қаради — тоқати тоқ бўлди. Вишш-
вишш, этди. Бет-бошимлаб тупурди.
— Онағар, баран... — дея вишиллади.
Тупуриқдан ароқ ҳиди келди.
Иван Иванович қулочкашлаб-қулочкашлаб чуйдам урди.
Мен зарбдан ағнаб тушдим.
— Йўқол, баран, йўқол!

10

«Садист» билан «Сокол» орасида копток бўлиб бориб кела
бердим-бориб кела бердим.

11

Мен ҳавода бармоқ юрдириб-бармоқ юрдириб олдим.
— Қоғоз-қалам беринг, — дедим.
— Қоғоз-қалам? — дея ажабланди Иван Иванович.— Қоғоз-
қаламни нима қиласан?
— Ёзаман.
— Езасан? Кимга ёзасан?

— Прокурорга ёзаман.

— Мана, мен прокурор!

— Йўқ, Бош прокурорга ёзаман.

— Хўп, қоғоз-қалам бераман. Ёзувингни Бош прокурорга шахсан ўзим олиб бориб бераман. Ундан кейин айтасанми?

Мен йўқ, дея қайта-қайта бош чайқадим.

— Мен ҳам одамман...— дея минғилладим.

Иван Иванович пешонаси тиришди, Иван Иванович энсаси қотди.

— Ким-ким? —деди.— Одамсан? Сен-а? Сен — газандасан! Олтинга ҳирс қўйган газандасан! Ўзбеклар — олтинга ҳирс қўйган газандалар! Ана, ўзбеклар кимлар! Олтин — аввало илонларни ўзига ром қилади. Илондан кейин, илонсифат халқни ўзига тортади. Илондай очкўз халқни ўзига ром қилади. Илондай маккор халқни ўзига ром қилади. Сен ўзбеклар ана шундай халқсан!

Иван Иванович олдида қалашиб-қалашиб ётмиш қоғозларни титди.

— Даъволаримни далиллаб берайми? — деди.—

Далиллайман, далиллайман! Мана, Каримов иши. Шу иш юзасидан бир гуруҳ терговчиларим билан Бухорони босдим. Қаерда илон бўлса — ўша ерга эътибор беринглар, дедим. Олдин, сендай бир баранни топдим. Баран отини Саид, дер экан. Ана шу Саид баран бизни улкан бир қайрағоч олдига олиб борди. Саид баран ана шу қайрағоч остини ковламоқчи бўлди. Шунда, кум узра сени башарангдай бир олапес илон бўй берди! Илон вишиллади! Илон бўйнини бўқоқ қилди! Илон қоп-қора бошларини адл қилди! Илон қонун посбонларини ўз домига тортиш учун шайланди! Аммо қонун посбонлари-да қараб турмади, ҳа, қараб турмади! Мен дарҳол билагимдай бир темир олдим. Илон бошларига бошлаб бир солдим. Домтортар илон бошлари мажақ-мажақ бўлди! Ана шундан кейин Саид баран

қайрағоч остини ковлади. Қайрағоч остидан олам-жаҳон олтин зеб-зийнатлар топилди! Ана — ўзбеклар кимлар! Ўзбеклар қонун посбонларига ана шу илон мисол қоп-қора бошларини кўтаради. Ўзбеклар ана шу илон кўзлари билан боқади! Ўзбеклар ана шу илон мисол виш-виш этади! Ўзбеклар қонун посбонларини чақиб-чақиб олайн, дейди! Ўзбеклар қонун посбонларини домига тортиб-тортиб юборайин, дейди! Аммо биз — ўзбеклар бошини янчамиз! Ўзбеклар бошини ана шу илон бошларидай янчиб-янчиб ташлаймиз! Ўзбеклар бошини ана шу илон бошларидай мажақлаб-мажақлаб ташлаймиз!

Иван-Иванович юриб-юриб чекди.

Иван Иванович дераза олдида туриб-туриб чекди.

Иван Иванович деразадан ташқари қараб-қараб чекди.

— Бўпти! — деди. — Мен сени одамбашара бўлармикинсан, деб эдим, бўлмадинг. Барандан ҳам ўтдинг! Эшакми, тўнғизми — шундай бир махлуқ бўлдинг!

— Гектаридан қирқ беш центнердан пахта бердим...— дея манқаландим.

— О-о, жавр бўпти-ку-а, жавр!

— Мени оҳимни-да эшитажаклар бордир...— дея манқаландим.

12

Оҳимни эшитажак одам тополмадим.

Дардимни ютиб ётдим-ётдим — бир нимани пайқаб қолдим.

«Садист» эшик тешигидан оҳисга-оҳиста овоз берди:

— «Юла», «Юла»...— деди.

Биров эшик ортидан келди. Тешикдан мўралади.

— Нима, нима?— деди.

— «Юла», қоғоз-қалам олиб кел,— деди «Садист».

«Садист» «Юла»дан қоғоз-қалам олди.

«Садист» мактуб битди. Мактуб буклади. Мактуб хатжилдлади.

«Садист» хатжилдни «Юла»дан жўнатди.

Мен-да тавалло этдим.

— Кимга ёзасан? — деди «Садист».

— Бола-бақраларимга-да.

— Болаларга бўлса, майли. Лекин мактуб пул билан бўлади, чурбан. «Юла» ҳар бир мактуб учун озодликдаги хеш-акраболаримиздан пул олади. Бўлмаса, «Юла» бир қадам ҳам босмайди. Масковда таниш-билишлардан борми? Айтмоқчи, сен чурбанда таниш нима қилади. Майли, бир хайрия қиламан. Лекин бир шарт билан қиламан. Шартимни кейин айтаман. Келишдикми?

Мен майли-майли, дея бош ирғадим.

«Садист» «Юла»дан қоғоз-қалам олиб берди.

Мен кимга нома битишни ўйладим.

Бола-бақрага арз-дод этиб бўлмайди. Арз-дод этганим билан—бола-бақра қўлидан нима келади?

Зиндонбандни бор этгич-да прокурор бўлади, йўқ этгич-да прокурор бўлади. Аммо — прокурорга нома битиб бўлмайди.

Иван Иванович прокурор ўзимман... деди.

Шароф Рашидовни йўқлаб нома йўллаин дедим — Рашидов бобо оламда йўқ бўлди. У киши бор бўлсалар эди — Шароф ота, бандангни қутқар, дея нома битар эдим...

Ўртоқ Брежневга арз-дод этайин дедим — Брежнев-да йўқ бўлди.

Унда, дардимни кимга айтар бўлдим?

Ўйладим-ўйладим — ана шундай зотни топдим.

Тилим чикмишдан буён исми шарифини ёдлаб-ёдлаб юрмиш зотни топдим.

Тилим чикмишдан буён исми шарифини тилимдан-да, дилимдан-да қўймаин юрмиш зотни топдим.

Қўлларим қалт-қалт эта-эта битдим:

«Масковга. Кремлга. Ленин мавзолейига! Ўртоқ Ленин! Сиз

бизнинг яккаю ягона паноҳимизсиз, халоскоримизсиз!

Ўртоқ Ленин! Отамиз-да сиз, энамиз-да сиз, эмчакдошимиз-да сиз»...

Уйдан чикмиш кечамдан ушбу кечамгачайин бўлмиш кечмишимни оқизмайин-томизмайин битдим.

Хатжилдни тилим билан ҳўллаб-хўллаб ёпдим.

Номамни «Юла»дан узатдим.

«Бўлди! — дея хаёлландим. — Олдин озод бўлмасам-да, ана энди озод бўламан!»

13

— Сурхондарёдан хат-хабар келдим, ҳамшаҳар чурбан? — деди «Сокол».

Мен ҳайронландим. Ажаб-ажаб қарадим.

— Кўп оғзингни очма. Биз ҳам ўша ёқдан, — деди «Садист».

— Қаердан? — дедим.

— Мозори Шарифдан.

— Мозори Шарифдан?—дея ажабландим. — Мозори Шариф Афғонистонда эмасми, «Садист»бой?

— Нима фарқи бор, чурбан. Амударё ўнг соҳили Сурхондарё, чап соҳили Афғонистон-да.

— Ҳайратондан ўтасан — афғон бўласан. Ҳайратондан қайтасан — ўзбек бўласан!

— Шундай, «Сокол»бой, шундай. Ҳайратон дегич кўприк бор.

— Бўпти-да, чурбан, бўпти-да. Биз Афғонистондан қайтишимизда ана шу Ҳайратондан ўтиб келдик.

— Афғонистонда нима қилиб юрибсизлар, «Садист»бой?

— Биз Афғонистонга байналмилал бурчимизни адо этиш учун бориб эдик, чурбан.

— Брежнев бовамиз юбориб эди, дейсиз-да, «Сокол»бой?

— Афғонистонни босиб олиш Брежнев айби эмас, чурбан, Брежнев айби эмас. Брежнев ўлди-кетди. Энди бари Брежневни

айблаяпти. Йўқ, Брежнев айбдор эмас. Тангрикут Пётр Биринчи! Тангрикут Пётр Биринчи бутун Осиёни Ўрусия вассали этиб олмоқчи эди. Шимол баҳримухити — Ҳинд баҳримухити — Тинч баҳримухити... Ана шу уч баҳримухит хилкати Ўрусия деб аталиши керак бўлади. Ўрусия салтанати ана шу уч баҳримухит хилкати аро ҳукмрон бўлиши керак бўлади. Шу мақсадда Пётр Биринчи 1716 йилда ғарандуқ Бекович-Черкасский сорбонлигида Хивага лашкар тортади. Аммо ғарандуқ лашкари Хива хони Шерғозихондан мағлуб бўлади. Ғарандуқ Бекович-Черкасский қатл этилади. Шу вақтда тангрикут Пётр Биринчи Ўрусия-Швеция урушида баён бўлади. Ғарандуқ тақдири билан иши бўлмайди. Аммо тангрикут Пётр Биринчи умри якунида иккита армон билан оламдан кўз юмади. Бир армони — Ўрусия-Пруссия урушида мағлуб бўлганлиги учун Туркиядан ўч ололмай армонда ўлади. Тағин бир армони — ғарандуқ Бекович-Черкасский қатли учун— Хивадан ўч ололмай армонда ўлади. Ана шундан буён тангрикут Пётр Биринчи армони — Ўрусия салтанати армони бўлиб келади. Ана шундан буён тангрикут Пётр Биринчи армони—Улуғ Ўрис армони бўлиб келади. Ана шундан буён Ўрусия пошшолари Пётр Биринчи тангрикут боболари дастуриламалини амалга ошириш пайида бўлади.

— Эҳ-е-е, Афғонистонда йиллаб қон кечдик, чурбан, йиллаб!

— Ўлим бизга писанд эмас эди, чурбан.

— Мана мен ўз қўлим билан «душман» жонини суғуриб олдим. Бир сув сотувчи «душман» бор эди, эсингдами, «Сокол»? Кўчада сув сотиб юрарди-ю? Ўшанга сувингдан бер, десам бермади. Ўзича, бир нималар, деди. Билдим — Шўроларни сўкди. Шўроларни сўкма, дедим-да, автомат қўндоғи билан бошига бир солдим. Бошидан тирқираб қон отилди. Қонлари юзларимга сачради. «Душман» қонини лабларим билан ялаб-ялаб олдим. Бай-бай-бай, жануб қони шундай қайноқ бўлади, шундай қайноқ бўлади!..

Танамда қалтироқ қўзғалди. Бор эс-хушим жунбишга келди. Тилим каловланиб-каловланиб қолди.

— Мен... мен «душман» эмасман, — дедим.— Қўша-қўша орден-нишонларимиз бор. Ўқтабр ордени, Меҳнат Қизил Байроқ ордени...

— Демак, лайча экансан-да, чурбан? Зиндонда орден-нишондорларни лайча, дейди.

— Лайчалардан зиндонбандлар жирканади, чурбан. Асло орден-нишондорман, дема — таёқ еб ўласан!

— Тавба қилдим, менда орден-нишон йўқ, тавба қилдим! — дея талвасада қолдим.— Орден-нишон теримчи энамизда бор.

— Барибир! Орден-нишон отини айта кўрма – ўлиб кетасан!

— Мана, мен — Шўро Иттифоқи Қахрамониман, ҳа, Шўро Иттифоқи Қахрамони! Ишонмаяпсанми? Ана, «Садист»дан сўра.

— Чин, «Сокол» Шўро Иттифоқи Қахрамони. Қандаҳорни биласан-а? «Сокол» ана шу Қандаҳорни кунпаякун этишда қатнашди. Қандаҳорни мисоли иккинчи Сталинград этди! Қандаҳорни кунпаякун этишда кўрсатган жасорати учун Шўро Иттифоқи Қахрамони бўлди.

— Ана, эшитдингми, чурбан? Мени Афғонда «Сокол» дейишар эди — «Сокол!»

— Куллуқ, «Сокол»бой, куллуқ.

— Мен умримда чеккан эмас эдим, мен умримда ичган эмас эдим. Ана шу Афғонда ўрганиб келдим. Иттифоққа келсам — бариёқ куп-куруқ! Нимага бундай, дедим. Ичкиликка қарши кураш бошланди, деди. Бу аҳмоқчилик кимдан чиқди, дедим. Марказий Қўмита котиби Лигачёвдан, деди. Қаерда ўша Лигачёв — ҳозир бўғиб ўлдираман, дедим. Лигачёвга қўлинг етмайди— Лигачёв Кремлда, деди. Унда ароқдан бер — мен Афғонда қон кечиб келдим, дедим. Ароқ йўқ, деди. Бир шишагина ароқ қидириб шаҳар кездим! Бариди шу гап бўлди! Мен ким, дайди ит ким — билиб бўлмади! Охири бир дўкончи ёқасидан олдим.

Мен номи улуғ, супраси куруқ Шўро Иттифоқи учун жон олиб, жон бердим — бир шишагина ароқ бер, дедим. Дўкончи мелиса чақирди. Иккита мишиқи мелиса келиб, қўлларимни қайирди. Таёқчаси билан калламга урди. Урма мени, дедим-да — бировини ариққа отиб юбордим. Кейин билсам — ўлиб қолибди.

14

— Шу кўргиликларни кўришимни билсам эдим — Афғондан қайтиб келмас эдим. Афғон қириб юра берар эдим.

— Бўлмади — Горбачёв қайтариб келди. Горбачёв бўлмаса эди — «душман»ларни битта қўймай қириб ташлар эдим.

— Кейин, Афғонистон ҳам ўзимизники бўлиб қолар эди.

— Ҳалиям ўзимизники. Ана, 1973 йилда Муҳаммад Довуд қўли билан Зоҳир Шоҳни тахтдан қулатиб, икки юз йиллик Афғонистон шоҳлигига барҳам бердик. Муҳаммад Довуд гапимизга кирмай бериб эди — 1978 йилда бир кечада йўқ қилдик! Тахтни Нурмуҳаммад Тараққийга олиб бердик!

— Ҳафизулла Амин гапимизга кирмай бериб эди — 1979 йилда ўлдириб юбордик! Тахтга Бабрак Кармални олиб келиб қўйдик.

— Бабрак Кармал Масков ўтир деса ўтирмади, тур деса — турмади. Аммо Кармални аядик. 1986 йилда Иттифоққа олиб келдик. Бир кулбага назарбанди этдик. Кармал худо беҳабар назарбанди бўлиб ёта берди.

— Тахтга Нажибуллони қўйдик, де.

— Нажибулло Масковга содиқ ишлапти. Нажибулло вафодор лайча экан.

— Ўзи, Афғонистон ўн олтинчи жумҳуриятимиз бўлиши керак эди.

— Бир ҳисобга ўн олтинчи жумҳуриятимиз бўлмаганиям яхши бўлди. Мана, манави чурбанларни Шўро ҳукумати шунча йил боқди — бари-бир туземецлигича қолди!

— Чин, шу чурбанларни одам қиламиз деб — қанчадан-қанча

мол-дунёмиз кетди!

— Айтгилиги йўқ.

— Яна-тағин, бу чурбанлар бориға қаноат қилмай, Шўро ҳукуматини талон-торож этибди.

— Тўқликка шўхлик деб шуни айтадилар-да.

— Олдинроқ билсам эди, Ҳайратондан ўтибок – бари чурбанни Термизда қириб-қириб ташлар эдим!

15

— Бошқасини қўй, чурбан, бари ўтди-кетди. Эсингдами, номанг учун шарт қўйиб эдим? Ана шу шартимни энди айтаман: уйингдан тарёк олдириб келтиртирасанми-йўқми?

— Тарёк? Уйимизда тарёк нима қилади, «Садист»бой?

— Опкелтир!

— Умрим бино бўлиб тарёк нималигини билмайман, «Садист»бой. Лекин қишлоғимизда чаён чақса, бовалар тарёк суркаб даволайди.

— Ана шундан опкелтир!

— Қанча десанг —пулини берамиз!

— Ўзинг ҳам тарёк ейишни ўрганиб ол.

— Бу жойни Шўро зиндони, дейдилар.

— Шўро зиндонида тарёк еб турмасанг — ажалингдан олдин ўласан!

— Ундай деманг-е, «Садист»бой, ундай деманг-е.

— Ана, «Сокол»дан сўра. Масалан, сил кимга ёпишади? Соғлом танага ёпишади. Соғлом тана ким? Папирос чекмайдиган, тарёк емайдиган одам-да. Сен ана шундай одамсан.

— Шўро зиндонини ўз қонун-қоидалари бор, чурбан. Риоя этмасанг — ажалингдан олдин ўласан!

— Мана, айт, чурбан: сени қана чақаяптими-йўқми?

— Ўйнаб қўяй-ўйнаб қўяй, еб қўйди-я, «Садист»-бой, еб қўйди!

— Биламан, кечаси билан қирт-қирт этиб чиқасан, биламан.
Бизни бўлса чакмайди!

— Чунки бутун танамиз заҳар-заққум!

— Шўро канаси очидан ўлсаям бизни чакмайди!

— Бизни чақиб, заҳарланиб ўлишни хоҳламайди!

— Шўро канаси кўп ақлли кана, кўп доно кана!

— Шўро канаси ҳамиша тозалikka риоя этади!

— Шўро канаси коммунистик руҳда тарбияланган,
коммунистик руҳда!

— Сени эса чақади! Чунки сенинг тананг — коммунистик
тана.

— Кўйинг-е, «Садист»бой, кўйинг-е. Умрим ўтди, лекин шу
номаъкул нимани емадим — энди емайин.

— Унда, бизга опкелтириб бер!

— Майли, уйдан дарак бўла берсин, қани.

16

— Мен учун Осиё демак — тарёк демак, чурбан! — деди
«Сокол». — Осиё деса, кўз олдимда тарёк намоён бўлади. Шу
боисдан мен Осиёни хурмат қиламан! Тарёк есам — ғамдан
фориг бўламан! Ўша афғон кунларим эсимдан чиқади! Почамир
хаёл бўламан, почамир! Дунё кўзимга аёл бўлиб кўринади, аёл!
Тарёк — муҳаббат, чурбан, тарёк — муҳаббат! Мана, Шўро
Иттифоқи учун «душман»ларни чумчукдай қирдим, чумчукдай!
Эвазига нима кўрдим? Мана оқибати, чурбан, мана! Энди... энди
одам ўлдирсам дейман, чурбан, одам ўлдирсам дейман!
Қонсирайман, чурбан, қонсирайман! Одам ўлдиришдан завқ
оламан, чурбан, одам ўлдиришдан завқ оламан! Аёллар билан
ётишдан кўра – одам ўлдиришдан роҳат оламан, чурбан, одам
ўлдиришдан роҳат оламан! Одам ўлдиришни соғинаман, чурбан,
одам ўлдиришни соғинаман! Одам суюкли аёлини қандай
соғинади – мен одам ўлдиришни мана шундай соғинаман!
Тўшакдаги кип-яланғоч аёлни кўриб қандай роҳатлансам – ўз

қурбонимни кўриб ана шундай роҳатланаман, чурбан!..

«Сокол» билан «Садист» уст-бошларини суғуриб-суғуриб отди.

«Сокол» билан «Садист»ни тарёк хумори тутди!

Мен бир сесканиб олдим. Кўзларимни бот-бот юмиб очдим.

«Садист» елкаларида игна билан битилмиш капитан унвонли погон бўлди. Кўкракларида Ўроқ ва Болға битиғи бўлди.

«Сокол» кўкракларида бармоқдай-бармоқдай харфли «КПСС» битиғи бўлди.

– Кўраяпсанми, чурбан? – деди «Сокол». – Биз мана шу тўрт харфдан иборат «КПСС» учун кўкрагимизни қалқон этиб эдик. Кўкракларимиз ана шу «КПСС» қурбони бўлди!..

17

Ойлаб йўқламадилар-йўқламадилар – тагин хайдаб бордилар.

– Серкуёш Баранистондан саломлар бўлсин! – деди Иван Иванович. – Қаршига бориб келдим. Сенларни терговчиларинг ҳам баран-е! Маҳаллий баранларни ишимизга аралаштирмайлик-аралаштирмайлик, дедим. Йўқ, миллий урф-одатларни биледи, дедилар, ўзбекчиликни биледи, дедилар. Хулласи калом, орамизга Бахтиёр Абдурахимов деган бир баран терговчини тикдилар. Қашқадарё вилояти биринчи котиби Ғоиповни қўлга олмоқчи бўлдим. Қўлга олар одам пешонасига шартта тўппонча тирайди – қўлга олади-кўяди-да! Абдурахимов бўлса – нукул қўлини кўксига қўяди, нукул теварак-бошга салом беради! Майли, ўзбекчилик... баранчилик бўлса – баранчилик-да, дедим. Индамай эргашиб бора бердим. Ичкари кирсам– Ғоипов тўрда наҳор нонуштаси еб-ичиб ўтирибди. Дастурхонини нонушта дастурхониям деб бўлмайди. Мундайроқ тўй дастурхони деса бўлади. Ғоипов бизниям чойга чақирди. Майли, баранчилик бўлса — баранчилик-да, дедим-да, бир пиёла чой ичдим. Кейин, Ғоиповни прокуратурага марҳамат этдим. «Бир-иккита саволларим бор», дедим. «Шу ерда сўраса

бўлмайдими», деди
Ғойипов. «Йўқ, идора яхши», дедим. Ғойипов «хўп-хўп», дея
ичкарилади. Аёлига кийимларини олиб келишни буюрди. Аёли
Ғойиповнинг Социалистик Меҳнат Қаҳрамони юлдузлик
камзулини олиб кирди. Шунда, ичкаридан йиғи эшитилди.
Ҳадаҳалаб бордим. Қарасам— Ғойиповнинг томоғидан
шариллаб-шариллаб қон отилаяпти! Оппоқ кўйлақлари қип-
қизил қон! Ғойипов кўлини қорнига узатади — етмайди, тағин
узатади— етмайди! Нимага узатаяпти десам — Ғойипов шу
кунларда кўричагини олдирибди экан. Ғойипов ана шу тикиғли
кўричагига кўлини тикиб — йиртиб ташламоқчи бўлибди!
Ғойипов бизга қараб шундай бақирди-шундай бақирди! Оғрик
зўридан бақирмади — нафрат билан бақирди, нафрат билан!
«Мустамлакачилар! Сенлардан қачон халос бўламыз!» — деди.
Абдурахимовга-ку, қутуриб бақирди. «Йўқол, ўзбекнинг хоини,
йўқол!» деди. Шу билан... ўлиб қолди! Кимдан пул олди, кимдан
олтин олди — билиб бўлмади! Барибир билиб оламан!
Ғойиповнинг саккизта бола-бақраси билан уруғ-аймоғини олиб
келиб қамадим! Ана шу саккизтадан бири бўлмаса, бири айтиб
беради! Ана, ўзбекчиликка риоя этиш оқибати! Ўзбекчилик —
баранчилик! Бўлди — энди Сталин, Вишинскийлар йўли билан
ушлайман! Сени ушлаб келдилар-у — ана шундай ушлайман!

— Ушланг, армонда қолманг, ушланг, — дедим. — Аммо-
лекин бола-бақрада нима айб? Саккизта бегуноҳ жон-а, саккизта
жон-а?

Иван Иванович тутақди.

— Нима-нима? — деди, — Саккизта бегуноҳ жон?
Саккизтаям гапми — бари ўзбек муттаҳам, бари ўзбек! Сен
ўзбеклар Шўро ҳукуматининг тўрт ярим миллиард сўм пулини
еб кетгансанлар! Тўрт ярим миллиард сўм! Йўқ пахтани бор деб
— тўрт ярим миллиард сўмни манави ҳаром томоқларингдан
ўтказиб юборгансанлар! Еб-еб — энди бўрилар галасига ўхшаб

қутулиб кетаман деяпсанларми? Кечириб қўясанлар, кечириб!
Мен— Иван Иванович Иванов, тўрт ярим миллиардни
жиғилдонларингдан суғуриб оламан! Тийинма-тийин суғуриб
оламан!

— Ўйнаб қўяй, ишласа — халқ ишлабди, еса — халқ ебди-да.

— Халқ ишлабди? Сен ўзбеклар ўроқда йўқ, машокда йўқ —
хирмонда ҳозир халқсан! Сен ўзбеклар боқиманда барансан! Сен
ўзбеклар Масков ҳисобига кун кўрасан! Масковдан катталар
борса — зар чопон кийгизасан, чўнтагига пора тикасан. Ана,
генерал Чурбанов Баранистонда бир бўлишида тўққиз юз
сўмлик зар чопон кийиб келди, ўттиз минг сўм пул олиб келди!

— Ўйнаб қўяй, Чурбанов чўз, дебдики — ўзбак чўзибди.

— Масковдан катта борса бўлди — олдига олма-анор қўясан,
қўй сўйиб қўясан.

— Ўзбак меҳмондўст эл, катта.

— Лаганбардор эл! Эвазига Шўро ҳукумати кўзини бўяйди!
Сен баранлар Баранистонни ўзида қаноатланиб қолмайсанлар.
Қўчага чиқсанг биласан — дўконларда минглаб оладўппи
баранлар изғиб юрибди. Оладўппи баранлар дўконда кўзига
нима кўринса бўлди — ола солиб халтасига тикади-да,
Баранистонга орқалаб кетади.

Шу вақт телефон жиринг-жиринг этди.

Иван Иванович телефонда олис гапиришиб олди.

— Ана, баран, — деди.— Раисингни ишини талаб этишяпти.
Бўл-бўл, дейишяпти. Сен бўлса — ўжар эшак бўлиб ўтирибсан!

Мен номамдан умидвор бўлдим. Ўзимни орқага ташладим:

— Ўйлаяпман, — дедим.— Айтаман, ўзим айтаман.

— Бўпти, тагин бир ўйла.

18

— ...Қайтариб айтаман, баран: бу ерда Худо ҳам мен,
пайғамбар ҳам мен!

— Гектаридан эллик центнердан пахта берган йилларим-да

бўлди...

- Эшакни хизмати ҳалол — ўзи ҳаром!
- Мени-да арз-додимни эшитар одам бордир...
- Зах зиндонда додингни ким эштади, ким?
- Нома битиб эдим. Ҳализамат йўқлайди...
- Нома? Қачон-қачон?
- Уч-тўрт ой бўлиб қолди.
- Уч-тўрт ой, уч-тўрт ой...

Иван Иванович ўзича шундай дея-дея, пўлатсандиқ очди. Сандиқдан бир даста хатжилд олди. Олдимлатиб ташлади.

— Ана! — деди, — шулар ичидан ўз номангни топ қани!

Мен битта-битталаб хатжилд қарадим.

Ниҳоят — ўз номамни топиб олдим.

Юрагим шувв этди!

Номам термулиб-термулиб қолдим...

— Топдингми? Қани, бер қани, очиб ўқийлик қани,— деди

Иван Иванович. — Хў-ўш... «Масковга. Кремлга. Ленин мавзолейига! Ўртоқ Ленин! Сиз бизнинг яккаю ягона паноҳимизсиз, халоскоримизсиз, ўртоқ Ленин! Отамиз-да сиз, энамиз-да сиз, эмчакдошимиз-да сиз»...

Иван Иванович кет чалқайиб-кет чалқайиб кулди.

Иван Иванович қорин ушлаб-қорин ушлаб кулди.

Иван Иванович кўз ёшлаб-кўз ёшлаб кулди.

— Чехов бўл-е, Чехов! — дея кўз артди. — Чехов қахрамонлари бобом қишлоғига, деб нома битади-ю? Сен ҳам Ленин бобом мавзолейига, деб битибсан-да? «Осиё устида бўрон» деган бир киноларинг бор эди, эсингдами? Ўшанда сендай бир баран Ленинга нома битади. Ўша баран оти нима эди...

— Шукур Бурхонов.

— Йў-ўқ, сен ўша бараний ўйнаган ижрочини айтаяпсан.

Оти... оти Юсуф Ялангтўш! Юсуф Ялангтўш эртаю кеч

Лениндан жавобнома қарайди... қарайди! Ленин бўлса, Кремлда ўтириб... Туркистонни забт этиш йўллари йўлайди! Юсуф Ялангтўшдай босмачи баранларни кириб ташлаш йўллари йўлайди! Ўшанда йигирманчи йиллар эди. Қара, шунча йил ўтибди — сен ўзбеклар ҳалиям барандан одамга айланмабсанлар!

— Сабр таги олтин, дейдилар. Мени-да бошимга офтоб тегиб қолар.

— Офтоб? Қандай офтоб? Э, ҳа, офтоб бўлса офтоб-да!

Иван Иванович номамни бошим узра ошириб отди.

— Ана, бошингга офтоб тегди, ана! — деди. — Ура-а-а, баранлар бошига офтоб тегди, ура-а-а!

Иван Иванович папирос эзғилади. Лабларига папирос қистирди. Чирсиллатиб гугурт чакди.

Иван Иванович бурқситиб-бурқситиб папирос тортди.

— Қулоқ сол, баран, — деди. — Сен Ленинга нома битиб аҳмоқ бўлма. Яхшилаб эшитиб ол. Чин, бу жойлар Шўро зиндони, деб аталади. Аслида эса ундай эмас. Бу жойларни «Қизил зона», дейдилар, «Қизил зона»нинг ўз қонун-қоидалари бўлади. Зиндон ана шу «Қизил зона» қонун-қоидаларига бўйсунди. «Қизил зона»да Ленин йўқ! «Қизил зона»да Шўро ҳукумати йўқ! «Қизил зона»да адолат йўқ. «Қизил зона»да инсон ор-номуси, инсон шон-шуҳрати, инсон кадр-қиммати... йўқ, йўқ! Тағин йўқ! «Қизил зона» ўз номи ўзи билан — қизил, қизил! Қизил ранг — қон ранг! Қон ранг билан ўйнашма, баран, қон ранг билан ўйнашма! Акс ҳолда — қизил қонингга бўяласан! Акс ҳолда — қизил қурбонлик бўласан, қизил қурбонлик!..

19

— Майли, айтма. Сен айтмасанг ҳам ўзим топиб оламан, — деди Иван Иванович. — Топиб олаяпман, бундан кейин ҳам топиб оламан. Ана шунда ўша олтинлар билан пешонангга бир

ураман-да, манави олтин бўлмай... дейман!

— Шундай қилинг, катта, шундай қилинг!

— Қиламан, қиламан! Мен сени манавиндай ириб-чириб
ётмагин, дейман-да.

Иван Иванович қалам учи билан қўлим юзи ярамни босди.
Босиб-босиб турди!

Ярамдан билқ-билқ йиринг тошди!

Ярам лўқ-лўқ оғриди! Ярам зирқ-зирқ оғриди!

Мен апил-танил ярамни тортиб олдим.

— Ана, баран, ана! — деди Иван Иванович. — Ана шундай
ириб-чириб ўлиб кета берасанми? Майли, олтинларни айтма.
Кел, яхшиси — мен сенга бор-йўғи бир савол берайин — сен
икки оғиз гап билан жавоб бер-да, қутул. Келишдикми?

— Олдин айтинг, қани? Эштайлик, қани?

— Хў-ўш, раисингга қанча пора бергансан?

— Пора? Қандайчикин пора?

— Қачон бергансан, нимага ўраб бергансан, неча сўмлик эди?

— Умримда бировга-да пора бермадим, бировдан-да пора
олмадим.

— Биламан, сенга пора берадиган аҳмоқ йўқ, биламан. Лекин
сен пора бергансан!

— Бировга-да пора бермаганман, деяпман-ку.

— Бергансан!

— Улла ўлайин агар-а, пора берган бўлсам-а!

— Бергансан! Сен — раисингга узатасан, раисинг —
туманингга узатади, туманинг — вилоятингга узатади,
вилоятинг—Марказкомга узатади!

— Улла ўлайин, бировга пора берган бўлсам-а!

— Катталарга бир нима узатмасанг... қандай қилиб бригадир
бўлдинг?

— Мен меҳнат қила бердим-меҳнат қила бердим — раисимиз
қўтара берди-қўтара берди.

— Кечириб қўясан, баран, кечириб қўясан! Ўзбекистон катталари олдин бир нима олади — ана ундан кейин бардор-бардор этади!

— Улла ўлайн, агар-а...

— Унда, қандай қилиб пахта топширишни узлуксиз бажариб келдинг? Узлуксиз-а, узлуксиз!

— Мен ерга тер тўка бердим-тер тўка бердим — ер менга ҳосил бера берди-ҳосил бера берди.

— Кечириб қўясан, баран, кечириб қўясан! Сен ўзбеклар ерга тер тўкмайсан! Йўқ-йўқ, сен ўзбеклар ерга тер тўкмайсан! Сен ўзбеклар... ергаям пора берасан! Ҳа, сен ўзбеклар ергаям пора берасан! Пахталарингни деярли ярим фоизи қўшиб ёзилган! Ҳа-ҳа, қўшиб ёзилган! Қўшиб ёзиш учун эса — тахи бузилмаган «Ленин»дан узатиш лозим бўлади! Энди айт, раисингга нечта «Ленин» узатдинг?

— Ўйнаб қўяй, «Ленин»дан, ўйнаб қўяй! Йўқ «Ленин»ни қаердан оламан?

Иван Иванович хўппаклаб-хўппаклаб кулоқ-чаккам солди.

Мен ўтирғичдан жалпиллаб-жалпиллаб учиб тушдим.

Ўнг кулоқ-чаккам қизиби-қизиби оғриди. Ўнг кулоқ-чаккам шанғ-шанғ оғриди.

Шу кундан эътиборан ўнг кулоғим чиппа-чиппа битди-қолди.

20

— Усмонхўжаевни биласан-а?—деди Иван Иванович.

— Эса-чи. У киши пошшомиз бўладилар! — дедим.

— Ана шу пошшонг Ўзбекистон булбули бўлиб сайради! Навоий, Бобур дегич баран шоирлар ғазалларида булбуллар хониш этади-ю? Пошшонг ана шундай булбул бўлиб хониш этди!

— Эб-е, у киши-да зиндонбандми, эб-е?

— Ҳа-да, зиндонбанд-да! Лекин Усмонхўжаевнинг аёли Элнурини гапга киритиб бўлмади. Элнури ойлаб банди бўлиб

ётди. «Эринг Усмонхўжаев тамом бўлди— энди эрингдан кеч», дедим. Қани кечса! Бошига ит кунини солдим! Охири масалани кўндаланг қўйдим: «ё, эрингдан кечасан, ё, жонингдан кечасан», дедим. «Майли, жонимдан кечаман, лекин эримдан кечмайман», деди Элнури. Ана аёл — мана аёл! Айтганда ҳам — юзимга тупуриб-юзимга тупуриб айтди! Юзимга тупурса ҳам майли — барибир Элнурига қойил бўлдим! Ана шундан кейин бутун ўзбек аёлларига қойил бўлдим!

Иван Иванович пўлатсандиқдан семиздан-семиз бир жилд тахлам олиб келиб очди.

— Хў-ўш, пошшо ҳазратингни Бош прокуроримиз ўринбосари ўртоқ Васильев сўроқ қилдилар. Мана, сўроқ варақаси. Кулоқ сол, ана шу сўроқдан пича ўқиб бераман:

ВАСИЛЬЕВ: Сиз бир неча бор СССР Бош Прокурори номига арзномалар билан мурожаат этибсиз. Сиз бу арзномаларда қандай йўллар билан пора олиб-пора берганлигингизни баён этибсиз.

УСМОНХЎЖАЕВ: Мени ушбу йил ўн тўққизинчи ўктабрида зиндонбанд этдилар. Мен илк кунданок ҳалол йўлдан бордим. Оқни оқ, дедим, қорани қора, дедим! Барча жавобгарликни бўйнимга олиб айтдим. Тағин айтаман: ҳа, пора олиб-пора бериш — Ўзбекистондан Масковгача кундалик воқеа эди!

ВАСИЛЬЕВ: Кимларга пора бериб эдингиз?

УСМОНХЎЖАЕВ: Мен бировга туҳмат қилмасдан айтиб бераман! Мен нима бўлди — ана шуни айтиб бераман!..

Мен КПСС Марказий Қўмитаси ташкилий-фирқавий ишлар мудирини **СМИРНОВ**га эллик минг сўм бердим. Боиси — Смирнов очиқ-ойдин пул талаб қилди-да! «Ёрдам бер-чи, ёрдам бер!» деди-да!

Мен, КПСС Марказий Қўмитаси котиби **РОМАНОВ**га бир дипломат олиб келиб бердим. Дипломатда турли-туман миллий

совга-саломлар ҳамда йигирма беш минг сўм пул бор эди.

Мен, КПСС Марказий Қўмитаси котиби **КАПИТОНОВ**га икки маротаба эллик минг-эллик мингдан юз минг сўм пул бердим. Берганда-да — ўртоқ Капитоновни фиркавий ишхонасида бердим!

Мен КПСС Марказий Қўмитаси ҳузуридаги фирка назорати қўмитаси раиси **СОЛОМЕНЦЕВ**га юз минг сўм пул бердим. Соломенцевга ҳам ўз фиркавий ишхонасида бердим!

Мен СССР Бош прокурори **РЕКУНКОВ**га Юрмала шаҳрида эллик минг сўм пул бердим. Бош прокурор қўлимдан пулни олди-олди-да, миннатдорчилик билдирди. «Қўллаб-қувватлайман», деб ваъдалар берди.

Тошкентда **РЕКУНКОВ**га тагин эллик минг сўм пул бердим. СССР Бош прокурори тагин миннатдорчилик билдира-билдира — қўлимдан пулни олди.

Мен СССР Олий суди раиси **ТЕРЕБИЛОВ**га қирқ минг сўм пул бердим. Икки минг саккиз юз сўмлик гилам бердим. Гиламни Ўзбекистон Марказий Қўмитаси ишлар бошқармаси ходимлари тайёрага аранг-аранг юкладилар.

Мен КПСС Марказий Қўмитаси котиби ўртоқ **ЛИГАЧЕВ**га олтмиш минг сўм пул бердим!..»

Иван Иванович жилдтахламни ёпди. Ипларини бойлади.

— Ана, эшитдингми? — деди. — Пошшои аъзаминг-а, пошшои аъзаминг!

21

Мен.. илойим, қулоғим карлиги чин бўлсин, дедим.

Мен... илойим, бари айбни карлигимдан кўрайин, дедим.

Мен... илойим, умрбод кар бўлсам бўлайин — аммо-лекин... ана шу гапларни эшитмаган бўлайин, дедим.

Шу боис — дераза боқиб ўтира бердим,

— Ҳа, намунча безрайиб қолдинг?

Шунда-да Иван Иванович қайрилиб боқмадим.

— Ана сиз, ана Масков...— дея мингилладим.

— У нима деганинг?

— Ана, пошшомиз оппа-ойдин айтиб бераяптилар-ку?

Масковга ўз-ўзидан чойчақа узатиб... Ўзбекистонни калласи шамолда қоптими? Масков қўл чўзадики — Ўзбекистон садақа беради!

— Масковга тил теккизма, баран, Масковга тил теккизма!

— Масков бўлмаса — масковчи катталар! Ана, пошшомиз масковчи катталарни оппа-ойдин айтаяптилар! Яна-тагин... номма-ном айтаяптилар, номма-ном! Ана, масковчи катталарни банди этиб гапириша беринг-да!

— Йўқ, баран, йўқ! Менинг масковчи катталар билан ишим йўқ! Масковчи катталар — ўзимизникилар! Ўзимизникилар — Улуғ Ўрис! Улуғ Ўрис билан ишим йўқ! Улуғ Ўрис нима қилик қилади — бари ярашади! Мен — сен баранлар билан ишим бор!

— Ё, пирим-е, ё, пирим-е, бизда нима айб?

— Масковга пора бергансан!

— Ҳолвани ҳоким ейди — калтакни етим ейди, дейдилар...

Иван Иванович бошимлаб келди. Иван Иванович халқумимдан ғиппа бўғиб кўтарди.

— Киноларда Африка ола-була эшагини кўрганмисан?— деди.— Манави юзларингдай ола-пес эшак? Сен ана шу Африка ола эшагига келбат берасан! Манави ола-чипор юзларинг ҳам айтиб турибди. Африка ола эшаги Африкада нима ўжарлик этса этади, боиси, Африка — ўз оти ўзи билан Африка. Бу ер эса — Масков! Сенинг Африка ола эшагидай ўжарлигинг Масковда кетмайди!

Иван Иванович мени силкилаб-силкилаб ташлади.

Мен гуп этиб тушдим.

Иван Иванович олдимга қоғоз-қалам қўйди.

— Ма, ёз! Раисимизга ўн минг сўм берганман, деб ёз! — деди. — Тагин Африка ола эшагидай қайсарлик эта берсанг —

манави мияннга тўққиз мискол қўрғошин қуйиб қўяман! Қани, ёз!

— Мен ҳали умримда қўлимга ўн минг сўм пул ушлаган эмасман, катта.

— Биладан, Африка ола эшаги! Биладан, Африка қайсар эшаги! Сен раисимизга ўн минг сўм бердим, деб ёз — бўлди! Мен қоғоз музтар бўлиб-қоғоз музтар бўлиб ўтира бердим. Қаламни қўлимга-да олмадим!

— Соат тўрт бўлаяпти, ҳадемай тонг отади! Бўл, баран, бўл! Мен кўзим кетиб-кўзим кетиб ўтира бердим. Иван Иванович бетимга шама сепиб ташлади. Мен сескана-сескана кўз очдим.

— Раисимизга ўн минг сўм бердим деб, қоғоз қоралаб бер — бўлди!

Мен йўқ дея-йўқ дея, бош чайқадим.

— Уҳ, Африка ола эшаги! Уҳ, Африка қайсар эшаги!

ИванИвановичўнгбиқиним оралатиб-оралатиб тепди.

ИванИвановиччап биқиниморалатиб-оралатиб тепди.

ИванИвановиччатаноқлариморалатиб-оралатибтепди.

22

Иван Иванович назорат этиб турди. Дўхтир аёл мадда-мадда яраларимни мой дорилади.

Дўхтир аёл қон-қон яраларимни кўк дорилади. Дўхтир аёл моматалоқ-моматалоқ яраларимни йод дорилади.

Дўхтир аёл... баданларимни қаради-қаради... пик-пик йиғлади...

— Нега йиғляпсиз?—деди Иван Иванович. — Нима бўлди, Нина Сергеевна?

Дўхтир аёл оғиз бекитиб-оғиз бекитиб йиғлади.

— Мен... мен Ўзбекистонда беш-олти йил ишлаб эдим, — дея йиғлади.— Бечора халқ-а, бечорагина холқ-а...

— Шу баранларни нимасига куясиз? Бари ҳаром-томоқ, бари боқиманда!

— Ўзбекистон ундай эмас... Ўзбеклар ундай эмас...

23

— Далилингиз бордир-да: раисимизни кулф-калит этиб ўтирибсиз?

— Бўлади, далил бўлади.

— Унда, мени беёзиқдан-беёзиқ банди этманг-да? Мен бола-бақрам олдига борайин-да?

— Йўқ! Мен Иван Ивановичман! Ўзларингни ўз қўлларинг билан йўқ қиламан! Бировингни кўзингни бировингга ўйдираман! Бировингни каллангни бировингга едираман! Бировингни жонингни бировингга олдираман! Ўзим эса — пок-покиза бўлиб қоламан! Бу йўл — Иван Иванович Ивановлар йўли!

— Худо хайрингизни берсин, беёзиқдан-беёзиқ...

— Эшак семирса охурини булғайди, дейдилар! Сен баранлар мазахўрак бўлиб қолдинг, мазахўрак! Сен баранлар қорнинг тўйиб қолди! Шундай кета берсаларинг— қанжик итдай болалаб бора берасанлар! Ана, кўз очиб юмгунча йигирма миллион бўлдиларинг! Йигирма миллион халқ-а! Сен боқимандаларга нонни қаердан топамиз! Йўқ, биз йигирма миллион боқимандани боқмаймиз! Балиқ бошидан сасийди, бошидан! Йигирма миллионни бош-бошларингдан бошлаб камайтирамиз! Бош-бошлиқларингдан бошлаб камайтирамиз!

Ўз-ўзидан кўнглим озди. Юрагим беҳол бўлди. Кўзларим тинди.

Сув, дейин дедим — ҳолим келмади.

Олдимда турмиш пиёла узалдим. Чойқолдиқни оғзим олдим.

Иван Иванович қўлимдан пиёлани юлқилаб-юлқилаб олди.

— Буёққа ол!— деди.— Сенга ким қўйибди чой ичишни!

Оғзимдаги оғзимда қолди, бўғзимдаги бўғзимда қолди. Мен мўлт-мўлт қолдим.

Иван Иванович бошмалдоғини лунжларимга нуқиб-нуқиб

олди.

Оғзимда турмиш чой пирқ-пирқ отилди.

Томоғимда турмиш чой тикилиб-тикилиб қолди.

Мен қир-қир йўталдим.

Мен кўзларим ёшланиб-ёшланиб йўталдим.

Мен Иван Ивановичга мўлт-мўлт боқиб йўталдим.

— Ўл, шу кунингга! — деди Иван Иванович.— Иван

Иванович Ивановлар пиёласидан чой ичишни сен баранларга ким қўйибди?! Ана шундай йўталиб-йўталиб— Бобомурод Омоновдай ўласан-қоласан! Намунча анграясан? Ҳа, Бобомурод Омонов ўлди! Термиз кетган терговчиларим телефонда айтиб берди. Омонов ўз ажали билан ўлди, деб ўйлайсанми? Ана шунда, барансан-да, баран! Омонов ҳам сендай оёқ тираб туриб олиб эди. Нимани сўраса — «Усмонхўжаевга жавоб бераман, Усмонхўжаевга жавоб бераман», деб туриб олиб эди. Охири... олгичини олди! Ўлимичи этиб урдилар! Тепиб-тепиб — музхонага олиб кириб ташладилар! Етмиш яшар чол музхонага бардош берармиди? Ана, ўлди-кетди! Бобомурод Омонов — Социалистик Меҳнат Қаҳрамони эди, Улуғ Ватан уруши иштирокчиси эди, халқ депутати эди! Сен кимсан?! Итдай ўласан-кетасан! Йўқол, йигирма миллион баран, йўқол!

24

Юзтубан бўлиб ёта бердим.

Шунда, елкамдан тепки едим.

Мен бошимни кўтариб қардим.

Бошимда «Садист» билан «Сокол» турди.

— Ҳа, чурбан? — деди «Садист»,— ўлиб-пўлиб қолмадингми?

— Ўлма, қўй, ўлма, — деди «Сокол».— Сен ҳали бизга кераксан.

— Нимага миқ этмайсан, гапир.

Мен дармоним йўқ, дея бош чайқадим. Ҳовучимни оғзим олиб бордим — сув, ишорасини бердим.

— Масала равшан, — деди «Садист». — Бечора чурбан оч.

— Ярим кечада қаердан тўқ бўлади, — деди «Сокол».

— Энди биратўла тамадди этади-да.

— Олдин ҳожат олиб бориб келайлик.

— Қани, қўлтиғидан ол.

«Садист» билан «Сокол» хидоят қўлларини узатди.

Мени оҳиста-оҳиста тувак олиб борди.

Кўнглим «Садист», билан «Сокол» хидоятидан тас-кин олди.

«Урсалар-да майли. Шулар бўлмаса, ҳолим не кечар эди?»—

дея хаёлландим.

Бурчакда турмиш тувак олдида тик бўлдим.

— Тескари қараб турунглар,— дедим.

— Уяласанми? Йўғ-е?

— Уялади-да!— деди «Садист»,— Ўзбеклар биров олдида ёзилиш уёқда турсин, ўзбеклар тикка туриб чоптирмайди!

— Ор-номусли ўзбек халқининг садағаси кетсанг-да! — деди «Сокол».

«Садист» билан «Сокол» шундай дея-дея, тескари бўлиб турди.

25

...Мен чолворимни тортиб-тортиб тугмаладим.

Мен тувакдан бир қадам олдин босиб турдим.

— Бўлди! Ана энди қарай беринглар! — дедим.

«Садист» билан «Сокол» тагин қўлтиқларимдан кирди.

Тиззаларимдан олиб тош ўтирғизди.

Ажабдан бир «Садист» қарадим, бир «Сокол» қарадим.

— Нима қиляпсизлар? Мен ўтириб бўлдим! — дедим.

— Энди... тамадди этамиз!

— Қани, палов егич қўлингни бер, қани.

«Садист» ўнг қўлимни олди. Тувак олиб борди.

Кафтимни... тезагим босди.

— Ай, нима қияяпсизлар, ай!..

— Сени тамадди эттирамиз.

— Бечорагина, ҳолдан тойиб қолдинг.

— Бари томоқдан-да, томоқдан.

— Қани, ошамлаб-ошамлаб ол, қани.

— Ай, у тезак, у тезак!..— дея, типир-типир этдим.

— Нима фарқи бор? — деди «Садист».— Атала олдин қозонда эди. Қозондан косага ўтди. Косадан қорнингга ўтди. Қорнингдан тувакка ўтди. Мана энди... тагин қорнингга ўтади! Ўша-ўша атала!

— Чин, у тешиқдан киради — бу тешиқдан чиқади!—деди «Сокол».

— Ҳа-да, фарқи йўқ! Фарқи — бир тешиқ юқорида, бир тешиқ қуйида!..— деди «Садист».

— Қани, катта-катта ол, қани!

Мен бармоқларимни юммадим. Мен бармоқларимни тик тутдим.

— Ўлдир!—дедим.— Майли, ўлдир!..

— Йўқ, биз сени ўлдирмаймиз.

— Биз сени тамадди эттирамиз, тамадди.

Жойимдан тураин, дея талпиндим.

Тувак оёқ тираб кучандим.

Мен «Садист» билан «Сокол»га куч бермадим.

Шунда, «Сокол» чуйдамдан босди.

Мен шунда-да куч бермадим!

Энди, «Садист» бўйнимни чатаноқлари ораси олиб-олиб бўғди. Кекирдагимга башмалдоқ босиб-босиб бўғди...

Мен оғзимни каппа-каппа очдим. Ҳир-ҳир этдим.

«Сокол» қўлрўмол билан тезак олди. Мисоли палов ошатмишдайин-палов ошатмишдайин оғзим солди.

Мен ютинмадим — тезагимни оғзимда ушлаб турдим.

«Садист» бошимни чайқаб-чайқаб олди. «Садист» бошимни силтаб-силтаб олди.

Мен шунда-да ютинмадим!

«Сокол» ичимга созлаб-созлаб кўрмушт урди!

Ичим шилқ этди!

Ичим тортди—тезагимни тортиб олди...

— Ош бўлсин!—деди «Садист».

— Ош бўлсин!—деди «Сокол».

— Ўқчияпти... туйилиб қолди-ёв!

— Туйилиб қолса... тўқсон беш чой ичирамиз-да! «Садист» тувакдан бир ҳовуч сийдик олди. Оғзимдан сийдик қуйди...

— Ош бўлсин!

26

— Бир йилдан ошди!—деди Иван Иванович.— Африка ола эшагидай оёқ тираб ётишингга ҳам бир йилдан ошди! Ёта бер, қайсар эшак бўлиб ёта бер! Ана шундай ўласан-кетасан!

— Бировга ўлим тиламанг. Ажали етган ўлади.

— Ўласан! Бекордан-бекор ўласан! Хўш, ўлсанг — сен баранни ким йўқлайди? Йўқлайдиган йўлбошчинг қолмади! Мана, кулоқ сол: раисинг Ботиров зиндонда ётибди. Ижрокўм раисинг Холикулов зиндонда ўз томирини ўзи кесиб ўлди! Туманинг фирқа кўмитаси биринчи котиби Мирзабоев зиндон иккинчи қаватидан ўзини ўзи ташлаб ўлди! Вилюятинг ижрокўми раиси Бекназаров зиндонда ўз жонига ўзи қасд этиб ўлди! Вилюятинг фирқа кўмитаси биринчи котиби Каримов зиндонда ётибди. Ўзбекистон Ички ишлар вазири Яхёев зиндонда ётибди. Ўзбекистон Бош прокурори Бўрихўжаев зиндонда ётибди. Ўзбекистон Бош вазири Худойбердиев зиндонда ётибди. Ўзбекистон Жумхурияти Кўмитаси биринчи котиби Усмонхўжаев зиндонда ётибди! Ана, раисингдан тортиб пошшонгача зиндонда ётибди! Бор бошпаноҳинг зиндонда ётибди! Хўш, энди сени ким йўқлайди?

«Чин, чин,— дея ўйлаб қолдим. — Раисимиздан тортиб пошшомизгачайин зиндонда ётибди-я!»

— Зиндонимда йигирма беш минг бўлдиларинг — йигирма беш минг! Бари зиндонбандларим — Йўлчи Юлдуз зиндонбандлар! Зиндонимда тўртта Марказқўм котиби ётибди — Усмонхўжаев, Айтмуродов, Салимов, Абдуллаева! Зиндонимда йигирмата генерал ётибди! Генерал Яхёев... Дунёда генерал зоти тўлиб ётибди, баран. Лекин ўзбек Яхёевдай камдан-кам топилади. Ўзбек Яхёевдан Масков генераллари ҳам сабоқ олар эди. Масков генералларидан битта Шчелоковни ўзбек Яхёев билан ёнма-ён қўйса бўлар эди. Башқа генераллар ўзбек Яхёев олдидан ўта берсин эди. Ана шу Яхёевдай йигирмата генералинг зиндонимда ётибди! Зиндонимда саккизта вилоят котиби ётибди. Зиндонимда ўнта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони ётибди! Ўнта Социалистик Меҳнат Қаҳрамониям Ўзбекистон юлдузлари! Жами йигирма беш минг Йўлчи Юлдузинг зиндонимда ётибди!

Иван Иванович зўрма-зўраки илжайди.

— Йўлчи юлдузларингни бола-чақаси-ю, қариндош-уруғлариям зиндонимда ётибди!—дея илжайди.— Пошшонг Усмонхўжаевни йигирма учта бола-чақаси билан қариндош-уруғи ётибди! Биласанми пошшонг Усмонхўжаевни зиндонбанд этиш учун ким қўл қўйди? СССР Олий Совети Президиуми раиси ўртоқ Громико қўл қўйди, Громико! Хў-ўш... Каримовни йигирма битта бола-чақаси ётибди! Худойбергановни ўн бешта бола-чақаси ётибди! Камолов, Ражабов, Жабборов дегичларни саккиз-тўққизталаб бола-чақаси зиндонимда ётибди!.. Қаҳрамон оналаринггача зиндонимда ётибди— Қаҳрамон оналаринггача! Зиндонбандим Саидова ўн иккита фарзанд онаси бўлади! Зиндонбандим Долиева ўн битта фарзанд онаси бўлади! Зиндонбандим Матғомова ўн битта фарзанд онаси бўлади! Зиндонбандим Алимова тўққизта фарзанд онаси бўлади...

Иван Иванович илжая-илжая чой ичди.

— Анави пайғамбарингни оти нима эди... Хў-ўш... хотирам ўлсин-а... Афсус, ўша пайғамбарингни кўлига кишан солишга улгуролмадим, афсус. Худо мендан олдин жонини олиб қўйди! Ўша пайғамбарингни оти нима эди...

— Муҳаммад пайғамбар.

— Йўқ-йўқ... Хў-ўш... Шароф Рашидов! Афсус, Шароф Рашидовингни зиндонбанд этишга улгуролмадим, минг афсус!..

Иван Иванович пўриллатиб-пўриллатиб чой ичди. Иван Иванович киборона-киборона айтди:

— Энди... Ўзбекистон тож-тахтини ўзимиз бошқарамиз! Ўзбекистон Марказқўми котиби Анишчев, Ўзбекистон Халқ Назорати Кўмитаси раиси Ефимов, Ўзбекистон Бош прокурори Бутурлин, Тошкент шаҳар прокурори Теркин, Тошкент шаҳар фирқа кўмитаси биринчи котиби Сатин... Жами ўттизтача азамат! Азаматларни Масков юборди! Насиб бўлса — ана шу азаматлар Ўзбекистонда пичоққа илашадиган ўзбекни омон қолдирмайди! Насиб бўлса — ана шу азаматлар бош кўтарган ўзбекни бошини янчиб-янчиб келади! Насиб бўлса — ана шу азаматлар кўзи очилган ўзбекни кўзини ўйиб-ўйиб келади!

Девордан садо бўлди — мендан садо бўлмади. Мен тошдай-тошдай бўлиб ўтира-бердим.

Иван Иванович ҳориқулудда айниди...

Иван Иванович захар юз бўлди.

Иван Иванович тана кўз бўлди.

Иван Иванович қалт-қалт қўл бўлди.

— Ҳали зиндонбандларим эллик мингта бўлади! Ҳали зиндонбандларим юз мингта бўлади! — дея лик этиб турди. — Пичоққа илашажак ўзбек — омон қолмайди! Ўзбекистон — тутдай каллак бўлади!

келди.

Мен апил-тапил туриб ўтирдим.

— Тун совуқ келди, чурбан, — деди «Садист».

— Тикилишиб ётайлик...исиб ётамиз, — деди «Сокол».

«Садист» билан «Сокол» ўнг-чапимни олиб ўтирди.

— Чурбан, — деди «Сокол». — Биласан, мен Шўро хукуматидан нафратланаман!

— Мен эса жирканаман! — деди «Садист».

— Аммо яшаб қолиш керак! — Зиндонда бўлса-да, одамдай яшаб қолиш керак!

— Ташқаридан ичкилик олиб турамиз.

— Тарёк олиб турамиз.

— Олди-бердимизни Шўро қонунбозлари билади.

— Шўро Бош прокуроригача билади!

— «Юла»дан бошлаб Бош прокуроригача бизнинг дастёрлигимизни қилади!

— Бош прокурор дастёримиз бўлгач — емакни қусмоғи-да бўлади...

«Садист» билан «Сокол» билакларимдан олди. Қўлларимни кетим қайирди-кетим қайирди — елкам олиб борди.

Қўлларим қирс-қирс этди.

— А-а-а-ай!.. — дея овоз бердим.

«Садист» билакларимни бир нима билан ўраб-ўраб бойлади.

Мен тишимни тишимга босиб-босиб турдим.

«Сокол» бўйнимдан босди.

Мен юзтубан энкайиб-энкайиб турдим.

Мен тиззаларимни йиғиб-йиғиб турдим.

«Садист» чолворимни қўшқўллаб тортқилади.

— Оёқларини ёй!

— Тиззаларингни оч!

Мен жон-жаҳдим билан тиззаларимни қапиштириб-қапиштириб турдим.

- «Сокол», синдир оёғини, синдир!
«Сокол» этик учи билан тиззаларим кўзилаб-тиззаларим кўзилаб тепди.
Тиззаларим этик тепкиларни кўтаролмади. Тиззаларим ўз-ўзидан ёйилди.
Шунда, чолворим лип этиб тушди.
— Бай-бай-бай! — дея, «Садист» куймучларим шапатилади.
— Тарвуз, мисоли тарвуз!
— Умр бўйи ётиб егач... тарвуздай бўлади-да!
— Билкиллайди-я, билкиллайди!— дея, «Садист» куймучларим шапатилади.
Мен бор овозим билан бақирдим:
— «Юла»-а-а-а!..
— Бақирма, чурбан, бақирма. Ярим кечада «Юла» қолдими!
— «Юла»-а-а-а!..— дея, йиғлаб-йиғлаб кўя бердим.
— Бақирма деяпман!
— Нима... қизмисан?
— Қизмидингки... дод дейсан?
— «Юла-а-а-а!.. — дея, йиғлаб-йиғлаб кўя бердим.
Осмон — тош бўлди.
Ер—тош бўлди.
Девор — тош бўлди...
— Айтаман, «Садистбой», айтаман! — дея, йиғлаб-йиғлаб ёлбордим.
— Ана энди ўзингга келаяпсан!— дедилар.
— Кўйберинг, «Соколбой», мени кўйберинг!—дея, ёлбориб-ёлбориб йиғладим.— Айтаман, «Садистбой», мана-мана айтаман!
— Ана энди эсинг кирди!— дедилар.
Мендан қўл олдилар.

ушлаб шайландим.

— Қани, ёз, қани,— деди Иван Иванович.— СССР Бош прокурори ўринбосари ўртоқ Сорокога...

Иван Иванович айтиб-айтиб турди.

Мен битта қолдирмайин, битиб-битиб турдим.

— Қани, менга бер, қани, — деди Иван Иванович.— Ай, кучингдан, жигит! Ана энди жигитмисан-жигит бўлдинг! Шугина гап учун Шўро қонун посбонларини бир йилдан зиёд қийнадинг-а!

— Энди... уст-бошимни берсангиз деб эдим.

— Уст-бош? Уст-бошни нима қиласан?

— Манави зиндони уст-бош билан қишлоқ бориб бўладими? Эл-юрт нима дейди? Дўст бор, душман бор...

Иван Иванович оғиз ушлаб-оғиз ушлаб кулди. Иван Иванович бет чангаллаб-бет чангаллаб кулди.

Иван Иванович кўз артиб-кўз артиб кулди.

— Ҳай, жигит-ай, жигит-ай!..— деди.— Айт, тағин нима қилай?

— Тағин... мени кечаси бир маҳалда олиб келиб эдилар. Мен бедирамдан-бедирам келиб эдим. Шу боис... айта берайинми?

— Айт-айт?

— Шу боис... бир-икки сўм йўлкира қарз бериб турсангиз... деб эдим. Бола-бақрам олдига эсон-омон етиб борсам армоним йўқ.... Омонатингизни чақама-чақа жўнатаман...

Иван Иванович хандон-хандон кулди.

ЎНИНЧИ БОБ

1

Сайёр суд Денов пахта заводи маданият саройида бўлди.
— Жойингиздан туринг, суд келаяпти!
Эл-юрт тўла сарой бир қалкиб олди.
— ...Айбдор Жамолиддинов Дехқонқул Акрабовичга сўнгсўз
берилади!
Бола-бақраларим қошимда бўлди.
Хеш-ақраболарим қошимда бўлди.
Кўнгил етарларим-да қошимда бўлди.
Унда, тагин, кимим... тагин кимим йўқ бўлди?
— Шу... шу, далаларимни бир кўриб кетайин, — дедим.
— Кимни-кимни?—деди қозикалон.
— Далаларимни бир кўриб кетайин...
Қозилар ўзаро қарашиб-қарашиб олди. Қозилар ўзаро бош
ирғашиб-бош ирғашиб олди.
—...Жамолиддинов Дехқонқул Акрабович Ўзбекистон
Жумҳурияти жиноят тузугининг 153-моддасига биноан... саккиз
йил муддат билан озодликдан маҳрум этилади!
Эл-юрт тўла сарой бир йиғлаб олди!

2

Зиндонмашина равон-равон юрди. Зиндонмашина дўқиб-
дўқиб юрди.
Зиндонмашина бир жойда манзил этди.
Темир эшик ланг очилди.
Қизил аскар автомат билан туш, ишорасини берди.
Мен зиндонмашинадан тап этиб тушдим.
Фавқулудда ёруғдан кўз очолмадим. Кўзларимни чирт юмиб
турдим.
Оҳиста-оҳиста кўз очдим...
Ўзимни... ўзимни шийпонимиз олдида кўрдим!

Теварак-бошим далаларим бўлди.
Далаларим сокин-сокин бўлди.
Далаларимда қарғалар учиб-қўниб турди.
Далаларимда қорамоллар ўтлаб-ўтлаб юрди.
Ғўзалар шипшийдам ғўзапоя бўлди.
Ғўзапоялар шумшук-шумшук бўлди. Ғўзапоялар сариқ-сариқ бўлди.
Ғўзапоялар бўй-бастидан... ушбу йил ҳосили мўл-мўл бўлди!..

3

Қизил сорбон бир далаларим қаради, бир мен қаради.
«Мана, далаларингга-да олиб келдик,— демиш бўлди.—
Хўш, энди нима дейсан?»—демиш бўлди.
— Ну?—деди Қизил.
Қизил! Далаларимда Иван Ивановичлик этмай тур, энди.
Далаларим билан омон-эсонлашиб олайин, энди.
Қизил! Далаларимда Иван Ивановичлик этмай тур, энди.
Кўнглим туб-тубида куюкларим бор, куюкларим...
Куюкларимни далаларимга ёрайин, энди. Куюкни куюк олсин,
энди...

4

Иван Иванович! Мен сенга юз ўттиз йил юртим тўрини бердим, юз ўттиз йил уйим тўрини бердим— аммо сен билан эл бўлмадим!
Иван Иванович! Мен сен билан юз ўттиз йил елкама-елка кун кечирдим, юз ўттиз йил чизган чизиғингдан чиқмадим — аммо сен билан эл бўлмадим!
Юз ўттиз йил тур десанг турдим, ўтир десанг ўтирдим, юз ўттиз йил кул десанг кулдим, йиғла десанг йиғладим — аммо сен билан эл бўлмадим!
Иван Иванович! Мен юз ўттиз йил ўзим киймадим— сенга кийдирдим!

Иван Иванович! Мен юз ўттиз йил ўзим киймадим— сенга кийдирдим, юз ўттиз йил ўзим емадим — сенга едирдим, юз ўттиз йил ўзим ичмадим — сенга ичирдим... аммо сен билан эл бўлмадим!

Иван Иванович! Мен юз ўттиз йил кофир тўқ — мусулмон тинч, мақомда кун кўрдим... аммо сен билан эл бўлмадим!

Дини бошқа минбаъд-минбаъд эл бўлмайди! Тили бошқа минбаъд-минбаъд эл бўлмайди!

Иван Иванович! Сен тиригим тирноғин единг, сен ўлигим ёғин единг — аммо тўймадинг!

Иван Иванович! Мен очликдан ўлмадим — сен тўқликдан ёрилмадинг!

Иван Иванович! Мен сени юз ўттиз йил тўнғич акам, дедим. Бўлди — мен энди сени тўнғич акам, демайман.

Мен энди сени тўнғич ака дегич тилларимни кесиб итга ташлайман!

5

— Ну? — деди Қизил.

Иван Иванович! Далаларимда ну-нуламай тур, энди.

Далаларим дийдорига тўйиб-тўйиб олайн, энди.

Иван Иванович! Сен дала нималигини билармидинг? Сен садкаи дала кет!

Сен кўш жомадон кўтариб дайдишни биласан. Сен гилдиракли жомадон судраб дайдишни биласан.

Сен қайси юрт мевазор — шу юртни макон этасан. Сен қайси эл меҳнаткаш—шу элни макон этасан.

Иван Иванович! Қайси юрт мевали-чевали бўлади— шу юрт сен учун ватан бўлади!

Қатор-қатор дайдиб келасану... осойишта-осойишта эл-юртни алғов-далғов этасан.

Ота билан болани гиж-гиж этасан.

Ака билан укани ков-ков этасан.

Ҳамсоя билан ҳамсояни оққалтак-қоракалтак этасан.

Ўртада маза-маза... Сен маза этасан! Сен ўртада пайғамбар бўлиб даврон сурасан. Сен ўртада қозикалон бўлиб даврон сурасан.

Иван Иванович! Сен қадам қўймиш эл-юрт асло тинч-тотув бўлмайди. Сен қадам қўймиш эл-юрт асло тиниб-тинчимайди.

Иван Иванович! Сен кўзингга тупроқ тўлмагунча— сен эл-юртга тўймайсан!

6

— Ну? — деди Қизил.

Иван Иванович! Пича оёқ ил, энди.

Далаларим билан хайр-хўшлашиб олайн, энди.

Далаларим боболарим аччиқ-аччиқ кўзёшларидан дала бўлди.

Далаларим оталарим шўрпешона терларидан дала бўлди.

Далаларим аёлларим гулдай хазон умридан дала бўлди.

Далаларим — боболарим шўр-шўр пешонаси.

Далаларим — оталарим яғир-яғир елкаси.

Далаларим — аёлларим хазон-хазон умри.

7

Мен... далаларимни дея, қайтиб келаман!

Тупкани тагидан бўлса-да, қайтиб келаман!

Ана шунда шўртупроқ даламга аёло нав пахта экаман. Ундан аёло-аёло тола оламан.

Қумлоқ даламга мой бергич пахта экаман. Ундан хуштаъм-хуштаъм пахтамой оламан. Тўйимли-тўйимли пахтамой оламан.

Оқтупроқ даламга оқлик мўл пахта экаман. Ундан егулик оқлик оламан. Ичгулик оқлик оламан.

Мен қайтиб келаман!

Мен ҳали далаларимда электр моторли тракторлар миниб тер тўкаман. Кун нури билан юргич тракторлар миниб тер тўкаман. Олти ғилдиракли тракторлар миниб тер тўкаман.

Мазкур тракторлар қар-қарламайди — билинар-билирмай одимлайди!

Кабинасида барча шароитлар муҳайё бўлади: митти совутгичи бўлади. Митти музхонаси бўлади. Митти чой қайнатгичи бўлади. Тайёралардагидай чаноқ-жўмраги бўлади.

Мен қайтиб келаман!

Етти иқлимдан бўлса-да, қайтиб келаман.

Ана шунда пахтамини чўткали-чўткали машина билан йиғиб-териб оламан.

Машина билан бир оралабоқ териб оламан. Бошқа қайтиб дала ораламайман.

Йиғим-теримни бош-адоқ бир машина билан бажараман. Бир вақтни ўзида бажараман.

Машина аъло тола пахтамини алоҳидалайди, мундайроқ тола пахтамини алоҳидалайди.

Айни вақтда пахтамини хас-чўпдан покизалайди. Чанг-ғубордан фориғлайди.

Толани бир ёкли этади, чигитни бир ёкли этади.

Пахтамини ўзи тахлайди, ўзи тойлайди. Тойларни юк машина жойлайди.

Юк машина пахтамини далаларимдан фабрика олиб жўнайди.

Мен қайтиб келаман!

Етти қават ерни остидан бўлса-да, қайтиб келаман.

Мен далаларимни дея, қайтиб келаман.

Мени далаларим қайтариб келади...

1986—1991 йиллар

МЕН

(Муаллифнинг ушбу романга битган сўнг сўзи)

Мен Сурхондарё вилояти, Денов тумани, Хўжасоат қишлоғида дунёни кўрдим.

Шу қишлоқда катта бўлдим. Шу қишлоқда ўрта мактабни битирдим.

Мактабда ҳикоялар машқ этдим.

Тошкент Давлат дорилфунуни журналистика факультетини тамомладим.

Дорилфунунда ҳикоялар машқ этдим.

Жумҳурият радиосида тўрт йил муҳаррир бўлиб ишладим.

Қизил Армия сафларида ҳарбий хизмат қилдим.

Икки йил «Ўзбекистон физкультурачиси» газетасида таржимон бўлдим.

«Фан ва турмуш» журналида икки йил муҳаррир бўлиб ишладим.

Москвадаги Жаҳон Адабиёти институтида ўқиб келдим.

Мен ўрта мактабни битириб, шундай ният этдим: ўттиз-ўттиз беш ёшларгача уйланмайман, оила қурмайман, бирор идорада фақат тирикчилик учун ишлайман.

Мен фақат бир мақсадни кўзладим: ўттиз-ўттиз беш ёшларгача жаҳон адабиётини ўқиш. Фақат ўқиш, ўқиш, ўқиш, қўл қотиб қолмасин учун майда-майда ҳикоялар машқ этиб туриш.

Мен шу ният йўлида иморат солмадим, машина олмадим, мансаб эгалламадим, шон-шуҳрат қизганмадим.

Мен дунё талашмадим!

Фақат изландим, фақат ўқидим.

Ғанимларим мени шидан ҳайдадилар.

Кураида бир табиат қонуни бор: полвон даврада мағлуб бўлса, тақдирга тан бериб кетмайди. Полвон ўзини боқади.

Полвон ўзини парваришлайди. Полвон тинимсиз машқ олади.
Рақибидан мағлубият аламини олиш учун шайланади. Рақибидан
аламини олмасдан-да қўймайди.

Мен гўдаклигимдан давраларда курашиб катта бўл- дим.
Полвонлик аждодимда бор, полвонлик қонимда бор.

Менда ана шу полвонлик қоним қўзғалди.

Мен ганимларимдан алам олиш учун шайландим.

Мен ким эканимни бир кўрсатиб қўйиш учун катта асарга
қўл урдим.

Ниҳоятда... ниҳоятда саноқли кунларда «Юлдузлар мангу
ёнади» номли биринчи қиссамни яратдим.

Мен бу қиссам билан ганимларимга: «Мана, мен кимман!»
деган бўлдим.

Қисса элга манзур бўлди.

Ўзбекистан Ёзувчилар уюшмаси ҳисобот йиғилишида йилнинг
энг яхши қиссаси, дея баҳоланди.

Ганимларим бир куйди, бир куйди-е!

Бу — тасодиф, дедилар. Кесакдан олов чиқди, дедилар. Фисқ-
фасод тарқатдилар.

Бир чақасиз кунларим бўлди. Ижара ҳақини тўлай олмай,
ижарадан ҳайдалмиш кунларим бўлди. Бошпанасиз кунларим
бўлди.

Мен қишлоғимга қайтдим.

Онам сандиқ ковлади. Латталар остидан бир тугунча олди.
Тугунчани уч-тўрт айлантириб очди.

Тугунчадан беш-олти сўм пул чиқди.

Онам шу пулни менга узатди.

Шунда... мен бир бошқа бўлиб қолдим. Мен ташқари отилиб
чиқиб кетай, дедим.

Бу пул... онамни... ўлимлик пули бўлди.

Мен деворни ушлаб қолдим.

— Олмайман...— дедим.

— Ол, сен шоир бўлсанг бўлди, ол,— деди онам.

— Йўқ...— дея бош чайқадим.

— Ол, сен шоир бўлмагунингча мен ўлмайман, — деди онам.—

Мен сенинг шоирлигингни кўрмагунимча ўлмайман.

Мен тагин Тошкент қайтиб келдим.

Мен энди онамни ўлимлик пули билан тирикчилик кечириб, изландим.

Бир журнал муҳаррири мени ишга оламан, деди.

Аммо ганимларим хабар топиб, мени ишга олдирмадилар.

— Ўзи бошқа, асари бошқа,— дедилар.

— Ўздан асари яхши,— дедилар.

— Асари керак, ўзи керак эмас,— дедилар.

Ана шунда полвонлик қоним тагин қайнади.

«Уҳ, қорақўнғизлар! — дея, ганимларимни ичимда яндим.—

Сен қорақўнғизлар ким-у, мен ким эканимни ана энди кўрасанлар!» — дея қўзғолдим.

Кеч кузда юртимизга йўл олдим.

Саттор чавандоз дегич билан тил топишдим. У менга бир от топиб берди.

Мен... отландим!

Саттор чавандоз билан қишлоқма-қишлоқ юрдим. Тўйма-тўй юрдим. Кўпкарима-кўпқари юрдим.

Кундузлари турли юртлардан келмиш чавандозлар билан кўпқари чопдим.

Неча бор отлардан йиқилдим.

Кечалари тўйхоналарда чавандозлар билан гурунг қилдим.

Чавандозлар дўмбира чалиб, кўпқарилардан сўйлади, отлардан сўйлади, чавандозлардан сўйлади.

Узун қиш кўпқарихона — иш жойим бўлди, чавандозлар— ҳамхонам бўлди, отлар— биродарим бўлди.

Ниҳоят, кўкламда «От кишинаган оқшом» номли иккинчи қиссамни журналга кўтариб келдим.

Қисса адабиёт осмонида бир момоқалдиरोқ бўлди.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳисобот йиғилишида йилнинг энг яхши қиссаси, дея баҳоланди.

Мен елкамдан нафас олдим. Мен энтикдим. Мен хумордан чиқдим!

Юртимиз тоғ этагида Сўфи Оллоёр қабри бор. Шу қабр қабатида тоғчорбоғ бор.

Мен бир қишни ана шу юртим чорбоғида қишладим. Сўфи Оллоёр бобо билан қабатма-қабат ётиб, «Ойдинда юрган одамлар» номли қисса битиб келдим.

Қиссани чоп эттириш учун уч йил сарсон-саргардон бўлдим. Тўртинчи йил куя-пиша чоп эттирдим.

Шу қиссадан кейин мени олқишловчилар кўпайди. Мени кўллаб-қувватловчилар кўпайди.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси қиссаларимга Ойбек мукофотини бердилар.

Иттифоқ Ёзувчилар Уюшмаси съездига делегат этиб сайладилар. Иттифоқ Ёзувчилар уюшмаси правлениеси аъзолигига сайладилар.

Ғанимларим қора қуртдай гимирлаб қолдилар.

Дунёда қанақа магзава бор — мени бошимдан тўкдилар. Дунёда қандай фисқ-фасод бор — мени номимга тупуклаб ёпиштирдилар.

Тоғай Мурод номимни қоп-қора этдилар.

Мен улар ҳақида «Момо Ер қўшиғи» номли қисса яратдим.

Савоб иш барча учун бўлади. Аёл-эркак учун бўлади. Ёш-қари учун, бўлади. Етти яшар-у, етмиш яшар учун бўлади.

Мен эл-юрт учун ана шундай бир савоб иш қилгим келди.

Сетон-Томпсонни «Ёввойи йўрга» китобини ўзбекчага таржима этдим.

Табиат, жониворлар ҳаётидан сўйлагувчи мазкур китоб етти яшар китобхон учун-да, етмиш яшар китобхон учун-да

бирдай суюкли, бирдай ардоқлидир.

Ана шу вақт қатагон авж олди.

Ишдан ҳайда-ҳайда авж олди. Фирқадан ўчир-ўчир авж олди.

Сур-сур авж олди.

Ниҳоят... қама-қама авж олди.

Ўзбек зиёлилари кишанбанд бўлди. Ўзбек зиёлилари маҳбус бўлди.

Ўзбек зиёлилари кечалаб-кечалаб Москвага олиб кетилди.

Сўроқ Москвада бўлди. Суд Москвада бўлди. Ҳукм Москвада ўқилди.

Ана шунда полвонлик қоним қайнади!

Энди қоним ўз ганимларим учун қайнамади. Йўқ, ўз ганимларим ўз йўлида қолди.

Энди қоним... оламжаҳон ганимларим учун қайнади. Энди қоним... қудратли ганимларим учун қайнади.

— Мен ўзбек халқига ҳайкал қўяман!

Мен ана шундай шаҳд билан оламжаҳон ганимларим сари шайландим.

Жаҳон Адабиёти институтида ўқиш учун йўл олдим.

Барча ҳайрон бўлиб қолди.

Боиси — мен эндигина уйланиб эдим.

— Саводни мазаси йўқ, Москвада ўқиб келмасак бўлмади,— дедим. Дардим ўқиш бўлмади. Дардим прокуратуралар бўлди, дардим судлар бўлди.

Бир оёғим институтда бўлди, бар оёғим судларда бўлди.

Мен таниш-билиш йўли билан тергов матнларини сотиб олдим. Икки оғиз ахборот олиш учун яримталар қўйдим.

Ўшанда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси қиссаларим учун Ойбек мукофотини бериб эди. Ана шу мукофот пулини зиндонлардан ахборот олиш учун сарфладим.

Мен эртадан кечгача судларда ўтирдим. Суд йўлакларида ўтирдим. Суд зинапояларида ўтирдим. Суд дарвозалари ортида

тик турдим.

Судга киритмаса, қўшни уйлар чердагига чиқиб судни пойлаб ўтирдим.

Мен узун кунлар суд идоралари теварагида айланиб-айланиб юрдим.

Мен ўз кўзим билан кўрдим: ўзбек халқини юлдуз зиёлиларин тегиб-тегиб зиндонмашинага босдилар. Ўзбек халқини гултож зиёлиларини уриб-уриб зиндонмашинага солдилар. Ўзбек халқини сара зиёлиларини оёқ-қўлидан олиб, зиндонмашинага отдилар...

Мен Москвада ўқимадим, мен Москвада ўзбек зиёлилари қайғуси билан яшадим.

— Мен ўзбек халқига ҳайкал қўяман!

Мен Москвадан ана шу ният билан қайтиб келдим.

Мен бешинчи синфдан бошлаб пахта тердим. Дорилфунун даврида, иш даврида пахта тердим.

Бўйим пахтада ўсди. Ақлим пахтада кирди. Саводим пахтада чиқди.

Аммо романни бошлаб... пахта нима эканини билмаслигимни англаб қолдим. Оппоқ қозоғ билан юзма-юз бўлиб... пахта билан мен бегона эканимизни билиб қолдим.

Мен учун пахта қайси бир... қайси бир денгиз остида ўсажак ўтдай бўлиб туюлди. Мен пахта масаласида бир... гўрсўхта эканимни билиб қолдим.

Мен энди неча ўнлаб пахтачилик дарсликларини ўқидим. Неча ўнлаб қишлоқ хўжалик китобларини ўқидим.

Пахтада ўтмиш кунларимни бир-бир эсладим. Ўзим билмиш пахтакорларни бир-бир ёдладим.

Барибир... барибир бўлмади.

Мен ўзимни халқ ҳаёти билимдони, дея ўйлар эдим, халқ характери билимдони, дея ўйлар эдим, халқ руҳияти билимдони, дея ўйлар эдим.

Мен пахта билан юзма-юз бўлиб... мен ҳали ўзбек деҳқонини

билмаслигимни англадим. Мен пахта билан юзма-юз бўлиб, мен ҳали пахтакор ким эканини билмаслигимни англадим.

Мен қозғоз-қалам ғамладим. Мен Сурхон далаларини нишонладим.

Икки бор жумҳурият газетасида: «Мен пахта далаларига кетаман», дея сўз бердим. Эл-юртга икки бор сўз бердим.

Илк кўкламда Олтинсой туманига йўл олдим. Туман катталари билан юзлашдим.

— Мен сизни Алиқулов бригадасига олиб бораман,— деди хўжалик раиси Тошбоев.— Фақат айбга буюрмайсиз, Алиқуловни бет-боши сал оқариб қолган.

— Оқариб қолган?— дея анграйдим.

— Чин, чин, — деди туман вакили.— Дастлаб кўришимда мен ҳам шундай деб ўйлаб эдим.

— Бети ҳалиги бир касалдай оқариб қолган, — деди Тошбоев.— Бари жазирамада куйиб-пишиб ишлашидан.

Раис айтмиши Алиқулов дала шийпонини макон этдим.

Мен бўлажак... Деҳқонқул билан юзма-юз бўлдим.

Мен бўлажак... Деҳқонқул далаларини иш жойим этдим.

Деҳқонлар қандай кийимда бўлса — мен ҳам шундай кийиниб олдим.

Деҳқонлар ўтирса — ўтирдим, деҳқонлар турса— турдим.

Чигит экиш бошланди.

Мен деҳқонлар билан чигит экдим.

Мен... деҳқон бўлиб чигит экдим!

Мен ғўза яганаладим. Ғўза чопиқ қилдим. Ғўза ўтоқ қилдим.

Ғўзага ғўнг бердим. Ғўзага сув тарадим. Ғўза чилпидим.

Мен деҳқонлар билан пахта тердим.

Мен ғўзаларга сув тарай-тарай, неча-неча тонглари оқладим.

Мен шийпонларда ухлаб қолдим. Ўқариқ бўйларида ухлаб қолдим. Эгатларда ухлаб қолдим.

*Мен Сурхон далаларида олти ой кездим, Сурхон офтобида
олти ой куйдим. Сурхон чанглари олти ой ютдим.*

— Мен ўзбек халқига ҳайкал қўяман!

Мен ана шундай орзуда далалар билан хайр-хўшлашдим.

Ниҳоят, орзуларим охир-оқибати — ушбу роман бўлди.

*Мен нимага эришган бўлсам — барчаси учун ганимларимдан
миннатдор бўлдим.*

Ғанимларим бўлмаса — мен Тоғай Мурод бўлолмас эдим.

Яшасин, ганимларим!

БУ ДУНЁДА ЎЛИБ БЎЛМАЙДИ

1

Таги кўрмаганга гилам битмасин.

Қодир қулни чевараси, Холмат малайни невараси, Эсон хизматкорни боласи Ботир қўшчи тумандан айниб келди.

Қўшчи калондимоғ-калондимоғ қадам босди. Кибор-кибор кулоч отди. Керма қош-керма қош боқди.

Колхоз идораси қошида оёқ илди. Идора томига сердимок назар солди. Гап йўқ, сўз йўқ — нарвондан томлади.

Томда қўлларини кетига қўйди. Том бош-адоғилаб қадамлади. Вазмин-вазмин қадамлади. Олисларга доно-доно боқиб қадамлади.

Бирдан қозикдай қоқилиб қолди. Мисоли хайкал бўлиб қолди. Ерга шаҳодат бармоқ ўйнатди. Лик-лик ўйнатди. Қоровулни имлади.

Қоровул ҳадаҳа-ҳадаҳа келди. Нарвон пойида хайрона-хайрона турди. Қоши узра кафт соябон эта-эта мўлтайди.

— Чақиргандай бўлдингизми? — деди.

Қўшчи ҳокимона-ҳокимона сиёсат этди.

— Халқ йиғилсин! — деди. — Халқни йиғинг!

Қўшчи қўллари кетида тагин қадам олди. Мағрибга боқиб қадам олди. Машрикка боқиб қадам олди.

Қоровул гапни кулги-мутойибага йўйди.

— Ҳа, халқ келади! — деди. — Тайинлаб қўйиб эдим, халқ ҳализамат келиб қолади!

— Халқ йиғилсин, дедимми, йиғилсин!

Қоровул хайрондан-хайрон бўлди. Туриб-туриб... ғаши келди.

«Ўзинг бир қўшчи бўлсанг, — демоқчи бўлди. — Сенга ким қўйибди идорани томига чиқишга?»

Яна-тагин, шайтонга хай берди.

— Халқни нима қиласиз? — деди.— Мана мен халқ, ўзимга айта беринг!

— Йўқ, халқ йиғилсин!

Шу вақт дарвоза олдида беш-олти деҳқон қора берди.

Деҳқонлар нарвон пойида тўп бўлди. Кулги-мутойибага ўтди:

— Син-симбатингизни даладан кўриб келдик.

— Туманда нима гаплар бор, гапиринг қани?

— Қани, тумандан гурунг беринг қани?

Қўшчи томдан тушди. Ҳовуз бўйлаб юрди. Ҳовуз супада тик турди. Қўлларини орқа этди. Йўқ қоринни олға сурди. Йўқ қоринни олға сураман дея... кетига чалқайиб қолди. Йўқ қорин олдинда қолди... Кети ичкари кириб йўқолди. Ўзи кетига чалқайиб қолди!

Қўшчи деҳқонларга бармоқ ниш этди.

— Шундай турунлар! — деди.

Деҳқонлар супа пойида тўп бўлди.

Қўшчи супага бармоқ бигиз этди.

— Ўтирунлар! — деди.

Деҳқонлар чўк тушди. Чордана қуриб ўтирди.

Қўшчи белқарсдан биллак ўтказди. Белқарс тутамлади. Йўқ қоринни тагин-да олға сурди. Кети тагин-да ичкари кириб йўқолди.

— Аммо-лекин! — деди. — Айтинлар қани, мен кимман?

Деҳқонлар ўзаро қарашиб олди. Биламиз, демишдай, бош ирғади. Ҳазил демишдай, мийиқларида кулди.

— Ким бўлардингиз, ўзимизни Ботир қўшчи-да, — деди.

Қўшчи йўқ қоринни олға силтади.

— Йўқ! — деди. — Аммо-лекин тополмадиларинг!

Деҳқонлар бурчакка бет буриб кулди. Деҳқонлар оғиз ушлаб

кулди.

— Колхоз тузилгани қачон эди? — деди қўшчи. — Сизларга қачон ақл киради? Топинглар, мен кимман?

Дехқонлар юзидан кулгич қочди. Бари ўйлаб қолди. Охири чидаб ўтиролмади.

— Унда, ўзингиз айтинг?

— Биз бир далада юрган деҳқон бўлсак?

— Сиз туман бориб келдингиз, сиз айтинг?

Қўшчи икки қўлини кўксига қўйди. Кўкрагини олға шиширди.

— Мана шу... мен-а? — деди. — Мана шу мен! Айтинглар қани, мана шу мен кимман?

Дехқонлар тагин бир-бировига қаради.

— Ҳа, шу сиз, шу сиз! — деди.

— Унда, сизларга топширик: боринглар, мени ким эканимни билиб келинглар!

Қўшчи шундай дея, супадан тушди. Кўчага равона бўлди.

Бир деҳқон қўшчини изидан етди. Қўшчини билагидан тутамлади.

— Менга қара, Ботир, — деди. — Отангни кўрдим, ахмади фориг, энангни кўрдим, товони ёрик, дейдилар. Отанг шул, энанг шул, нима қиласан, осмонга чиқиб? Туш пастга, туш!

Қўшчи қайтиб келди. Қўшчи кўкрагига кафт қўйди.

— Мен! — дея кўкрак урди. — Мана шу мен, Ботир фирқаман, Ботир фирқа!

Дехқонлар ўзаро қарашиб-қарашиб олди.

— Ким-ким? — деди.

— Бир сўз билан айтсак: Ботир фирқа!

Қўшчи шундай дея, супа бош-адоғилаб одимлади.

Дехқонларга қараб-қараб одимлади.

— Бир сўз билан айтсак, мен шу кундан бошлаб Ботир фирқа бўлдим! Айти вақтда, қишлоқ шўросини раиси-да бўлдим! —

деди. — Кимда-ким мени Ботир фирқа демас экан, ўзидан кўрсин!

Дехқонлар бақа бўлиб қолди.

2

Қўшчини Ботир фирқа демагичлар бўлди.

Биров — фирқа сўзига тушунолмади айтмади. Биров — қўшчи сўзига ўрганиб қолиб айтмади. Тағин биров — қўшчига фирқа сўзи ярашмайди, дея айтмади.

Ана шунда, Ботир қўшчи... чилласида чироқ кўрмаган бўлди.

Қўшчи бировни меҳнат ҳақини қирқиб ташлади. Бировни томорқасини сувдан қисди. Бировни мол-ҳолини емишдан тортди.

Отига «фирқа» сўзини қўшиб айтмагичларни: «Халқ душмани», дея айблади.

Шу-шу, қўшчи бир оғиздан — Ботир фирқа бўлди.

3

Ботир фирқа Ўзбекистон пойтахти Самарқандда олти ойлик сиёсий ўқишни битириб келди.

4

1933 йил тўлди.

Нон чучук бўлди. Нон ширин бўлди.

Ота ўз ўғлини бир зоғора нонга алмашди.

Она ўз қизини бир ҳовуч кепакка алмашди.

Одамзот кунжара ейишгача борди.

5

Она бир эшакли ўткинчига кафтларини узатди.

— Мана шу қизалоқни олиб кетинг, катта бўлса, эшигингизни супуради! — деди. — Бир ҳовуч кепакка бераман, бир ҳовучгина!

Ўткинчи ўзини эшитмасликка олди. Бозор учун нарх-навони

сўрамади. Бошли-кўзли болани сўраб-суриштирмади.

Она ўнгга қаради, она чапга қаради. Бозорда ўзидан бошқа қолмади.

Шунда, она боласига боқиб хўнг-хўнг йиғлади. Боласига боқиб увв-увв йиғлади.

Она энкайди. Бўйин эгди. Боласини бўйнига миндирмоқчи бўлди.

Аммо боласи ўзини орқага олди. Йўқ, ишорасини берди.

Шунда, она, боласини елкаларига қўйиб-қўйиб олди.

Боласи овози борича йиғлади.

Она ўнг гапирмади — чап гапирди:

— Ўчир, бозори касод! Ўчир, зоғора нон!

Она энди боласини қулоқ-чаккаси аралаш қўйиб-қўйиб олди.

Ниҳоят, таёқ ўтди. Боласи жонҳолатда турди. Жонҳолатда онаси елкасига осилди. Бўйнидан қучоқлаб олди.

Она рўмоли учига тугиклик бир нимани қўлтиғига олди. Тугунни эҳтиётлаб-эҳтиётлаб қўлтиқлади. Ё, пирим, дея, жойидан қўзғолди. Оёклаётиб, қалқиб-қалқиб олди. Ўзини ўнглаб олди. Бир-икки қадам босди.

Она елкасида бола, йўл олди. Она қўлтиғида тугун, йўл олди.

Бола онаси бошини опичлаб борди. Овоз бериб, йиғлай, деди. Онасидан кўрқди. Онаси оёқларини чимчилаб олишидан кўрқди. Бола бор-йўғи инг-инг этиб борди.

Барибир, она кўксида шалвираб боражак боласи оёқларидан ўйиб-ўйиб олди.

Она ўнг гапирмади — чап гапирди:

— Ўчир, бозори касод! Сидирға ўтир, бозори касод, сидирға ўтир!

Бола ингилламай қолди.

Она ёлғизоёқ сўқмоқ бўйлаб юрди. Қишлоқни мўлжаллаб юрди.

Қишлоқ бир қадам кўринса-да, хийла олис бўлди.

Бир илон сўқмоқни кесиб ўтди.

Она такка тўхтади. Сесканиб олди. Ўзини орқага олди.

Шунда, елкасидаги боласи кетига чалқайиб кетди. Кети билан йиқилиб тушай деди.

Она боласини оёқларидан ушлаб қолди.

Она ёқасини кўтариб, ичига «туф-туф» этди. Илон юрмиш ўт-ўлан шитир-шитири тингунича қимирламади. Жойида турди.

Тагин йўлида давом этди.

Бола онасини бошини опичлаб-опичлаб олди.

— Эна, нон... — деди.

Она парво этмади. Бир маромда одимлади.

Қош қорайиб борди.

Она қадамини катта олди. Аммо қадами ўнгмади. Боши айланди. Кўз олди тебранди.

— Эна, но-он...

Элас-элас бир ит хурди. Ит кимга хурди? Ит нимага хурди?

Она оёқ илди.

«Ит менга хуряпти, менга! — дея ўйлади. — Ит бир нимани ҳидини олди. Ит нон ҳидини олди, нон. Ит ана энди чопиб келади!»

Она ит хуришини... боласидан кўрди.

«Болам нон-нон, деяпти. Ит «нон» сўзини эшитди», дея ўйлади.

— Нон дема-я, қирилиб кетгур! — дея, боласи сонини ўйиб-ўйиб олди. — Ана, ит келяпти, нон дема-я!

Боласини нафаси ичига тушиб кетди.

Она тагин йўлида давом этди.

Ит яна бир хурди.

Она ана шунда ит бор тарафга қараб кетаётганини англади. Йўлини чап солишни ўйлади.

Аммо сўқмоқ ёлғиз бўлди. Ўз оти ўзи билан, ёлғизоёқ йўл бўлди.

Она: «Ит нон хидини олди-ёв. Чопиб келиб ёпишмаса-ёв»,
дея ўйлади.

— Эна, но-он...

Она йўлини сўқмоқдан чап солмоқчи бўлди. Беш-олти одим
босди. Аммо оёқлари чирмовуқларга илашиб қолди. Ёввойи
бедаларга илашиб қолди.

Шундай кетса, оёқлари чалишиб йиқилишидан қўрқди.
Ёмондан-ёмони... ўт-ўланлар ичида боягидай илонни босиб
олишидан қўрқди.

Она яна қайтиб сўқмоққа тушди. Қўлтиқ тугунини маҳкамрок
босди.

— Эна, но-он...

Она елкаларини учирди. Боласини силкиб-силкиб олди.
Жеркиб-жеркиб олди. Оёқларини шапиллатиб-шапиллатиб уриб
олди.

— Нон дема! — деди. — Нонни отини атама!

Она ҳамон ҳадик билан қадамлади.

Ит ёпишади, дея ҳадиксиради.

Кун ботиб борди.

Кунботар алвон-алвон шафақ бўлди. Ҳаводан салқинлик
уфурди. Ҳаводан оқшом нафаси уфурди.

— Эна, но-он...

Ит тобора яқин бўла борди.

Она эҳтиёт учун... ит тараф қўлтиғи — ўнг қўлтиғидан
тугунни олди. Авайлабгина... чап қўлтиғига қистирди. Кўнгли
хиёл ором олди. Дадил одимлади.

Боласи ич-этини тирнаб зорланди:

— Эна, но-о-он, но-о-он...

Она итдан эллик-олтмиш қадам беридан ўтди. Батамом
бемалол ўтди. Боиси, ит... боғлоқлик бўлди.

Қош қорайиб-қорайиб қолди.

Она кулбасига етиб келди. Ўчоқ бошида чўнқайди.

Боласи елкасидан сирғалиб тушди. Жойида ўтириб қолди. Ўрмалаб-ўрмалаб олди. Оёққа қалқди. Той-той юрди. Атак-чечак юрди. Тетапоя-тетапоя юрди. Оёқларини ёйди. Теварак-бошга сер солди: қаерларда нон бўлади?

Бола ана шу жойларни титкилади. Дастурхонни очиб қаради. Тўнтариклик тобоқлар остини қаради. Ўроғлик супрани ёйиб қаради...

Онани энка-тенкаси куриди. Энтикиб-энтикиб нафас олди. Ўзини ўнглади. Ўзига келди.

Сўғин, қўлтиғидан тугунни олди. Ўчоқ бошига ёйди: тугунда кафтдай зоғора нон бўлди!

Узалиб, обтовани олди. Жўмрагидан ерга икки томчи томизди. Жўмракни оғзига қўйиб кўтарди. Кўтариб сув ичди. Энтикиб сув ичди.

Зоғора нонни олиб... чаппа бурилди. Нонни катта-катта тишлади. Нонни катта-катта чайнади. Нонни катта-катта ютди...

Зоғорадан ушоқ-да қолмади!

Тағин... ўнг бурилди..

Боласи ҳали-ҳамон тобоқлар остидан... нон қидирди!

— Бери кел! — деди она. — Бери кел, мана нон!

Боласи ҳадаҳалаб келди.

Она боласини бағрига олди. Она боласи оғзига... кўкрак солди. Боласига кўкрак берди.

6

Оналар... тасбеҳдай-тасбеҳдай тизилиб ўтирди.

Она бир йўловчига қўл чўзди.

— Мана шу қизалоқни ола кетинг, сизга қиз бўлади!— деди.

— Бир кулчага алмашаман, бир кулчага!

Она бир йўловчига боласини кўрсатди.

— Мана шуни зоғора нонга алмашаман! — деди.— Кафтдай зоғора нон бўлса бўлади!

Мазкур йўловчи... Ботир фирқа бўлди. У эътибор бермади.

Бепарво ўтди.

Беш-ўн қадам ўтиб, оёқ илди. Боиси, овоз таниш туюлди. Кетига қайрилиб қаради. Кетига қайтиб келди.

Чин, туюлганича бор бўлди. Боласини олдига олиб ўтирмиш она... Мирзахўжабойни беваси бўлди.

Ботир фирқа кўлларини белига қўйди. Бевага қараб турди.

Она ерга қаради. Боласини бутлари орасига тортиброқ ўтирди. Боласини елкаларидан кучоқлаб ўтирди. Пешонасини боласи бошига қўйиб ўтирди. Она бетларини бекитиб ўтирди.

— Изимдан юрилсин!

Ботир фирқа шундай дея, йўлида одимлади.

Она жойидан кўзғолди. Боласини уст-бошини қоқди: боладан хас-чўп тушди. Боладан чанг-тупроқ тушди. Бола... гупиллаб-гупиллаб чангиди!

Она ўз уст-бошини тузатди. Этагини қоқди. Желагини бетига тортиб қўйди. Боласини кўлидан етаклади.

Ботир фирқа кетига қайрилмай қадамлади. Ердан кўзини олмай қадамлади.

Холилатиб-холилатиб оёқ илди. Онага қайрилмай гап очди. Ердан кўз олмай гап очди. Оҳиста-оҳиста гап очди:

— Сиз Мирзахўжабойни кенжа заифаси... Зайнаб... Зайнаб хотинмисиз?

— Шундай, шундай.

— Қизалоғингизни оти нима?

— Обод.

— Обод, Обод... Мирзахўжабойни қизими?

— Шундай, Обод... ўша кишидан!

— Сиз кимни зурриётини бозорга олиб чиққанингизни билияпсизми? Кимсан, Мирзахўжабойни зурриёти!

Она миқ этмади. Она ерга тикилди.

— Мирзахўжабойни зурриёти-я! — деди Ботир фирқа. — Чин, Мирзахўжабойлар совет ҳукуматини тан олмай,

Афғонистонга қочиб кетди. Аммо-лекин у киши Саидхўжа эшонни тўнғич ўғиллари. Бир сўз билан айтсак, эшонзода, эшонзода!

Ана шунда, она тилга кирди. Желаги ёқаси билан оғзини ушлаб тилга кирди.

— Бир норасидани товонига қолмайин деяпман-да, фирқа бова, — дея йиғламсиради. — Шугина норасида пешонамга сифмаяпти!

— Шугина бир... гўдакни боқиб бўлмай қолдими?

— Йўқ-да, фирқа бова, йўқ-да. Хонумонимиз куйди! Биз куйиб-куйиб... кул бўлдик!

— Мирзахўжабойни гўдаги учун-а?

— Кунжара берсам, емаса нима қилайин? Зоғора нон отликқа йўқ бўлса, нима қилайин?

— Бир бориб айтсангиз... қадамингиз кира тилайдими?

Ботир фирқа умид сувлари сепиб-умид сувлари сепиб кетди.

7

Ботир фирқа оқшом вақти аёлига тайинлади:

— Мирзахўжабойни бевасига битта кулча олиб бориб бер, — деди. — Фақат биров билмасин, замон ёмон.

— Битта кулча нима бўлади? — деди аёли.

— Ҳар тандир ёпишингда биттадан кулча бериб келасан, тушундингми? Бевасига айт, биров билмасин. Замон ёмон, жуда ёмон...

8

1934 йил оёқлади.

Нон чучукдан-да чучук бўлди. Нон шириндан-да ширин бўлди.

Илик узилди!

9

Кулбаларда бекаси билан хўжаси узала тушиб ўлиб ётди.
Бекаси бағрида қизалоғи ўлиб ётди. Хўжаси қўйнида ўғилчаси ўлиб ётди.

Одамзот йўлларда ўлиб ётди. Ариқ бўйларида ўлиб ётди.
Дарахт тағларида ўлиб ётди.

Биров зоғора нондан шишиб ўлди. Биров кунжарадан шишиб ўлди. Биров шуларни-да тополмай — очидан ўлди!

Қабристонлар лиқ-лиқ тўлди. Жасад қўяжак ер тугул, оёк босажак ер қолмади.

10

Шунда Ботир фирқа бошлиқ фаоллар туман йўл олди.
Катталарга мурожаат этди.

— Мозористонда соғ жой қолмади, — деди Ботир фирқа.

— Бутун туманда шундай, — деди катталар. — Биз юқорига хабар бердик, ёрдам берамиз, деди.

— Унгача жасадларни қаерга кўмамиз?

— Топилади, тирикка топилган ер, ўликкаям топилади!

11

Қиш қариди.

Эл кўкламни пойлади. Интиқ-интиқ пойлади.

Ўт-ўлан амал олишини қаради.

Ўт-ўланлар билан кун кечирнишни ўйлади. Кўкат еб, қорин тўйдиришни ўйлади.

12

Чин, юқоридан ёрдам келди. Полуторка миниб келди.

Учта НКВД ходими келди. Учовини-да белида маузер бўлди.

Туман вакили НКВДчиларни танитди.

— Бу ўртоқлар очарчиликка қарши курашиш учун келди! — деди.

— Очарчиликни тугатиш учун! — дея тузатди НКВД

командири.

— Виноват, ўртоқ командир, виноват, — деди туман вакили.

— Сиз фаоллар, мана шу ҳукумат вакиллари очарчиликни бартараф этишлари учун яқиндан туриб ёрдам берасизлар!

— Биз, сиз фаолларга суянамиз! — деди командир. — Сизлар қанчалик кўп ёрдам берсаларингиз, биз очарчиликни шунчалик тез тугатамиз. Биз бу борада етарли тажрибага эгамиз.

Йигирманчи йилларда Украинада худди шундай очарчилик авж олиб эди. Миллион-миллион қурбонлар бўлиб эди, миллион-миллион! Москва бизни Украинага сафарбар этди. Биз жуда қисқа муддат ичида Украинада очарчиликка нуқта қўйиб келдик!

— Биз учун келибсизлар, қўлимиздан келган ёрдамни берамиз, — деди Ботир фирка. — Мана, тушунчали-тушунчали фаолларимиз ўтирибди.

— Бизга тушунчали одам керак эмас, — деди командир. — Бизга юк ташувчи одам керак!

— Хўп, мана фаолларимиз, танлаб олинг.

НКВДчилар олтига фаолни танлаб олди.

13

Айтилмиш маҳкамани ўз қабристонни бўлди. Ўз мозори бўлди.

НКВД ходимлари ўр-жарларни кўрди. Сой-қирларни кўрди.

Ўйдим-чуқурларни кўрди. Хароба-чолдеворларни кўрди.

Ниҳоят, ана шу... қабристонни топди!

Қишлоқдан беш-олти чақиримда эски бир ҳовуз бўлди. Гир айланаси толзор ҳовуз бўлди. Кўпдан буён қаровсиз ётмиш ҳовуз бўлди. Сув тўлдирилмаса-да, таги сернам ҳовуз бўлди.

— Мана шу жойни танладик, — деди командир.

Ботир фирка тушунмади. Бир ҳовузга қаради, бир командирга қаради. Қишлоқ қибласида ёйилиб ётмиш қабристонга қаради.

— Аммо-лекин ҳар юртни ўз қабристонни бор, — деди.

— Бор, тўғри, бор, — деди командир. — Лекин ана шундай

буйруқ ҳам бор!

— Қабристон кўчирилсин, дегич буйруқми?

— Йўқ, бошқачароқ буйруқ, бошқачароқ...

— Хўп, айтинг, қандайчикин буйруқ экан? Мен қишлоқ шўроси раисман, билишим керак?

— Қизиманг, ўртоқ раис, қизиманг. Биз ишимизни билиб қиламиз. Биз Украинада очарчиликка қарши курашиб, роса тажриба тўплаганмиз. Биз ана шу тажрибаларимиздан келиб чиқиб иш қиламиз.

— Хўп, қани, тажрибаларингизни айтинг?

— Тажрибаларимиз бундай: сиз айтган анави қабристон ўз ажали билан ўлганлар учундир. Фақат... очликдан ўлганлар учун эмас!

— Нима фарқи бор: ўз ажали билан ўлди нима, очликдан ўлди нима? Бариям ўлим-да, бариям гўрга киради-да?

— Барибир эмас-да, ўртоқ раис, барибир эмас-да. Ахир... нега очликдан ўлади? Совет замонида-я? Нега сиз билан биз юрибмиз, улар эса очликдан ўлади? Совет замонида-я? Буни совет тузуми душманлари эшитиб қолса нима дейди? Жар солиб ёяди, карнай қилиб чалади-ку! Ўзингиздан қолар гап йўқ, ёш совет тузумининг душманлари кўп. Улар совет тузумини бўғиб ташламоқчи, ҳа, ёш совет тузумини йўқ қилмоқчи. Сиз билан биз фирқамиз. Шундай экан, сиз билан биз совет тузуми душманларига қарши кўкрагимизни қалқон қилишимиз керак.

— Фирқамиз, фирқа! — деди Ботир фирқа ғурур билан. — Ҳа, фирқамиз!

— Ҳа-а, ана, ана! Оғзинг тўла қон бўлсаям, душманинг олдида тупурма, дейдилар. Шунинг учун сиз билан биз очарчиликка қарши шафқатсизларча кураш олиб боришимиз керак. Яъни, очликдан ўлганларни ҳеч кимга билдирмасдан... ими-жимидан... мана шундай ўраларга... кўмиб ташлашимиз керак.

Ботир фирқа бирдан сергак бўлди. Қулоғи динг бўлди.
Кўзлари пир-пир бўлди.

— Манавигами? Бу... ҳовуз-ку? — деди.

— Нима фарқи бор, ўртоқ раис, нима фарқи бор? Тайёргина чуқур! Биров билади, биров билмайди. Билса, ҳовузни кўмиб ташлабди, дейди-қўяди. Шу билан гап тамом бўлади. Биз мана шундай йўл билан очарчиликка қарши курашамиз. Қарабсизки, тез кунда очарчиликни тугатамиз.

— Буни... буни туман катталари билан бир маслаҳатлашиб кўриш керак.

— Туман катталари уёқда турсин, бутун совет ҳукумати катталари билади, ўртоқ раис. Бу ҳақда буйруқ бор. Очарчиликка қарши ана шундай курашилсин, деган буйруқ бор. Украинада очарчиликни ана шундай йўл билан бартараф этдик. Насиб бўлса, Ўзбекистонда ҳам очарчиликни ана шундай услубда тугатамиз. Ана, иккитасини олиб келдик, ана.

Ботир фирқа гап билан андармон бўлиб билмади. Эътибор этмади.

Ана энди эътибор берди. Ҳовуз тагига қаради. Қунт билан қаради.

Ҳовуз тагида... иккита қора нарса устма-уст тахлаб қўйилди. Иккита қора нарса узала-узала тахлаб қўйилди.

Ботир фирқа анграйиб қолди. Бир нарсаларга анграйиб қаради, бир командирга анграйиб қаради.

— Булар... одам... — дея дудуқланди Ботир фирқа.— Булар... одамми?

— Йўк, улар очдан ўлганлар, — деди командир. — Улар... Совет ҳукуматига қарши очдан ўлганлар!

Ботир фирқа беихтиёр... беихтиёр ҳовузга тушиб борди.

Тахланиб ётмиш жасадларни қаради. Юзларни очиб қаради. Икковини-да таниди: бирови Ашир момо бўлди, бири Чори бобо бўлди.

Ботир фирқа марҳумларга тикилиб турди-турди... беихтиёр кўлларини кўтарди. Марҳумлар ҳақиға дуо ўқимоқчи бўлди.

Бирдан эсини йиғиб олди. Фирқа эканини ўйлади. Шўро раиси эканини ўйлади. Энг ёмони — тепасида НКВДчилар қараб туриши бўлди.

Ботир фирқа кўлларини туширди. Ҳадик билан НКВДчиларга кўз кири ташлади: йўқ, улар ўзларича гапиришиб турди.

«Хайрият, кўлларимни кўтарганимни кўриб қолмади, хайрият», дея хотиржамланди.

Ботир фирқа тахланиб ётмиш марҳумларга тикилди... ичида фотиҳа ўқиди, ичида қуръон ўқиди.

Сўғин, юқорилади. НКВДчилар олдиға бориб турди.

— Рангингиз оқариб кетибди, қўрқдингизми? — деди командир.

— Йўқ, нега қўрқаман, йўқ... — дея минғиллади Ботир фирқа.

— Рангингиз доқадай оқариб кетибди? Яна-тағин, дудуқланыпсиз?

— Ҳа, энди... эл-юртчилик, ўртоқ командир, эл-юртчилик. Ўз эл-юртингиз эмасми, одамға пича ботар экан. Унча-мунча малол келар экан.

— Ўртоқ раис, бу ҳақда буйруқ бор, буйруқ! — дея овозини кўтарди командир. — Буйруқ! Совет ҳукуматининг буйруғи! Совет ҳукуматининг хоҳиш-иродаси! Ёки совет ҳукуматидан норозимисиз?

Ана шунда, Ботир фирқа бир сесканиб олди. Теваракка олазарак-олазарак бўлиб олди.

— Ундай деманг, ундай деманг... — дея каловланди. — Ахир, мен... фирқаман, фирқа!

— Фирқа бўлсангиз, нега иккиланасиз?

Ботир фирқа бирдан... қаддини ростлади. Қоматини адл-адл этди. Бошини тик-тик тутди.

— Яшасин, шўро ҳукумати! — деди тантанавор. — Шўро

хукуматига шон-шарафлар бўлсин!

Ботир фирқа шу кўйи қотиб турди. Мижжа-да қоқмади.
Нафас-да олмади!

— Ана бу бошқа гап! — деди командир.

Ана шундан кейин Ботир фирқа ўзини... одам ҳис этди. Ўзини эркин ҳис этди. Одамга ўхшаб нафас олди.

14

Шу вақт сўқмоқ йўлда полуторка кўринди.

Полуторка ҳовуз кемтиги олдида кўндаланг бўлди.

Машинадан бир НКВДчи «тап» этиб тушди. Машина орқасини очди. Машинага елка тутиб турди.

Машина устидагиси шолчага ўроғлиқ бир нарсани бурчидан судраб келди. Ўрам бир учини шериги елкасига қўйди. Ўрам иккинчи учини ўз елкасига қўйди.

Иккита НКВДчи ўрамни елкалаб, ҳовузга тушди. Ўрамни бояги устма-уст жасадлар устига қўйди. Шолчани бир четидан тортди. Шолча ичидан... учта жасад... жасадлар устига юмалаб тушди!

НКВДчилар шолчани қоқиб-қоқиб тахлади. Ҳовуздан чиқиб келди. Шолчани машина устига ташлади. Командирлари олдига келди.

— Тағин учтасини олиб келдик, — деди бирови.

— Иккита десаям бўлади. Биттаси майдагина болача,— деди иккинчиси. — Менимча, боласи бўлса керак, бағрига босиб ётибди.

— Боласи ўғилми-қизми? — сўради командир.

— Ким қарабди, ўртоқ командир. Ишқилиб, бир гўдак одамча-да.

Шунда, Ботир фирқа ажабтовур бир овоз эшитди. Фирқа аланг-жалаңг бўлди. Овоз кўкдан келяптими ё ердан чиқяптими, билолмади. Бир кўкка қаради, бир теваракка қаради, бир НКВДчиларга қаради.

Командир ияги билан ҳовузга имо этди.

— Ўрадан келяпти, ўрадан,— деди.

Ботир фирқа ҳовузга тикилди. Чин, овоз ҳовуздан келмиш бўлди. Назарида... назарида, жасадлар қимир-қимир этмиш бўлди.

Ботир фирқа ёқа тутамлаб-ёқа тутамлаб, анграйди. Ботир фирқа ёқа туфлаб-ёқа туфлаб, анграйди.

— Ия! — дея командирга қаради. — Ия-ия...

Ўз-ўзидан... ҳовузга тушиб борди. Кўрқа-кўрқа борди.

Овоз қадам сайин яқин эшитилди.

Ботир фирқа жойида қотиб қолди. Қадам босишини-да билмади, кетига қайтишини-да билмади.

Овоз тобора яқиндан келди.

Ботир фирқа ёқасини маҳкамроқ тутамлади. Кўзларини ярим юмди. Ҳам кўрқув, ҳам шижоат билан юмди. Ичида пичир-пичир калима қайтарди. Дадил-дадил қадам қўйди. Жасадлар бошига борди. Кўзларини чирт юмиб турди-турди... бирдан ялт-ялт очди.

Шунда... шунда, Мирзахўжабойни бевасини кўрди!

Мирзахўжабойни зурриётини кўрди!

Ботир фирқани ичидан... бир нима ўпирилиб тушди. Тан-жони жимир-жимир этди. Тан-жони увишиб-увишиб олди. Сочлари орасида мисоли кумурсқа юрди. Кўзларини тағин чирт-чирт юмди...

— Уларни танидингизми, ўртоқ раис?

Ботир фирқа ана шунда кўзларини очди. Ёнларида НКВДчиларни кўрди.

Ботир фирқа танидим, демишдай бош ирғади. Тағин жасадларга тикилди.

Ана шунда, Мирзахўжабойни беваси кўзларини ярим очди! Бошидагиларга ўлик нигоҳ билан боқди.

Ботир фирқа... биқинини чангаллаб-чангаллаб инқиллади.

— У-у-ух!..— дея оҳ урди. — Тирик, тирик! Ўртоқ командир, улар тирик!

Командир шерикларига юз солди.

— Дарҳақиқат, улар ҳали нафас олмоқда-ку? — деди.

— Тўғри, тирик, тўғри! — деди бирови. — Лекин ҳозирча тирик, ҳозирча!

— Барибир... ўлади! Бугун, бугун бўлмасаям... эртага ўлади! — деди иккинчиси.

Мирзахўжабойни беваси жонсарак-жонсарак боқди. Мўлт-мўлт боқди.

— Йўқ, йўқ... — дея пичирлади. — Фирқа бова, нон йўқ. Бўлмаса, келмас эдим...

Гапидан, Мирзахўжабойни беваси қаерга келиб қолганини билмайди, қаердалигини билмайди.

— Тағин битта кулча беринг, фирқа бова, — деди бева. — Боламга берайин, нон деяпти...

— Бераман, бераман... — Ботир фирқа шундай дея, командирга юз солди.

— Ўртоқ командир, тирикларни кўмиш қандай бўлади?

— Энди, нима қилайлик, ўртоқ раис? Замон шундай!

Очарчиликни бартараф этмасак бўлмайди.

— Аммо-лекин... тирик-да, тирик! Ана, бағридаги боласи-да тирик! Шўро ҳукуматига ишчи кучи керак, ўртоқ командир, улар ҳали иш беради.

— Тушунаман, ўртоқ раис, тушунаман. Аммо улар барибир... ўлади-да, ўлади! Нима еб, жон сақлайди?

— Мен уларга биттадан кулча бериб турар эдим, ўртоқ командир. Бундай бўлишини билсам, иккитадан кулча берар эдим, ўртоқ командир. Мен энди уларга иккитадан кулча бериб тураман, ўртоқ командир, иккитадан!

Командир Ботир фирқага ўсмоқчилаб-ўсмоқчилаб қаради. Бир кўзини қисиб-қисиб олди.

— У билан... апоқ-чапоқмисиз дейман? — деди.— Балки кўлидаги боласиям... ўзларига қарашлидир, ўртоқ раис?

— Йўқ, йўқ, ундай хаёлга борманг, ўртоқ командир, ундай хаёлга борманг. Гап шундаки...

— Хўш, гап нимада?

— Гап шундаки, ўртоқ командир, улар жуда азиз зотларни беваси, жуда табаррук зотларни зурриёти.

— Ўртоқ раис, сиз айтгандек, казо-казоларга қараладиган бўлса, очарчиликни тугатиб бўлмайди. Украинада генералларнинг бола-бақрасини кўмдик, генералларнинг! Кўпларини тириклай кўмиб ташладик, тириклай! Бўлмаса, очарчиликни тугатиб бўлмас эди!

Мирзахўжабойни беваси Ботир фирқага мўлтиради.

— Сув, сув... — деди. — Боламга сув беринг.

— Ўчир! — дея ўшқирди бир ходим. — Ўладиган одамга...сув нима керак?

— Тўғри, ўликка... сув нима керак? — деди иккинчи ходим.

Мирзахўжабойни беваси ана шунда қаерда эканини билди. Олазарак бўлди. Ботир фирқага ёлворди.

— Фирқа бова, мени олиб кетинг, — дея инқиллади.

— Ўзимга эн бўлолмайман, сизга қандай бўй бўламан? — дея ўксинди Ботир фирқа.

— Мен отасини ёлғиз тирноғини одам қилишим керак...

Бирходимбирданхушёрбўлди. Аланг-жалангбўлди.

— Нима-нима?! — деди. — Уйга кетасан? Кетасан-кетасан, кетиб бўпсан! Энди, сенинг... ўлигингни орқалаб келиш учун яна борамизми? Нима, сенинг... ўлигингдан бошқа ишимиз йўқми?

— Ўликларга дўқ қилманг, ўртоқ, ўликларга дўқ қилманг, — деди Ботир фирқа.

— Дўқ қилмай бўладими? Ўзи, аллақачон ўлиб бўлган. Яна-тагин, уйга кетаман, дейди.

— Олдин ўлсин... — деди Ботир фирка.

— Ўлади! Ўлимга маҳкум этилган, ўлади! Ана, рангида ҳаёт асари йўқ. Биргина шу... ўлик учун тағин борамизми? Бунақада очарчиликни қачон тугатамиз?

— Йўқ, улар ўлимга маҳкум этилмаган, — деди Ботир фирка.

— Мен олдин уларга биттадан кулча берар эдим. Энди, иккитадан кулча бераман...

Командир шерикларига назар солди.

— Ана, ўртоқ раис иккитадан кулча бераман, деяпти,— деди.

— Битта шу... ўлиққа раҳм-шафқат қилайлик. Келинлар, уйига олиб бориб қўйинлар.

НКВДчилар ўзаро қарашиб-қарашиб олди. Ноилож қолди.

Биттаси она-болани оёғидан олди, биттаси машинадан шолчани олиб келди. Алам билан ёйди. Биттаси она-болани оёғидан олди, биттаси бошидан олди. Аччиқ ҳам зарда билан шолчага ўради. Ўрамни қўлтиқлаб, машинага йўл олди.

15

Биринчи кинотеатр қурилажак бўлди.

Лойиҳа тасдиқ бўлди.

Ботир фирка кинотеатр довуғини оламга ёяжак бўлди.

Республика миқёсида дoston этажак бўлди.

Шу мақсадда Йўлдош Охунбобоевни таклиф этди.

Қурилиш бошида катта йиғин бўлди. Карнай-сурнай чалинди.

Ўйин-кулги бўлди. Қозон осилди.

Йўлдош Охунбобоев қарсақлар остида пойдевор орасига эсдалиқ ёдномасини жойлаштирди. Ёднома устидан биринчи ғиштни қўйди. Ғишт устини андава билан лойлади. Кейин, андавани Ботир фиркага узатди.

— Марҳамат, ўртоқ Эсонов, марҳамат! — деди.

Ботир фирка Охунбобоевни қўлидан андавани олди. Бир қўлига ғишт олди.

Ботир фирка кинотеатрни... иккинчи ғиштини қўйди!

Қарс-қарс қарсақлар бўлди. Ура-ура, хайкириқлар бўлди.
Ботир фирқа Йўлдош Охунбобоевни назарига тушди. Ботир
фирқа Йўлдош Охунбобоевни дастурига тушди.

— Бизга сиздек коммунистлар керак! — деди Охунбобоев. —
Олдин Тошкентда ўқитамиз, кейин Москвада ўқитамиз. Биз
сизни кўтарамиз!

Турмуш бахтиёр бўлди, Ботир фирқа ундан-да бахтиёр бўлди!

16

Беш-олти кундан кейин... НКВД ходимлари келди.
Қурилишни айланиб қаради. Бош ирғаб-ирғаб қаради.
— Маданий-маиший иншоотларга кенг йўл! — деди.
Кейин, теварак-атрофни айланди. Шунда, Саидхўжа эшонни
хонақосини кўриб қолди.

Хонақо кинотеатрдан юз қадамлар холисада бўлди. Ариқ
бўйида бўлди.

Ариқ шовуллаб-шовуллаб оқди. Суви тоза ҳам тиниқ оқди.

Эл-юрт ана шу ариқдан сув ичди. Қўшҳовучлаб-қўшҳовучлаб
сув ичди.

Эл-юрт ариққа ёмон нарса ташламади. Ариқни ҳаром этмади.
Сувни булғамади.

Шу боисдан-да Саидхўжа эшон ана шу сув бўйида хонақо
қурди.

НКВДчилар хонақони гир айланиб кўрди. Ичкарини айланиб
кўрди. Илма-тешиқ этиб кўрди.

— Бузилсин! — дея буюрди. — Янги турмуш ёнида эскилик
сарқити бўлиши мумкин эмас! Бузилсин!

НКВД гапи — қонун! НКВД гапи — отилган ўқ!

Эл-юрт нафас ютди.

Эл-юрт сув сепмишдай жимжит бўлди.

Эл-юрт аза тутди.

17

Хонақони мумтоз усталар қуриб эди.

Хонақо дарвозалари нақшинкор-нақшинкор дарвозалар эди. Деразалари жимжимадор-жимжимадор деразалар эди. Ғоят оҳанжомали эшик-дарвозалар эди, дераза-пештоқлар эди.

Дераза-дарвозалар қадимги Шарқ меъморчилик санъатини ноёб намунаси эди!

Айниқса, мазкур оҳанжома дераза-дарвозалар... арча дарахтидан эди. Арчадан ясалиб эди. Арчадан яратилиб эди.

18

Ботир фирқа фаолларга юз солди. Фаоллардан маслаҳат сўради.

Фаоллар... Биров юзини олиб қочди. Биров кўзини олиб қочди. Биров эшитиб-эшитмасликка олди.

Фаол зоти бор — ўзини олиб қочди.

Ботир фирқа энди... яккаш ўзи ўйлади. Бир эскича ўйлади, бир янгича ўйлади. Эскича билан янгичани кўшиб ўйлади.

Ана шунда, Ботир фирқа юрак ютиб... бир ишга қўл урди.

Кечаси эл-юртни ухлатди. Тўртта ҳалол деҳқонни эргаштириб, хонақога борди. Дарвоза-деразаларни буздириб олди. Колхоз ўтинхонасига ташитди. Бир бурчакка қалатди. Устидан тут кундаларини бостирди. Кундалар устидан шох-шаббалар ташлатди.

Ўтинхонани қулфлади. Калитни чўнтакка солди.

— Туя кўрдиларингми-йўк? — деди.

— Йўк, — деди деҳқонлар.

— Агар ҳиди чиқса, бештамит ҳам манави ёққа борамиз.

Ботир фирқа бармоқларини панжара-қамоқхона қилиб кўрсатди.

Эртаси куни хонақо бузилди.

Излар бости-бости бўлди.

19

Кинотеатр кун сайин қад кўтарди.

Марказдан ашё-анжомлар келди.

Ботир фирқа кинотеатр эшик-деразаларини мактабга кўндирди. Боиси, мактаб эшик-деразалари қийшайиб ётиб эди. Қиш эса, бўсағада эди.

Кинотеатр эшик-деразаларини кўндириш вақтида қурувчилар қараса — эшик-да, дераза-да йўқ бўлди.

Қурувчилар марказга хабар берди.

Марказдан тафтиш келди. Текшир-текшир бошлади.

Шунда, Ботир фирқа тафтишчиларга мактабни кўрсатди.

Важ-сабабларини айтди.

— Аммо-лекин ўқувчи авлодни совуқдан сақлаб қолдим! — деди.

Тафтишчилар бош ирғади. Ботир фирқани қўллаб-қувватлади.

— Тўғри қилибсиз, — деди. — Хўш, энди нима қилмоқчисиз?

— Энди... Энди, гап бундай, — деди Ботир фирқа.—

Хабарларингиз бўлса керак, анави сув бўйида бир... эскилик сарқити бўлар эди.

— Эскилик сарқити?

— Шундай-шундай. Хонақоми, мачитми... шундай бир бало дейилар эди. Ишқилиб, диндорлар йиқилиб-турадиган намозхона эди. Мен отам замондан қолган ана шу намозхона буздириб ташлаб эдим. Шара-бараларини ташлатиб юбориб эдим. Эскилик сарқитини шара-бараси кимга керак, тўғрими? Ана шу шара-бараларни қоровуллар ўтин қилиш учун ўтинхонага олиб бориб ташлабди. Қоровуллар билади-да, арча ёғоч яхши ёнади.

— Арча ёғочданмиди? — деди тафтишчи.

— Бари ашқол-дашқол арча ёғочдан эди-да, арча ёғочдан!

Энди, ана шу эски-тускилардан фойдаланиб турсак деб эдим.

— Қани, ўша эски-тускилар?

Ботир фирқага жон кирди. Тафтишчиларни ўтинхонага олиб

борди.

Тафтишчилар энкайиб қаради. Тафтишчилар қийшайиб қаради.

— Вой-бу-уй, қани, кўринмайди-ю? — деди.

— Мана шуларни тагида ётибди, — деди Ботир фирқа.

— Тайёр жиҳозниям шундай қиладими-а? — дея бош чайқади тафтишчи.

— Бу ўзи бир... эскилик сарқити бўлса, нимасини аяйди? — деди Ботир фирқа. — Бу иш халқни эскиликка нафрати-ю, совет тузумига ҳурматидан!

— Тўғри, лекин шундай жиҳозлар бекордан-бекор ўтин бўлгандан кўра... фойдаланса бўлмайдими?

— Бўлади, бўлади.

— Ўзи, қайта тикласа бўладими?

— Жуда бўлади-да! Шундай кўли гул усталаримиз бор, бошлаб ташлайди.

— Унда, ўша усталарингизни чақириб, дарҳол тузаттиринг! Кейин, фойдаланишга топширинг!

Ботир фирқа учун шу гап керак эди. У юқорини буйруғини бажарди.

20

Ботир фирқа Тошкентда тўққиз ойлик сиёсий ўқишни тамомлаб келди.

21

«Гитлер уруш бошлашдан олдин... мағлуб бўлди. Ўз-ўзига гўр қовлади. Ўз бошини ўзи еди.

Гитлер СССР армияси имкониятларини билди. 1-фронт кучларини тош-тарози этиб кўрди. 2-фронт кудратини-да ўлчаб кўрди.

Аммо-лекин 3-фронт ҳақида ўйлаб кўрмади. Оқибат, 3-фронтни ҳисобга олмади.

3-фронт... фронт орти бўлди. Меҳнаткаш халқ бўлди. Чолкамбирлар бўлди. Бева-бечоралар бўлди. Етим-есирлар бўлди. Майиб-мажруҳлар бўлди. Бир сўз билан айтсак, тонгдан шомгача... фронт учун тер тўкувчи жафокаш халқ бўлди».

Ботир фирқа иккинчи жаҳон урушидан кейин ана шундай ўйлади. Ғалабани ана шундай шарҳлади.

— Аммо-лекин Гитлер... мени сезмади, — деди Ботир фирқа.
— Фронт ортида... мен меҳнат қилаётганимни Гитлер билмай қолди!

22

Туман ижроия кўмитаси биноси икки қаватли бўлди.

Ботир фирқа бино хоналарини айланди. Ҳар бир хонани алоҳида қараб кўрди. Деворларни кўрди. Эшик-ларни кўрди. Деразаларни кўрди.

— Отасига раҳмат, — деди. — Ҳамма ишни партиявий аниқлик билан бажарибди.

Кейин, кўмита ҳовлисини айланди. Бино теварак-бошини қаради.

Фавқулудда қаққайиб қолди. Энсаси қотди. Пешонаси тиришди. Лабларини бурди. Теваракка аланглаб, елка қисди. Ажабланиб, кучоғини бир очиб олди.

— Қурувчилар қани? — деди.

— Қурувчилар бинони топшириб кетди.

— Энди қачон келади?

— Қурувчи келармиди, фирқа бова. Бинони топшириш қоғозига кўлимизни кўйдирди-ю, жўнаб қолди.

— Олдинги раисларингиз шундай қабул қилиб олдимми?

— Ҳа-да, мана тайёр бино. Ўзингиз ҳам отасига раҳмат, деяпсиз-ку.

Ботир фирқа кескин бош чайқади. Кескин ҳай-ҳай, деди.

Боиси, бинони йигирма гектарча ҳовлиси... бийдай бўм-бўш

бўлди. Қуп-қуруқ дала бўлди. Теп-текис дала бўлди.

Ақалли бир ниҳол бўлмади. Ақалли бир... янтоқ бўлмади!

«Қасам урган ерга ўхшайди, — дея ўйлади Ботир фирқа. — Қарғишга учраган ерга ўхшайди».

— Бугун қандай кун? — деди Ботир фирқа.

— Бешинчи май, — деди бир ходим.

— Вақт пича ўтибди, — деди Ботир фирқа. — Пичагина ўтибди. Аммо-лекин ҳалиям кеч эмас.

Ботир фирқа бир ҳафта қўмита биноси ичига кирмади.

Ҳовлида ходимлар билан хандақ қазиди. Ходимлар билан турли-туман ниҳол экди.

Ўрик экди. Олма экди. Гилос экди. Дераза остида атиргул экди. Бўсаға олдида намозшомгул экди.

Ботир фирқа улкан дарвоза олдида ўйлаб қолди. Кетмон суяниб ўйлади. Теварак аланглаб ўйлади.

«Ҳовлини тўлдириб мевали дарахт экдик, — деди. — Энди, дарвоза олдида-да мевали дарахт эхсак. Масалан, олма эхсак. Олмани сояси ўзига яраша бўлади. Берса, беш-олти кишига соя беради. Бу дарвоза ўз оти ўзи билан ижрокўм дарвозаси бўлади. Келим-кетим кўп бўлади. Халқ дарвоза олдида йиғилади. Ичкари кириш учун навбат кутади. Олма қайси бирига соя беради? Йўқ, беш-олтита улкан дарахт керак, улкан!»

Ботир фирқа ўйлади-ўйлади — дарвоза олдида... ёнғоқ экар бўлди. Ёнғоқ ҳам мевали дарахт, ҳам улкан дарахт, дея ўйлади. Кейин, ушбу фикридан-да қайтди.

«Ёнғоқ ўзидан одам учун зиён ҳид чиқаради, — деди. — Ижрокўмга кўзидан ёши оққанлар келади. Бирортаси йиғлаб-йиғлаб, ёнғоқ остида... ухлаб қолса нима бўлади?»

Ботир фирқа тагин ўйлади. Ниҳоят, чинор экажак бўлди.

— Ўн туп чинор керак, — деди Ботир фирқа. — Бирдан униб-ўсадиган, дадил-дадили керак.

Ходимлар машинада колхоз-совхозларга йўл олди. Яхши-

яхши чинор топиб келди.

Ходимлар чинор томирини хандакқа солди. Чинор бўғзидан бир қўллаб ушлади.

Ботир фирқа чинор остига бир сатил сув солди. Устидан нураб тушган девор тупроғини солди. Чинор томирларини девор тупроқ билан кўмди. Устидан енгил-енгил тепкилади. Тағин бир сатил сув солди. Энди, хандакни ўзидан чиққан тупроқни солди. Тепкилаб-тепкилаб текислади.

Ботир фирқа шу қабилда ўн-ўн бештача чинор экди.

— Насиб бўлса, кулф уриб ўсади! — дея кулди у. — Насиб бўлса, бу чинорлар бутун туманга соя беради!

Ботир фирқа эртаси куни ижрокўм раиси креслосидан жой олди.

23

1956 йил бўлди.

Ўзбекистонда телевизор жорий бўлди.

Ўзбек халқи телевизор кўражак бўлди.

Шу боис, телевизор отликка йўқ бўлди.

Ушбу антиқадан бир донаси туман хотин-қизлар кўмитаси ихтиёрига келди.

Кўмита фаоллари мазкур мўъжиза отини тополмай қийналди. Тўпорироқ фаол, «кути», деди. Илғорроқ фаол, «ойна», деди. Ўқимишлироқ фаол, «дилбузар», деди.

Фаоллар мўъжизани кўйиб кўражак бўлди. Тўпори фаол мўъжиза қоғоз халтасини йиртди. Илғор фаол мўъжизани халтадан суғуриб олди. Ўқимишли фаол мўъжизани «қизил бурчак»ка кўтариб қўйди.

Бўлди — ундан уёғига бировини-да ақли етмади!

Телевизор шу туришида ойлаб турди. «Қизил бурчак»ни безаб турди.

Бегим кунлар — 8 март келди.

Кўмита совға-саломлар тайёрлади. Хайр-эҳсонлар тайёрлади.

Ана шу телевизор Обод Мирзахўжаевага совға этилар бўлди.

Қўмита фаоллари телевизор кўйгич уста топиб келди.

Уста телевизорни бир аравачага босди. Аравачани ўзи тортди.

Фаоллар туман ижрокўми раиси Эсонов бошчилигида

Мирзахўжаеваларникига кириб борди.

Дастурхон турланди, турланди!

Кўнгилтортарлар дастурхон теварагидан жой олди.

Уста телевизорни кўйиш билан машғул бўлди. Уйга кирди — уйдан чиқди. Томга чиқди — томдан тушди. Охири телевизорни кўйиб берди.

Телевизор бинойидай кўрсатди.

Барча чапак чалиб юборди.

— Яшасин, меҳрибон шўро ҳукумати! — деди Ботир фирқа.

— Озод Шарқ хотин-қизларига алангали саломлар бўлсин!

Тағин чапак бўлди.

Эркаклар ёнма-ён хонадан жой олди. Ўрта дераза очиб кўйилди. Эркаклар ана шу деразадан телевизор кўриб ўтирди.

Ботир фирқа билан уста қиттай-қиттай олди.

Ботир фирқа деразага қараб қадаҳ кўтарди. Деразага қараб тантанавор сўзлади:

— Ҳурматли ўртоқ Обод Мирзахўжаева! Биз, шонли совет халқи, халқаро хотин-қизлар байрами 8 мартни бутун халқимиз, жонажон коммунистик партиямиз, меҳнаткаш колхозчи деҳқонларимиз, қахрамон ишчилар синфимиз, кўйингки, жамики шонли совет зиёлиларимиз КПСС XX съезди тарихий қарорларини улкан ғайрат-шижоат билан турмушга тадбиқ этмоқда бўлган бир вазиятда кенг байрам қилмоқдамиз. Ҳа, шонли коммунистик партиямиз XX съездидан кейин ҳали ҳеч қанча вақт ўтганича йўқ. Аммо-лекин биз совет халқи шугина қисқа вақт мобайнида оламшумул муваффақиятларни кўлга киритдик, бу билан бутун совет халқи, шу жумладан, озод Шарқ хотин-қизлари ҳар қанча фахрлансалар арзийди...

Ботир фирқа қишлоқ хўжалиги, халқ хўжалиги, саноат соҳасида эришилган ютуқларни рақамлар билан санаб берди.

Эркаклар ана шу шонли ютуқлар учун қадаҳ чўқиштирди. Аёллар... чой чўқиштирди.

Шу вақт аёллар давраси ғимир-ғимир этиб қолди.

— Вой, ўлдим, вой! — дея овоз эшитилди. — Вой, шарманда бўлдим!

Эшиклар қарсиллаб ёпилди. Аёллар бири кўйиб, бири овоз берди:

— Нима гап?

— Тинчликми?

Ботир фирқа деразадан қарашдан орланди. Дастурхондан кўз олмай сўради:

— Нима бўлди, ўртоқ Мирзахўжаева?

Жавоб бўлмади. Ичкаридаги вой-войлар ташқарилади.

Ичкаридаги ҳа-ҳулар ҳовлилади.

Ботир фирқа жойидан кўзғолди. Эшикни ярим очди. Ҳовлига мўралади.

Ҳовлида бир паранжилик аёл бўлди. Паранжилик аёл қўлида ҳасса бўлди. Аёлни букчайишидан — момо бўлди.

Ана шу момо ҳовли дарвозасига қараб талпинди. Дарвозага қараб юлқинди.

Бир аёл момони тирсагидан олди. Бир аёл елкасидан олди. Бир аёл паранжи бурчидан ушлади.

Мирзахўжаева момони йўлида тўғоноқ бўлди.

— Ҳа, борасиз-да, эна, — деди Мирзахўжаева. — Аллақайтиб айланиб кепсиз, борасиз-да.

— Қоч, йўлимни бер! Қоч дейман!

— Хўп, ичкари киринг. Одам ҳоврини одам босади!

— Бетингни мурдашўй кўргурлар! Қари-қартанг бир момони гуноҳга ботирган сенларни худо кўтарсин!

— Эна, у бир ойна, эшитяпсизми, ойна!

— Ҳа, ойнанг бошингдан қолсин, бошгинангдан қолсин!

— У бир дилбузар, хола, дилбузар!

— Қариган чоғимда юрувсиз бўлдим-а, юрувсиз-а!

— Хола, анави ичкарида фирқа бовалар ўтирибди, кўп жавраманг.

— Ичкариланг. Икки пиёла чой ичинг. Нон эгаси билан чучук!

Шунда, момо уй тараф қаради. Ботир фирқага қаради. Ҳассасини уй тарафга қўйиб дўқиллатди. Оҳиста изига бурилди.

— Майли, туз тортган экан, кираман, — деди. — Лекин бировингням бетингга қайрилиб қарамайман!

Ботир фирқа момони таниди. У Мирзахўжаевани кекса онаси Зайнаб момо бўлди.

Зайнаб момо ҳассасини дўқ-дўқ уриб ичкарилади. Остонада ҳассасини деворга суяб қўйди. Бўсағада тик турди. Теваракка разм солди.

Телевизор қиблагоҳда — Зайнаб момони чап тарафида бўлди. Шу боис, Зайнаб момо чап тарафидан юзини бурди. Рўмолини пешонасига тортиб қўйди. Рўмоли чап тарафи бурчидан ушлади. Рўмоли бурчини юзи узра кўтариб... юзини яширди. Телевизорда сўзловчи диктордан... юзини яширди.

Зайнаб момо шу ҳолда ичкарилади. Ҳали ўзи ўтирмиш тўрдан жой олди. Сандикқа қараб ўтирди. Рўмоли бурчини ушлаб, телевизорга... елка буриб ўтирди. Телевизордан юзини бекитиб ўтирди.

Узатилмиш чойни енги ичида олди. Рўмолини қўйиб юбормай олди. Қайрилиб қарамай олди.

— Дастурхонга қараб ўтиринг, хола, — деди бир фаол.

— Йўқ, қарамайман, — деди.— Номаҳрамларга қарамайман!

— Дастурхон номаҳрам эмас-ку?

— Дастурхон бўлмаса, анави қутида жавраётган бетавфик номаҳрам!

Фаоллар оғиз ушлаб кулди. Бир-бирини туртиб кулди. Бир-бирини чимчилаб кулди.

Ботир фирка барини билиб ўтирди. Зимдан кузатиб ўтирди. Кўнгли, Зайнаб момо билан саломлашай, деди. Пиёла гардишига тикилиб гап бошлади:

— Зайнаб момо, маза қандай? — деди. — Ўйнаб-кулиб юрибсизми? Суяк дадилми?

— Шукур, фирка бова, шукур. Ўзингиз қандай, бола-бақра катта бўляптими...

— Шукур, шукур. Аммо-лекин овозингиз баланд-баланд чиқяпти, тинчликми?

— Тинчлик бўлмай нима бўларди, фирка бова. Худога шукур, қизларим ўзидан тинган. Шу қизлари қурғур, ўйламай-нетмай, номахрам эркакларга рўпара қилади-да. Ўлганимни кунидан ўтираман-да.

— Энди, у телевизор-да, Зайнаб момо, телевизор.

— Ҳа... қутиси бошидан қолсин! Бир сурбет... қутидан бошини чиқариб қарайди денг. Бетинг-кўзинг демай қарайди, денг. Гуноҳларга ботиб ўлдим, гуноҳларга-я!

— У бир диктор-да, Зайнаб момо, диктор.

— Ҳа... Ундай эркакни оти ўчсин, отгинаси ўчсин! Эркак зоти бунчалик сурбет бўлмайди-да! Шундай келиб ўтиришимни биламан — менга кўзини лўқ қилиб қараб... гап отиб қолса бўладими?

— Шундай туюлади, Зайнаб момо. Аслида, диктор ҳаммага қараб гапирди.

— Қирчинингдан қийилгур, менга қараб гапирди! Кўзимга бақрайиб гапирди! Ишшайиб кулди ҳам!

Шу вақт телевизор бир куй чалди.

Бир фаол Обод Мирзахўжаевани етти-саккиз ёшли кўхликкина қизини силаб-сийпади.

— Отинг нима? — дея сўради.

— Диля! — деди қиз.
— Йўк, ўзингни отинг нима?
— Дилбарчик.
— Ҳа-а, Дилбар. Мана шу меҳмонларга бир ўйнаб бер,
Дилбар. Ашула билсанг, ашула айтиб ўйна, хўпми?
Диля ашула айтиб-айтиб хиром этди:

Мунча уйқу босди сизи, оналар,
Фикр этингиз, ўйлаб у пешоналар,
Илм, маориф била бегоналар,
Бўлдингиз оламга сиз афсоналар,
Мазлумалар, жонлара жононалар,
Қизларингизни ўқитинг, оналар!

Аёллар қарс-қарс қарсак чалди. Қийқириб-қийқириб
олқишлади.

— Қизлар... эркаклаб кетди! Ана, қизлар эркаклаб кетди! —
деди Зайнаб момо.

Зайнаб момо 8 март давраси давомида телевизор- диктордан...
бетини бекитиб ўтирди!

24

Ботир фирка Тошкент олий партия мактабида ўқиб келди.

25

Юқоридан катта келса — фаоллар йиғилишидан қайтар эди.
Юқоридан катта келса — боғлар қўйнидан қайтар эди.
Юқоридан катта келса... балиқ овидан қайтар эди.

Бир саратонда Шароф Рашидов келди.

Қуёш шарқ буржидан... фалак гиламига қадам қўяр бўлди.
Оламни содиқ зотлар қалбидай равшан ҳам мусаффо этар бўлди.

Шароф Рашидов туманма-туман айланди. Колхозма-колхоз

айланди. Далама-дала айланди.

— Энди, мана буёққа ҳайданг!

Шароф Рашидов шундай дея, адир тарафни кўрсатди.

Майда машиналар карвони адир оралаб йўл олди. Машиналар адир оралаб юрди-юрди... бийдай чўлдан чикиб қолди!

— Мана шу ерда тўхтатинг! — буюрди Шароф Рашидов.

Шароф Рашидов машинадан тушди. Теваракка назар солди. Кафтани пешонасига соябонлаб қаради. Кўзларини қисиб қаради.

Қиблаи олам бийдай чўл бўлди. Дунё мисоли чўлдан иборат бўлди. Кунботар-да кўриниб турди, кунчиқар-да кўриниб турди.

Саратон... ошиқ юрагидай ёнди! Маъшук юрагидай ёнди!

Бир чақиримча олисда оппоқ бир тасма узала тушиб ётди. Оппоқ тасма бир... машина йўл бўлиб кўринди, бир... сўқмоқ йўл бўлиб кўринди.

Бу — Амударё бўлди.

Амударё сокин-сокин окди. Шу боис, оқиб кетяптими ё тўхтаб турибдими — билиб бўлмади.

Шароф Рашидов фаолларга қараб-қараб олди. Кейин, оёқлари ости қум-тупроқларга тикилиб қолди. Тупроқдан кўз олмай бош чайқади.

— Ишламабсиз, ўртоқ Ражабов, ишламабсиз, — деди.

Вилоят партия кўмитасини биринчи котиби Ражабов каловланиб қолди.

— Энди, ўртоқ Рашидов... Мен обкомга яқинда келдим, — дея манқаланди. — Ҳали-ҳозирча, областни яхши ўрганганим йўқ. Шу сабабли, ҳамма ишни келган жойидан давом эттириб турибман.

— Сиз ишни келган жойидан давом эттирманг! — овозини кўтарди Шароф Рашидов. — Биласизми, совет ҳокимияти келгунича бу ерлар кимга қарашли эди?

— Бухоро амирлигига қарашли эди.

— Ҳа, Бухоро амирлигига қарашли эди. Бухоро амири ким эди?

— Амир Олимхон эди.

— Ана шу амир Олимхон... ҳарамидан нари кетмасди. Дейдиларки, қавми Лутни ишини ҳам қилган фурсат топса. Нима, энди сиз ҳам амир Олимхоннинг ишларини... келган жойидан давом эттирмақчимисиз?

— Мен... мен...

— Совет ҳокимияти ўрнатилганига неча йил бўлди? Жавоб беринг?

— Мен... ҳалол коммунистман, Шароф Рашидович, ҳалол! — дея кути ўчди Ражабов. — Чин коммунист сўзим. Мен баъзи бировлар юрган йўллардан юрмайман! Мана, обком аъзолари гувоҳ.

— Мен сизни охирги амирга тенглаштирмақчи эмасман. Мана, сиз фарғоналиксиз. Боғ-роғлар водийсидансиз, қўли гул боғбонлар юридансиз. Шунинг учун ҳам партия сизни мана шу воҳаларни боғ-бўстонларга айлантурсин, деб юборди. Мана шу эл-юртни обод қилсин, деб юборди. КПСС Марказий Комитетининг чўлларни боғ-бўстонга айлантириш ҳақидаги қарорига неча йил бўлди? Жавоб беринг?

— Виноват, Шароф Рашидович, виноват. Мен... тушунмабман.

— Ишни келган жойидан давом эттиряпман, эмиш. Қанақа ишни? Амирларга ўхшаб, чўлларни чўллигича қолдириш, даштларни даштлигича қолдириш ишиними? Хонларга ўхшаб, фақат ўз нафсини қондириш, ўз қорнини тўйдириш ишиними?

Шароф Рашидов нега йўлини чўлга бурди? Нега чўл ўртасида тўхтади? Нега дабдурустдан бундай гап бошлади?

Ражабов бу бурилиш тасодиф эмаслигини энди билди. Бу гаплар олдиндан ўйлаб қўйилганини энди билди.

Билди-ю... Ўзбекистонни барча катталарига хос баҳонани

қўллади. Ўзбекистонни барча катта зоти дастак этиб олмиш баҳонани қўллади:

— Сув йўқ, Шароф Рашидович, сув йўқ! — деди.

Ражабов Ўзбекистон катталарини қўллаб-қувватлаб келмиш сув баҳонасини айтди-ю... балоларга қолди!

— Сув? Анави сув бўлмай, нима?!

Шароф Рашидов шаҳодат бармоғини Амударёга ниш этди.

— Анави сув бўлмай, нима? Кўз борми?!

Ражабов мунғайиб-мунғайиб қолди. Ражабов бошини елкалари ичига олди.

— Сув, тўғри, сув... — дея минг-минг этди. — Лекин Орол... чекиняпти.

— Нима-нима?

— Амударё суви тўлалигича етиб боролмаётганлиги учун Орол денгизи қурияпти.

— Орол денгизи? Энди, шу баҳонани топдингизми? Орол сиз билан биздан олдин ҳам бор эди, сиз билан биздан кейин ҳам бўлади! Суви камаяди, аммо қуримайди. Суви камайса, сиз билан биз айбдор бўлмаймиз. Амударё билан Сирдарё ҳам айбдор бўлмайди. Чунки Орол ҳамма тарафдан ёпиқ бир... қўл. Денгиз океанга чиқиши керак. Орол эса, океанга чиқмайди. Демак, Орол — қўл. Океан билан туташмайдиган, океан суви тушиб турмайдиган ҳар қандай сув — қуриш хавфи остида бўлади. Ўнта Амударёни олиб бориб қуйсалар ҳам суви камайиб бораверади. Орол ҳам шундай. Сиз, чўл-биёбонда ҳаёт кечираётган халқни ўйланг! Сиз, оёқларингиз остида чўллаб ётган тупрокни ўйланг! Қаранг, ер қакраб ётибди, қакраб! Ер чатнаб ётибди, чатнаб! Асрлардан буён чўл-биёбон бўлиб ётибди. Сиз билан биз мана шу чўл-биёбонларни инсон яшайдиган маконга айлантирмасак... коммунист бўлиб нима қилиб юрибмиз? Жайдари тил билан айтганда... одам бўлиб нима қилиб юрибмиз? Қани, Ўзбекистон гимнини айтинглар-чи?

Қани-қани?

Вилоят катталари тасбехдай-тасбехдай тизилиб турди.
Катталар ер чизди. Катталар қизариб-бўзарди.

— Ҳали, Ўзбекистон гимниниям билмайсизларми?— дея димоғида кулди Шароф Рашидов. — Ўзбекистон гимнини-я? Ана холос! Чўл ўзлаштиришни эплай олмасаларингиз, гимн айтишни билмасаларингиз... коммунист бўлиб нима қилиб юрибсизлар?

Ана шунда, райком Эсонов жонланди. Ўз жойидан овоз берди:

— Мен пича айта оламан, ўртоқ Рашидов.

— Пичами, тўлиқми?

— Ҳа энди, гимн бўлгач, тўлиқ бўлади-да, ўртоқ Рашидов.

— Унда, иккаламиз айтамиз. Қани, келинг!

Райком Эсонов чопқиллаб-чопқиллаб борди. Шароф Рашидовни ёнида банда мисол-банда мисол турди. Шароф Рашидовга кўз қири билан қараб-қараб турди.

— Қани, ўртоқ райком, иккаламиз мана шуларга бир намуна бўлайлик!

Шароф Рашидов кўлларини ёнларига босди. Фахрий қоровул мисол қоматини керди. Бошини адл-адл кўтарди.

Шароф Рашидов бепоён чўл-биёбонга боқиб-боқиб...
Шўролар Ўзбекистони гимнини айтди:

Серкүёш ўлкада кўрмасдик зиё,
Дарёлар бўйида эдик сувга зор...

Уфқларга туташ чўл. Сап-сарик чўл. Бийдай чўл.
Ана шу сап-сарик чўл қўйнида гимн янгради.
Бари катта ғоз турди. Гимн айтар бўлиб, оғиз пичирлатди.
Шароф Рашидов катталарга мурожаат этди. Сўзни қалин-қалин қилиб айтди:

— Ана, эшитдиларингизми? Дарёлар бўйида эдик сувга зор... Бу, ким ҳақида? Сиз билан биз ҳақимизда! Ўзбекистонда яшовчи барча қоракўз халқ ҳақида. Лекин қоракўз халқда айб йўқ. Халқ саратон сарифида чанг ютиб, қаҳратон совуғида муз қотиб меҳнат қилади! Айб сиз билан бизда! Қаранг, асрлар мобайнида Амударё, Сирдарё деган азим дарёлар бўйида яшаганмиз. Аммо сувга зор бўлиб яшаганмиз. Асрлар давомида азим-азим дарёларнинг шундайгина қирғоғида яшаганмиз. Аммо сувга ташна бўлиб турмуш кечирганмиз. Бу нимадан? Бу, сиз билан бизнинг... Гап келганда, отангни аяма, дейдилар. Мана шу бийдай чўлда айтай, норасмий равишда айтай, кулоқларингизга айтай: бу сиз билан бизнинг ювошлигимиздан, ҳа, қўймижозлигимиздан! Бегона тиллар бизни баран-баран, дейди. Мана, баранлик! Энди, буни қаранг: бутун бошли област раҳбарияти, ўнлаб район раҳбарияти... Ўзбекистон гимнини билмайди! Ана, баранлик!

Райком Эсонов шунча зот орасида битта ўзи Ўзбекистон гимнини айта олишидан қувонди. Аммо Шароф Рашидовни гапларидан ғоят таъсирланди.

«Ўзи, ўртоқ Рашидов қуёнганича бор-да, — деди райком Эсонов. — «Баран» бўлмасак, Амударё бўйида сувга ташна яшаймизми? «Баран» бўлмасак, эл-юрт йўлбошчиси бўла туриб, Ўзбекистон гимнини билмаймизми?»

26

Тушдан кейин қабулга кирувчилар адо бўлди.

Райком Эсонов керишиб-керишиб яйради. Эмин-эркин бўлди.

Бир чойнак чой буюрди.

Чойни қотиба қиз эмас... Обод Мирзахўжаева кўтариб кирди.

Райком Эсонов ажабланиб қолди. Жойидан туриб борди.

Мирзахўжаевани қўлидан чойнакни олмоқчи бўлди.

Аммо Мирзахўжаева кўнмади. Чойни ўзи олиб келди. Чойнак қошида ўтирди.

Райком Эсонов Мирзахўжаева билан юзма-юз ўтирди. Ундан хол сўради.

Мирзахўжаева чой қайтара-қайтара бош ирғади. Чой суза-суза жавоб берди. Бир пиёла чойдан кейин мақсадга ўтди.

— Бир бола бор, Ботир Эсонович, — деди. — Ўзи Москвани битириб келган. Газетада ишлайди. Ўсадиган бола. Шоир!

— Шоир? Зўр-ку!

— Зўр бўлгандаям, улай-булай зўр эмас. Лаббайгўй эмас. Саркаш шоир. Янги оқим шоири. Француз авангардизми... дейдими... Ана шундай авангард шоир!

— Сиз француз авангардизмини қаердан биласиз, ўрток Мирзахўжаева? — дея жилмайди райком Эсонов.

— Мен тушунмайман, Ботир Эсонович. Қизимдан эшитаман, кизимдан.

— Айтгандай, қизингиз шоира бўлди-а?

— Ҳа, шеър ёзади. Шеърлари кўшиқ ҳам бўлди.

Райком Эсонов кўзларини пирпиратди. Кўзларини олиб кочди. Деразага қаради. Ундан чинорларга қаради.

«Шеърлари-ку кўшиқ бўлибди. Қизингизни ўзи ким бўлибди?» — дегиси келди. Боиси, Мирзахўжаевани ана шу қизи ҳақида узун-калта гаплар эшитди. Яхши-ёмон гаплар эшитди.

«Аммо-лекин шундай фаолимизни қизи ишқбоз бўлса, бошқалардан нима умид, нима хайр? — деди райком Эсонов. — Кимсан, илғор фаол Обод Мирзахўжаевани қизи нопок йўллардан юрса. Ўзидан сўрасаммикин? Уят, минг қилса-да, онаси. Ҳартугул, бир илмоқли гап отиб кўрай. Қизидан хабари бўлса — ярасини ёради».

— Ҳозирги ёшлар... ўйинқароқ бўлиб қолди, ўрток Мирзахўжаева.

— Замони келибди, ўйнаб-кулсин-да, Ботир Эсонович.

— Чекиш, ичиш...

— Бизни Диля ҳам чекади. Ичишини билмадим. Тўй-

маъракаларда ичади, дейишади. Мен ҳали кўрмадим.

— Совет хотин-қизлари чекмаслиги керак, ўрток Мирзахўжаева. Чекиш-ичиш совет хотин-қизларини ахлоқ-одоб нормаларига тўғри келмайди.

— Хотин-қизларни чекиб-ичиши эскичагаям тўғри келмайди, Ботир Эсонович. Диляга кўп айтдим. Чекма, чекма, дедим. Қайда, фойдаси бўлмади.

— Бир сўз билан айтсак, хотин-қизларимизда коммунистик ахлоққа зид қилиқлар кўпайиб кетмоқда.

Райком Эсонов шундай дея, кўз қири билан Мирзахўжаевага разм солди: Мирзахўжаевада ўзгариш сезмади.

«Демак, қизини... ишқбоз эканини билмайди,— деди райком Эсонов.— Қизидан хабари йўқ. Бўлмаса, қизариб-бўзарар эди. Гапини йўқотиб қўяр эди. Майли, ишқбозлик дарди шахсий масала».

— Майли, ёшларни ўзи билади. Хўш, шу қизингиз?

— Шу қизим тушунтириб туради. Шу бола етук авангард шоиримиз, дейди.

— Тушундим, хўш?

— Шу бола неча йилдан бери партияга ўтолмай юрибди экан. Ўрин йўқ, дейишар экан.

— У бола сизга ким бўлади?

— Қизим билан бир жойда ишлайди. Қизимни шеърларини ўрисчага сўзма-сўз таржима қилиб беради. Ўрисчани сувдай ичади.

— Ўрисчани сувдай ичади? Шундайлар керак.

— Жуда керакли бола. Шу болага... ҳидоят қўлингизни узатсангиз, деб эдим.

— Бошидан ўтмаганни қошидан ўтма, дейдилар. Қани ўзи?

— Ташқарида. Чинорни остида ўтирибди. Чақирайми?

Мирзахўжаева қабулхонага чиқиб келди.

— Котиба қизга айтдим, чақириб келади, — деди.

Райком Эсонов ўз креслосига бориб ўтирди.

Мирзахўжаева... чойни оқлаб келди.

Остонада бир йигит қора берди: дароз-дароз. Сочлари елкаларида. Кулоқлари сочлари остида.

Райком Эсонов йигитни ичкари таклиф этди. Кўришиб-сўрашди. Гапни нимадан бошлашни ўйлади.

«Дароз одамни эси камроқ бўлади, — дея ўйлади. — Шу боис, фақат бўйига ўсади. Буни эси қанақа экан?»

— Қани, ўзингизни таништиринг-чи?

— Мен Мадиев... Ленин район, Ленин совхоз, Ленин участкасида туғилдим. Ленин номли мактабда ўқидим, Ленин номли университетни тамомладим. Ленин комсомол сафига ариза бериб кирдим.

— Энди, Ленин партияси сафига кирмоқчисиз, шундайми?

— Ҳа! — деди Мадиев тантана билан. — Мен Ленин шанбаликларида қатнашаман. Ленин ҳақидаги шеърларни ёддан биламан. Лениннинг болалик ҳаётидан иншолар ёзганман. Ленин асарларидан диплом иши ёқлаганман. Мен Ленин сиймосини кўксимда олиб юраман!

Мадиев шундай дея, кафти билан ёқа силади. Ёқасида Ленин расми бор думалоқ значок бўлди.

— Кўрдим, кўрдим, — деди райком Эсонов. —

Кўкрагингиздаги расм, ўртоқ Ленинни ёш вақти бўлса керак?

— Ҳа, доҳиймиз Ленин ҳамиша ёш! — деди Мадиев. — Ленин ҳамиша навқирон! Ленин тириклар ичра тирик! Ленин ҳамиша биз билан!

— Ўртоқ Ленин ҳақида шеър ёзганмисиз?

— Ёшлик қилдим, тажрибам етмади, — деди Мадиев. — Ленин ҳақида албатта шеър ёзаман!

Райком Эсонов партиявий-ташкилий ишлар бўлим мудирини чақирди.

«Ўзингдан баланд амалдор нима деса — ана шуни бажар. Сўзсиз бажар. Аҳмоқона бўлса-да, бажар. Аблаҳона бўлса-да, бажар. Кўр-кўрона бажар. Ана шунда— ўсасан!

Ўзингдан баланд амалдордан... кўрқиб яша. Ўзингдан катта амалдор... етти пуштингни ҳақорат этиб сўкса, сен ... кечирим сўра!

«Ҳаммамиз учун ҳурматли ва азиз» қўшимчаси билан аталувчи амалдорни... Мункар-накир деб бил! «Муҳтарам зот», «улуғ зот», «вич-вич» қўшимчалари билан аталувчи амалдордан кўрқ. Кўрқмасанг-да, ўзингни кўрққанга ол. Боиси, амалдор зоти... ҳайиқиб турувчи одамни ёқтиради. Амалдор зоти кўлини кўксига қўйиб турувчи одамни хуш кўради.

Бир қудратли амалдор... оталиғида бўл. Ана шу амалдорга кўл бер. Ана шу амалдорни пирим — шефим, деб бил. Ана шунда — кўтариласан!»

Ботир фирқа коммунист бўлибдики — ана шу ҳаёт мантиқларини шиор этиб олди. Ана шу ҳаёт мантиқларига амал этиб яшади.

Оқибат — ҳузур-ҳаловат кўрди.

Ботир фирқани тағин нималар кўтарди?

Кўрқув! Кимдандир кўрқув, нимадандир кўрқув: гап тегиб қолмаса эди. Шов-шув бўлиб кетмаса эди. Хўжайин билиб қолмаса эди. Ревизия келиб қолмаса эди. Охири вой бўлмаса эди...

Ботир фирқани тағин нималар одам қилди? Ҳужжатлар! Партиявий-сиёсий ҳужжатлар. Ҳуқуқий ҳужжатлар. Молиявий ҳужжатлар...

Ботир фирқа... тирик инсонга ишонмади. Ботир фирқа... қоғоз-ҳужжатга ишонди. Ботир фирқа... юз-хотирга ишонмади, қасам-лафзга ишонмади. Ботир фирқа... қоғоз-ҳужжатга суяниб яшади, қоғоз-ҳужжатга сиғиниб яшади.

Оқибат — Ботир фирқа қоғоз-ҳужжатлардан... таянч-садоқат

кўрди!

Ана шундай бир мухтарам зот телефон этиб қолди. Ётар вақти... ётар вақти партиявий топшириқ бериб қолди.

Оқшом вақти Тўрақулов вафот этиб эди. Тўрақулов собиқ райком секретари эди. Марҳум эртага дафн этилар эди.

Партиявий топшириқ ана шу ҳақда бўлди.

Ботир фирқа ётолмади. Ётиш учун юрак бетламади. Уйқуси йўқолди.

Партиявий топшириқни бажариш учун шайланди. Машина буюрди.

Тўрақуловни хонадонига йўл олди.

Машина хиёлда йўл танобини тортди.

Хонадон... мотамхона бўлди. Зим-зиё қоронғизор бўлди. Жимжит зулмат бўлди. Мунгли ҳам қайғули бўлди.

Хонадондан ажаб-ажаб ис анқиди.

Ботир фирқа бўсағада машинага суяниб турди. Тўрақуловни тўнғич ўғлини айттириб келди.

— Мана шу анқидиган нима? — деди Ботир фирқа.

— Исириқ.

— Исириқ, исирик... Қирқинчи йилларда мана шу исирик учун одамлар сургун бўлган, қатағон бўлган. Шунин биласизми?

— Исириқ тутатиб, отамни... инс-жинслардан кўриқляпман.

— Ана гап, ана! Ким айтади сизни райком секретарини ўғли деб? Инс-жинс эмиш! Сиз ўзи қайси жамиятда яшаяпсиз?

— Ичкарида... отам ётибди. Гигиена дегандай, гигиена...

— Гигиена керак бўлса... дезодорант сепинг, дезодорант!

Исириқ... эскилик сарқити! Шундай, исирик эскилик сарқити!

— Хўп, ўчириб ташлайман, хўп.

— Бу, бир. Иккинчи: эртага дафн маросимида партия-совет арбоблари келади, обком секретарлари келади. Бир сўз билан айтсак, жамиятни қаймоғи келади. Аммо-лекин дафн маросимида жаноза ўқилмайди.

— А?

— Ўртоқ Тўрақуловга жаноза ўқилмайди! Тўрақулов райком секретари эди, депутат эди, кўша-кўша орден-медаллар соҳиби эди. Бир сўз билан айтсак, асл коммунист эди. Асл коммунист эскилик сарқитларидан юксак туради! Шундай экан, биз ўртоқ Тўрақуловни асл коммунистчасига дафн этамиз. Ҳарбий оркестр мотам маршини чалади. Партия-совет арбоблари фахрий қоровул бўлади...

— Отам...

— Катта гапирганда, жим тулинг! Қанақа одамсиз ўзи? Сиз қайси жамиятда яшаяпсиз ўзи? Мана, куни кеча ўртоқ Хрушчев катта нутқ сўзлади. КПСС программаси қабул қилинди.

Программада: совет халқини ҳозирги авлоди коммунизмда яшайди, деб айтилди. Дунё бўйлаб бир шарпа — коммунизм шарпаси кезиб юрибди, дейилди. Сизни хонадонингизда эса... исириқ кезиб юрибди, исириқ! Қанақа одамсиз ўзи?

— Хўп, узр.

— КПСС программасида коммунизмга таъриф берилди. Коммунизм — эркин ва онгли меҳнаткашларни юксак даражада уюшган жамиятидир, тараққий этган жамиятидир, дейилди. Ана шундай жамиятда... жанозага бало борми?

— Тўғри, лекин... мусулмончилик, увол-савоб, деган гаплар бор...

— Машинага киринг. Мана, ручка, мана, қоғоз. Ёзинг: тилхат...

Тўрақулов... жанозасиз кўмилди.

28

Жамоат суди шаҳар маданият уйида бўлди.

Суд раиси — маданият уйи директори сахна тўрида ўтирди.

Суд ҳайъати аъзоси Ботир фирқа раисни қабатидан жой олди.

Айбдор сахна билан зал оралиғида ўтирди.

Зал деярли тўлди.

Ана шунда раис жараённи бошлади. Расмий бўлимдан кейин мақсадга ўтди. Айбдорга сўз берди.

Ўртада ўтирмиш айбдор жойидан кўзғолди. Бир саҳнага қаради, бир залга қаради. Вазмин-вазмин сўзлади. Сипо-сипо сўзлади:

— Мен, журналист Мадиев... редакция топшириғи билан командировкага бориб эдим. Қайтишимда об-ҳаво ёмонлашиб, самолёт учолмай қолди. Аэропортда уёққа югурдим, буёққа югурдим. Нима қилишимни билмадим. Редакцияга телефон қилдим. Ўша куни ҳамма пахтага кетган экан, ҳеч ким телефонни олмади. Пахта вақтида бундай юриш ёмон оқибатларга олиб келишини ўйладим. Бир ўртоғимга телефон қилдим. «Шаҳар ҳувиллаб ётибди, ҳамма пахтага кетган», деди ўртоғим. «Бирор-бир раҳбарга узримни айтиб кўймоқчиман», дедим мен. «Шаҳар бўйича фақат обком секретари Ражабовни деразаси ёруғ бўлиб турибди. Бошқа раҳбарлар далада юрибди», деди ўртоғим. Мен ўйлаб-ўйлаб, аэропортдан област партия комитетини биринчи секретари Ражабовни қабулхонасига телефон қилмоқчи бўлдим. Лекин тортиндим. Обком секретарини телефонда безовта қилиш одобдан эмас, деб ўйладим. Кейин, ўртоқ Ражабов номига срочний телеграмма бердим.

— Нега айнан ўртоқ Ражабовга телеграмма бердингиз? Ахир, ўртоқ Ражабов сизнинг редакторингиз эмас-ку? — деди раис.

— Бош редакторимиз пахтада экан-да. Қолаверса, газетамиз обкомни органи. Ўртоқ Ражабов бизнинг энг катта бошлиғимиз ҳисобланади. Шу сабабли, катта бошлиғимизга телеграмма бердим. Бошлиққа телеграмма бериш айб эмас-ку? Қайси айбим учун мени жамоатчилик судига кўяяпсизлар?

— Қайси айбингиз учун? Ҳали, айбингизни билмайсизми?

Раис бир телеграммани боши узра кўтарди. Телеграммани тантанали суратда чапга кўрсатди, ўнгга кўрсатди. Кейин,

телеграммани ўқиб берди:

— «Я, корреспондент Мадиев... задерживаюсь!»

Зал бирдан жонланди.

Бир партия активи бош чайқади. Бир партактив лаб-ларини чўччайтирди. Тағин бир партактив хуштакнамо овоз чиқарди.— Қандай наглость!

— Валакисаланг, валакисаланг!

— Этика йўқ, этика!

— Сиёсий кўрлик бу, сиёсий кўрлик!

— Бундайларга партия сафида ўрин йўқ!

Мадиев чучуксўз-чучуксўз бўлди. Мадиев тавалло-тавалло этди.

— Хўп, устозлар, хўп. Тавба, устозлар, тавба, — деди. — Ўзи нима гап? Мен тушунмаяпман, ўзи нима гап?

Суд раиси ручкасини Мадиевга ниш этди.

— Судланувчи, қора курсингизга ўтиринг! — деди.

Айбдорни шахсий иши муҳокама бўлди.

Биринчи бўлиб област партия комитетини идеология секретари сўз олди:

— Ҳурматли жамоатчилик суди, мухтарам раис, партия активлари! Марксизм-ленинизм социал-сиёсий тараққиёт соҳасида шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги, жисмоний меҳнат билан ақлий меҳнат ўртасидаги муҳим тафовутларни бартараф этиш, социалистик миллатларнинг бир-бирига янада кўпроқ яқинлашуви, маориф системасини такомиллаштириш ва маданиятни ўстириш, давлатни мустаҳкамлаш, социалистик демократияни такомиллаштириш соҳасидаги проблемалар — актуал проблемалар бўлмоқда. Буржуа ва ревизионистик идеологияга қарши мурасасиз кураш масалалари, меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялаш, уларнинг марксча-ленинча дунёқарашини шакллантириш масалалари биринчи даражали муҳим проблема бўлмоқда... Ана шундай бир

шароитда, коммунист Мадиевнинг хатти-ҳаракати — буржуача хатти-ҳаракат бўлиб қолмоқда. Коммунист Мадиевнинг хатти-ҳаракати — партия-совет раҳбариятига, шахсан ўртоқ Ражабовга нисбатан ҳурматсизлик бўлиб қолмоқда!

Мадиев сапчиб турди. Мадиев тутақди. Мадиев жиғибийрон бўлди.

— Қанақа буржуазия?! Қанақа ҳурматсизлик?!
Айтсаларингиз-чи, ўзи нима гап?! — дея бобиллаб-бобиллаб берди.

Мадиев Ботир фирқага кўз тикди. Илтижо билан кўз тикди. Паноҳ сўраб кўз тикди.

Ботир фирқа... залга тикилди. Ботир фирқа... пинак бузмади. Ботир фирқа... киприк қоқмади!

Залдан орден-медаллик бир кекса киши қўл кўтарди. Сўз беришларини пойламади — қўл кўтариб чиқиб келди. Мадиевни елкасидан босиб ўтирғизди. Жеркиб-жеркиб ўтирғизди.

— Пича тийилсанг-чи, қанақа боласан ўзи? Онангни ичида қанақа ётгансан ўзи? — дея жеркиди. — Мана, қулоқ сол: партия-совет раҳбарларига, особенно, биринчи шахсга бунақа телеграмма жўнатиш мумкин эмас. Биринчи шахсга: «Я задерживаюсь», дейиш ўта ҳақорат бўлади, ўта сурбетлик бўлади. «Начальство не опаздывает, а задерживается», деган гап бор-ку? Ҳамма гап ана шундан келиб чиқмоқда! Сен ўзи кимсанки, «задерживать» қиласан? Сен билан биз фақат «опаздывать» қиламиз, фақат айб қиламиз. Партия-совет раҳбарияти, особенно, биринчи шахс кечикмайди, айб ҳам қилмайди! Сен: «Я задерживаюсь», деган телеграмманг билан ўзингни... биринчи шахс қилиб қўйгансан. Биринчи шахс ўртоқ Ражабовни эса... пешка қилиб қўйгансан, пешка! Энди тушундингми?

Область комсомол комитетини биринчи секретари гапирди. Область газетасини бош редактори гапирди.

Айбдорни жазолаш учун таклифлар муҳокамаси бўлди.

Гап... ўзгача тўн кийди:

— Строгий виговор берилсин!

— Ишдан ҳайдалсин!

— Партиядан ўчирилсин!

Мадиев чидаб ўтиролмади. Важоҳат билан турди. Теваракка олазарак қаради. Хунибийрон қаради. Пиш-пиш энтикди. Пиш-пиш нафас олди.

— Шу иккита сўз учун ишдан ҳайдайсизларми? — дея пишиллади. — Шу иккитагина сўз учун-а?

Мадиев чучук сўз тилаб... Ботир фирқага мўлтиради. Муте-муте мўлтиради.

Ботир фирқадан... садо бўлмади.

Энди, Мадиев суд аҳлига қаради. Бежо-бежо қаради. Ғазабнок-ғазабнок қаради... Энди, чапарасталаб-чапарасталаб сўкди:

— Унда, сен чиновникларни..! Чиновниклар тўнка!
Чиновниклар баран! Чиновниклар чўчка! Т-фу, чиновниклар, т-фу!

Мадиев бот-бот тупурди. Ичидан балғам тортиб-тортиб тупурди. Қақриб-қақриб тупурди. Ичида тупуги тугагунича тупурди.

Мадиев шахд билан ташқари отилди.

Кетидан партактивлар чиқиб келди. Бири қўйиб, бири хитоб этди:

— Ушланг бандитни, ушланг!

— Хулиган кетди, хулиган!

— Милиция чақиринг, милиция!

Мадиев милицияни эшитиб, тўхтади. Партактивларга шиддатли қайрилди. Қулочларини ёйди. Партактивларни ўзига чорлади. Қаҳр ҳам алам билан бобиллади:

— Кел, кел! Кел, буржуазия вакилини ушла! Кел, совет

хукумати душманини ушла! Кел, чет эл разведкачисини ушла, кел!

Партаktivлар жойида қолди. Бир одим олдин босолмади. Аксинча, кетига тис-тис бўлди.

Мадиев бир партаktivни ушлаб, иккинчи партаktivга олиб бориб урди. Унисини бунисига урди. Бунисини унисига урди.

Тўс-тўполон бўлди. Тасир-тусур бўлди. Қий-чув бўлди.

Шу вақт зинапояда милиция кўринди.

Мадиев милициячилар чангалида талпинди. Мадиев милициячилар чангалида бақирди:

— Кўйиб юборинглар, мен разведкачиман! Мен чет элга кетаман!

Милициячилар Мадиевни қўлларини асир мисол кетига қайирди. Асир мисол ташқари олиб чиқди. Асир мисол — олдиларига солиб кетди.

29

Ботир фирқа Мадиевни кетидан қараб қолди.

«Туз-каламбир бола экан, туз-каламбир. Энди, орган штраф олади ё ўн беш суткага ётқизади, — дея ўйлади. — Ҳартугул, орган жинойиш иш кўзғамаса бўлди. Болапақир, шоирлигига боради. Ўзига жавр этади».

30

Жамоат суди раиси Ражабовни ҳузурига йўл олди.

Ражабовга суд жараёнини оқизмай-томизмай айтиб берди.

— Ну-ну! — деди Ражабов. — Ахир, биз у болани бир... тарбиялаб қўймоқчи эдик-ку? Шунақа қилдими-а?

— Шунақа қилди. Социалистик жамиятга антипатияси борлигини ошқора намойиш этди. Партаktivларга тупурди. Туф-туф, деди.

— Ну-ну! Мен бу болада руҳий касаллик аломатларини

кўряпман, рухий касаллик!

— Ўзини буржуйман, деди.

— Буржуй?

— Разведкачиман, деб кўкрагига урди.

— Разведкачи? Қанақа разведкачи?

— Разведкачи бўлгач, капиталистик бўлади-да! Социалистик бўладими?

— Демак, жинни!

— Капитализм жамиятига симпатияси бор экан. Чет элга қочиб кетмоқчи бўлди.

Ражабов сапчиб турди. Галстугини тортқилади. Бўйинини бўшатди. Қўлларини шими чўнтагига солди.

— Чет элга қочиб кетмоқчи бўлди? — дея, олақўз бўлди. — Прямо, суд залидан... чет элга қочмоқчи бўлдими? Коммунист Ибодов, ўйлаб гапиряпсизми?

— Чет элга... кетаман, деди.

— Кетаман дейиш бошқа, ўртоқ Ибодов, қочиб кетмоқчи бўлиш бошқа!

— Ишқилиб, коммунистик партияга ошқора тупурди.

Буржуазия дунёсига симпатиясини тантанавор намойиш этди.

— Ну-ну, ҳақиқий жинни!

— Бутун партактив олдида, афкор омма олдида шундай қилди.

— Жинни, жинни! Жиннини жойи — жиннихона!

31

Райкомни машинаси баҳайбат дарвоза олдида бел бўлди.

Машинадан Ботир фирқа тушиб келди. Дарвозани томоша этди.

Дарвоза қоп-қора бўёклик бўлди. Дарвоза автомат билан бошқарилди. Очилса — чап тарафига кириб йўқолди. Ёпилса — тагин қайтиб келди. Дарвоза овозидан — дарвоза чўяндан бўлди.

Дарвоза ўнг ёнбошида қабулхона бўлди. Дарвоза билан

қабулхона орасида ўтиш йўлаги бўлди. Йўлак билакдай трубалар билан ўроғлик бўлди.

Йўлак бошида иккита оқ халатли йигит ўтирди. Оқ халатли йигитлар авзойидан... ё ҳарбий, ё мелиса бўлди.

Қабулхона деворида: «... психоневрологическая больница» битикли вивеска бўлди.

Оқ халатли йигитлар Ботир фирқани ҳужжатини текшириб кўрди, юз-кўзларини қараб кўрди.

Бирови Ботир фирқани ичкари эргаштириб жўнади. Бош врач қабулига олиб борди.

Бош врач оёққа қалқиди. Бошликнинг креслосига... Ботир фирқани ўтиргизди. Ўзи пастдан жой олди. Мактаб ўқувчиси каби қўл қовуштириб ўтирди. Мактаб ўқувчиси мисол итоаткор тикилиб ўтирди.

Ботир фирқа райкомона гап очди:

— Ўртоқ Мирзаев, вақт зик, мақсадга ўтамыз. Бир журналистимиз шу ёққа тушиб қолибди. Фамилияси Мадиев.

— Бор, Мадиев бор. Клара, бемор Мадиевнинг касаллик варақасини олиб келинг!

Ҳамшира бемор Мадиевни касаллик дафтарини олиб келди.

— Мана, Мадиев Мирза — 1948 йилда туғилган, — ўқиди бош врач. — Диагноз: шизофрения, параноидальный синдром. Реактивный психоз. Депрессивно-параноидный синдром.

— Ия-ия... — дея ажабланди Ботир фирқа. — Қанақа-қанақа?

— Маниакально-депрессивный психоз. Вяло протекающая шизофрения.

— Ўртоқ бош врач, мен партия раҳбариман. Бир сўз билан айтсак, мен масалага партиявий ёндашман. Сиз ҳам масалага партиявий ёндашиб, медицина терминларини партиявий тушунтириб беринг.

— Хўп бўлади, Ботир Эсонович. Шизофрения — бу, мия қобилятининг бузилиши, фикрлаш тарзининг ишдан чиқиши,

пароканда бўлишидир. Шизофренияни биринчи бўлиб Швейцария врачлари Эйген Блейлер ўйлаб топган ва жорий этган. Блейлернинг таълимотича, шизофренияга йўлиққан бемор, ҳаёт ҳодисалари олдида ўзини жиловлаб ололмайди, тилини тийиб туролмайди, оғзини ёпиб юролмайди. Инсоний қонун-қоидаларга итоат этолмайди, инсоний ахлоқ-одобга риоя этолмайди. Шизофрения — кўнглига нима келади, ана шуни билдиради, тилига нима келади, ана шуни айтади. Айтгандаям, телбаларча айтади, сурбетларча айтади. Шу сабаб, шизофрения— партия-ҳукумат учун бамисоли бемаҳал қичқирган хўроз бўлади.

— Йўғ-е, унчалик эмасдир?

— Шунчалик, Ботир Эсонович, мана шу... Мадиевчалик! Хў-ўш, паранойя — бу, мунтазам давом этадиган руҳий парокандаликдир. Бунда, бемор восвос ҳолатда ҳаёт кечиради. Восвослик узлуксиз давом этади. Бу дардга чалинган беморга ким қарши гапирса, ана ўша одамни ўзига душман деб билади. Совет медицинаси тараққий этиб, шизофрения билан паранойянинг янги-янги турлари очилди. Академик Снежневский «вяло протекающая шизофрения» — секин-аста, кўзга чалинмай дардманд этадиган шизофренияни кашф этди. Бу ўта хавфли касалликдир. Академик Снежневский кашфиётининг буюклиги шундаки, бу диагнозни... манман деган одамни пешонасига ёпиштириб... психбольницага ётқизса бўлади. Бу диагноз совет медицинаси учун... ўта қулай диагноздир. Чунки инсонпарвар совет даврида... ғайритабиий фикрловчилар бўлиши мумкин эмас, ҳардамхаёллар бўлиши мумкин эмас. Партиявий тил билан айтганда, орамизда «инакомысляющий диссидент»ларга ўрин йўқ!

— Шундай, шундай.

— Ўзига бино қўйиш, ўта тажанглик, ўта таъсирчанлик, ҳар нарсани кўнглига олиш... руҳий касаллик симптомлари!

Шизофрения! Паранойя! Мана, бемор Мадиев... ўз ватанини рад этиш дарди, ўз ватанидан кечмоқчи бўлиш дарди, ўз ватанини тарк этмоқчи бўлиш дарди! Бемор қонунга хилоф равишда ўз она ватанидан чет элга чиқиб кетмоқчи бўлган.

— Чет элга кетмоқчи бўлган?

— Ҳа, чет элга қочиб кетмоқчи бўлган.

— Ия-ия...

— Ўзини чет эл разведкачисиман, деган.

— Ия-ия...

— Хуллас, чет элга қочиб кетмоқчи бўлиб юрганда... фош бўлиб қолган!

— Ия-ия... Туппа-тузук бола эди-я! Ўсадиган коммунист эди-я! Ҳай, аттанг, сизларга тушиб қолибди.

— Гап бизда эмас. Мадиев кундалик турмушда ўзи шундай бўлган.

— Сиз Мадиевни қаердан биласиз?

— Қаердан билардим, ишончли манбалардан биламан. Мана, область партия комитетининг биринчи секретари ўртоқ Ражабовнинг рапорти. Жамоатчилик суди, халқ милициясининг ҳужжатлари. Инкор этиб бўлмас ҳужжатлар! Биз ана шу ҳужжатлар асосида... диагноз қўйдик! Коммунистик партия сўзи — диагноз! Коммунистик партия диагнози — совет медицинаси диагнози!

Ботир фирқа жойидан кўзғолди. Кабинетни ичкаридан кулфлаб келди. Бош врач рўпарасидан жой олди. Врач билан бетма-бет бўлиб ўтирди. Самимий гап очди:

— Ука, шахсан мен ўзим сизни коммунистик партия сафига қабул қилдим. Шу даражага кўтарилишингиз учун хиёл бўлса-да, улушим бор, деб ўйлайман.

— Албатта, Ботир Эсонович, албатта. Мени партияга ўтказмаганингизда, бош врачлик креслоси қаерда эди?

— Раҳмат, ука, раҳмат. Ҳали, яна қўллаб-қувватлайман.

Энди, мана шу касалхона районимиз территориясида эканиданми ё сизни қўллаб-қувватлашимни билганиданми, ўртоқ Ражабов мени жўнатди. Шахсан ўзлари жўнатди!

— Бажонидил, коммунистик партия нима деса шу, бажонидил.

— Яшанг, партия чизигидан чиқмасангиз, кам бўлмайсиз. Гап орамизда қолсин: мана шу Мадиевни чиқариб юборинг. Фақат биров билмасин.

Бош врач бирдан ўзгарди. Елкалари тик бўлди. Кўкси керилди. Юзи бешафқат тус олди. Кўзлари синов ҳам гумон билан тикилди.

— Илож йўқ, Ботир Эсонович, илож йўқ. Касалхонамизнинг ўз ички қонун-қоидалари бор. Ана шу ички қонун-қоидаларни бузган врач... боши билан жавоб беради.

— Партия талаб қиляпти, ука, партия!

— Тўғри, партиянинг талаби биз учун қонун! Лекин медицинанинг ўз ички қонун-қоидалари бор. Биз Гиппократ олдида қасам ичганмиз. Гиппократ! Қасамни бузган врач — врач эмас.

— Шахсан ўртоқ Ражабов илтимос қилмоқдалар!

— Мана, ўша Ражабовнинг рапорти. Мана, шахсий имзоси. Шахсан ўзи қўл қўйган!

— Ўртоқ бош врач, Лев Троцкийни машхур бир гапи бор. Ўртоқ Троцкий бундай дейди: партия мисоли икки қаватли бинода яшайди. Иккинчи қаватда партия қарор қилади. Биринчи қаватда партия мазкур қарорни ижро этади. Ўртоқ Троцкий айтганидек, иккинчи қаватда обкомпартия қарор қилди, биринчи қаватда райкомпартия— биз ана шу қарорни бажармоқчимиз, холос.

— Шундай экан, ўшанда ўртоқ Ражабов рапорт ёзмасин эди? Кейин, сўзидан қайтмасин эди?

— Ражабов сўзидан қайтмас эди. Шу, овозинг ўчгур... радио

ёмон-да.

— Бу ишга радионинг нима алоқаси бор?

— Ия, ҳали хабарингиз йўқми?

Ботир фирқа юзларини эгди. Шаҳодат бармоғи билан врачни имлади. Врачни қулоғига оҳиста шивирлади:

— Яқинда, овозинг ўчгур «Голос Америки» шу ҳақда... хурибди. СССР, КПСС, жиннихона, шоир, деб хурибди.

— Гапирса-гапираверсин!

— Энди, бутун дунёга шарманда бўлмайллик дейман-да. Москва нима дейди? Юқоридагилар нима дейди? Партиявий жазо оламиз, партиявий! Шу боис, ўртоқ Ражабов масалани босди-босди этмоқчи.

— Иложи йўқ, Ботир Эсонович. Бемор келтирилганда, уч-тўрт кун медицина текширишидан ўтказилади. Диагноз белгиланади. Ана ўшанда бир иложини қилса бўлар эди. Энди, бемор белгиланган муддат мобайнида ётиб даволанмаса... озодликка чиқарилмайди.

— Бизни Мадиев қанча ётади?

— Бемор Мадиевми, хў-ўш... бир йил ётади!

— Бир йил?

— Шунақа, бир йил ётади. Лекин сизнинг ҳурматингиз учун даволаниш муддатини олти ойга камайтириб беришим мумкин. Буёғи, масала сиёсий тус олибди экан, шунинг учун.

— Сиёсий тус олмас эди-ю, боласи курғурни... шеър ёзадиган қилиғи бор-да.

— Шеър? Шоир денг?

— Шундай, шундай. Болапақир, шу ҳолига... шеър ёзишни одат қилиб олган! Одатланган... қилиғини қаранг? Ёмонни бир қилиғи ортиқ деганлари шу-да. Ёмонни ана шу... шеър ёзиш қилиғини «Голос Америки»... дўмбира қилиб чалибди! КПСС адабиётни бўғяпти, КПСС талантларни жиннихонага ётқизяпти... деб акиллабди.

— «Голос Америки» гапирaveraди. Гап шу, Ботир Эсонович, даволаш муддатини бир йилдан олти ойга камайтириш қўлимдан келади, холос.

— Хўп бўлмаса, ўртоқ Мирзаев.

32

Ботир фирқа бош врач билан узун даҳлиз бўйлаб юрди. Геваракка қараб-қараб юрди.

Даҳлизни икки тарафида қатор палаталар бўлди. Палаталар панжара-деворлик бўлди. Панжара-деворлар йўғон бармоқдай темирдан бўлди. Панжара-деворлар ораси бармоқ сигар даражада зич-зич бўлди.

Ичкарида... беморлар сулайиб-сулайиб ётди. Давра бўлиб ўйнади. Ўзларича рақсга тушди. Бир-бирини қучоқлаб танцага тушди. Бир-бирига навбат бермай ашула айтди.

Беморлар панжара-девордан... тилини чиқарди, тилини осилтирди, тилини ўйнатди. Беўхшов-беўхшов тиржайди...

— Мен бу даргоҳга биринчи келишим, ўртоқ бош врач. Бундай, уёқ-буёқни таништиринг-да?

— Таништиролмаيمان, Ботир Эсонович, таништиролмаيمان.

— Мен райкомни биринчи секретариман, партия побониман. Мендан нимани бекитасиз? Қисқача справка беринг, билиб қўяй. Партиявий-ташкилий ишларда керак бўлиб қолади.

— Фақат, гап шу ерда қолади.

— Партбилетим билан жавоб бераман!

— У ҳолда, умумий справка бераман. Мана бу корпусимиз беш қаватдан иборат. Ҳар қаватида ўн иккитадан палатамиз бор. Беморларимиз йигирма хилга бўлинади. Яъни, йигирма хил руҳий касални даволаймиз. Йигирма хил руҳий нотавонга шифо берамиз. Масалан, мана бу палаталарда диний-руҳий беморлар даволанади. Диний-руҳий касал деганимиз шуки, жамиятимиз коммунизм қураётган бир даврда... булар шарият ишлари билан шуғулланганлар. Намоз ўқиганлар. Тоат-ибодат қилганлар.

Ўзлари камдай, соф виждонли совет кишилари орасида диний тарғибот ишлари олиб борганлар. Шу сабаб, булар — диний-руҳий беморлардир. Мана булар эса — ҳуқуқни ҳимоя қилувчи беморлар ҳисобланади. Аниқроғи, тарихчи-руҳий касаллардир. Бу тарихчи-руҳий касаллар тарих дарсликларига қарши чиққанлар. Халққа тарихни қинғир-қийшиқ қилиб тарғиб қилганлар. Бу қинғирликлари билан озод ва ҳур совет халқи онгини заҳарлаганлар. Масалан, анави тиржайиб турган бемор... Россия Ўзбекистонни қўшиб олмаган, аксинча, босиб олган, деб тарғибот қилган. Биз бу донони даволяяпмиз. Манавилар — бойвачча беморлар. Буларда уй-жой, машина, мол-дунё мўл. Булар ана шу мол-дунёсини бировга мерос қолдиришни истамайди. Меросхўрлари эса кўп. Оқибат, меросхўрлар ўзаро жанжал қилади. Бойвачча эса, хаста бўлиб қолади. Кейин, бир меросхўри, мана бўлмаса деб, бойвачча беморни... бизга олиб келиб топширади. Мана бу беморлар эса— ҳарбий қонун-қоида қурбонлари. Булар ўз вақтида ҳарбий хизмат қилишдан бош тортган. Армияда хизмат қилишни истамаган. Ҳарбий хизмат вақтида армиядан қочиб кетган. Совет армияси шаънига ҳақоратомуз сўзлар айтган. Совет армияси қамоқхона, деган. Хуллас, совет армиясининг душманлари. Манавилар — ихтирочи-кашфиётчилар. Бу беморлар ўз касблари бўйича улкан кашфиётлар қилган, ихтиролар яратган. Кашфиётларини ўз ақллари билан яратган. Ихтироларини ўз қўллари билан яратган. Манави бемор ўзининг кашфиёт-ихтироси совет фанига қабул қилинаётган вақтда... тентаклигини намойиш қилиб қўйган. Биласиз, совет жамияти коллективизм асосига қурилган. Коллектив бўлиб меҳнат қилиш, коллектив бўлиб яратиш, коллектив бўлиб яшаш... Шу жумладан, совет фани ҳам коллектив меҳнат самарасидир. Шу сабаб, илмий текшириш институти директори, директор ўринбосари, лаборатория мудири... жами беш киши мана шу бемор... билан соавторлик

қилмоқчи бўлади. Бу тентак эса... соавторликни рад этади! Ёлғиз ўзи кашфиёт қилиб, фан яратмоқчи бўлади. Бундан кейин, буни ким деб аташ керак? Жинни-да жинни. Ана, ётибди.

Ботир фирқа эшитиб борди. Теваракка қараб борди. Бош ирғаб-ирғаб борди.

«Бу касалхона эмас, қамоқхона. Шундай, қамоқхона», дея бош ирғади.

Бош врач, райком гапимни қўллайпти, дея ўйлади. Гапида давом этди:

— Мана булар — партия-ҳукумат раҳбарлари ҳаётига суиқасд қилмоқчи бўлганлар. Партия-совет арбобларини ҳақорат қилганлар. Коммунистик партия билетини йиртганлар. Табибликни даъво қилганлар. Учар тарелкалар билан қор одамни тарғиб қилганлар. Совет органлари ишига қарши чиққан онкўр юристлар... Мана булар эса — ҳақиқатсеварлар.

— Ким-ким?

— Ҳақиқатсеварлар, адолатпарварлар. Сиз шоир-шоир дейсиз. Мана шу палатада... генерал ётибди, генерал!

— Генерал?

— Ҳа, совет генерали. Генерал Григоренко, Григоренко!

Ботир фирқа матбуот хабарларини эслади: генерал Григоренко Москвада — партия конференциясида сўзга чиқиб, КПСС фаолиятини кескин танқид қилади. Шундан кейин КПСС генерал Григоренкони партиядан ўчиради. Узоқ Шарққа сургун қилади. Шу вақтда Новочеркасскда ишчилар ўз ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилиб, намоиш ўтказади. КПССни буйруғи билан ҳарбийлар... намоишчиларни отади. Ушбу фожиани партия-ҳукумат бекитади. Генерал Григоренко эса, ана шу фожа тафсилотини... варақа қилиб таркатади! Генерал Григоренкони бу иши КПССни ғазаблантиради. Бир йиғилишда КПСС Марказий Комитети секретари ўртоқ Суслов:

«Григоренко жинни», деб юборади. Ўртоқ Сусловни ана шу

гапи... совет медицинаси учун диагноз бўлади! Генерал Григоренкони Москвадаги Сербский номли институт эксперт-психиатрларига жўнатади. Профессорлар: «Генерал Григоренко паранойя кўринишли рухий касал», деб диагноз кўяди. Даволаш учун Ленинградга юборади. Яқинда эса, Тошкентга жўнатади.

— Шундай зот... шу ерда ётибдими-а? — деди Ботир фирқа.

— Ҳа, ичкарида ётибди. Энди, Тошкент Кремлдан йироқроқда. Бу деган сўз, генерал Григоренко совет халқи назаридан олисда, чет эл матбуотидан олисда, жаҳон оммаси эътиборидан олисда, деган сўз.

— Аммо-лекин ана шу генерал ҳалол коммунист, дейишади. Беёзикдан-беёзик ётибди, дейишади.

— Бўлса бордир. Лекин КПСС диагноз кўйган! Ўртоқ Сулов: «Григоренко жинни», деб айтган! Ана, бизда кимлар даволанаяпти! Сиз бўлса, шоир-шоир, дейсиз. Шоирингиз ким бўпти?

— Даволаш керак, жамиятимизга соғлом коммунистлар зарур, даволаш керак.

— Даволяяпмиз, совет медицинасининг сўнгги ютуқлари асосида даволяяпмиз.

Ботир фирқа касалхонага қарай-қарай юрди. Касалхонага қарай-қарай машинага ўтирди.

«Қабристон, қабристон! — деди Ботир фирқа. — Бу касалхона эмас, тирик инсонлар қабристони. Асл қабристонга ўлик инсонларни кўмади, бу қабристонга... тирик инсонларни кўмади».

33

Брежневдан кейин СССР остин-устун бўлди.

Шароф Рашидовдан кейин... Ўзбекистон алғов-далғов бўлди.

Эл-юртда: қайта қуриш, демократия, шариат сўзлари оралаб қолди.

Замон қалтис келди. Дўппи тор келди.

Ботир фирқа ўз аризаси билан... пенсияга жўнади.

34

Тонг сахар — сут оқармаган вақт.

Тонг сахар — оқ ип билан қора ипни ажратиб бўлмас вақт.

Ботир фирқа зироат сувлади.

Шланг билан настарларига сачратиб сув сепди.

Атиргулларига сачратиб сув сепди. Сувни ток жўяси бошидан оқизиб кўйди.

Ўзи зироат айланди.

Сахар салкин бўлди. Сувли зироат сахардан-да салкин бўлди.

Шу вақт кўчадан иккита оппоқ соя ўтди. Соялар зироат қабатлаб-қабатлаб ўтди. Гангир-гунгир гаплашиб ўтди:

— Манави боғда кимдир юрибди.

— Ким бўларди, эгаси-да.

— Ўзи, кимни боғи бу?

— Эсонов деган бор-ку, ўшаники.

— Ҳа, Қизил денг, Қизил!

— Қизилки... айтгилиги йўқ. Қизил Байроқ!

— Шугина Қизилда олам-жаҳон боғ бор-а?

— Қизиллар умрида кўлини совуқ сувга урмаган. Авом халқни ишлатиб боғ яратган.

Оппоқ соялар ўтиб кетди.

Ботир фирқа уларни кетидан қараб қолди.

«Ажабо, булар нега бундай оппоқ либосда юрибди?— дея ўйлади. — Арвоҳ-а, арвоҳ. Ўзи, булар бемаҳалда қаердан келяпти?»

Ичкари кирди. Кўрганларини кампирига айтиб берди.

— Биламан, кўзим тушган, биламан, — деди кампири.

— Арвоҳга ўхшайди-я? Оғироёқ аёл дуч келса... бўйидан тушириб кўяди.

— Ҳаммаёқ мусулмонобод бўлиб кетди, раис бова, мусулмонобод бўлиб кетди. Мусулмонлар ана шундай

кийинади. Сизгаям шунақа уст-бош олиб берайми?

— Ўзи, у қанақа кийим бўлди?

— Оппоқ иштон-қўйлак. Нима қипти?

— Бошидаги... тувакка бало борми?

— Тувак?

— Ҳа, ёш болани тагига қўядиган тувак.

Кампири хиринг-ҳиринг кулди. Тиззасига уриб-уриб кулди.

— Тақя, раис бова, тақя! — деди.

— Тақя? У нимаси энди?

— Мусулмончилик белгиси.

— Энди, шуларни киймаса нима қипти?

— Тақя киймаса мусулмон бўлмайди, раис бова. Олиб бер, десангиз, олиб бераман.

— Уларни кийиб нима қиламан?

— Мусулмон бўласиз, нима қилардингиз, мусулмон бўласиз.

— Т-фу-у-у!

Кампирининг дами ичига тушди. Дарҳол гапни бурди.

— Айтдим-қўйдим-да, раис бова, — деди. — Сиз катта одамсиз, партия ветеранисиз. Сизга ярашмайди.

Ботир фирқа кампирини гапидан тинчланди. Ўзича бош ирғади.

— Ўзи, бу болачалар тонг саҳарда нима қилиб юрибди? — деди.

— Чойхонада азон намози ўқиб келяпти.

— Азон намози? Шулар намоз ўқигич бўлдимми? Мен буларни биламан. Булар эски алкашлар, эски бангилар. Анави Мадиев дегичи керосиндан бошқа нарсани ичади. Қилмаган аҳмоқчилиги қолмаган. Келиб-келиб, шулар намоз ўқийдимми? Яна-тагин, чойхонада намоз ўқийдимми?

— Чойхонада намоз ўқиса, эл-юрт кўради, раис бова.

— Намоз ўқишни биров кўриши шартми? Намоз ўқиш — эътикод. Эътикод — юракда бўлади.

— Э-э, раис бова, бу намозхонларда... эътикод нима қилади? Замон эски изига қайтгудек бўлса, фирқага аъзо бўлади қайта, азон намози қолиб... Совет Иттифоқи гимнини айтади!

— Шу намозини уйида ўқиса бўлмайдимми?

— Уйида намоз ўқиса, ким кўради? Уйида така кийса, ким кўради? Ҳеч ким кўрмайди! Кўча-кўйда намоз ўқиса — эл-юрт кўради. Фалончи намозхон экан, дейди. Кўча-кўйда така кийса, эл-юрт кўради. Фалончи мусулмон экан, дейди.

— Шу болачалар нега шуларни олдин қилмади? Олдин ҳам така учун сурп бор эди. Жойнамоз учун сурп бор эди.

— Бу замонни болаларини қилиғи кўп, раис бова, қилиғи кўп.

— Шартми энди, мусулмон бўлиш учун бошига оппоқ тувак...

— Така!

— Оппоқ така кийиб олиш? Оппоқ иштон-кўйлак кийиб олиш? Аммо-лекин латта-путтага суянган, соқол-мўйловга ишонган мусулмончиликни охири вой бўлади. Тоат-ибодатга берилган мусулмончиликни оқибати ёмон бўлади.

Мусулмончилик... дилда бўлади, кампир. Мусулмончилик одамни дилида бўлади.

— Имонингиз пок бўлса бўпти-да, раис бова.

— Шундай, шундай. Ҳамма гап — имонда! Инсонни инсон этувчи — имон. Дунёни дунё этувчи — имон. Бир сўз билан айтсак, имон билан яшаш керак! Замон бўлса — тескари кетяпти. Мана, ҳамма худога сиғиниб бошлади. Буни оқибати яхши бўлмайди. Худога сиғиниш бора-бора нималарга олиб келади, биласанми? Худога сиғиниш... шахсга сиғинишга олиб боради! Ишончим комил, худога сиғиниш... шахсга сиғинишга олиб боради.

— Шулар худони билладими? Иши йўқ намоз ўқийди, нони йўқ рўза тутаяди, дейдилар. Ана, булар кимлар.

— Чин, ҳар бир мусулмон фарзанди учун Қуръон табаррук

китоб. Айтишларича, Қуръон еттинчи асрда нозил бўлган. Насихатлари-да ўша асрлар учун мўлжалланган. Аммо-лекин ҳозир йигирманчи аср якунланыпти, йигирманчи аср! Еттинчи аср гапи тугул, мана шу йигирманчи аср бошидаги гаплар бугунги кунга тўғри келмай қолди. Йигирманчи аср шундай бир нуқтага келди... Ўтган йилги гап бу йилга тўғри келмай қолди! Кечаги гап бугунга тўғри келмай қолди! Масалан, Қуръон ҳам ҳадисларда... отангни ўлдирганга... онангни бер, дейди. Душманинг чап юзингга урса, сен... ўнг юзингни тутиб бер, дейди. Ушбу панд-насихатларни қандай тушунса бўлади? Ким қандай тушунади — ўзи билади. Аммо-лекин ушбу панд-насихатларни мен мана бундай тушунаман: эй, халқ, қўймижоз бўл! Эй халқ, пода бўл! Бизни «баран-баран», дейдилар. Афсуски, шу гапда жон бор. Асрлар мобайнида миямизга сингдириб келинмиш мазкур панд-насихатлар... баранлигимизни тамал тоши эмасмикин? Йиллар мобайнида қулоғимизга қуйиб келинмиш ушбу панд-насихатлар бизни... қўймижоз қилиб қўймадимикин? Эртадан-кечгача қулоғимиз остида жаранглаб турмиш беш вақти намоз панд-насихатларидан... қўймижоз бўлиб қолмадикмикин? Худога шукур, биз ҳам мусулмон фарзандимиз. Худони ўзи кечирсин. Аммо-лекин шу ҳақда бир ўйлаб кўришимиз керак...

35

У, телевизорга... ўта илтифотли эди!

Телевизорни бурагичдан ўчираар эди. Стабилизатордан ўчираар эди. Устидан бахмал ёпиб қўяр эди.

— Бамисоли келин, келин! — дер эди.

Бугун... шахд билан турди. Шахд билан борди. Розеткани чангаллаб ушлади. Силкилаб тортди. Розеткани қулочкашлаб отди.

Розетка бир бурчакка тарсиллаб тушди.

Телевизор бир айланиб... ана шу бурчакка юз буриб қолди!

Кампири эшикдан юз кўрсатди.

— Ҳа, раис бова? — деди.

— Чой! — дея бақирди.

Кампири чой дамлаб келди.

— Тинчликми, раис бова? — деди.

Ботир фирқа ёнбошлади. Оёқларини узатди.

— Ўлмаган жон кўрар экан! — деди.

— Ҳа, яна нима гап?

— Гап кўп! Москвалик қайта қурувчилар ўртоқ Ленинни мавзолейдан олиб чиқиб ташлаш ташаббуси билан чиқибди.

Шуни телевизорда кўрсатди.

— Ё тавба, Ленинни-я? Лениндай бир зотни-я? Қаёққа олиб чиқиб ташлар эмиш?

— Ким билади, қаёққа олиб чиқиб ташлайди. Бирови, Ленин коммунистлар қабристонига кўмилсин, деди. Бирови, Новодевичье қабристонига қўйилсин, деди.

— Сизнингча, қаерга қўйгани маъқул?

— Масалага партиявий ёндашадиган бўлсак, ўртоқ Ленинни Волковский қабристонига қўйиш керак. Ленинградда ана шундай қабристон бор. Ўртоқ Ленинни онаси билан синглисиам ана шу қабристонда ётибди. Ҳаётлигида ўртоқ Ленинни ўзиям ана шундай васият қилиб эди.

Ботир фирқа тоқчадан Ленин ҳақидаги китобни олиб келди. Бир бошдан варақлади. Ленинни расмларини томоша этди. Ленин мавзолейи расмини кампирига кўрсатди.

— Ана, КПСС ўйлаб топган қаср, — деди. — Ана, КПСС қурган қаср. Қаср бўлгандаям, санъат қасри. Партия санъати қасри! Сеҳрли қаср, сирли қаср. Ана шу қасрда буюк Ленин ётибди. Бир ўзи адёлга ўралиб ётибди. Мавзолей — КПССни илоҳий қудрати. Шу илоҳий қудрат бор экан — КПСС руҳи ҳукм суради. КПСС мангу яшайди! КПСС юлдузи мангу порлайди!

— Порлайди, порлайди.

— Ўртоқ Ленин ҳаётбахш зот эди, умидбахш зот эди.

Масалан, ҳамма иш ўнглаб бўлмас даражада пачава бўлар эди. Оқибат, ҳамма ўзини йўқотиб қўяр эди. Аммо-лекин ўртоқ Ленин ўзини йўқотмас эди. У киши, энг аввало, душманларини хатосини пойлар эди. Гўё, тақдирга тан берган киши бўлиб турар эди. Душманлари хатоликка йўл қўйдими — ўртоқ Ленин бирдан оёққа турар эди. Душманлари хатосидан ўз вақтида, унумли фойдаланар эди. Ўртоқ Ленин душманларини хатолари туфайли зафар қозонар эди. Ўртоқ Ленин омадли зот эди. Омад деганлари ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Энг охиригача чидай олгич зотларгагина омад насиб этади. Боши берк ишларда ҳам энг сўнгги дақиқагача кураша олгич зотларгагина омад насиб этади. Ўртоқ Ленин ана шундай зот эди! Шу боис, ўртоқ Ленинга ҳамиша омад ёр эди.

— Ленин ўз оти ўзи билан Ленин-да.

— Мана энди, коммунистлар битта-биттадан таслим бўлмоқда. Биров қўшқўллаб ишини топширмоқда. Биров қўшқўллаб партия билетини топширмоқда. Садқаи коммунист деган ном кетгурлар. Садқаи инсон деган ном кетгурлар. Йўк, мен охиригача бораман. Мен охиригача курашаман!

— Ҳали отдайсиз, раис бова, отдай!

— Ё бир Москвага бориб келсаммикин? Ўртоқ Ленинни зиёрат этсаммикин? Ўртоқ Ленин, тулинг жойингиздан — юртингиздан капитализм ҳиди анқиб қолди, десаммикин? Капитализм... номини эшитиб, ўртоқ Ленин... гўрида тикка туриб кетса керак? Ўзи, ўртоқ Ленинда... гўр борми? Манави ўз оти ўзи билан мавзолей, КПСС қасри. Унда, ўртоқ Ленинни... гўри қаерда?

Ботир фирқа китобни варақлаб-варақлаб ўйлади. Чой хўплаб-хўплаб ўйлади. Охиратни ўйлади. Беш кунлик дунёни ўйлади...

— Аммо-лекин инсон дунёга бир келади, инсон дунёдан бир

кетади, — деди. — Инсон дунёдан кетар вақти— уч кун. Жон бердими — уч кун ичида кетиши керак бўлади. Уч кун! Айтишларича, марҳум уч кун мобайнида ерга кўмилмаса, марҳум қабрга кирмайди, шундай, қабрга кирмайди. Марҳум жисман қабрга киради, аммо-лекин арвоҳи қабрга кирмай қолади. Марҳумни ўзи ер остида бўлади, арвоҳи эса... ер устида қолади! Шу боисдан-да, уч кунлик ўлик ғоятда азоб чекади, ғоятда қийналади. Уч кунлик ўлик фалак билан ер ўртасида аросатда қолади: тириклар орасига қайтай дейди — қайтиш йўлини билмайди. Ўликлар орасига борай дейди— бориш йўлини билмайди. Уч кунлик ўлик — аросат азобини тортади, сарсонлик азобини тортади.

— Оқибат, тирикларни қийнаб бошлайди. Тирик-ларни қон-қақшатиб бошлайди, тирикларни куйдириб бошлайди.

— Ҳа, яша. Ниҳоят, уч кунлик ўлик... тириклардан алам олади, тириклардан хун олади. Мотам ҳовлида бир нима... чирқ-чирқ учади.

— Ана ўша... уч кунлик ўлик арвоҳи, раис бова, уч кунлик ўлик арвоҳи. Ана шу арвоҳ тириклардан... ўч олиш учун учади. Тириклардан қасос олиш учун... чирқ-чирқ-чирқ этади.

— Арвоҳ чирқ-чирқ этиб... тириклар кўнглига ғулғула солади, тириклар қалбига таҳлика солади. Ана шу арвоҳ чирқ-чирқ этиб... тирикларни адои тамом қилади! Шу боис — уч кун! Марҳум уч кун меҳмон бўлади.

— Ўлмақ, ўлмақни иши кўммақ, дейдилар.

— Ўртоқ Ленин эса, етмиш йил... етмиш йилдан буён... кўмилмайди! Етмиш йилдан буён ўртоқ Ленинни арвоҳи чирқ-чирқ этади. Етмиш йилдан буён ўртоқ Ленинни арвоҳи чирқ-чирқ этиб... совет халқларини қийнайди! Етмиш йилдан буён ўртоқ Ленинни арвоҳи чирқ-чирқ этиб... совет халқларидан қасос олади!

— Уч кунлик ўлик етмиш йилдан буён аросатда ётади, денг.

Арвоҳи... аллақачон хилқатда сайр этиб юрибди, денг.

— Ўртоқ Ленинни мияси... Давлат Банкасида сақланади, шундай, Давлат Банкасида. Ичак-чавоқлари... ўша вақтдаёқ олиб ташланган. Ўзини устидан эса... Сиёсий бюро аъзолари қатор бўлиб юради! Байрам оти бор, парад оти бор — Сиёсий бюро аъзолари ўртоқ Ленин устида... саф бўлиб туради, ура-ура, дея, қўл силкиб туради. Ўртоқ Ленин устидан... тепкилаб-тепкилаб туради. Мана, етмиш йилдан буён ўртоқ Ленин... Сиёсий бюрога оёқ ости бўлади!

— Бечора Ленин... на тириклар орасида бор, на ўликлар орасида бор!

— Мен сенга бир нима айтайми, кампир? Шу... мавзолейга ўртоқ Ленинни кўриш учун кирган одам, у ердан чиқиб... бир бошқа бўлиб қолади! Ҳа, одам мавзолейдан чиқиб... ажабтовур бўлиб қолади!

— Ўлик — ўз оти билан ўлик-да.

— Мавзолейдан чиққан одамлар бир бошқа бўлиб... уй-уйларига тарқалади. Чирқ-чирқ... товушлар остида тарқалади. Чирқ-чирқ... овозлар оғушида тарқалади. Ғарб мамлакатлари совет давлатини «ёвузлик империяси», деб атайди. «ёвузлик империяси» деб аталиши — шу... мавзолей боис эмасмикин? Шу мавзолейдан келиб чиқмиш... ажабтовурликдан эмасмикин? Ана шу чирқ-чирқ... товушдан эмасмикин? Чин айтаман, кампир, бечора Ленин на... тириклар орасида бор, на... ўликлар орасида бор.

36

Ботир фирқа қайта курувчи демократларни... уч тоифага бўлди. Уч авлодга бўлди.

Ўз топқирлигидан ўзи қувониб олди. Ўз топқирлигидан ўзи... сесканиб олди!

«Бу авлод ўз ўрнини топмаган авлод. Бу авлод ҳамиётга мухтож авлод, — деди Ботир фирқа. — Биринчи авлод... етти-ўн

саккиз ёшлилар авлоди. Бу ёшдагилар... бозорда олибсотарлик қилади. Кўча-кўйда савдо-сотик қилади. Сақич сотади. Ароқ сотади. Бекатларда йўловчи машиналарни ювиб, пул ишлайди. Транспортларда чўнтак қирқади. Кўча-кўйда хотин-қизлар тақинчоғини қулоғидан юлиб қочади, бўйнидан шилиб қочади...

Иккинчи тоифа авлод — ўн саккиз-ўттиз ёшлилар авлоди. Бу авлод... мафия авлод, рэкет авлод. Бу авлод ҳовлидан битта машина олиб қочиш учун... тукқан онасини беради, никоҳидаги хотинини беради. Хонадондан битта видеомагнитофон ўғирлаб чиқиш учун... азиз жонини беради, гулдай умрини беради...

Учинчи тоифа авлод — ўттиз-қирқ беш ёшлилар авлоди. Бу авлод... ҳаётдан кўп нарсаларни хоҳлаб эди. Кўксини тўлдириб орзу-ҳаваслаб эди. Оғзини тўлдириб ўй-ниятлаб эди. Оғзини кўпиртириб-кўпиртириб мақтаниб эди. Бу авлод... мансабдор бўлмоқчи эди, амалдор бўлмоқчи эди, шон-шуҳрат тахтига ўтирмоқчи эди. Бу авлод... Абдулла Қодирий бўламан, деб эди, Чингиз Айтматов бўламан, деб эди, Абдулла Орипов бўламан, деб эди. Ойни кўзлаб эди, юлдузни кўзлаб эди...

Охир-оқибат, бу авлод... қайта қурувчи демократ бўлди. Аммо-лекин ҳаёт учун қуллан зиён авлод бўлди. Халқ учун хавф-хатар авлод бўлди.

Боиси — бу авлод... омадсиз-омадсиз авлод! Аламзада-аламзада авлод!

Бу авлод... ҳавода муаллақ осилиб қолди. Ўз касб-кори бўйича уёқлик-да бўлмади, буёқлик-да бўлмади. Аросатда қолди! Оқибат ғаюр авлод бўлиб қолди!»

37

«Хўп, қайта қурувчи демократларчалик ҳам борайлик, — деди Ботир фирқа. — Майли, шуларниям сазаси ўлмасин. Қайта қурувчилар совет тузуми... жойида янги жамият қурамыз, дейди. Хўп, қур! Тағин айтаман— қур!

Аммо-лекин қани ўша янги жамият?

Жамият мисоли бир иморат бўлади. Эски иморатни бузишдан олдин янги иморатни қуриш керак бўлади. Бўлмаса, бузувчи хароба иморат ичида қолади. Ёмондан-ёмони — бузувчи вайрон иморатда қолишини-да билмайди, ҳали битмаган иморатга кўчиб ўтишини-да билмайди. Аросатда қолади. Аросатдан ёмони йўқ!

Чин, биз дунёда биринчи бўлиб социалистик жамият қуриб эдик. Совет тузуми қуриб эдик. Янги тузум тамал тошини қўймасдан — эскисини бузиб эдик. Қўлимизга қурол олиб эдик. Елкамизга байроқ кўтариб эдик. Бошимиз узра шиор ҳилпиратиб эдик.

Аммо-лекин бизда... марксизм-ленинизм утопияси бор эди, марксизм-ленинизм утопияси! Чин, марксизм-ленинизм ўз оти ўзи билан утопия эди. Аммо-лекин утопия бўлса-да... бор эди-да, бор!

Манавиларда эса... утопия-да йўқ! Ақалли, утопиягина-да йўқ!

Яна-тагин, ўзларини: оппозиция, оппозиция, дейди.

Ўзи, оппозиция нима? Оппозицияни учта талаб-тамғаси бор: нима қилса — келажак яхши бўлади? Нима қилса — келажакда юрт обод бўлади? Нима қилса — келажакда халқ тўқ бўлади?

Ана шу учта талабга жавоб берувчи зот... оппозиция шон-шавкатига лойиқ бўлади. Ана шу учта талаб учун курашувчи зот... оппозиция шон-шавкатига муносиб бўлади...

Ўтмишга қайрилиб бош эгувчи зот, келажакка талпиниб енг шимарувчи зот — чин оппозициячидир!

Манавилар эса... ўз тарихига тош отишдан бошқа нимани билмайди. Ўз ўтмишига тупуришдан бошқа нарсага кучи етмайди. Ўз аждодлари шаънига лой чап-лашдан бошқа иш қўлидан келмайди».

«Етмиш йил Улуғ Октябрь революцияси... дея сиғиниб келдик. Улуғ, улуғ... дея ҳамду санолар айтиб келдик. Энди, Октябрь тўнтариши, Октябрь суиқасди... дегич гаплар чиқиб қолди. Ҳатто, ўн еттинчи йил ок-тябрида тож-тахт хўжасиз эди. Большевиклар биттаям ўқ отмай, тахтни эгаллаб олди, дегич гаплар оралаб қолди. Йўқ, мен ишонмайман, йўқ».

Ботир фирқани ичини ит тирнади. Мувозанатини йўқотди. Қўли ишга бормай қолди. Газета-журнал титкилаб бошлади. Шу ҳақда бир тарихий ҳужжат топди.

Чин, 1917 йил 25 октябрида Николай II тахтни топшириб кетади. Керенский лашкар тўплаш учун Псковга жўнаб кетади. Оқ подшо тахти хўжасиз қолади! Смольний ҳарбий-инқилоб қўмитаси аъзоси Пестковский шу куни поляк ҳамшаҳри Дзержинский билан учрашиб қолади. Дзержинский бу фавқулудда учрашувдан фойдаланади. «Ҳозир биз сенга мандат ёзиб берамиз, сен шу мандат билан бориб, почтампни эгаллайсан», дейди. Пестковский ҳамшаҳрини топшириғини бажаришга киришади. Йўлда яна бир танишини учратиб, униям эргаштириб олади. Иккови йўловчи машина ушлайди. Почтампни эгаллаш учун йўл олади. Энг олдин қоровулхонага кириб боради. Аскарлар билан ўзаро келишиб олади. Шундан кейин телеграф, телефон станцияларини қўлга олади.

Биттаям отишма бўлмайди, биттаям қурбон бўлмайди!

Бу вақтда ўртоқ Ленин Фофановлар уйи ертўласида бекиниб ўтиради. Революционерлар ўртоқ Ленинни так-лиф этмайди. Чунки ўртоқ Ленин бундан олдин икки марта қўзғолон уюштириб, ҳар икки қўзғолонни-да хароб этиб эди. Шу боис, революционерлар ўртоқ Ленинга хабар бермайди. Ҳатто... ўртоқ Ленинга билдирмайдилар. Сабаби, революционерлар ўртоқ Ленинни... ўта экстремист, деб билади.

Аммо-лекин ўша Октябрь кечаси ўртоқ Ленинни қалби нималарнидир сезади. Ўртоқ Ленинни қалби Октябрь

революцияси... Ленинсиз ғалаба қозонажагини тушуниб қолади. Ўртоқ Ленинни қалби Россия тож-тахти... Ленинсиз эгалланажагини билиб қолади. Ўртоқ Ленинсиз-а?

Ўртоқ Ленин кечани қоронғилатиб, кўчага чиқади. Революционерлар таклиф этмасалар-да, Смольнийга ўзи кириб боради!

Ўша Октябрь кечаси соат бирларда бир тўда революционер бош штаб аркидан чиқиб... император дарвозаси томон юради.

Улар орасида машҳур Жон Рид ҳам бўлади.

Қишки сарой телефончиси ўз журналига: «Тахминан уч юз кишидан иборат делегация саройга яқинлашиб келмоқда», дея қайд этиб қўяди.

Ана шу делегация қиш учун ғамлаб қўйилган ўтинлар уюми устидан ўтиб... дарвоза олдига келади. Аммо дарвоза берк бўлади. Бир революционер шу яқинда жойлашган Преображенский полки казармасига йўл олади. Революционер казармадан лом сўрайди. Полк соқчиси эса: «Полк ухляпти, сенлар бўлса, революция қиламан, деб ивирсиб юрибсан», дея сўкиб беради.

Шундай бўлса-да, революционерлар кечаси соат бир яримларда бир амаллаб дарвозани очади. Қишки саройга кириб боради. Сарой ичида бир соатча... дайдиб юради. Нима қилишларини билмайди. Охир-оқибат, Қишки сарой ичида... адашиб қоладилар!

Ботир фирқа ушбу хужжатни ўқиб, теваракка қаради: теварак жимжит бўлди, одамзот йўқ бўлди!

Тагин хужжатга қаради: барча сатрлар чин. Барча сўзлар чин. Барча ҳарфлар чин. Ана, манаман, деб турибди. Ана, аскардай саф тортиб турибди. Ўчирғич билан ўчирса ўчмайди. Олмос билан тирнаса, кетмайди.

Бу совуқ сатрларни қандай йўқотса бўлади? Бу қоп-қора ҳарфлардан қандай қутулса бўлади?

Ботир фирқа газетани олдин тўрт буклаб йиртди. Кейин, икки буклаб йиртди. Тагин майда-майда этмоқчи бўлди. Аммо курби етмади. Газетани қулочкашлаб, пақирга отди.

Газета устидан... оғзини тўлдириб-тўлдириб тупурди. Томоғини қириб-қириб тупурди. Газета устидан... бурунларини қоқиб-қоқиб ташлади.

Бир пиёла совуқ сув ичди. Ўзини босолмай энтикди. Оғир-оғир энтикди. Пақирга тикилиб қолди.

Назарида, газета пақир ичидан... чиқиб келажакдай бўлди. Одамлар орасида қўлма-қўл... ўқилажакдай бўлди.

Ботир фирқа шахд билан қўзғолди. Қахр билан гугурт чакди. Ғазаб билан газетани... ёқди!

«Ана, ана энди биров ўқиб бўпти, — деди. — Мендан бошқа биров ўқиб бўпти. Мен эса, туя кўрдингми йўқ».

У ана шунда газета нухасини эслади. Газета... уч миллион нухада бўлди. Яна-тагин... Москвани газетаси бўлди.

Шундай бўлса-да, ўз-ўзидан кўнгли тўлди. Ўз-ўзидан миннатдор бўлди. Ич-ичидан ором топди. Ич-ичидан таскин топди.

«Мен ўз партиявий бурчимни бажардим, — деди. — Битта ғаламисликни йўқ қилдим. Битта фиқс-фасодни тор-мор этдим. Хали яна... ўн саккиз миллион коммунист бор. Уч миллионта газета ўн саккиз миллион коммунист олдида нима деган гап? Ишонаманки, менинг ўн саккиз миллион коммунист сафдошларим ана шу уч миллионта газетани... бурда-бурда қилиб ташлайди! Яшасин ва яшнасин, Улуғ Октябръ социалистик революцияси!»

— Ура-а-а! — дея хитоб этди.

Хитобдан уй ичи зир-зир этди. Дераза тоқчасида турмиш мусича пириллаб учди.

Ботир фирқа босиб-босиб чой ичди. Ўзини босиб олди.

Пешона терларини арта-арта ётди. Чалқанча ётди.

Дастрўмолини пешонасига қўйиб ётди. Кўзларини юмиб ётди.

У энди замонавий ўйлади. Қайта қурувчиларча ўйлади.
Демократларча ўйлади.

«Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ, дейдилар, — деди. — Хўп, анави қайта қурувчи шоирларча ўйлайлик, дейлик. Чин, Улуғ Октябрь революцияси... қайси бир юртлар учун инқироз бўлди, қайси бир халқлар учун фожиа бўлди. Масалан, Болтиқбўйи республикалари учун... инқироз бўлди. Болтиқбўйи халқлари учун... фожиа бўлди. Боиси, Болтиқбўйи юртлари Европа мамлакатлари эди, цивилизация ўлкалари эди. Литва немисдан қолишмас эди. Латиш инглиздан, эстон француздан кам эмас эди. Совет тузуми ана шу цивилизацияли Болтиқбўйи республикаларини... кўп қатори қилиб қўйди. Совет тузуми цивилизацияли латиш билан... ўз ёзуви йўқ чукчани... баб-баравар этиб қўйди. Совет тузуми Санкт-Петербургдан Сахалингача ёйилган мамлакатни... бир хил этиб қўйди. Санкт-Петербургдан Сахалингача ёйилган турли даражадаги халқларни... тенглар ичра тенг этиб қўйди. Ваҳоланки, Улуғ Октябрь революциясигача ёлғиз... Санкт-Петербург Европа цивилизацияси даражасида эди. Совет тузуми келгунича Ўзбекистон... феодал ўлка эди, феодал! Совет тузуми ўзбек халқи турмушига... цивилизация олиб келди! Чин, бизда олдинлари-да цивилизация бор эди. Бухорода цивилизация бор эди. Самарқандда цивилизация бор эди. Хивада цивилизация бор эди! Аммо-лекин у... осиеча цивилизация эди! Совет тузуми... европача цивилизация олиб келди! Илғор цивилизация олиб келди! Ўзи, империя — цивилизация, демак! Империя азал-азалдан цивилизация тарқатади. Империяни империя этиб турувчи кудратлардан бириям— цивилизациядир. Шу боис, империяни қадами борган жойга цивилизация-да боради. Масалан, Искандар Зулқарнайн забт этган эл-юрт маданияти гуллаб-яшнади. Икки-уч аср яшнади! Ушбу барқ уриб гуллаган

давр тарихда эллинизм даври, дея ном олди. Ана шу эллинизм давридан кейин Искандар Зулкарнайн империяси-да тугади. Кейин, римликлар Европага юриш бошлади. Римликлар... варвар Европани цивилизацияга даъват этди. Римликлар варвар европаликларга... варварларча муносабатда бўлди. Варвар европаликларни... цивилизациялаштирди! Кўп ўтмади, римликлар империяси-да барҳам топди. Совет империяси-да... ана шундай бўлди! Совет империяси... феодал ўзбек халқини цивилизациялаштирди! Совет империяси... феодал ўзбек халқини... ўрис халқи савиясига кўтарди, украин халқи савиясига кўтарди. Билмадим, совет империяси бўлмаса... савиямиз қандай бўлар эди...»

— Яшасин совет тузуми! — деди Ботир фирқа. — Совет тузумига шон-шарафлар бўлсин!

39

У дарвозадан инқилаб кирди.

Токсўри остида чўкди. Дами чиқмиш копток мисол ўтирди.

Кампири ошхона деразасидан юз кўрсатди.

— Келдингизми, раис бова? — деди.

— Чарчадим, итдай чарчадим.

— Йиғилиш яхши ўтдимми?

— Дунёни... сурбет босиб кетибди, кампир. Кечагина туғилган болалар... шундай сурбет, шундай безбет! Олди-кетига қарамай, ақиллайди. Бугунни эртаси бор, демай ақиллайди.

— Эси кириб қолади. Бир тўхтама келиб қолади. Ошкоралик бўлиб, болалар ўзидан кетиб қолди. Ошкоралик — янгилик. Одамзот янгиликни кўрса, босар-тусарини билмай қолади.

— Чин, ошкоралик — янгилик. Аммо-лекин ошкоралик — шаллақилик эмас. Ошкоралик — безбетлик эмас, шаккоклик эмас.

— Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ, дейдилар. Сиз замонгайм... бундай бир қаранг-да, раис бова. Ҳозир ҳаммаёқ...

оти нима эди?

— Демократия!

— Ҳаммаёқ... ана ўшанақа бўлиб кетди!

— Кампир, демократия — конституцияга амал қилиш, демакдир. Демократия — конституциявий яшаш, демакдир. Демократия — қонун-қоидаларни тўла-тўқис бажариш демакдир, қонун-қоидалар чегарасидан чиқмаслик, демакдир. Бу демократлар конституцияни оёқ ости қилмоқда, қонун-қоидаларни ертепкиламоқда.

— Ҳали, демократияни... ақл тиши чиқиб қолади.

— Сен қаердан биласан?

— Итга битган-битга битган ақл тиши... демократияга битмайдими? Битади, демократияни-да... эси кириб қолади.

— Нима овқат қиляпсан?

— Жиянингиз қишлоқдан зиғир мой олиб келди. Шуни чучитяпман.

Шу вақт айвонда телефон жиринглаб қолди.

Кампири ошхонадан ҳадаҳалаб келди. Ботир фирқани кўлтиғидан олди.

— Мойимга қараб тулинг, раис бова, — деди. — Бўлинг-бўлинг! Мен телефонни олай. Тулинг-тулинг!

— Ҳе...

Ботир фирқа сўқиниб-сўқиниб қимирлади.

Ошхонадан... димоғини зиғир мой иси олди. Ҳорғин тани тетик бўлди. Сўлгин руҳи қувват олди.

Қозон бошида тик турай деди. Бўлмади — оёқлари ҳолсизланди.

Осма радио ости стулчага ўтирди. Деворга суянди. Деворга бошини кўйди.

Нутқ сўзловчи радио бирдан тинди. Бирдан гулдурос қарсақ бўлди. Бирдан Совет Иттифоқи гимни янгради.

Ботир фирқа... лик этиб турди. Ёқаларини тузатди.

Ўнгирилари тортиб қўйди. Қўлларини ёнларига босди.
Қоматини ростлади. Елкаларини керди. Бошини тик-тик тутди.
Шифтга тикилиб... қотиб қолди.

Ошхонани тутун олди. Ошхонани мой иси олди. Мой иси...
димокни куйдирди.

Кампири шанғиллаб кириб келди.

— Вой ўлдим, вой ўлибгина қолдим, — дея шанғиллади.

Кампири питир-питир этиб, газни ўчирди.

Совет Иттифоқи гимни-да соб бўлди, қозон тўла зиғир мой-да
соб бўлди.

— Қозон шундай қошингизда эди-ку, раис бова. Шундай
келиб, қарасангиз... қадамингиз кира тилайдими?

— СССР гимни янграганда... қозонга бало борми?

— Зиғир мойим куйиб кетди-я, зиғиргина мойгинам куйиб,
адо бўлди-я! Ҳа, ўша ашулангизга куйдирги чиқсин,
ашулагинангизга куйдиргигина чиқсин!

— Мен масалага партиявий ёндашаман, кампир, партиявий!

40

Ботир фирқа... ўзига-ўзи гапиргич одат чиқарди. Ўзи гапириб-
ўзи эшитгич одат чиқарди. Ўзи гапириб-ўзи кулгич одат
чиқарди.

Бу одатини олдин ўзиям билмади. Ўйлаб кўрмади. Эътибор
бермади. Кейин билиб қолди. Билди-ю... вос-вос кунда қолди.

— Тентак-пентак бўлиб қолган бўлсам-а? — деди. —
Бўлмаса, одам ўзига-ўзиям... гапирадими?

Ботир фирқа теварак-атрофига аланг-жаланг бўлди.
Теварақда одамзод йўқ бўлди.

— Хайрият, биров йўқ. Бўлмаса, бечора партия ишида ишлаб-
ишлаб, эсини... еб қўйибди, дер эди. Худони ўзи кўрсатибди, дер
эди, — деди. — Барибир, эсимни... еб қўйганимни ҳеч ким исбот
қилолмади. Кимда-ким оғзини очса... мен сенга гапирганим
йўқ, дейман...

Ботир фирқани бир кўнгли, дўхтирга бор, деди. Аммо бу фикридан қайтди. Дўхтир халқини оғзи бўш бўлади. Бировга айтиб қўяди. Оқибати ёмон бўлади.

Боиси, замон ёмон: совет тузумида ким амалдор бўлса— ўша одам мараз. Совет тузумида ким мансабдор бўлса — ўша одам малъун. Совет тузуми раиси — муттаҳам. Совет тузуми директори — аблах.

Кечагина тухумдан чиққан зумрашалар... совет тузуми арбоблари тагини ковлайди. Ҳали бурниниям артиб олмаган жинқарчалар... совет тузуми раҳбарлари тагини ковлайди.

Бу жўжалар Ботир фирқани мазкур қилиқларини билиб қолса... оламга дoston қилади! Майна қилиб кулади. Бармоқларини чаккаларига нуқиб-нуқиб кулади. Анави... ана шунақа, дея кулади. Эл-юрт ичида юрувсиз қилади.

Йўқ, дўхтирга бориб бўлмайди. Бировга-да айтиб бўлмайди. Аммо кампирга айтса бўлади. Кампири давосини топади.

Ботир фирқа тортина-қимтина дардини айтди. Кейин, кампирга кўз остидан қараб-қараб олди. Кўзларини пирпиратиб-пирпиратиб қараб олди.

Кампири пинак бузмади. Ўзини сокин тутди.

— Биламан, биламан... — дея минғиллади.

— Нимани биласан, нимани биласан? — дея бидиллади Ботир фирқа.

— С приветом... анақароқ бўлиб қолганингизни.

— Ҳе, энангни... — дея ўдағайлади Ботир фирқа.

Кампири ҳовлига югургилаб чиқди. Ҳовли ўртасида кафтини оғзига қўйиб кулди. Кўзларини артиб-артиб кулди.

— Раис бова, нима, умр бўйи қирчиллама йигит бўлиб ўтаман, деб эдингизми? — деди. — Қарилик қарилигини қилади-да. Старость — не радость, дейдилар. Ҳаммаси ёшдан, раис бова, умрдан...

Кампири дераза ойнасидан кўриб турди: Ботир фирқа

болишга ёнбошлади.

Ана шундан кейин ичкарилади. Яна қочиб чиқиш қулай бўлсин учун... эшик олдироғидан жой олди. Тиззаларига йиғилиб қолмиш этакларини тортиб-тортиб текислади.

— Сиз ўзи... ким эканлигингизни биласизми, раис бова? — деди.

Ботир фирқа тескари ўгирилиб ётиб олди. Зарда билан ётиб олди.

— Билмайман! — дея тўнғиллади.

— Сиз республика яратган одамсиз, раис бова, сиз республика қурган одамсиз! Сиз бўлмаганингизда... бундай республика қаерда эди, бундай кунлар қаерда эди?

— Қандай республика? — тагин тўнғиллади. — Қанақа республика?

— Қанақа республика бўларди — мустақил Ўзбекистон республикаси!

Ботир фирқа ўнгига ағдарилди. Кампирига қараб ётди.

— Ўзбекистон-а? — деди. — Мустақил Ўзбекистон-а?

— Албатта-да, раис бова. Сиз бўлмаганингизда... бу иморатлар қаерда эди, бу юртлар қаерда эди?

Ботир фирқага... жон кирди! Қимир-қимир тўлғонди. Оҳиста-оҳиста турди. Кампирига қараб ўтирди.

— Кўп гапирма-да, аччиқ чой дамлаб кел, — деди.

Кампири дарров турди. Калишларини оёқларига ила-ила югургилади. Чой дамлаб келди. Дастурхон ёзди.

Ботир фирқа чордана куриб ўтирди. Чап қўлини тиззасига тиради. Бақалоқ шиширди. Томоқ кирди. Қироат билан йўталди. Салтанат билан йўталди.

Амалдорона-амалдорона чой хўплади. Мансабдорона-мансабдорона чой хўплади. Ўзига-ўзи ҳайкал қўйди:

— Эркак... худони ердаги пайғамбари! — деди.

Кампири дастурхон бир бурчида мунғайиб-мунғайиб қараб

ўтирди. Чолини оғзига қаради. Чолини пешонасига қаради.
Чолини пиёласига қаради.

Кампири амалдордан пенсия сўраб келган муштипар мисоли... мўлтираб-мўлтираб қараб ўтирди.

Ботир фирқа кўрсаткич бармоғини кампири тарафга ниш этди.

— Мана, сен! — деди. — Тилинг бор-а?

— Тил? Тил, бор, ҳа, тил бор!

— Тилинг бўлса, айт: анави Ҳамза кинотеатрини ким қурган?

Тилинг бўлса, айт!

— Ҳамза кинотеатриними? Давлат қурган, нима эди?

Ботир фирқа ўнг кафтини кампирига пешлади. Аччиқ ҳам хунибийрон бобиллади:

— Қанақа давлат?! Қандай давлат?!

— Сиз қургансиз, раис бова, сиз қургансиз! — бид-бид этди кампири. — Давлат дегани сиз, сиз дегани давлат, раис бова!

— Шундай де! Давлат, давлат, дейсан! — дея тинч-ланди. — Ана шу кинотеатрни... мачит қилибдилар! Ана, бўлмаса!

Кампири бу гапни аллақачон эшитган бўлса-да — ўзини энди эшитганга олди. Мазкур кинотеатр аллақачон мачит бўлганини билса-да — ўзини энди билганга олди. Ёқаларини кампирона-кампирона ушлаб-ушлаб... ажаб-ланди.

— Ё тавба, кинотеатрни-я? — деди. — Ўша Ҳамза кинотеатрини-я? Ё тавба, шундай бир маданият даргоҳини мачитга айлантирибдиларми-а? Бу тентаклик қайси аҳмоқдан чиқибди-а?

— Қайси аҳмоқдан бўларди, анави кўча-кўйда акиллаб юрган... муслим ва муслималардан чиқади-да.

— Энди нима бўлади, раис бова?

— Нима бўларди, энди... кечаю кундуз намоз ўқийдилар-да, қайта куриш қўлидан келмагач... намоз ўқийдилар-да. Эл-юрт учун бирор нарса яратолмагач... беш вақти намоз ўқийдилар-да.

— Эсизгина кинотеатр-а? Яхши-яхши кинолар қўйиб берарди. Концертлар бўларди.

— Энди, кинони тушингда кўрасан. Ма, чойингдан босиб-босиб куй.

Аччиқ-аччиқ чой ҳовурини босди. Ўпкасини босди. Вужудини вазмин-вазмин этди.

Аммо кўнгил хижиллиги босилмади. Кўнгил ғашлиги босилмади.

Лик этиб турди. Уст-бошини тузатди. Ташқари йўл олди.

Издан кампири эргашиб келди.

— Ҳа, йўл бўлсин, раис бова? — деди.

— Уёқ-буёқни айланиб, оёғимни ёйиб келай.

— Бинойи қиласиз, раис бова, бинойи қиласиз. Кўнгилни чигили ёзилади-да.

Кампири шундай дея-дея, ичкариламоқчи бўлди. Яна-тағин ўйлаб қолди. Айтайми-айтмайми, демишдай, оғзини ушлаб ўйлади, чоли кетидан қараб ўйлади. Охири чоли кетидан айтди:

— Ай, раис бова, йўл-юзда биров билан майда-чуйда гап қилиб юрманг?

— Гап? — дея, кетига қаради Ботир фирқа. — Гап-ку, гап... Шу қайта қурувчи демократларга... ўнгирим тегиб кетсин, шу ўнгиримни қирқиб-қирқиб ташлайман!

— Бинойи қиласиз, раис бова, бинойи қиласиз.

41

У дарахт тағларидан юрди. Қўлларини орқасига қўйиб юрди.

Хиёбон айланди: скамейкаларда дам олиб-дам олиб айланди. Куз япроқларини шитир-шитир босиб айланди. Япроқлар уст-бошларига тўкилиб-тўкилиб айланди. Дарахтларда гурр-гурр этмиш чумчуқлар галасини томоша этиб-этиб айланди. Ариқда оқажак тип-тиниқ куз сувларини кузатиб-кузатиб айланди.

Куз сувларини ёқалаб юрди-юрди — ўша Ҳамза кинотеатри олдидан чиқди.

Бир келган йўлига қаради, бир сувга қаради, бир кинотеатрга қаради. Чўнтагидан кўлрўмолини олди. Скамейка устини артди. Кўлрўмолини қоқиб, жойига солди. Плаши этакларини йиғиб, скамейкага ўтирди. Елкасидан нафас олди. Сувга тикилди. Сувда ўз аксини кўрди. Ўз аксига қараб ўтирди.

Бошлари узра хазон ёғди. Уст-боши узра хазон ёғди.

Сув юзини хазон ёпди. Сув юзида хазон қалқди.

Сув бўйида бир каптар бўқоқ шишириб... ғанимига яғрин берди.

Ҳаводан куз ҳиди анқиди. Ҳаводан хазон ҳиди анқиди.

Қишдан... чопар келди!

Дунё куз бўлди. Дунё хазон бўлди.

Ботир фирқани кўнгли... куздан-да куз бўлди. Ботир фирқани кўнгли... хазондан-да хазон бўлди.

Кинотеатрга тикилди: ана, ўша... кўш тавақали, залворли дарвоза! Ана, ўша... жимжимадор дераза!

Кинотеатрдан бир тўда ёш-ёш... муслим йигитчалар чиқиб келди. Муслим йигитчалар бошида оппоқ-оппоқ такя бўлди. Елкаларида оппоқ-оппоқ желаклар бўлди.

Муслим йигитчалар ерга қараб одимлади. Қироат билан одимлади. Шариат пешволарича одимлади. Муслимона-муслимона одимлади.

Муслим-муслим йигитчалар... демократларча одимлади. Қайта қурувчиларча одимлади.

Ботир фирқа тагин сувга тикилиб қолди. Ҳадеб ўтириш жонига тегди. Жойидан оҳиста кўзғолди.

Бу вақт... куёшдан нур кетди. Ёруғдан қувват кетди.

Оқликдан ранг кетди.

Оппоқ олам доғланди-доғланди... Оқшом дегич ранг кириб келди.

Ботир фирқа намозхонларга халақит бермаслик учун— кинотеатр орқа тарафидан келди. Кинотеатр деворларига бош-

адоқ қаради. Синчиклаб-синчиклаб қаради.

Кинотеатр бурчагига бориб турди. Деворга ўнг кафтини қўйди. Деворни силаб-силаб олди. Гўдак пешонасини силамишдай... девор бетини силади. Девордан кафт олмай, кинотеатр ёқалаб юрди.

Кафтлари девордан майда кесакларни уматиб туширди. Хасларни учириб туширди. Қумларни кўчириб туширди. Девор кафтларига ғадир-будур ботди. Девор кафтларини тирналади. Девор кафтларини китиклади.

Айни вақтда кафтлари... девордан хузур олди. Девордан завк олди. Девордан роҳат олди.

Кафтлари ушбу завқ-шавқни... кўнглига узатди. Кафтлари ушбу хузур-ҳаловатни... кўнглига тақдим этди.

Ботир фирқа энтикди. Ботир фирқа орзикди. Ботир фирқа мисоли... каптар бўлиб учди!

Каптар мисол... девор бошида оёқ илди. Девордан кафтини олди. Кафтини кафтига уриб қоқди. Пуфлаб-пуфлаб қоқди.

Ботир фирқа кафтларига қараб-қараб... кулимсиди. Деворга қараб-қараб... кулимсиди.

— Ана, бизни кинотеатримиз, ана! — деди.

Ботир фирқа кинотеатр син-симбатига назар солиб... кулимсиди.

— Ҳар бир маконда... бизни қадамимиз бор! — деди.— Ҳар бир иморатда... бизни қўлимиз бор!

Ўзи ғишт қўйган жойни ўйлади. Шу жой қаерда эди, дея одимлади. Девор ёқалаб одимлади. Хомчўтлаб-хомчўтлаб одимлади.

— Мана шу ерда эди, мана... — деди.

Ана шу жойга эгилди. Ана шу жой деворини сийпади. Ана шу жой пойдеворини силади.

— Йўлдош Охунбобоев биринчи ғиштни қўйиб эди. Мен эса... иккинчи ғиштни қўйиб эдим! — деди.

Шу вақт иккита ёш-ёш муслим кинотеатрга келди. Олдинмакетин ўтди. Девор тагида эгилиб турмиш одамни кўрди.

— Анави мўмин банда ким бўлди, тақсир? — деди бир муслим.

— Оти нима эди... Қизил, Қизил! — деди иккинчи муслим.

— Астағфурулло, Қизил бундай табаррук даргоҳда нима қилиб юрибди, тақсир?

— Ким билади, балким намоз ўқимокни ихтиёр этгандир?

— Астағфурулло, Қизил намоз ўқийдими? Қизил кофирдан баттар-ку? Ўз оти ўзи билан Қизил-ку? Балким Қизил деворга... чоптирмоқчидир?

— Унчалик эмасдир, тақсир.

— Қизиллардан келади, тақсир. Қизиллардан ҳар бало келади. Қизиллардан хонақоҳ деворига... чоптириш келади! Бориб, ҳайдаб юборингиз!

— Ёши улуғ одам, яхши эмас. Ичкари кириб, мўйсафидларга айтамиз, мўйсафидлар гаплашиб қўяди. Қани, кирсинлар, тақсир!

Вақт шом еди.

Ботир фирқани кўнгли... шомдан-да шом бўлди. Ботир фирқани кўнгли... шомдан-да маъюс бўлди, шомдан-да мунгли бўлди.

— Жувонмарг бўлгур, муслимлар! — деди Ботир фирқа. — Ҳа, биз Қизилмиз, Қизил! Аммо-лекин биз Қизил бўлиб, яратдик! Биз Қизил бўлиб, қурдик! Бу муслимлар оппоқ қайта қурувчи бўлиб ... нимани яратди? Бу муслимлар оппоқ демократ бўлиб... нимани қурди? Ҳа, биз Қизил Байроқ остида меҳнат қилдик. Аммо-лекин меҳнат қилдик! Бу муслимларни қўлидан беш вақти намоз ўқишдан бошқа иш келмайди. Бу муслимлар беш вақти намоздан бошқа нимани билмайди. Майли, менга деса, оқ бўл, кўк бўл. Лекин ярат, қур! Майли, менга деса, қора бўл, сариқ бўл, пистоқи бўл. Лекин ярат, қур! Майли, шу

муслимларчалик ҳам борайлик. Мана, мана шу иморат. Шу иморатни биз қуриб эдик. Хўш, шу иморатни қайси жойи Совет? Қайси жойи Қизил? Шу иморатни қайси жойи коммунистик? Бир сўз билан айтсак, шу иморатни қайси жойи зиён-заҳмат? Ҳе, сендай қайта қурувчи муслимларни...

Ботир фирқа катта йўлга қараб юрди. Юрди-юрди— кетига бурилиб қаради. Кинотеатрга бош-адоқ разм солди.

— Биринчи ғиштини Йўлдош Охунбобоев қўйиб эди,— деди.
— Иккинчи ғиштини... мен қўйиб эдим, мен!

42

Ўзбек хотин-қизларини... хотин-қизлар мажлисига олиб келиш азоб эди! Ўзбек хотин-қизларини бир жойга тўплаш қийин эди. Ўзбек хотин-қизларини уйдан кўчага чиқаришни ўзи... катта гап эди!

Болам — касал деяр эди. Биров — қозон-тобоғини важ этар эди. Биров — эркагим жавоб бермайди, деяр эди.

Шунда, эркакларни чақириб жавоб сўралар эди. Шунда-да жавоб бермагичлар бўлар эди.

Ана шунда, Ботир фирқа эркакларни мажлисларда муҳокамага қўяр эди.

— Сен феодалсан, феодал! — деяр эди. — Сен совет хотин-қизларига бойларча муносабатда бўласан!

Ботир фирқа хотин-қизларни... хотин-қизлар йиғилишига олиб келолмай, мактабдан ўқувчи қизларни чақирар эди. Ўқувчи қизларни қатор ўтирғизиб қўйиб, тумандан келмиш вакилага тавсия этар эди:

— Мана, фаол хотин-қизларимиз! — деяр эди.

Бугун — қайта қуриш даврида...

Ботир фирқа 8-март байрамини кўп кўриб эди. 8-март маросимларини ўзи ташкил этиб эди. Аммо... бугунгидай 8-март байрамини кўрмаб эди!

Бу нима — халқ сайлими? Хотин-қизлар гап-гаштагимми?
Хотин-қизлар қурултойими?

Барчаси деса-да бўлади!

«Ана буни демократия деса бўлади! — дея ўйлади Ботир фирқа. — Ана, қайта қуриш шарофати, ана!»

Одатича, сарой бир бурчидан жой олди. Теварак-бошдагилар билан бош ирғаб салом-алик этди.

«Совет ҳукумати... етмиш йилда етолмаган ютукқа, қайта қуришни дастлабки кунларидаёқ... етдилар! — дея фикрлади Ботир фирқа. — Ҳа, жамият қайта қуриляпти. Янги ҳаёт бошланяпти. Ҳа, ўзбек хотин-қизлари қайта ҳаёт қуряпти. Бу таҳсинга лойиқ. Ана буни қайта қуриш деса бўлади».

Хотин-қизлар бири қўйиб, бири минбар кўтарилди. Бирови Оролни ҳимоя этди. Бирови табиатни муҳофаза этди. Бирови атроф-муҳитни ифлосланишига қарши нутқ сўзлади. Бирови алюмин заводига қарши бонг урди.

«Мана шулар... қозон-тобоғидан бери келмас эди,— деди Ботир фирқа. — Ана энди... ўс, ўзбек хотин-қизлари, ўс! Олға, ўзбек хотин-қизлари, олға! Барчаси... Улуғ Октябрь социалистик революцияси туфайли. Барчаси... совет тузуми туфайли».

8-март йиғилишини бошқариб борувчи айтди:

— Энди сўз, оташнафас қайта қурувчимиз, демократия байроғини боши узра кўтариб юрувчимиз... Дилбар Мирзахўжа кизига!

Баланд пештоқли дераза остидан оппоқ бир нарса қимирлади. Оппоқ нарса... бош-адоқ оппоқ бўлди. Бош-адоқ оппоқ матога бурканмиш бўлди.

Оппоқ нарсани... боши қаерда, билиб бўлмади. Юзи қаерда, билиб бўлмади. Елкаси қаерда, билиб бўлмади. Оёқ-қўли қаерда, билиб бўлмади.

Оппоқ нарса минбар сари қимирлаб борди. Ҳа-ҳа, қимирлаб борди!

Оппоқ нарса кимирлади-кимирлади — минбарга чиқиб борди. Йиғилганлар сари юзланди.

Ботир фирқа ана шунда оппоқ нарсани бет-бошини кўрди: кулчадай бир юз бўлди, қорамағиз бир юз бўлди.

Кулча юз халойиққа тик қарамади. Халойиқдан нигоҳини бекитди. Қўлидаги қоғоздан кўз олмади.

Ботир фирқа оппоқ нарсага тикилди-тикилди — ким эканини билолмади. Теварак-бошдан сўрай деди — аёл кишини суриштиришдан орланди.

«Ия, бу отинбиби ким бўлди? — деди Ботир фирқа. — Бундай отинбибилар йўқ эди-ку? Бундай оппоқ кийим-бош кийиш йўқ эди-ку? Ё шундай оқ кийим-бош мода бўлдими?»

Оппоқ нарсани лаблари... булк-булк этди. Афтидан, оппоқ нарса... калима ўқиди. Кулча юзларига фотиҳа торгди. Олдин ўнг тарафига туф-туф-туф, этди. Кейин чап тарафига туф-туф-туф, этди.

Ботир фирқа минбар кўрди — бундай минбар кўрмади. Нотик кўрди — бундай нотикни кўрмади.

«Чиндан-да, бош-адоқ оппоқ кийиниш... мода бўлдимикин-а?»

Ботир фирқа шу хаёлда сарой аланглади. Чиндан-да, саройда оппоқ матога бурканган хотин-қизлар мўл бўлди. Ҳар учта хотин-қизни биттаси оппоқ матога ўралган эди.

«Ҳа-а, буям яхши, — деди Ботир фирқа. — Оклик— эзгулик!»

Оппоқ нарса тагин теварак-бошига туф-туф, этди. Ёнбошларига туф-туф, этди. Кейин, нутқини бошлади:

— Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм. Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам ансорларига иймондан ўғит бериб, ҳаё иймондандур, дейдилар...

Ботир фирқа ана шунда оппоқ нарсани таниди. «Ия, бу Диля-ку, Диля! — деди. — Ўша ўзимизни Диля...»

Ботир фирқа оппоқ нарсани оғзидан кўз узмади. Кўзлари оппоқ нарсани оғзида бўлди, хаёллари оппоқ нарсани ўтмишида бўлди...

Оппоқ нарса давом этди:

— Жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом Қуръони карим муқаддас китобларининг йигирма тўртинчи сура, ўттиз биринчи оятларида шундай дейдилар: мўминаларга ҳам айтинг, кўзларини номахрам эркакларга тикишдан тўссинлар ва авратларини ҳаромдан сақласинлар! Ҳамда кўришиб тургандан бошқа зеб-зийнатларини, яъни, устларидаги либосларидан бошқа зеб-зийнатларини номахрамларга кўрсатмасинлар ва кўкракларини рўмоллари билан тўссинлар! Улар зеб-зийнатларини кўрсатмасинлар, магар эрларига ё оталарига, ё эрларининг оталарига, ё ўғилларига, ё эрларининг ўғилларига, ё ўзларининг оға-иниларига, ё оға-иниларининг ўғилларига, ё опсингилларининг ўғилларига, ё ўзлари каби аёлларга, ё қўл остидаги чўриларга, ё аёллардан беҳожат бўлган, яъни жуда кексайиб қолган ёки ақлсиз-девона эркак хизматкор кулларга, ё аёлларнинг авратларидан хабардор бўлмаган гўдакларгагина кўрсатишлари жоиздир. Яна яширган зеб-зийнатлари билинсин учун оёқларини ерга урмасинлар! Барчаларингиз Оллоҳга тавба қилинглар, эй мўминлар! Шоядки, шунда нажот топсангизлар! Шундай экан, мен ожизаи банда, шу ерда ўтирган барча мўмин-мусулмон мазлумаларга Муҳаммад алайҳиссаломимиз ўғитларига амал қилиб, бошларига рўмол ёпинишларини сўрайман...

Ана шунда Ботир фирқа бир қалқиб тушди. Теварак-бошига аланглади.

— Ия-ия! — деди. — Бу нима деяпти?

Олд қаторда ўтирмиш бир аёл кетига бурилиб қаради.

— Тўғри айтмоқда! — деди аёл. — Мусулмончиликка қайтиш вақти келди!

Ботир фирка тағин уёқ-буёғига аланглади. Бошқа бир гап кутди. Аммо шу гапни эшитолмади. Боиси, шу гапни айтажак зотни тополмади.

Иложсиз қолди. Бошини эгди. Тиззаларига тикилди. Оёқлари учига тикилди. Жойидан оҳиста кўзғолди. Оҳиста ташқари йўл олди.

«Мусулмончиликка қайтиш вақти келди эмиш, — деди Ботир фирка. — Шу вақтгача қаерда эдинг? Шу вақтгача ким эдинг?»

Ботир фиркани қўллари белида бўлди, хаёллари аллақаёқларда бўлди...

«Бу жувон қайси бир эркакларни тиззасида ўтирмади, — ўйлади Ботир фирка. — Бу жувон қайси бир эркакларни кучоғида ётмади».

43

Ботир фирка хаёллар оғушида уйига кириб келди.

Уйида чалқанча ётиб ўйлади. Ёнбошлаб ётиб ўйлади, кўзларини юмиб ўйлади.

«Булар ким бўлди ўзи? Монах аёлларми? Монах аёллар ўрисларда бўлади-ку? Монах аёллар қоп-қора либосга бурканиб юради-ку? Булар оппоқ матога ўраниб, мажлисларда нутқ сўзляпти-ку. Барчаси мусулмон фарзанди-ку. АҚШда ана шундай оппоқ либосга ўралган бир тўда бор. Отини ку-ку-лукс-клан, дейди. Ку-ку-лукс-кланлар ҳамиша бошдан-оёқ оппоқ либосга бурканиб юради. Шу боис, ку-ку-лукс-кланларни кимлигини билиб бўлмайди. Ё булар ҳам ку-ку-лукс-клан бўлмоқчимми?»

Ботир фирка ана шу ерда ўз фикридан қайтди.

«Ку-ку-лукс-кланлар АҚШда-ку? — дея мулоҳаза этди. — АҚШ капиталистик мамлакат-ку? Йўқ, менинг кўрганларим совет хотин-қизлари, социалистик хотин-қизлар! Масалага партиявий ёндашиш керак, ўртоқ Эсонов, партиявий!»

Ботир фирка ана шундай мулоҳазага боргани учун... ўзини-

ўзи айблади.

«Падар лаънат, мегажин! — дея сўкинди Ботир фирка.— Ўзи, булар нима қилмоқчи? Ўзбек хотин-қизлари йигирманчи аср... бошига қайтмоқчими? Феодализмга... феодализмга қайтмоқчими? Қайси мақсад билан феодализмга қайтмоқчи? Мусулмончиликками? Эскича урф-одатгами? Ифбатгами? Ўзбек хотин-қизлари... феодализмда шунчалар мусулмон эдими? Ўзбек хотин-қизлари феодализмда шунчалар... ифбатли муслима эдими? Ўзбек хотин-қизлари феодализмда шунчалар... хур-эркин эдими?»

Ботир фирка... ғоясиз хаёлларга бормаслик учун токчадан «КПСС программаси»ни олди. Ёнига қўйди. КПСС программасига қараб-қараб овқат еди. КПСС программасига қараб-қараб чой ичди.

Кампири Ботир фирқани бу қилиғидан ҳайрон бўлмади. Аксинча, Ботир фирқани кўнглини олиш йўлини қилди: КПСС программасини силаб-силаб қўйди.

— Хўп бинойи қиласиз, раис бова, — деди кампири.— Қайта мутолаа илмни онаси, ҳа, илмгинани онаси!

Ботир фирқа маъқуллаб бош ирғади. Барибир, оппоқ нарсалар хаёлидан кетмади.

«Агар феодализм замонида бўлса эди, Дилядай аёллар... бирор бойни ё ўнинчи, ё ўн бешинчи хотини бўлар эди, — деди Ботир фирқа. — Дилялар феодализмда қаерда ишлар эди? Бу қанжиклиги билан... ҳеч қаерга сиғмас эди! Қайси бир бойни кир-чирини ювиб кун кўрар эди. Оёғи бузуклар... феодализмга-да сиғмайди! Бундай қанжиклар қайси бир... фоҳишахоналарда жон сақлар эди».

— Ғанимат ғарники, дейдилар, — деди Ботир фирқа.

— Лаббай?

— Ғар қариса отин бўлади!

— КПСС программаси устида ундай деманг, раис бова.

Ботир фирқа хиёл бўлса-да, ўзини тийди. КПСС программасига қараб-қараб бош ирғади:

— Чин айтасан, кампир, партиявий фикрлаш керак, партиявий, — деди.

Ботир фирқа кампирига 8-март йиғилишини айтиб берди. Оппоқ-оппоқ нарсаларни айтиб берди.

— Кошки, одамлар уларни кимлигини билмаса, — деди Ботир фирқа. — Қайси юз билан тоат-ибодат қилади? Одамда бет бўлса! Ор-номус бўлса! Фар қариса отин бўлиб... Курьондан сабоқ бериб ўтирибди. ...ларингизни ювинг, дейди! Хе, ...инг бошингдан қолсин! Ботир фирқа оппоқ нарсаларни... чапарасталаб сўқмоқчи бўлди. Яна-тағин... КПСС программасини юз-хотир этди!

44

Лик этиб кўзғолди.

Ҳовли айланди: дарахтларни ушлаб-ушлаб айланди. Дарахт учларига қараб-қараб айланди. Ер тупуриб-ер тупуриб айланди.

«Намоз ўқиш учун торгина бурчак керак. Хилватгина бурчак керак, — деди Ботир фирқа. — Намоз бир метрча жойда ўқилади. Ҳа, йиқилиб-туриш учун бир метргина ер керак. Беш-олти минутгина вақт керак. Ахир, совет давридаям тор бурчаклар бор эди-ку? Совет давридаям беш-олти минутлик вақт бор эди-ку? Нега булар совет даврида намоз ўқимади? Чин, коммунистик партия намозга қарши эди. Аммо-лекин КПСС шу намоз ўқимасин дея... деразангдан мўралаб турмаган эди-ку? КПСС шу ётиб-турмасин дея... оёқ-кўлингни ушлаб турмаган эди-ку? КПСС шу намоз вақтини билолмай қолсин дея... билагингдаги соатингни олиб қўймаган эди-ку?»

Намоз ўқиш учун... таҳорат олиш лозим бўлади. Ахир, КПСС... таҳорат жойинг тирқишидан мўралаб турмаган эди-ку, шу таҳорат олмасин, дея? Таҳорат — ювиниб-чайиниш демак,

халолланиб-покланиш, демак. Ахир КПСС таҳоратхонангга кириб келиб... пок-халол бўлма, дея, зуғум этиб турмаган эди-ку?

Чин, совет тузумини қусурлари кўп эди. Чин, совет тузуми кўп нарсаларга қарши эди. Аммо-лекин инсон таҳоратига қарши эмас эди! Унда, нега булар бирдан... шариатпеша бўлиб қолди? Бирдан... намозхон бўлиб қолди? Бирдан... муслим ва муслималар бўлиб қолди?

Бир улуғ зот шу ҳақда зўр гап айтиб эди. Бу зот Камол Отатурк эдими ё Лев Толстой эдими? Ким бўлса-да, хўп айтиб эди. Ана шу доно гапни даври келди: бечора дин... ғар-ўғрилар учун қалқон бўлади. Бечора дин... мараз-муттаҳамлар учун қалқон бўлади. Бечора дин... аблахлар учун қалқон бўлади. Дин, балого қолган дин!

Ишдан ҳайдалган ожиз банда — ўзини шариатга уради. Иш тополмаган қўли калта — художўй бўлади. Қўлидан фойдали иш келмаса — намозхон бўлади. Егани нон тополмай қолса — қўлига тасбеҳ олади. Борадиган жой тополмай қолса — мачитга боради. Юрар йўлини билмай қолса — шариат йўлидан юради. Муслим бўлади! Муслима бўлади!

Бечора Худо, бечорагина Худо! Бечора пайғамбар, бечорагина пайғамбар!

Чин, одам ўз динидан ташқарида яшай олмайди. Одамни одам этиб турувчи-да динидир. Одам киёфасига солувчи-да диний мазҳабидир.

Мана, XX аср тамом бўляпти. XX аср яқунланыпти. Ана шундай кунда... манавиларни ишини! Шундай тараққиёт кунда... манавиларни қилиғини!»

Ботир фирқани хаёллари ўтмишларга учди. Оёқлари заминда бўлди. Хаёллари кечмишда бўлди...

«Совет тузуми ўзбек хотин-қизларига нима каромат кўрсатди? — деди Ботир фирқа. — Совет тузуми ўзбек хотин-

қизларига бешта каромат кўрсатди. Каромат деса дегулик! Ўзи, совет тузумидан олдин ўзбек хотин-қизлари бор эдими? Бор бўлса... Оти... нима эди? Оти... заифа эди. Оти... ожиза эди! Оти... тавқи лаънат эди! Совет тузуми уларга ном берди: ўзбек совет хотин-қизлари! Улар ана шу ном билан... инсон саналди. Ана шу ном билан ижтимоий-сиёсий куч бўлди. Ана шу ном билан маданий-маънавий қудрат касб этди.

Бу — совет тузумининг биринчи каромати бўлди.

Совет тузумининг иккинчи каромати — совет тузуми ўзбек хотин-қизларига... паранжи-чиммат ташлаттирди! Ўзбек хотин-қизлари халтага ўроғлик... булбул эди. Ўзбек хотин-қизлари енг ичидаги... бедана эди. Ўзбек хотин-қизлари юзига парда тортиғлик... ойна эди.

Совет тузумининг учинчи каромати — совет тузуми ўзбек хотин-қизларини... хат-саводли этди! Чин, эскича мактаб-мадраса бор эди. Аммо-лекин мактаб-мадрасаларда фақат... ўғил болалар ўқитилар эди. Ўқиш заифалар учун... гуноҳ эди! Совет тузуми ана шу гуноҳни... бекор этди!

Совет тузумининг тўртинчи каромати — совет тузуми ўзбек хотин-қизларини... никоҳдан ўтказди! Чин, эскида ҳам никоҳ бор эди. Аммо-лекин эски никоҳ... хотин-қизларни инсон санамовчи никоҳ эди. Аёл ким, мол ким — фарқламовчи никоҳ эди. Молбозордан мол сотиляптими ё хонадондан қиз узатиляптими — билиб бўлмовчи никоҳ эди. Совет тузуми ўзбек хотин-қизларини... ЗАГС дан ўтказди!

Совет тузумининг бешинчи кароматини... тан олиш лозим! Совет тузуми ана шу бешинчи кароматда... қош қўяман деб, кўз чиқариб қўйди! Чин, совет тузумини мақсади — ўзбек хотин-қизларини эркаклар билан тенг ҳуқуқли этиш эди. Чин, тенг ҳуқуқли этди. Аёллар билан эркакларни тенгма-тенг кўрди. Аммо-лекин аёл билан эркакни бир қолипга солди. Аёл ким, эркак ким — билиб бўлмай қолди. Ўзбек хотин-қизларига...

бульдозер хайдаттирди, трактор хайдаттирди!»

45

Ботир фирқа оёкёйди учун ташқарилади. Хиёбонга йўл олди. Хиёбонда одам кам бўлди. Барча ишга шошилди. Биров питир-питир шошилди. Биров бир нималар еб-еб шошилди. Биров чопқиллаб-чопқиллаб шошилди.

Одам одамга қарамади. Одамлар кўзи оёғи остида бўлди. Билагидаги соатда бўлди. Бекатда бўлди.

Ботир фирқа теваракка сокин боқди. Хотиржам нафас олиб боқди.

Ленин хайкали қошига келди. Бошидан похол шляпасини олди. Ленинга қараб... таъзим бажо этди.

— Саломатмисиз, ўртоқ Ленин! — деди.

Шляпасини бошига қўндирди. Йўлида давом этди. Кўм-кўк ўтлар ёқалаб юрди. Турли-туман атиргуллар олдидан юрди.

Атиргуллар... атриёт анқитди.

У гулларга қараб... димоғини тўлдириб-тўлдириб нафас олди.

— Оҳ-оҳ-оҳ! — деди.

Ботир фирқа мириқди!

Сайр этиб юра-юра — хиёбон четидан чиқиб қолди. Тағин изига қайтар бўлди. Аммо оёқлари толиққандай бўлди. Аниғи, пича ўтиргиси келди.

Шу яқинда турмиш узун скамейкадан жой олди. Скамейка суянчиқларига қулочларини ёйди. Оёқларини кериб-кериб узатди. Оёқлари шундай роҳат олди, шундай роҳат олди!

У ҳаётдан завқ-шавқ олди. У тўйиб-тўйиб хўрсинди. У ҳаётдан... шукур этди.

Шунда, шу яқиндан шитир-шитир товуш эшитилди. Мисоли, дарахт япроқлари шитирлаб учиб тушмиш бўлди. Мисоли, еллар хазонларни шитирлатиб учирмиш бўлди. Мисоли, чумчуқлар хазонлар оралаб юрмиш бўлди.

Ботир фирқа эътибор бермади. Диққат этмади.

Шитир-шитир мунтазам бўлди. Тез-тез бўлди. Тобора яқиндан бўлди.

Ана шунда Ботир фирқа аланглади. Бош-адоқ назар солди.

Скамейка кетида ёйилиб ётмиш кўкаламзорда иккита оппоқ... Оппоқдан-оппоқ нарса турди. Энг ҳайратли жойи — оппоқ нарсалар... майда-майда бўлди. Дўмбоқ-дўмбоқ бўлди!

Оппоқ-оппоқ дўмбоқчалар... беш-олти ёшлик... қизалоқлар бўлди! Оппоқ кўйлак-лозим кийгувчи қизалоқлар бўлди. Оппоқ рўмол ўрагувчи қизалоқлар бўлди.

Қайта қурувчи шариатпешволар тили билан айтсак... муслималар бўлди!

«Ё тавба! — деди Ботир фирқа. — Тушимми ё ўнгимми? Нима бало, қайта қурувчилар мени эсимни киритиб қўйиш учун шундай ташкил этаяптимикин? Қайта қурувчилардан келади. Жувонмарг бўлгур, қайта қурувчилардан ҳар бало келади».

Ботир фирқа аланг-жаланг бўлди. Синчков-синчков аланглади. Дикқат-эйтибор билан аланглади.

Йўқ, бу яқинда қайта қурувчи сувратлар йўқ. Йўқ, бу яқинда шариатпешво сиймолар йўқ.

Ботир фирқа хотиржам бўлди. Ўнг тирсагини скамейка устига тиради. Юзини ўнг кафтига қўйди. Дўмбоқ муслималарга ўйчан тикилиб қолди. Маънос тикилиб қолди.

«Шуларни ёши бўлса, беш-олтиларда. Кечагина туғилган қизалоқлар, — деди Ботир фирқа. — Афтидан, булар ҳали мактабниям кўрмаган. Булар ҳали бурниниям артиб олмаган. Нега энди, айнан шу бугун... шулар кўзимга кўриняпти?»

Ботир фирқа ўйлаб қолди. Гўё, туш кўрди. Гўё, дунёни энди кўрди. Гўё... бир балога йўликди!

Қоматини хиёл ростлади. Томоғини кирди. Бошини уёқ-буёққа кимирлатди. Ўта жиддий бўлди. Энди, партиявий ўйлади. Партиявий фикрлади:

«Менимча, бундай жажжи муслималарни кўп кўрган

бўлишим керак. Аммо-лекин раҳбарлик феъллим қўзиб... майда-майда одамчаларга эътибор бермаган бўлишим керак. Раҳбарлик димоғим йўл қўймай... оёқ остида ўралишиб юрган муслимачаларга қайрилиб қарамаган бўлишим керак. Яна-тағин, кексалик... бемалолхўжалигим ҳам қўшилиб, гўдак муслималарга диққат этмаган бўлишим керак».

Ботир фирқа жажжи муслималар билан сўрашмоқчи бўлди.

— Ҳа-а, яхшимисизлар? — деди.

Гўдак муслималар жойида қолди. Ёнма-ён бўлди. Қўлларини кўксиларига қўйди. Бошларини эгди. Кўзларини калишлари учига қадади.

— Димоғларинг чоғми?

Гўдак муслималар сукут сақлади. Калишларидан кўз узмади. Миқ этмади. Салом бермади.

Ботир фирқа ана шунда тушунди. Неғалигини англаб олди. Ўзича бош ирғади.

«Айтмоқчи, шариат бўйича муслималар эркакларга қарамайди. Эркаклар билан салом-алик этмайди, — деди.— Тўғри, мана шугиналар тоат-ибодат этади. Намоз ўқийди, рўза тутади. Аммо-лекин муслима бўлиш учун... худони кимлигини билиш керак. Муҳаммад пайғамбарни кимлигини билиш керак. Бунинг учун аввало... Қуръонни ўқиш керак, ҳадисларни ўқиш керак. Бор-йўғи беш-олти ёшлик муслималар бунча илмни қачон ўрганиб олди? Бор-йўғи беш-олти ёшлик муслималар Қуръон ҳадисларини қачон ўқиб олди? Ёмондан-ёмони, бу муслимачалар... катта бўлса, ким бўлади? Ёмондан-ёмони... эл-юртни тақдирини шу муслимачаларга қоладими?

Шулар юрт келажаги бўладими?»

Ботир фирқа чидаб ўтиролмади: Тиззаларини муштлаб кўзғолди. Ерга тупуриб кўзғолди. Оҳ-оҳ уриб кўзғолди.

«Тонг» томошасини кўриб кофе ичди.

Мазкур томошада ажаб бир саноатни кўрди. Париж олий ўқув юртларида сабоқ олувчи эронлик қизлар... паранжи ўрапти! Кўчада паранжи ўраб юрибди. Институтда паранжи ўраб юрибди. Дарсада-да паранжи ўраб ўтирибди!

Париж мэри бундан хабар топибди. Паранжида юриш тақиқлансин, дея қарор чиқарибди. Ким паранжида юрса, олдин жарима солинсин. Кейин, ўз юртига қайтариб юборилсин, дебди.

Эрон хотин-қизлари ушбу қарорни эшитиб, Техрондаги Франция элчихонаси олдида намоиш ўтказибди. Бу, мусулмончиликка қарши қарор, тезда бекор қилинсин, дея норозилик билдирибди.

Элчихона олдида тўда-тўда хотин-қизлар, қоп-қора паранжилик хотин-қизлар. Бошдан-адоқ қоп-қора хотин-қизлар!

Ботир фирқани завқи келди. Ич-ичидан шод бўлди.

«Жуда тўғри қарор! — дея маъқуллади. — Ана мэр, ана раҳбар! Ахир, Париж мэри... коммунист эмас-ку? Ахир, Париж мэри... Қизил эмас-ку?»

Ботир фирқа ғайрати жўшди. Жойидан даст кўзғолди. Кафтини кафтига урди. Кафтини кафтига ишқади.

— Барибир... ҳақиқат бор! — деди.

Айвонда тимирскиланиб юрмиш кампири овоз берди:

— Чақирдингизми, раис бова?

— Яшаса бўлади! — деди Ботир фирқа.

47

Хиёбон тўла одам бўлди.

Одам мисоли чумчуқ бўлди.

Одамлар елкасига чумчуқ бўлиб қўнса бўлди... аммо одамлар оралаб юриб бўлмади.

Одам... қайнади!

«Райком буюрсаям бунча одам йиғилмас эди, — дея ўйлади Ботир фирқа. — Райком партиядан ўчираман, десаям бунча одам

келмас эди. Демократия шарофати бу, демократия шарофати».

Ботир фирқа одамларни ёриб юролмади. Ичкарирок киролмади. Теварак-бош аланглади. Азим чинор остида турмиш бир кишига кўзи тушди.

Бу киши — собиқ обком секретари ўртоқ Ражабов бўлди.

У ана шу Ражабовни қоралаб борди. Ражабов билан кўришиб-сўрашди. Қўлларини костюми чўнтақларига солди. Минбарга қаради. Йиғилиш бошланишини пойлади.

Ўрта яшар киши бир минбарга қаради, бир Ботир фирқага қаради, бир чинор шохларига қаради.

— Биз ҳам бор, мана шу чинорлар ҳам бор. Нима дедингиз? — деди.

— Чин, чин, — деди Ботир фирқа. — Чинорлар ҳам бор... биз ҳам бор!

— Шу чинорларгаям... йигирма йиллар бўлиб қолди-ёв?

— Ундай паст кетманг. Бу чинорларни умри... ярим асрдан ошиб кетди.

— Ярим аср? Гапингизда жон бор. Чунки мен ҳам бор, шу чинорлар ҳам бор.

— Шундай, асрлик чинорлар, шундай.

— Қаранг, ярим асрдан зиёд эл-юртга соя-салқин бериб келади-я?

— Шундай, шундай.

— Бобонинг тол тиккани — ўзига ном эккани, дейдилар. Қайси бир... ота-боболаримиз экиб кетган-да?

Ботир фирқа юзларини четга буриб кулимсиди. Чинор шохларига қараб кулимсиди.

— Ким билади, — деди.

— Қаранг, бутун бир хиёбонни яшнатиб турибди-я. Яхшидан боғ қолади, деганлари шу-да?

Ботир фирқа кўзларини олиб қочиб кулимсиди. Бош ирғаб-ирғаб кулимсиди.

— Чин, яхшидан боғ қолади, чин, — деди.

— Шу чинорларни ким экиб кетган бўлсаям... жойи жаннатда бўлсин!

Ботир фирқа оёқлари учига тикилди. Ботир фирқа хиёл хўрсинди. Ботир фирқа хиёл қизарди.

«Раҳмат, раҳмат», — деди ичида.

Шу вақт, минбарга қайта қурувчи демократлар кўтарилди. Жой-жойини эгаллади.

Йиғилиш Орол денгизини ҳимоя этиш ҳақида бўлди.

Орол ҳимоячилари бирин-бирин минбар кўтарилди.

Алангали-алангали нутқлар сўзлади.

Ботир фирқа нутқларни қунт билан эшитди. Ўнг қулоғини нотиқларга қаратиб эшитди. Кафтини қулоғига елпана этиб эшитди.

Ботир фирқа бир нарсани фаҳмлаб қолди: нотиқлар нутқини Оролдан бошлаб... бошқа гапларга бурди. Орол номи бутунлай йўқолди.

Йиғилиш Орол ҳақида бўлди. Чинорларда осифлик шиорлар Орол ҳақида бўлди. Минбар бетида илиғлик алвон чақириқ Орол ҳақида бўлди. Нутқлар бошланиши-да Орол ҳақида бўлди. Кейин, Орол номи... тамомила ғойиб бўлди!

«Буларни дарди Орол эмас, — деди Ботир фирқа. — Йўқ, буларни қайғуси Орол эмас. Бўлмаса, нима?»

— Энди сўз... Мирзабуллоҳ ибн Усмон ўғли ал-Мадийга!

Йиғилиш аҳли чайқалди. Йиғилиш аҳли қарсак чалди.

«Исми шарифидан... Арабистондан меҳмон келган чиқади, — деди Ботир фирқа. — Исми шарифидан... араб шайхларидан бўлса керак».

Минбарга дароздан-дароз бир бола чиқиб келди.

Ботир фирқа кекса кўзларига ишонмади. Кўкрак чўнтагидан кўзойнагини олиб тақди, эътибор бериб қаради.

Чин, бу ўша... Мадиев бўлди. Ўша дароз шоир бўлди.

«Тавба, — деди Ботир фирқа. — Булар ўзи нима истаиди? Бу билан нима демоқчи? Ўзларини намозхон қилиб кўрсатмоқчимми? Ўзларини шариат пешволари қилиб кўрсатмоқчимми?»

— Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм... — дея сўз бошлади Мадиев.

«Аввало, гап исми шарифдами? — деди Ботир фирқа. — Масалан, мен ўзимни ал-коммунист... ибн фирқа... дея атасам, шариат пешвоси бўлиб қолармидим? Намозхон бўлиб қолармидим?»

Мадиев нутқини Оролдан бошлади. Бир-икки марта Орол-Орол, деди. Кейин...

— Жаноблар, афтидан, кекса авлод осонликча таслим бўлмоқчи эмасга ўхшайди. Кекса авлод осонликча жон бермоқчи эмасга ўхшайди! — деди. — Шу сабабдан, кекса авлод дуч келган нарсага ёпишмоқда. Кўзига кўринган нарсага тиш-тирноғи билан ёпишмоқда. Ҳа, бу табиий ҳол. Чўкаётган одам чўпга ёпишиши табиий ҳол. Сизга маълумки, кекса авлод Улуғ Ватан уруши ғалабасига ёпишиб кўрди. Биз ғалаба қозондик, деб кўкракларига орден-медаллар тақдилар. Парадлар ўтказдилар. Жаноб-лар, ғалабани оддий солдат қўлга киритган, оддий солдат! Ғалаба қозонганлар Европа қабрларида ётибди. Улар йигирма миллион, ҳа, йигирма миллион! Йўқ, жаноблар, йўқ, кекса авлоднинг бу ёлғон даъволари ўтмайди! Кекса авлоднинг тоталитаризм ўтмишлари, милитаризм кечмишлари энди ўтмаганидек, бу ёлғон даъволари ҳам ўтмайди! Жаноблар, кекса авлод ўзлари она-ватанимизни зулматга айлантирган тоталитаризм режимига, она халқимизни қулга айлантирган ўша милитаризм тузумига сизни ҳам, бизни ҳам қайтариш учун ёш авлоднинг... этагидан тортмоқда, ҳа, этагидан тортмоқда!

Халқ... кўклам елларидан чайқалмиш буғдойзор мисол... тўлқинланиб-тўлқинланиб олди!

Халқ... кўкни кўтарди!

— О-о-о! У-у-у! — дея нидо этди.

Ботир фирқани кўкси қизиди. Кўкси ёнди. Кўкси ғалаён этди.

— Ўртоқ Ражабов, уйга меҳмон келмоқчи эди, — деди.

— Мениям ишим бор эди, — деди Ражабов.

— Унда, кетдик!

Улар одамларни ёриб-ёриб юрди.

Катта кўчага чиқиб олди.

48

Ботир фирқа елкадан нафас олди. Юзларини рўмолча билан артди.

Ражабов... оғиз тўлдириб-оғиз тўлдириб тупурди. Қақириб-қақириб тупурди. Босиб-босиб бурун қоқди.

— Булар нима деяпти, ўртоқ Ражабов?

— Итим биладими, нима деяпти!

— Гапира беради-да.

— Шу-да, ўртоқ Эсонов. Минбарга отилиб чиқиб, лақиллайверади-да.

— Ўз оти ўзи билан қайта қурувчи-да.

— Нима, шулардан бошқа қайта қурувчи йўкми?

— Бор, мана, сиз билан биз ҳам қайта қурувчимиз.

— Бўпти-да, ҳозир ҳамма қайта қурувчи.

— Энди булар лидер, ҳа, лидер!

— Қайси, ўшаларми? Маҳмадона, денг, маҳмадона.

— Йўк, улар интеллектуал, ўртоқ Эсонов, ҳа, улар интеллектуал.

— Мен буларни юзида ҳам, сўзида ҳам интеллектуаллик кўрмайпман, ўртоқ Ражабов.

— Бор, сиз билан биз ёшларни билмаймиз, бор. Ёшлар Ницшени ўқиган, Камюни ўқиган, Прустни ўқиган, Фрейдни ўқиган.

— Сиз обком Ражабовсиз, сиз буржуа мафкурачиларини

намуна қилманг, ўртоқ Ражабов!

— Бақирманг, ўртоқ Эсонов, бақирманг. Кўчадан ўтган кетганлар нима деб ўйлайди? Бор, барибир ёшларда бор.

— Бақирсам-бақирмасам? Нима бор, нима бор?

— Интеллектуаллик бор. Интеллектуаллик донолик деб ўйлайсизми? Кечириб кўясиз. Интеллектуаллар халқ ҳисобига яшовчи бетайин бир тоифа бўлади. Интеллектуалларда соғлом ақл бўлмайди. Интеллектуаллар халқ қалбида нима дард бор, ҳеч қачон англаб етмайди. Шу сабаб, интеллектуаллар халқдан оёғи узилиб қолган зотлар бўлади. Интеллектуаллар китобга қараб ўйлайди, китобга қараб фикрлайди. Интеллектуаллар китоб саҳифаларида яшайди, китобий яшайди. Шу сабаб, китоблардан оғзини тўлдириб цитаталар келтиради, тарихдан сабоқлар ўқийди. Аммо... кўчат экиб, дарахт ўстиролмайди. Лой қориб, иморат қуроолмайди. Гўнг сепиб, ерни тўйдиролмайди. Сабаби, интеллектуалларда ҳаётий ақл бўлмайди! Китоб бошқа, ҳаёт бошқалигини тасаввур ҳам этолмайди. Оқибат, ҳаёт ҳақида қоғоздай қурук ўйлайди, қоғоздай жонсиз ўйлайди. Ўйлари ҳаётдан жуда-жуда олис бўлади. Лекин интеллектуаллар ўзларини ниҳоятда ақлли деб билади, ниҳоятда замонавий деб билади. Шу сабаб, ўзларини ҳамиша мен ҳақ, деб билади. Аслида эса, интеллектуаллар жисман ҳам, руҳан ҳам заиф зотлар бўлади. Масалан, интеллектуаллар изғирин шамол нималигини яхши билади, аммо ана шу шамолга бардош бериш қўлидан келмайди. Интеллектуаллар ўз мақсадлари йўлида ҳеч балодан тап тортмайди. Маразлик билан бўлса ҳам — кўзлаган мартаба-мансабларини эгаллайди. Аблахлик билан бўлса ҳам — ўйлаган шон-шуҳратларига эришади. Кейин... Ватани ёниб кетмайдими — интеллектуаллар телевизорга қараб ўтираверади. Халқи ўлиб кетмайдими — интеллектуаллар газета-журнал ўқиб ўтираверади.

— Ўзи, булар намунча бақириб-чақиради? Намунча шаталок

отиб югуради? Намунча питир-питир этади? Битта шулармикин десам, бутун СССР халқлари шундай бўлиб қолди. Қафасда яшаётган каптарни қўйиб юборса нима бўлади? Каптар пат-пат этиб, озодликка отилиб чиқади. Дастлаб, қаёққа учишини билмайди. Ерга қўнишиниям билмайди, кўкка учишиниям билмайди. Оқибат, боши оққан тарафга қараб учади. Шамол эсан ёққа қараб учади. Пойинтар-сойинтар учади, пала-партиш учади. Қаёққа учаётганини ўзиям билмайди. Тақдири энди нима бўлишиниям билмайди. Озодликка қандай эришди? Озодликни худо бердими ё ўз хўжайини бердими? Буниям билмайди! Озод бўлдим, дея патира-путур учаверади. Шундай учиб кетаверса — бир балога дучор бўлишиниям билмайди. СССР халқлари ана шу... каптар ҳолига тушиб қолди! Совет халқлари ҳали... озод яшаш нима эканини билмайди! Совет халқлари ҳали... хур-эркин парвоз этиш нима эканини билмайди. Нега шундай? Совет халқлари шу вақтгача коммунистик партия қанотлари остида яшаб ўрганган. Коммунистик партия нимани ихтиёр этса — ана шуни бажариб яшаб келган. Коммунистик партия нимани берса — ана шуни еб яшаб келган. Совет халқлари ўзларича... мустақил бир қадам босиб яшаб кўрмаган!

— Сиз, совет халқларини қафасдан қутулиб чиққан... каптарга ўхшатяпсиз-да? Йўқ, каптар беозор бўлади. Каптар минус бўлади. Каптар эзгу ниятли бўлади.

— Унда, кимга ўхшат, дейсиз?

— Булар... Буржуа мафкурачилари СССРни халқлар турмаси, дейди-ку? Энди, ана шу гапдан келиб чиқамиз-да? Булар... Турмадан озод бўлиб чиққан... маҳбусларга ўхшайди! Булар турмадан халос бўлган маҳбус каби хавф-хатарли. Боиси — маҳбус турмада хоҳиш-иродасиз яшаган. Орзу-умидсиз яшаган. Ўй-хаёлсиз яшаган. Ғайрат-шижоатсиз яшаган. Ташаббус-илҳомсиз яшаган. Чин, у, маҳбус бўлган. Аммо партия уни текин даволаган. Чин, у маҳбус бўлган. Аммо партия бир сўм пули

билан... бир кун яшаган! У фавкулудда озодликка чиқиб қараса... теваракда олдингидай назоратчи йўк, тақиқловчи йўк! Демак, кўнгилга келганини қилса бўлади! Қайта қуришчасига айтсак... озодлик, демократия! У шу вақтгача фақат... план бажарар эди, социалистик мажбурият бажарар эди. У... яшаш нималигини билмас эди! Яшаш қанақа бўлади — бу ҳақда ўйлаб кўрмас эди. Аниқроғи... у яшамас эди! У... қимирлаб юрар эди! Ҳол сўрасалар... қимирлаб турибмиз, деб қўяр эди. Чин-чин, у ойлик маошини қўл қўйиб олиш учун... қимирлаб турар эди! Ана шу маҳбуслар... қайта қурувчи бўлди! Ўзи хон, ўзи бек бўлди!

49

Ражабов олдинда юрди, Эсонов кейинда юрди.

Юрди-юрди — йўл чети скамейкадан жой олди. Йўловчи машиналарни кузатиб ўтирди.

— Қалайсиз энди, ўртоқ Эсонов?

— Бир нави, ўртоқ Ражабов, бир нави.

— Қайта қурувчилар озодлик, озодлик, дейди. Озодлик — тўрт тарафинг қибла, оғзингга келганини гапир, дегани эмас-ку? Озодлик — бақириб-чақириб мансаб эгалла, шон-шуҳратга эриш, дегани эмас-ку? Ё озод бўлиш... ит бўлиб хуришми? Озод бўлиш... кўринган одамни этагига кучук бўлиб ёпишишми?

— Чин, ўртоқ Ражабов, чин. Озодлик — намо-йиш ўтказиш эмас, мажлис қилиш эмас. Телевизорда маҳмадоначилик қилиш эмас, газета-журналда ялтироқ сўзлар айтиш эмас.

— Тўғри, озодликни куйлаш керак, кўкларга кўтариб куйлаш керак. Лекин озодликни куйлаш учун... эл-юрт узра озодликни ўрнатиш керак! Халқлар бундай кунларга етиш учун... бир ўлиб... бир тирилади! Ўртоқ Эсонов, биз учун озодлик — тақдир инъоми бўлди! Биз учун озодлик — бахт қуши бўлди!

— Озодлик учун... оғизни юмиш керак, кулоқни бекитиш керак, қадамни тийиш керак! Озодлик учун... шон-шуҳрат талашмаслик керак, мансаб-амал талашмаслик керак!

— Афсуски, айнан ана шундайлар даврага отилиб чиқади. Кўкрагига уриб... ўзини халқпарвар кўрсатади, ўзини ватанпарвар кўрсатади! Ўзини ботир кўрсатади! Ана шундайлар олдинда байроқ кўтариб юради, шиор кўтариб юради. Нутқ сўзлаб юради, бақириб-чақириб юради. Аслида эса... тескариси бўлади! Шу сабаб, азал-азалдан дунё бир кам дунё бўлиб келади. Шу сабаб, азал-азалдан халқ бошига энди офтоб чикқанда... халқни бурни қонайди!

— Озодлик демак — ўз оламини ўзи топиб олиш демак. Ўз йўлини ўзи топиб олиш демак. Ўзлигини ўзи топиб олиш демак.

— Минг афсуслар бўлсин, биз ҳали... озодликка тайёр эмас эдик! Онгимиз... озодликка тайёр эмас эди! Ақлимиз... озодликка тайёр эмас эди! Озодлик-озодлик сўзларини билар эдик. Аммо мазкур сўзларни мазмуни нима эканини билмас эдик! Чунки мазкур сўз бағрида... бир кун бўлса-да,.. ҳа-ҳа, бир кун бўлса-да... яшаб кўрмаган эдик! Мана, яратганни ўзи бизни мазкур сўз бағрига топширди. Биз мазкур сўз бағрида... чақалоқ бўлиб ётибмиз! Биз ҳали отамиз ким, билмаймиз, онамиз ким, билмаймиз. Энг фожиали жойи... дўст-душманамиз ким — билмаймиз!

— Ўзи, яхшилаб ўйлаб қаралса, озодлик... тенгсизлик, демак. Шундай, озодлик, тенгсизлик, демак. Мана, бой бойга, камбағал камбағалга ажралиб қолди. Ким бой, ким камбағал — кўриниб қолди. Масалан, магазинга кирасиз — қимматбаҳо кийим осилиб туради. Бой бўлсангиз, ана шу қиммат кийимни олиб киясиз. Ошхонага кирасиз — қиммат таомлар қаторлашиб туради. Бой бўлсангиз, ана шу қиммат таомни олиб ейсиз. Айтайлик, бой бўлсангиз — самолётда юрасиз. Камбағал бўлсангиз—лиқир-лиқир поездда юрасиз. Ана сизга озодлик, мана сизга озодлик! Олдинлари... халқ тенглар ичра тенг эди! Халқ магазиндан хоҳлаган кийимини олиб кияр эди. Халқ ошхонадан иштаҳаси тортган таомини олиб ер эди. Барча совет

халқи... самолётда уча олар эди!

— Совет ҳукумати кўп халқпарвар ҳукумат, кўп фақирпарвар ҳукумат. Совет ҳукумати давлат бошига келибоқ... бойларни ерини камбағалларга бўлиб берди, бойларни уй-жойини камбағалларга олиб берди. Совет ҳукумати халқ учун шаҳар-қишлоқларда ёппасига уй-жой куриб берди. Бош-паноҳсиз халқ бирдан уй-жойли бўлди. Совет ҳукумати ўзи куриб берган уй-жой учун халқдан пул олмади! Бундан ортиқ яна қанақа ҳукумат бўлсин? Мен совет ҳукуматини олийдан-олий каромати — бепул уй-жой деб биламан! Мен совет ҳукуматини эзгудан-эзгу мероси — текин уй-жой деб биламан!

— Чин айтасиз, ўртоқ Ражабов, чин айтасиз.

— Энди, совет медицинасини айтинг... Совет халқи онасини қорнидаёқ медицина ёрдами олди. Ҳали туғилмаган совет чақалоғи медицина ёрдами олди. Кейин, аёл туғуруқхонага тушди. Совет чақалоғи туғуруқхонада врачлар кўзи олдида ётди. Совет чақалоғи... совет медицинаси кўли билан туғилди. Совет чақалоғи... совет врачлари кафтида дунёни кўрди, оппоқ чойшабларда ўралиб ётди. Совет чақалоғи ... текин даволанди! Энди, манави қайта қурувчилар совет медицинасини сўкиб бошлади. Агар совет медицинаси бўлмаса, манави қайта қурувчиларни кўпчилиги... онасини қорнида ўлиб кетар эди! Тўғри, совет медицинаси малакасиз даволади. Бу совет медицинаси ёмон, деган гап эмас. Бизда халқ кўп, ер кўп. Ҳаммани малакали медицина билан таъминлаш қийин.

— СССР халқлар турмаси, халқлар турмаси... дейди. Ўзи, шу гап кимдан чиққан, ўртоқ Ражабов?

— Албатта, Ғарб мафкурачиларидан чиққан-да! Кимдан бўларди?

— Йўқ, бу фитна, бу иғво. Чин, СССР улкан деворлар мамлақати, узун деворлар мамлақати. Бу улкан деворлар метин қонун-қоида учун хизмат қилади. Покдомон хулқ-ахлоқ учун

хизмат қилади. Чайир тартиб-интизом учун хизмат қилади. Масалага партиявий ёндашсак, СССР таркибида юзлаб миллатлар бор, юзлаб элатлар бор. Улар неча-неча асрлардан буён киндик қони томган азалий юртида яшаб келди. Ҳали миллат даражасига кўтарилмаган элатлар-да бекаму кўст умр кечирди. Майда-майда элатлар улғайиб... миллат даражасига кўтарилди. Митти-митти уруғ-аймоқлар кўпайиб... халқ даражасига етди! Халқ бўлди! Совет тузумида... аймақлар миллат бўлди! Элатлар халқ бўлди! Совет тузумида... биронта-да халқ йўқ бўлмади! Ғарб мамлакатларида халқларни сон-саноғи йўқ эди. Бош-адоғи йўқ эди. Ана шу халқлар ўз-ўзидан... пароканда бўлиб бошлади! Ана шу халқлар ўз-ўзидан... йўқолиб бошлади! Бутун-бутун халқлар ер юзидан... ғойиб бўлди! Масалан, Европада кельт ҳамда иллирий деган халқлар бўлар эди. Кельтлар-да, иллирийлар-да тарихий халқлар эди. Юксак маданиятли халқлар эди. Биласизми, «Буюк Британия» номи қаердан келиб чиқади? Ана шу тарихий кельт халқлари оиласига мансуб «бритт» халқи номидан келиб чиқади! Қани, ўша халқлар, қани? Бриттларни немислар билан инглизларни ўзи... йўқ қилиб юборди! Улкан-улкан славян халқлари бор эди. Болтиқ халқлари бор эди. Роман халқлари бор эди. Масалан, прусс, дегич болтиқ халқи бўлар эди. Ниҳоятда ўзига хос халқ эди. Қани, ўша прусс халқи? Пруссларни бошига... немислар етди! Шундай маданиятли халқдан прусс, деган ном қолди, холос. Пруссия номи тарихий манбаларда бир учраб кўяди, холос. Ҳозир ҳам Европада бир қатор халқлар ер юзидан йўқ бўлиб кетиш хавфи остида яшамокда. Масалан, Буюк Британиядаги ирланд халқи, Испаниядаги баск халқи. Ирландлар-да, басклар-да халқ сифатида йўқ бўлиб кетмаслик учун... жон талвасада кураш олиб бормокда! Шундай экан, энди масалага партиявий ёндашайлик...

— Масалани партиявий ҳал этайлик!

— Хўп, масалани партиявий ҳал этайлик. Энди, Ғарб мамлакатларини... нима деб атасак бўлади? Европа— халқлар қабристониди, десак ярашадими? Европа— халқлар мазористониди, десак эп бўладими?

— У-у-у, ўртоқ Эсонов... каллангиз калла эмас — қомус, ҳа, қомус! Майли, Ғарб мафкурачиларини қўйиб турайлик. Ўзимизни КПССга қайтайлик. Манави қайта қурувчилар КПССни... суд қиламиз, дейдими?

— Айтди, КПССни суд қиламиз, деб айтди.

— Унда, қора курсида ким ўтиради? Ким айбдор бўлади? Ўртоқ Ленинми? У зот мавзолейда ётибди-ку? Ўртоқ Брежневми? У киши аллақачон хилқатга кетди-ку. Ўзи, нимани суд қилади? Марксизм-ленинизмними? Социализмними? КПСС қора курсига ўтирмайди. КПСС тавба-тазарру этмайди. КПСС учун... мана мен айбдор бўламан! КПСС нима номаъқулчилик қилган бўлса — шу номаъқулчиликни мен қилдим! КПСС қандай хатоликка йўл қўйган бўлса, шу хатоликни мен қилдим! Мана, мен — обком Ражабов! КПСС — Сталин дегани эмас. КПСС — Брежнев дегани эмас. КПСС — Рашидов дегани эмас! КПСС — миллион-миллион фақирдан-фақир коммунист демакдир. КПСС — миллион-миллион меҳнатқашдан-меҳнатқаш ишчи-деҳқон демакдир! Қайта қурувчилар ана шу миллионлар юзига лой чапламоқда. Ана шу миллионларни бадном этмоқда! Умр бўйи КПСС ош-тузини еб, энди КПССга... тупурмоқда! Булар... хунасалар! Эркак эмас, хунасалар! Мана, мен КПССни бир зарраси эдим — мен КПССни зарраси бўлиб қоламан! Судда КПСС учун... ўзим жавоб бераман, ўзим!

— Булар судни биладими, ўртоқ Ражабов. Оғзига келганини гапираверди-да. Булар бир... оломон, оломон! Оломонда тўртта таркибий хислат бўлади. Бу қандай хислатлар? Булар — ғоя, ирода, рух, ахлоқ. Ана шу тўртта хислат жам бўлса — оломон бўлади. Ана шу тўртта хислат туфайли оломон қудратли ҳам

дахшатлидир. Оломон — бўрон, оломон — ёнғин, оломон — сел! Шу боисдан-да оломон бўлар-бўлмасга кўзғола бермайди. Оломон бирор-бир ғоя учун кўзғолади. Янги бир ғоя дунёга келса — оломон ана шу янги ғоя учун кўзғолади. Мазкур ғоя порлоқми ё тубанми — оломон учун аҳамиятсиз бўлади. Оломон қатордан қолма, кўпдан қолма — шиорлари остида саф бўлади. Оломон учун жамиятни яхши куниям бир, ёмон куниям бир. Жамият бирор ютуққа эришса — оломон кўзғолади. Жамият бирор парокандаликка учраса — тағин оломон кўзғолади. Оломон яхши кунда бир сиёсатдонни улуғлайди. Ёмон кунда... айни шу сиёсатдонни ер билан баравар этади! Оломон... тўқимтабиат бўлади! Бир кунлик кайфият билан жам бўлади. Бир соатлик мақсад билан йиғилади. Кейин, бирдан... айниб қолади. Бирдан... тарикдай тарқаб кетади! Оломон жуда осонлик билан ўзига лидер топади. Чунки оломон лидерсиз бир кадам босолмайди. Лидерсиз бир сўз айтолмайди! Лидер оломон номидан ғанимига қарата биринчи бўлиб тош отади. Биринчи бўлиб ўқ отади. Шу боис, оломон ўз лидери кетидан... кўрларча эргашади! Ўз лидери изидан... подаларча юради! Ким оломон лидери бўла олади? Ўзида йўқ... фазилатлар билан оломонни ишонтира олувчи, ёлғон-яшиқ ғоялар билан оломонга таъсир эта олувчи, маза-бемаза шиорларни хорижий тиллар билан кўшиб сўзлай олувчи зот — лидер бўла олади! Инсон генерал бўлиши мумкин, аксинча, лидер бўлолмайди. Инсон министр бўлиши мумкин, аксинча лидер бўлолмайди. Масалан, Николай II оқпошшо бўлди. Аммо-лекин лидер бўлолмади. Ўртоқ Ленин оқпошшо бўлолмади. Аммо-лекин лидер бўлди!

50

Газетада Орол денгизини қутқариш мажлиси ҳақида эълон берилди.

Ушбу мажлис бўлди.

Оролпаноҳлар бирин-кетин минбарлади.

Оролпаноҳ Мадиев бир ўнгга таъзим этди, бир чапга таъзим этди, бир олға таъзим этди.

— Хонимлар ва жаноблар! — деди.

Ботир фирқа кулиб юбормасин учун — кафтини оғзига қўйди. Ўзини йўтал тутаётган кўрсатиш учун оғзини ушлади. Ўзини кулгидан аранг тийди. Ерга қараб ўтирди.

«Э, тавба, — деди, — сенга ким қўйибди бундай гапларни? Нима бало, инглиз лордимисан ё француз қиролимисан?»

— Хонимлар ва жаноблар, мана, қайта қуриш туфайли она-ватанимиз тубдан ўзгариб бормоқда. Заводлар, фабрикалар қурилмоқда. Маданий-маиший корхоналар, маданият уйлари очилмоқда. Мана шундай маданий-маиший корхоналардан бири тарихий ва кўҳна Қўқон шаҳрида очилди. Бу Қўқон зардўзлик фабрикасидир. Бу фабрикада қўли гул чеварларимиз турлитуман жилолик зардўзлик матолари, сарполари, дастурхону пардалар, қўйинги, турфа ранг зардўзлик либослари тикиб чиқармоқда. Буни қарангки, шу қўқонлик зардўз чеварлар тикиб чиқараётган матолар ичида жойнамоз ҳам бор экан. Жойнамоз! Оппоқ жойнамоз! Тўрт бурчакли жойнамоз! Ҳозиржавобликни қаранг, миллийликни қаранг! Ахир, озод ватанимиз мусулмонобод бўлиб қолди-да, мустақил халқимиз намозхон бўлиб қолди-да. Қўқон чеварлари хур ва озод халқимиз хоҳиш-иродаси учун лаббай, деб жавоб берган-да. Энди, ана шу Қўқон чеварлари жойнамозидан собиқ партия-совет арбоблари, бугунги пенсионерлар ҳам битта-биттадан олсалар. Жойнамозга пешоналарини қўйиб... беш вақти намозни бошласалар. Партия-совет ташкилотларида фаолият кўрсатиб, қилган айб-гуноҳларини ювсалар. Худои таолонинг бағри кенг— гуноҳларини бўйнига олиб, тоат-ибодатни бошлаб юборган бандасининг гуноҳидан ўтади. Беш вақти намоз гуноҳларни ювади! Марҳамат, собиқ партия-совет арбоблари, чеварларимиз тиккан жойнамозлар сизларга мунтазир!

Қайта қурувчилар партия-совет арбобларидан тавба-тазарру кутди. Қайта қурувчилар партия-совет арбобларидан... узр-маъзур кутди.

Партия-совет арбоблари коммунист эди... коммунист бўлиб қолди!

Партия-совет арбоблари... Брежнев мисол миқ этмади! Брежнев мисол мижжа қоқмади. Брежнев мисол... турғун бўлиб ўтирди. Брежнев мисол... ҳайкал бўлиб ўтирди!

Мадиев куйди, Мадиев ёнди! Мадиев... лўлилик йўлига ўтди.
— Йўқ, биз энди сабр-тоқат қилолмаймиз! — деди. — Йўқ, сабр-бардошимиз ниҳоясига етди! Биз энди содир этилган жиноятлар учун кимлар айбдор эканлигини аниқлаб олишимиз керак ва зарур. Биз етмиш йил мобайнида жиноятчи партия-совет арбобларининг бутун бир авлодини тайёрлаб етиштирдик. Минг афсуслар бўлсинки, улар ҳар қадамда учраб туради, ҳар дақиқада учраб туради!

Мадиев партия-совет арбобларига қўлини пешлади.
Кўрсаткич бармоғини бигизлади.

— Биз булар билан... бўлмаймиз! — деди. — Йўқ, йўқ, биз булар билан бўлмаймиз!

Ботир фирқани назарида... Мадиев кўрсаткич бармоғини... Ботир фирқани пешонасига нуқиди. Назарида, бармоқ учи Ботир фирқани... пешонасига тегди. Дук-дук тегди... тик-тик тегди! Назарида, бармоқ учи Ботир фирқани пешонасида... ёпишиб қолди!

Ботир фирқа кўзларини юмди — Мадиевни бармоғини кўрмай, деди! Мадиевни бармоғидан кутулай, деди.

Шу билан мажлис адо бўлди.

Мажлис аҳли тарқалди.

Ботир фирқа билан Ражабов ҳамроҳ бўлди.

— Булар ҳали-ҳозир тили билан юряпти. Кейин-кейин, устимиздан тўрт тарафга ёзади. Бу шахслардан келади, — деди

Ботир фирқа.

— Шахс? Шулар шахсми? — дея кўл силтади Ражабов. — Булар... бечора гўрсўхталар! Булар гўрсўхта бўлмай, ким гўрсўхта бўлади? Мана, мен. Мен курдим, мен яратдим, мен савоб ишлар қилдим! Шундай экан, мен пири бадавлат шахсман. Мен бус-бутун шахсман. Мен етук шахсман! Хўп, ана шуларчалик ҳам борайлик. Айтайлик, тоат-ибодат қилиш учун худони билиш керак. Бу бечора гўрсўхталар худони каердан билади? Булар эски алкашлар, эски ғарлар!

51

Улар йўл четидан юрди. Оёқлари учига тикилиб юрди. Гап-сўзсиз юрди.

Йўлбўйи чойхонага келди. Юзма-юз ўтирди. Бир-бирига тикилди. Елкадан нафас олди.

Ниҳоят, Ботир фирқа кўкка бармоқ нишлаб-нишлаб сўзлади: — Сўзловчи нодон бўлса, сен доно бўл! Халқ маколи!

Ражабов бирдан жонланди. Юзларида ёруғлик ўйнади. Кўзларида қувонч балқди.

— Офарин, ўртоқ Эсонов, офарин! — деди Ражабов. — Сиз доно партия-совет арбобисиз!

Ботир фирқа қомат ростлади. Ботир фирқа кўкрак керди. Қириниб-қириниб йўталди. Теваракка мағрур-мағрур боқди.

— Курашамиз, курашамиз, дейди, — деди Ботир фирқа. — Ким билан курашади? Мен биланми? Ахир, мен Гитлер бўлиб, шаҳар-қишлоқларни вайрон этмадим, халқни қатл қилмадим. Гиммлер бўлиб, тирик одамларни ўтда куйдирмадим, буғдойзорларга ўт қўймадим. Ниҳояти... коммунист бўлдим! Мени нима билан курашади? Отни ўлими — итни байрами, дейдилар. Булар... қари-қурилар билан курашмоқчи бўлиб юрибди. Булар... Дон Кихот! Йўқ нарса билан курашувчи Дон Кихот! Булар куп-куруқ галварслар. Ғариб-бенаво галварслар. Булар олдин-да шундай эди, бундан кейин-да шундай бўлиб

қолади. Мана, Борис Ельцин. У олдин ҳам ўғил бола эди, ҳозир ҳам ўғил бола!

— Ўртоқ Ельцин коммунистик эътиқод билан енг шимариб, коммунистик ишонч билан бел боғлаб... янгица ишламоқда! Коммунистик ватанпарварлик, коммунистик халқпарварлик билан тер тўкиб меҳнат қилмоқда. Ўртоқ Ельцин олдин ким эди? Собиқ партком, райком, обком, горком... хуллас, коммунист, ҳа, коммунист! Келинг, масалани партиявий ҳал этайлик: ўртоқ Ельцин коммунист бўлмаса, президентлик шоҳсупасигача кўтарилиб кела олар эдими? Йўқ, кўтарилиб келолмас эди. Ўртоқ Ельцин коммунист бўлмаса... президент бўлолмас эди! Ўртоқ Ельцин ғайрат-шижоат билан қайта куриб бошлади. Ишонч-эътиқод билан демократия тузиб бошлади. Ўртоқ Ельцин ўтмишидан кечмади. Яъни, ўзидан кечмади. Ўртоқ Ельцин йўлини ўзгартирди, холос.

— Бу борада ўртоқ Ельцинни протопоп Аввакум билан қиёсласа бўлади. Аввакум ота-боболардан қолган қадриятлар ва ўтмиш меросларини қайта тиклаш, асраб-авайлаш учун курашади. Ўртоқ Ельцин ҳам Аввакум мисол йўлдан борди.

— Мана шу қайта курувчилар олдин ким эди? Мен ҳамма қайта курувчи ўртоқ Ельцинга ўхшаб, олдин обком бўлсин, демайман. Ахир, янги тузум демак — янги қурилажак иморат демак. Янги иморат қуриш учун куч-қувват керак, маблағ керак, малака керак. Мен мана шу Мадиевни шеърларини ўқиганман. Шеърларида ҳаётдан нишона бўлса — ўлсин агар! Авангард шоир эмиш. Француз авангардларига тақлид қилиб, беш-олтита шеър ёзган. Француз авангардлари қачонлардир ўтиб кетган. Бу зот француз авангардизмига... энди етиб келибди! Шу беш-олтита шеъриниям ўзича эплай олмай, французларга тақлид қилиб ёзибди. Ўзидан чиқариб, тўртта шеър ёзолмаган зот... қандай қилиб қайта куради? Ўзининг тўртта мустақил фикри йўқ зот... қандай қилиб демократия куради?

— Булардан нима умиду, нима хайр, ўртоқ Ражабов.

— Унда, кимдан умидланиш керак? Деҳқон ўз оти ўзи билан деҳқон. Деҳқон бечорага кетмон бўлса бўлди.

— Булар мансабга талпиняпти, ўртоқ Ражабов, мансабга! Майли, даври келибди, мансабларни эгалласин. Аммо-лекин биз демократмиз, дея кўкрак уради. Яхши, демократия яхши. Демократия — хур фикрлаш демак. Демократия фақат хур фикрлаш билан кифояланиб қолмайди. Демократия — келажак фойдаси йўлида ўтмишни ҳалол ҳам илғор баҳолаш демакдир! Ана шу Мадиевларга айтгим келади: демократ, сен ўтмишга тош отма. Ўтмишга тош отиш, ўликни тепкилаш демакдир. Ўлик тирилиб, хатолари учун сендан кечирим сўрамайди. Ўлик тирилиб, қайта қуриш учун бир иш қилиб бермайди. Демократ, ўтмишдан сабоқ олиш керак, сабоқ. Ана шу сабоқни хулосалаб, бугунни ўйлаш керак, бугунни. Бугунни хулосалаб, келажакни ўйлаш керак, келажакни. Демократ, сен ўтмишга тўппонча отсанг, ўтмиш сени тўпга тутади!

— Нега энди бари ёппасига минбарга отилиб бошлади? Бари шиор кўтариб бошлади? Теварагига гуруҳ тўплаб бошлади?

— Булар депутат бўлмоқчи, ўртоқ Ражабов, депутат.

— Депутат бўлиш учун минбардан тушмаслик керакми? Бақириб-чақириб керакми? Шаккоклик қилиш керакми?

— Одатда, уч тоифа одам халқ эътиборини олади. Уч тоифа одам овоз олади. Биринчи тоифа — рицарь бўлади. Бизда рицарни халқ қаҳрамони, дейди. Халқ қаҳрамони ботир бўлади, жасур бўлади. Шу боис, курашсиз яшай олмайди. Халқ қаҳрамони осойишта ҳаёт нималигини билмайди. Билса ҳам, тинч-осойишта яшамайди. Боиси, халқ қаҳрамони... тинчликни ёмон кўради. Бу тоифа одам инкилоб вақтида биринчилардан бўлиб қўлига қурол олади. Яловбардор бўлади, ура-урачи бўлади, оташзабон бўлади. Қаҳрамонликлар кўрсатгиси келади. Мардлик-жасорат намойиш этгиси келади. Шон-шуҳрат

орттиргиси келади. Орден-медаллар олиб таққиси келади. Иккинчи тоифа одам—олижаноб одамдир, улуғнамо одамдир, авлиёнамо одамдир. Бу тоифалар хўрланган халқ учун қайғуради, ҳақоратланган халқ учун қайғуради, эзилган халқ учун қайғуради. Ғариб халқ учун, муштипар халқ учун кўлидан келган ҳамма ишни қилади. Бечора халқ учун ойлик маошини беради, қариллик нафақасини беради, ўлимлигини беради. Бу тоифалар эл-юртга эзгулик ҳам маърифат тарқатади. Учинчи тоифа одам— ишбилармон одамдир, тадбиркор одамдир, уддабурон одамдир. Булар фақат кириш-чиқимни билади, фойда-зиёни билади. Яратиб беради, қуриб беради. Бир сўз билан айтсак, бу тоифа одамлар фақат фойда беради. Ана, ана шу уч тоифа одам кўп овоз олади! Энди, манави Мадиевларни олайлик. Аввало, буларда мансаб-мартабани ўзи йўқ. Эл-юрт олдида бурч нима, жавобгарлик нима, билмайди. Турган гап, халқ амалдорларга овоз беради. Булар эса, йўл-йўлакай кулги бўлиб қолади, майна бўлиб қолади. Оқибат, ўзларини хўрланган ҳис этади, эзилган ҳис этади. Булар энди ҳақиқатни тиклаш учун ана шу... ғолиб амалдорларга қарши кураш олиб боради! Ғолиб амалдорлар билан ташлашади. Ғолиблар қараб турармиди? Ўртада ёмон-ёмон — эл-юртга ёмон бўлади. Эл-юрт жафо чекади. Эл-юртни бири икки бўлмайди. Булар билмаяпти— мансабдорлар ўзларини ўзлари кўтариш учун Мадиевларни зинапоя ўрнида ишлатиб юрибди. Мансабдорлар ўзларини ўзлари сайлаш учун — Мадиевларни кўғирчоқ қилиб ўйнатиб юрибди.

— Манави Мадиев шоирни... соқолидан бошқа нимаси йўқ бўлса керак?

— Соқолда гап кўп, ўртоқ Ражабов. Соқолдор одам анчамунча халқни ўзига эргаштиради. Чунки соқол кишига авлиёнамолик бахшида этади. Масалан, Фидель Кастрони қудрати — соқолида.

— Биттаям оқ ораламаган сочлар. Биттаям сочи тўкилмаган бошлар. Ойнадай теп-текис, гард юкмаган пешоналар. Тип-тиник, ялтироқ юзлар... Ана, қайта қурувчиларни портрети! Ана, демократлар ким! Кўпчилик қайта қурувчиларни ҳали... мўйловиям сабза урмаган! Шундай экан, қайта қурувчилар нимасига суяниб ваъз ўқийди? Демократлар нимасига таяниб оқсоқолчилик қилади? Биз нима учун шуларга қулоқ солишимиз керак экан? Биз нима учун шуларга эргашишимиз керак экан? Келинг, масалани партиявий ҳал этайлик: одамда... эркакча юз бўлса! Бу юзда кўпни кўрган пешона бўлса. Бу пешонада узун-узун чизиқлар— олис-олис йўллар бўлса. Мазкур чизиқ – йўллар сермашаққат тақдирдан сўйлаб турса, эл-юрт тарихидан сўйлаб турса. Пешона дегани мисоли бир тарих китоби бўлса, мисоли бир қомус бўлса. Ўртоқ Эсонов... инсонда мазмун-маъноли юз бўлса! Бу юзда... мўл-мўл ажинлар бўлса, машаққатлар рамзи бўлган тиртиқлар бўлса, турли-туман дардлар асорати бўлса! Бу юзда... зўр қайғулар тамғаси бўлса, кўргиликлар белгиси бўлса, қора кунлар суврати бўлса! Ўртоқ Эсонов, инсон кўзларида... мунг бўлса, қайғу бўлса, дард-алам бўлса! Инсон кўзлари ҳам... тарихдан сўйлаб турса, ҳам... келажакка чорлаб турса! Инсон кўзлари остида қават-қават... ажинлар бўлса! Ушбу ажинлар варақ-варақ... тарих бўлса! Инсон кўзлари остида думалоқ-думалоқ... халталар бўлса! Ушбу халталар яхши-ёмон кунларни бекитиб ётган бўлса... Ўртоқ Эсонов, ана шундай кўзларга қараб ўтирса бўлади! Ана шундай пешоналарга эргашса бўлади! Ана шундай юзларга қулоқ солса бўлади!

— Буларни мақсади қайта қуриш эмас. Булар ленинчи кекса авлодни четга суриб ташласак — марра бизники бўлади, деб ўйлаяпти. Ленинчи авлоддан қутулиб олсак — тантана қиламиз, деб ният қиляпти. Ҳамма мансаб-мартабаларни эгаллаб олиб — давримизни суриб ётамиз, деб мақсад қиляпти.

— Шундай, ўртоқ Эсонов, шундай.

— Булар ўзларини қайта қурувчи, деб юрибди. Булар қайта қурувчилар эмас, булар... қайта бузувчилар! Ҳа, ўртоқ Ражабов, булар — қайта бузувчилар! Қайта бузувчи бўлганда-да... нонкўр бузувчилар! Кўрнамак бузувчилар!

— Шу донолигингиз учун... икки чойнак чой олиб келмасам бўлмади.

— Қимирламанг, ўртоқ Ражабов, ўзим олиб келаман.

— Мен сизнинг ақл-заковатингизга... обкомдаёқ қойил бўлиб эдим! Энди эса — мен сизга сиғинаман!

— Ўртоқ Ражабов, сиз обкомни биринчи секретарисиз, бюро аъзосиз! Сиз ўтиринг, ўзим чой олиб келаман.

52

— Хонимлар ва жаноблар! — деди Мадиев. — Кейинги йилларда иқтисодий ва маънавий, сиёсий турмушимиздаги тарихий ўзгаришлар, улкан бурилишлар ўзбек халқи ҳаётини тамомила ўзгача баҳолашга эҳтиёж уйғотмоқда. Қонли Октябрь тўнтаришидан кейин бошланган ва ҳалигача давом этиб келаётган эътиқодлар кураши, ғоялар курашининг ғоятда қарама-қаршилиги бугунга келиб ҳамманинг диққат марказида турибди. Кескин курашлардан иборат бу мафкуравий сиёсатлар ичида миллий масала алоҳида ўрин тутади.

Ботир фирқа бир кимирлаб олди. Уёқ-буёғига қаради. Мадиевни нутқидан ҳайрон бўлди.

«Галварс... гапни олисдан бошлади. Яхшиликка бўлсин... — дея ўйлади. — Барибир, гапини бизга олиб келиб тақайди. Ишқилиб, отимни атамаса бўлди. Эл-юрт олдида шарманда қилмаса бўлди».

— Ўрис халқи ўзбек мўмин-мусулмонларининг қонини сўриб келди... терисини шилиб келди! — давом этди Мадиев. — Диктатор ўрис халқи мусулмонларнинг ўсиб-улғайишига, юксак тараккий этишига тўғаноқ бўлди. Мўмин-мусулмонлар ўз ақл-хушларини йиғиб олмаслик-лари учун, маънавий ва маданий

ривожланмасликлари учун, миллий маданият ва миллий тил таракқий этмаслиги учун, бир сўз билан айтганда — ўзлигини англаб олишига йўл бермаслик учун қўлидан келган барча чоратадбирларни ишлаб чикди ва амалга татбиқ этди. Мўмин-мусулмонлар ўрис жаллодлари зулми остида бир амаллаб кун кечирди. Ўрис қонхўрлари мўмин-мусулмонларни «ёввойи», деб атаб келди...

Ботир фирқа мисоли... янги кино кўрди. Мисоли янги кинода янги қиёфа кўрди. Шу вақтгача турли киноларда турли қиёфаларда кўриб юрган артистини энди янги қиёфада кўрди.

Бугунги кинодан гангиб қолди. Эс-хушини йиғиб ололмади. Минбардан кўз ололмади.

Ичида Мадиевни сўкди. Бураб-бураб сўкди.

Ниҳоят, ўзини босди. Осойишта бўлди. Сокин бўлди. Ўзича, бош ирғади. Ўзича... Мадиевни... қўллаб-қувватлади!

Боиси, Ботир фирқа қалбан... миллатчи эди! Ҳа-ҳа, ичичидан... миллатчи эди!

Мана, умр ўтди — Ботир фирқа миллатчилигини тилига чиқармади. Мана, умр ўтди — Ботир фирқа миллатчилигини юзага чиқармади.

Вазмин-босиқлигиданми? Ичимдан топ одам эканлигиданми?

Ботир фирқа оғиз очмасликни... ички бир дунёқарашдан деб билди. Ички бир ақлдан деб билди.

«Коммунистик партия сиёсатига бегона ғоялар — мен учунда бегонадир», дея ўйлади.

Аммо... ўзи билан ўзи гаплашди! Ич-ичидан гаплашди:

«Миллатчилик — ўз киндик қони тўкилган ерга садоқатдан бино бўлади. Ўз халқига меҳр-оқибатдан бино бўлади. Ўз қариндош-уруғларига меҳр-муҳаббатдан бино бўлади. Аммо-лекин миллатчиликни ёмон тарафлари-да бор. Миллатчилик — иблислар паноҳ топажак энг сўнгги паноҳ, демак. Миллатчилик — жаҳолат, демак. Миллатчилик — бир халқни бошқа бир

халққа нисбатан нафрати, демак. Шу боисдан, жуда кўп
фожиалар ана шу миллатчиликдан келиб чиқади».

Ё Ботир фирқа мансабидан тушиб қолишдан кўрқдими?
Партбилетидан ажралиб қолишдан кўрқдими? Йўқ, яна йўқ!

«Миллатчилик мисоли бир олов, — дея ўйлади Ботир фирқа.
— Олов ўз оти ўзи билан олов. Олов билан ўйнашиб бўлмайди.
Одам оловни эҳтиёт қилмаса, бет-қўлини куйдириб қўяди. Одам
оловни авайламаса, ўз уйини олов олдириб юборади. Бутун...
дунёни ўт олдириб қўяди!

Чин, ашаддий миллатчи бўлиш керак. Ўз эл-юрти учун
ўлимга-да шай миллатчи бўлиш керак! Кўнглида миллатчилик
ҳис-туйғулари йўқ инсон... инсон эмас! У бир... робот, робот!

Аммо-лекин ақл-фаросат билан миллатчи бўлиш керак. Ўта
билим билан миллатчи бўлиш керак. Замон шамоллари эсишига
қараб миллатчи бўлиш керак.

Мана, XX аср оёқлади. XX аср мисоли эски уй бўлиб қолди.
Аммо-лекин ана шу эски уй бўсағасида тагин бир уй бор.

У — бутунлай янги уй. Инсон қадам босмаган уй. Ҳали
эшиклари очилмаган уй. Ҳали чироқлари ёқилмаган уй.

Бу уйни номи — XXI аср! Мўмин-мусулмонлар орзиқиб
ошиқажак XXI аср! Мўмин-мусулмонлар бахт-саодат кутажак
XXI аср!

Энди, ана шу янги уй учун... талаш бўлади! Ер ол-ол, бўлади.
Юрт ол-ол бўлади. Эл ол-ол бўлади.

Барча ўз мақсадлари йўлида... миллатчиликни ишга солади!
Халқларни... миллий туйғусини ишга солади. Халқларни...
миллий ғурурини олов мисол ковлайди!

Ўрислар... мусулмонларни терисини шилиб келди, қонини
сўриб келди... эмиш. Ана гап!

Авваламбор, совет тузуми даврида... хўроз ҳамма юртда бир
хил қичқирди! Бу хўрозни оти — КПСС бўлди!

КПСС хўрози овози остида ўрис-да бўлди, гуржи-да бўлди,

латиш-да бўлди, ўзбек-да бўлди. Қайтанга, КПСС хўрози дастидан ўзбекдан кўра... ўрис кўп талафот кўрди!»

53

— Кетдикми, ўртоқ Эсонов?
— Кетдик, ўртоқ Ражабов, кетдик.
— Қайси йўлдан юрамиз?
— Манави ёқдан юрайлик. Йўлда музқаймоқ олиб бераман.
— Йўқ, музқаймоқ емайман, шамоллаб қоламан.
— Хўш, таассуротлар қалай?
— Шу, ўша-ўша!
— Буларни ўзи ким... даъволари дунёни бузади?
— Буларни гуруҳ деса-да бўлади, тўда деса-да бўлади. Тўда дейиш маъқулроқ. Тўдада оломонга хос тўртта хислат йўқ бўлади. Шу боис, тўда оломондан тубан туради. Ўз оти ўзи билан тўда бўлади. Тўда бирор ёмонликни олдини олиш учун тўда бўлмайди. Тўда бирор масала юзасидан қайғурмайди. Тўдада аниқ бир мақсад ҳам бўлмайди, орзу-ният ҳам бўлмайди. Тўда ҳамиша айбдор излайди, ҳамиша гуноҳкор излайди. Ўша айбдор ё гуноҳкор, мана мен, дея тўда олдига отилиб чиқса — тўда нима қилишини билмай қолади, нима дейишини билмай қолади! Боиси, тўдада айбдорни жазолаш нияти бўлмайди. Тўда бор-йўғи: «Ана, давлатни ўтирғизган», «Ана, халқ қонини сўрган», «Ана, турғунлик тимсоли», деган баландпарвоз хитоблар айтиб туради. Тўда фақат... бакириб-чакириб туради, шиорлар силкиб туради, байроқлар ҳилпиратиб туради! Қўл пахса қилиб туради, мушт дўлайтиб туради! Тўдани ҳамиша кимдир йиғади, кимдир жамлайди. Ана шу кимдир тўдани бошқаради, тўдани йўллайди. Ўзи эса.. тўдадан суғурилиб чиқиб қолади, бекиниб қолади! Тўда эса... бир-биридан илҳом олиб кетаверади, бир-биридан ранг олиб кетаверади. Биринчи қадамдаёқ... тўда одам сифатида ўзини йўқотади... ўзини бой беради. Тўда оқни қора, дейди, қорани оқ, дейди! Тўда эл-

юртга... ўт қўя олади! Ҳа, тўда эл-юртга ўт қўя олади! Нима учун тўда тез эътибор қозонади, тез кўзга кўринади? Боиси, тўдани касби — фитна-фасод бўлади, иғво-ғаламислик бўлади. Фитна-фасод билан иғво-ғаламислик эса — ўта ёмон қурол, ўта ўткир қурол! Иғво шамол мисол тез ёйилади. Ўқ етмаган жойга иғво етади! Ўқ етмас жойни фитна тешади! Чивин учиб қиролмовчи хонадонларга иғво кириб боради. Бомба кўрқитолмовчи қалбларни фитна титратиб юборади, фитна қалтиратиб юборади! Фитна-фасод қанчалар ёлғон бўлса — шунчалар яшин тезлигида тарқалади. Фитна-фасод яшин тезлигида эл-юрт эътиборини олади, жамият ақлини олади. Фитна-фасод яшин тезлигида... ҳақиқатга айланади!

— Ўзи, шу тўдаларга нима етмаяпти-а?

— Фақат бир тахчиллик бор: амал-мансаб тахчил, раҳбарлик лавозимлари тахчил! Ўлиб кетгур, амал-мансаб деганлари... қовун-тарвуз бўлса экан, пайкалдан узиб олиб, қўлтиғига қистириб юборсанг. Амал-мансаб деганлари дала бўлса экан, беш-олти сотихдан ер бўлиб берсанг. Қачон демократия бўлади, қачон қайта қуриш бўлади? Мана шу бақириб-чақириб юрганлар мансаб билан таъминланмагунча... қайта қуриб бўлмайди!

— Ўзи, азал-азалдан халқ икки тоифага бўлинади. Бири, амал-мансаб гаштини суриб юрувчи раҳбарлар. Иккинчиси, шу раҳбарларни... тагини қовлаб юрувчи мансабталаб даъвогарлар. Ана шу икки тоифа ҳамиша курашиб келади. Олдинлари совет тузумидан кўрқар эдилар. Энди эса, кўрқмай қўйди. Ошқораликка ўтди.

— Йиғилишларда бақириб-чақирадилар. Ўз овозлари камдай, оғизларини микрофонга қўйиб чинқирадилар, қийқирадилар. Ким қандай ўйлайди, ўртоқ Ражабов, ҳар кимни ўзи билади. Аммо-лекин мен мана бундай ўйлайман: эл-юртга бўлган меҳр-муҳаббат... ўта ички бир муҳаббат бўлади. Ўта сеҳрли-сирли бир меҳр бўлади. Масалан... йигитни қизга бўлган муҳаббати мисол

бўлади. Она юртга бўлган муҳаббат... йигитни қизга бўлган муҳаббати мисол... ботинан бўлади, асл бўлади. Бу меҳр-муҳаббатни... оломон олдида изҳор этиб бўлмайди. Эл-юртга бўлган меҳр-муҳаббатни... микрофон орқали изҳор этиб бўлмайди! Шу боисдан-да уни оти меҳр-муҳаббат. Эл-юртга бўлган меҳр-муҳаббатни... амалда бажарадилар, амалда кўрсатадилар! Масалан... тан-жонини қурбон қилиб кўрсатадилар! Тинчлик замонида эса — меҳнат жасорати билан кўрсатадилар, фидойилиги билан кўрсатадилар, сабр-бардоши билан кўрсатадилар. Чунки эл-юрт демак, қон демак, тан-жон демак!

— У сиз, ўртоқ Эсонов, у сиз Ботир фирқа, коммунист Эсонов, райком Эсонов! Булар... реформатор, реформатор!

— Реформатор? Ўргилдим, бундай реформаторлардан! Реформа, реформа, деб бақиради. Булар ҳали реформа нималигини билмайди. Реформа қаёқда, булар қаёқда? Реформа кўп улуғ ҳам... қонли сўз. Реформа қилиш учун... каллани кундага қўйиш керак! Ана шу каллада... отни калласидай юрак бўлиши керак! Пётр Биринчи ана шундай зот эди, ана шундай калла эди. Россияни Россия қилган ана шу Пётр Биринчи бўлди. Пётр Биринчи туфайли Россия Европа мамлакатлари қаторига келиб кўшилди. Пётр Биринчи Европага етиб олиш учун қанчалаб қурбон берди, қанчалаб қон тўқди. Россия ағдар-тўнтар бўлди, маданияти хароб бўлди, маънавияти хор-зор бўлди. Пётр Биринчи маданият ва маънавият эвазига... улкан армия тўплади, қурол-яроғ тўплади. Оқибат... айиқнамо Россия тузилди, ёввойинамо Россия қарор топди. Россияни маданияти ва маънавияти... ҳарбий куч ҳамда қурол-яроғ бўлиб қолди. Россия душманлари Пётр Биринчини реформасига... ҳайбаракаллачилик қилиб турди! Булар рус оппозициячилари эди, бети йўқ мансабпараст-шуҳратпарастлар эди. Иккинчи улкан реформатор Александр II бўлди. Ана у ҳақиқий

реформатор эди, буюк реформатор эди! Александр II 1861 йилда крепостной ҳуқуқни бекор қилди. Дехқонларни... қулликдан озод этди! Ундан кейин Пётр Столипин реформа ўтказди. У аграр реформани амалга оширди. Олдин тинчлик, ана ундан кейин реформа, шиори остида реформа қилди. Кейин, Сперанский. Ундан кейин ўртоқ Ленин реформа қилди. Тан олиш керак, ана шу ерда коммунистик партия катта хатога йўл қўйди. Коммунистик партия... Пётр Биринчини йўлидан борди. Коммунистик партия мамлакатни... аскархона қилди, қурулхона қилди! Биринчи коммунист ўртоқ Ленинми ё Пётр Биринчими? Ана шуни билиб бўлмай қолди!

— Халқни ақл-идрокида қайта ўзгариш қилиш керак, халқни онгида чуқур янгилавиш содир этиш керак. Онг... онгни қайта қуриш керак! Реформани энг оғир жойи ана шу ерда!

— Халқ эса янгича яшашни... ақлига сиғдириш керак! Аниқроғи, халқни... ақли етмаяпти! Шу сабаб, ким нима деса, халқ... эргашиб кетаяпти! Ё... бақрайиб қараб турибди!

— Олдинлари ҳар бир яхши иш учун ҳам, ёмон иш учун ҳам — партия-ҳукумат жавоб берар эди. Энди эса, ҳар бир одам ўзи учун ўзи жавоб беради. Шу сабаб, одамлар қаёққа қараб юришини билмай қолди, кимга ишонишини билмай қолди. Одамлар ўзи учун ўзи жавоб беролмай қолди.

— Мафкура... мафкурасиз яшаб бўлмайди. Мафкурасиз олға босиб бўлмайди. Келажакка қадам қўйиб бўлмайди. Мафкура эса — ғояларсиз бўлмайди. Ғоя — мафкурани қон томиридир. Эл-юрт ҳамиша ғояларга ишониб келди, ғояларга суяниб келди. Эл-юрт ғоялар билан ўсиб-улғайди. Қайта қурувчилар тили билан айтсак: «ватан турғунлик ҳолатида ўсди, халқ турғун бўлиб яшади». Ана шу ғоялар... эл-юртни турғун ҳолатда сақлаб келди!» Урушларга йўл бермади. Мафия, рэкет, деган босқинчиликларга йўл бермади. Турли алғов-далғовларга йўл бермади. Совет халқи... мисоли бургут қаноти остида яшади:

яхши-ёмондан кўркмади. Иссиқ-совуқдан кўркмади. Оч-яланғочликдан кўркмади. Офат-балодан кўркмади. Ана шу ғоялар... мамлакатни турғун ҳолатда сақлади! Аммо-лекин мамлакатни... осойишта — фаровон сақлади! Ғоя-ғоя! Улуғ инқилоб ғояси, социализм ғояси, байналмилаллик ғояси, коммунизм ғояси.. Эл-юртни ана шу ғоялар қудратли этиб турди!

— Жамият мисоли бир тан-жон. Жамият руҳияти— мафкурадан иборат. Шу сабаб, жамият мафкура билан тирик, мафкура билан ҳаёт. Мафкура ҳаминқадар чайир бўлса, ҳаминқадар қудратли бўлса, ҳаминқадар покиза бўлса — жамият шу қадар ўсиб-унади!

— Мафкура жамият манфаатларини ҳимоя этувчи ҳуқуқий-фалсафий ғоялардир, ахлоқий-диний қарашлардир. Шу боис, улуғ ниятлар, улкан режалар — мафкурадан бино бўлади. Бизда ана шундай мафкура бор эди. Уни коммунистик идеология, дер эдилар. Энди, коммунистик идеология йўқ... Энди, миллат манфаати дунёга келди, миллат мақсади дунёга келди. Энди, миллат шавкати дунёга келди, миллат орзуси дунёга келди. Қайта қурувчилар ана шулардан... мафкура тизими битишлари лозим бўлади. Ана шуларни жамлаб... миллий мафкура яратишлари лозим бўлади. Уни — ўзбекона мафкура, деб аташлари лозим бўлади.

— Қайта қуриш демак — инқилоб демак. Инқилобни кароматлари кўп. Шундай кароматларидан бири — инқилоб...тўда-тўда кўпикларни юзага олиб чиқади. Тўда кўпиклар... юзада қалқиб юради, ҳаволаниб юради, савлат тўкиб юради. Кўпиклар асл нарсаларни... пастга уради, четга суради! Юзада эса... ёлғиз ўзлари қолади! Олисдан қарасангиз — кўпиклар жуда даҳшатли кўринади. Яқиндан қарасангиз — тайин-тутуриғи йўқ... пуфаклар бўлади! Қўлингизга олиб кўрсангиз... йўқ бир нарса бўлади! Ана, ўша кўпиклар, ана! Тўда

кўпиклар... асл меҳнат самараларини ерга урмоқда, асл зотларни ерга урмоқда! Юзада мисоли тўда кўпик бўлиб... ўзлари қолмоқда! Бир тўда кўпиклар... Октябрь инқилоби Римдан келган, дейдими? Улуғ Октябрь инқилоби-я?

— Ўзи, булар кўпик деса... кўпик экан! Шуниям тўлиқ билмас экан — тушунтиролмади. Аслида эса, гап бундай. Буни бировга айтманг, ўртоқ Ражабов, гап орамизда қолсин. XVI аср бошларида Москвани буюк князи Василий III Псков оқсоқоли Филофейдан бир қатор мурожаатномалар олади. Филофей шулардан бирида буюк княздан Москвани... «учинчи Рим» қилишини талаб этади. Боиси, биринчи Рим — «еретик» попиетлар қўлида қолиб кетган бўлади. Иккинчи Рим — Константинополни эса, мусулмонлар эгаллаб олган бўлади.

— Константинополь...

— Ҳозирги Истанбул, Истанбул. Энди, буюк рус князи Василий III олдида иккита оламшумул масала кўндаланг бўлиб қолади: бутун ер юзида Христос ғояларини тантана қилдириш ва черков православи ҳукмини ўрнатиш. Шундай қилиб, буюк князь оқсоқол Филофейни даъватларини амалга ошириб бошлайди. Дастлаб, князни ўғли Иван Грозний ўзини подшо деб эълон қилади. Иван Грозний ўзини Рим ва Византия «цезарлари» меросхўри этиб танитади. Қирғинбарот фаолият бошлаб юборади. Ундан кейин бу фаолиятни Пётр Биринчи давом эттиради. Кенг қамров билан давом эттиради! Мазкур ғоя XIX асрда «славянофиллар» номи билан кенг авж олади. Кучли оқим сифатида тармоқ отиб боради. Славянофиллар, славянофиллар... 1917 йилда мазкур ғояни — «учинчи Рим» ғоясини... коммунистлар илиб олади! Коммунистлар «учинчи Рим» ғоясини ўзлаштириб олиб... «Октябрь инқилоби» номи билан ҳаётга татбиқ этади. Бир сўз билан айтсак, КПСС... Иван Грозний билан Владимир Ленинни пайвандидан ҳосил бўлади!

Ток ости сўри олачалпоқ кўлага бўлди.

Ботир фирқа ана шу сўрида ўтирди. Сўри панжарага орқа бериб ўтирди. Инқиллаб-инқиллаб ўтирди. Ўқчиб-ўқчиб ўтирди, ерга тупуриб-тупуриб ўтирди.

Кампири ним пиёла асал олиб келди.

Асалдан... баҳор ҳиди келди! Асал... гул атрини таратди!

Кампири асални чой билан суйилтирди. Ботир фирқани оғзига олиб борди.

Ботир фирқа асал хидидан бир сесканди. Асал хидидан икки ижирғанди. Бетини четга бурди.

— Кўзни чирт юмиб, ютиб юборинг, — деди кампири. — Мен сизга ароқ ичинг, деганим йўқ.

— Обком Ражабов қўймади, Ражабов.

— Ҳанифа Ражабовна телефонда айтиб эди. Чоли қурғур отяпти, деб эди.

— Шундай, обком Ражабов кўп ичгич бўпти. Менимча, манави алғов-далғов кунларга чидай олмаяпти. Совет даврида келажак аниқ эди, яшашдан мақсад аниқ эди. Совет халқи ёрқин келажакка ишониб яшар эди. Орзу-ҳавас билан яшар эди. Совет тузумини ўз шиорлари бор эди. Масалан, совет тузумини «озодлик— тенглик— қардошлик — бахт-саодат», деган шиори бўлар эди. Қанчалар ҳаётбахш шиор эди, қанчалар эзгу шиор эди! Одам ана шундай шиорларни кўриб... яшаган сайин яшагиси келар эди! Энди, қайси шиорга ишониб яшаб бўлади? Энди, қайси шиорга эргашиб яшаб бўлади? Энди, манавиндай шиорлар даври келди: «уруш— босқинчилик — ўғрилиқ — талончилик». Энди, манавиндай шиорлар замони келди: «камбағаллик— бечоралик— очлик — қувғинлик». Обком Ражабовни ана шундай шиорлар қийнапти. Ўзи ошкора айтди.

— Чин, кун кечириш қийин бўлиб боряпти. Бозор-ўчар қиммат. Гўшт эллик сўм. Сассиқдан-сассиқ саримсоқ... йигирма беш сўм.

— Шундай, ҳамма нарса қимматлашиб боряпти. Фақат... инсон арзонлашиб боряпти, инсон. Инсон сариқ чақачалик бўлмай қолди. Инсон сассиқ саримсоқчалик бўлмай қолди. Бир магнитофонни ўғирлаш учун... одамни отиб кетяпти. Ушқоқдай тилла тақинчоқни олиш учун... аёлни пичоқлаб кетяпти. Фалакми кажрафтор, турмушми бемаза? Бу — иқтисодий тангликдан, демоқдалар. Йўқ, бу иқтисодий қийинчиликдан эмас, йўқ. Бу — мафкуравий ожизликдан, кампир, мафкуравий заифликдан.

Кампири лимон қирқди. Лимон арчди. Ботир фирқани оғзига солди.

— Чайнаб-чайнаб ютинг, — деди. — Уҳ-уҳламанг! Ароқ совуқлик. Лимон совуқликни олади. Энди, босиб-босиб асал чой ичинг.

Ботир фирқа асал чой ичди. Пешонасидан дув-дув тер тўкилди. Юзларидан йилт-йилт тер сизилди.

Кампири сочиқ билан терларни артиб-артиб олди.

— Обком Ражабов тагин нималар деди? — дея сўради.

— Нимаям дейди... тақдир-пешонасидан куяди. Порлоқ келажак учун умр бўйи меҳнат қилдик... деб ичади. Порлоқ келажакка етиб келиб, нима кўрдик... деб тагин ичади.

— Кимдан куяди?

— Кимдан бўлади, қайта қурувчи демократлардан-да. Обком Ражабовгаям ҳайронман. Шу қайта қурувчиларни нимасига куяди? Қайта қурувчи демократлар... касал, кампир, касал. Қайта қурувчи демократлар... мансаб-мартаба касалига йўлиққан, шон-шуҳрат касалига йўлиққан. Юракни даволаса бўлади, суюқни даволаса бўлади. Аммо-лекин қайта қурувчи демократларни даволаб бўлмайди. Мансаб-мартаба дарди — даволаб бўлмас дард. Шон-шуҳрат дарди — сурункали дард. Бу дардларга йўлиққан одам... ўлиб қутулади! Шу боис, мансаб-мартаба дардига йўлиққан одам — қаллоблик, порахўрликдан

қайтмайди. Шон-шуҳрат дардига йўликкан одам — маразлик, ёвузликдан қайтмайди.

— Ўзи, шу қайта қурувчи демократлар ўзларини бир бало чоғлайдилар, бир бало чоғлайдилар-е?

— Буни: «мания величия», дейди. Уни руҳий касаллик-да деб бўлмайди, ақлий соғломлик-да деб бўлмайди. Мания величия — эл-юрт бошига битган бало бўлади. Мания величия — мансаб-мартабаларга ўч бўлади, шон-шуҳратларга ўч бўлади, шов-шувларга ўч бўлади. Мания величия — жамиятни қўлга олиш учун курашади, жамиятни бошқариш учун курашади, жамиятни кафтида ушлаб туриш учун курашади. Бир сўз билан айтсак, жамият — эл-юрт гули бўлиш учун курашади. Ўз мақсади йўлида қўлидан келган барча ишни қилади. Масалан, мания величия — ўзини кимдир қилиб кўрсатишга уста бўлади, ўзида йўқ нарсани бор қилиб кўрсатишга уста бўлади. Чала-чулпа шахсни — ёрқин юлдуз этиб кўрсатади. Чироқ ёкса ёришмовчи қалбини — оташ юрак этиб кўрсатади. Хом калласини — ақл халтаси қилиб кўрсатади. Мания величия — эл-юрт олдида ўзини жон фидо этиб кўрсатади, эл-юрт олдида ўзини улуғлар улуғи этиб кўрсатади. Охир-оқибат — ақл бовар қилмайдиган ютуққа эришади. Юрадиган йўлини билмайдиган, қиладиган ишини билмайдиган, гапирадиган гапини билмайдиган бир жавадор... эл-юртни оғзига қаратиб олади! Бир қилиғи ортиқ, эси кирар-чиқар бир жавадор... эл-юртни ўзига эргаштириб олади! Буларни барчаси жамият бетоблигидан бўлади, жамият хор-зорлигидан бўлади!

— Совет ҳукуматини қадрӣ ўтди, раис бова.

— Шундай, совет ҳукуматини қадрӣ ўтди. Шундай, КПССни қадрӣ ўтди. Қайта қурувчи демократлар... Совет ҳукумати ундай эди, КПСС бундай эди, дейди. Бекорларни беш марта айтибди! Қайта қурувчи демократлар кулдорлик жамияти иллатларини совет ҳукуматига олиб келиб ёпиштиряпти. Феодализм жамияти

қусурларини КПСС бошига ағдаряпти. Капитализм жамияти айбларини совет ҳукумати устидан мағзава қилиб тўқяпти. Ёмон— совет ҳукумати ёмон, КПСС ёмон. Иван Грозний ўн бешинчи асрда ҳукмронлик қилиб эди. У ўз даври учун давлатни бошқариш тартиб-қоидасини яратди. Масалан, опричнина номли алоҳида бир кўшин тузди. Опричнина фақат Иван Грозний буйруғини бажарди. Опричниклар — эски жиноятчилар, оиласидан воз кечганлар, жиноят кўчасига кириб қолганлар, ҳеч балодан тап тортмайдиган қонхўрлар эди. Опричниклар халқни хоҳласа осди, хоҳласа сўйди, хоҳласа отди. Иван Грозний топшириғи билан айғоқчилар подшодан норози шахсларни аниқлади, ғайритабиий фикрловчи шахсларни топди. Опричниклар уларни бешафқат қийноқлар, калтаклар, тўқмоқлар зарби остида айбларини бўйнига олишга мажбур этди. Айбланувчилар ёвузона қийноқлардан кейин қилмаган ишларини қилдим, дейишга мажбур бўлди. Айбланувчилар қонхўрона азоблардан кейин бегуноҳ одамлар номини сотишга мажбур бўлди. Опричниклар бегуноҳ айбдорларни озодликда юрмиш ўғил-қизларини ҳам зиндон қилди, уруғ-аймоқлари, дўст-биродарларини зиндон қилди. Ҳатто, айбланувчиларни вояга етмаган, норасида болаларини-да қамади ё сургун қилди. Иван Грозний ўз ўғлини қатл эттирди, амаки акасини қатл эттирди, жиянларини қатл эттирди. Қайта қурувчи демократлар Иван Грозний фаолиятини... совет ҳукуматига тўнкаб ўтирибди, ўртоқ Сталинга тўнкаб ўтирибди. Ахир, XV аср қаерда, XX аср қаерда?

— Уямас-да-буямас, эл-юртни шўри қуриди, раис бова.

— Шундай, қийин-қийин, халққа қийин бўлди. Халқ умри мобайнида КПСС чизиғидан чиқмай яшади, КПСС буйруғини бажариб яшади. Шу боис, халқ — иқтисодий ўқимай яшади, мафкуравий изланмай яшади, келажак ҳақида ўйламай яшади. Халқ учун КПСС ўйлади, халқ учун ҳукумат изланди. Халқ

фақат... ишлади! Халқ жонажон коммунистик партия учун жон фидо этиб ишлади, халқ меҳрибон совет ҳукумати учун жонини жабборга бериб ишлади. Бундай халқни йўлдан уриш осон. Бундай халқни қўлидан етаклаб кетиш осон. Бундай халқни... қўйдаи хайдаб кетиш осон! Қайта қурувчи демократлар ана шундай қилмоқда. Бурнини артиб олмаган мишиқилар... халқни лақиллатиб юрибди, халқни қўйдаи етаклаб юрибди. Азал-азалдан шундай: кимдир биров лақиллаб, нутқ сўзлаб қўяди. Балоба қолган... халқ бўлади! Халқ... дардини ичига ютади! Шу боис, халқ ҳамиша ҳукуматдан норози бўлади. Гўё, ҳукумат халқ ғаними. Гўё, ҳукумат халқ зиёнига сиёсат олиб боради. Аслида эса, ҳукумат — халқ пос-бонидир, халқ ҳимоячисидир. Халқни халқ қилувчи — ҳукумат. Халқни ички-ташқи офат-ғанимлардан ҳимоя этувчи — ҳукумат. Оппозиция, оппозиция! Ана, халқ ғаними ким! Афсуслар бўлсинки, халқ оппозицияни... дўст деб билади. Халқ оппозицияни... адвокат, деб билади. Шу боис, халқ ҳамиша оппозицияни... ҳукуматга қарши қўяди. Халқни ўзиям оппозицияга қўшилиб... ҳукуматга қарши отланади. Аслида эса, оппозиция — халқ ҳимоячиси ниқобидаги... халқ душмани! Шундай, оппозиция — халқ душмани!

— Қайта қурувчилар лой чапламаган одам қолмади. Қайта қурувчилар бошидан мағзава тўкмаган одам қолмади. Бир куни радиони қўйиб эдим, қайта қурувчилар радиодан... Хрушчевга мағзава тўкди.

— Радиодан мағзава тўкди?

— Ҳа, куппа-кундуз куни! Хрушчевни бошига... радиодан мағзава тўкди. Хрушчев — арпа ун, деди. Хрушчев — маккажўхори, деди.

— Маккажўхори бўлса нима бўпти? Маккажўхори— дала маликаси!

— Шундай, маккажўхори дала маликаси, мўл-кўл озуқа. Хрушчев даврида асрлар мобайнида қақраб ётган чўл-

биебонлар... боғ-бўстон бўлди, шаҳар-қишлоқ бўлди. Хрушчев даврида одамзот фазога учди. Хрушчев даври... ойга учди! Гагарин, Гагарин!

— Брежнев даврини айтмайсизми, Брежнев? Ҳай, бир давр эди-да...

— У-у-у, Брежнев даври, Брежнев даври! Брежнев даври — сокин давр эди, осуда давр эди, сув сепгандай жимжит давр эди! Брежнев даврида турмуш бир маромда давом этар эди. Бирор ўзгариш бўлмас эди, бирор янгилик бўлмас эди. Барча нарса жой-жойида қимир этмай турар эди. Брежнев даври... мангу ҳайкал эди, мангу ҳайкал! Брежнев даврида... куёш ёрқин нур сочар эди! Брежнев даври куёши... ярқироқ эди! Брежнев даврида... сувлар сокин-сокин оқар эди! Сувлар... қилт этмас эди. Брежнев даврида... осмон мусаффо эди! Олам кўм-кўк эди, дарахтлар ям-яшил эди. Кўкатлар бодроқ-бодроқ эди. Брежнев даврида... шабадалар майин-майин эсар эди! Брежнев даври... болалари-да мўмин-қобил эди! Катта-кичикка иззат-хурматда эди. Ор-номусли эди, диёнатли эди. Брежнев даври кексалари... мисоли тошкитоб, мисоли тошойна, мисоли тарих! Мана, манави ажинларим — колхоз-совхоз тузиш, манави ажинларим — чўл-биебонларни ўзлаштириш, манавиниси — миллион-миллион тонналаб пахта териш... Ажинлар — умр, ажинлар — ёдгорлик. Брежнев давридан ёдгорлик.

— Брежнев даврида барча сизни ўртоқ Эсонов, дер эди, Ботир фирка, дер эди.

— Энди эса... Қизил, дейди, Қизил!

— Брежнев даврида бизни қуюқ-қуюқ зиёфатларга чақирар эди. Бизни тўрга ўтирғизиб қўяр эди. Совға-саломлар берар эди. Сирғалар, узуклар берар эди. Олдимга ноёб-ноёб сарполар қўяр эди. Сиз номер биринчи эркак эдингиз, мен номер биринчи аёл эдим.

— Энди эса, бизни фамилиямиз... пенсионерлар! XX асрни

қурган миллион-миллион казо-казоларни фамилияси битта — пенсионерлар! XX асрни яратган миллион-миллион казо-казоларни фамилияси битта— ветеранлар! Жуда ҳурмат-эъзоз этса — қариялар! Бир асрча эл-юрт учун тер тўккан миллион-миллион партия-совет арбобида... фамилия-да қолмади, унвон-да қолмади, орден-да қолмади! Ҳатто, фамилиясидаги... «ўртоқ» қўшимчаси-да қолмади!

— Совет тузуми... ойдайгина тузум эди-я! Ойдайгина тузумни йўқ қилишди-я?

— Совет тузумини биров йўқ қилмади. Совет тузуми... ўзини-ўзи йўқ қилди. Ўртоқ Ленин билан ўртоқ Сталин яратган совет тузуми диктатура асосига қурилган эди, ириб битган идеология асосига қурилган эди, чириб кетган сиёсий тармоқлар асосига қурилган эди. Шу боис, олдин КПСС қулаб тушди. Кейин, СССР ағнаб тушди. Бу бирин-кетин фожиа нимадан бўлди: Горбачев, Горбачев! Ўртоқ Горбачев Кремлга келиб, ўта кескин ҳам сиёсий йўл танлади: давлат билан партия функциясини бўлиб-бўлиб ташлади. Идеология билан сиёсий тармоқни партия қўлига берди. Барча хўжалик тармоқларини ҳукумат қўлига берди. Ана шунда... совет тузуми пойдеворига зил кетди! Кремль саройида ўртоқ Ельцин партия билетини минбарга ташлади. КПСС саройидан тантана билан чиқиб кетди. Ўртоқ Ельцин КПССни ташлаб кетди. Ана шунда... КПСС пойдеворига зил кетди! Совет тузумини Горбачев тугатди, дейдилар, ГКЧП тугатди, дейдилар, Ельцин тугатди, дейдилар, жидомасонлар тугатди, дейдилар. Йўқ, тагин, йўқ! Совет тузуми... ўзини-ўзи тугатди. Совет тузуми... ўз бошини ўзи еди.

— Мен товук шўрвани сузиб келай. Товук шўрва ичдаги совукликни олади.

Ботир фирқа ўтмишини ўйлади. Ботир фирқа кечмишини ўйлади.

Олисларда қолмиш... совет тузумини ўйлади. Етим қолмиш...

Совет ҳукуматини ўйлади. Есир қолмиш... КПССни ўйлади.

«Совет тузуми бунчалар азиз эди? Совет ҳукумати бунчалар кадрдон эди? КПСС бунчалар ардоқли эди? — деди Ботир фирқа. — Масалан, совет тузумида... ёшлигим қолди. Совет ҳукуматида... мартабам қолди. КПССда... шавкатим қолди. Масалан, Сталин даврида... дунё ёш эди, мен ёш эдим, кампирим ёш эди. Сталин даврида... кампирим қиз эди! Сочлари тақимини ўрувчи қиз эди. Сочлари тўлғониб юрувчи қиз эди. Ўримдан қочган зулфлари бор қиз эди. Юзлари юз эмас... анор эди! Сталин даврида... мен ошиқ эдим, кампирим маъшук эди!»

Ошхона тарафдан кампирини келар бўлди. Қўш қўлида шўрва бўлди. Қўлтиғида тандир нон бўлди.

Кампирини сочлари... дока рўмолидай оппоқ-оппоқ бўлди. Юзлари... ажин-ажин бўлди.

Мункиллаб-мункиллаб қадамлар бўлди. Қадамлари ушбу дунёдай... тор-тор бўлди. Қадамлари ушбу дунёдай... қари-қари бўлди.

— Сталин даврида... мана шу кампирим... қиз эди! Барчин юзли-барчин юзли қиз эди! — пичирлади Ботир фирқа. — Мен ошиқ эдим, кампирим маъшук эди...

55

«... психоневрологическая больница».

Ботир фирқа ушбу вивескани ўқиди. Қайта-қайта ўқиди. Вивескага тикилиб қолди.

«Шу вивеска олдига келганимга-да йигирма йил бўпти! Бир йигит ёши вақт. Бир қиз бўйи вақт! — дея ўйлади. — Аммо-лекин ўшанда райкомни машинасида юрар эдим. Отда эдим, оёғим узангида эди. Энди, пиёда-пешка бўлиб келдим, пиёда-пешка...»

Ботир фирқа ўйлаганча бўлди.

Қабулхонада уни... бир дайдини текширмишдай текширди. Бир гадойни текширмишдай текширди.

- Майли, бир пенсионер чол экансиз, — дея киритди.
Ботир фирқа ичкарилади. Йўлак бўйлаб йўл олди. Изидан Ҳанифа Ражабовна юрди.
- Девордаги вивескани кўрдингизми, Ҳанифа Ражабовна? — деди.
- Ўқидим-ўқидим.
- Қаерга келиб қолдингиз, биялпсизми? Бир сўз билан айтсак, бу жой — шунақа жой. Бу жойни номи касалхона, холос. Ҳали кўрасиз. Дўстингиз-ку дўстингиз, душманингизни ҳам бу жойга тушгулик қилмасин.
- Менда нима айб, Ботир Эсонович, менда нима айб? Ражабов кафеда ичган-да, кафеда.
- Кўча-кўйда ичмасин эди. Кимсан, обком Ражабов оти бор.
- Яна-тағин, бир ўзи ичган денг. Кейин, автобус бекатига бориб, скамейкада ухлаб қолган.
- Ана, шу иши коммунист одамга эпми энди?
- Бекатдагилар Ражабовни юраги ёмон бўлиб қолди, деб ўйлаб, «скорий помош» чақирган. «Скорий помош»чилар Ражабовни машинага солиб кўрсалар, ғирт маст бўлган. Айтишларича, маст одамни касалхона олмас эмиш-ку?
- Шундай, маст одамни шифохоналар қабул қилмайди. Маст одамни ё мана шу жой қабул қилади, ё ҳушёрхона қабул қилади.
- Яна-тағин, «Скорий помош» мана шу ерни машинаси экан денг.
- Мана шу жойними?
- Ҳа, мана шу ерни. Шу сабабдан, Ражабовни тўғри шу ерга олиб келибди.
- Бу жойдан кўра ҳушёрхонага олиб борса яхши эди. Беш-олти сўм жарима тўлаб, кутулиб кетар эди. Билмайман, энди нима бўлади.
- Энди, бор умид сиздан, Ботир Эсонович.
- Ҳанифа Ражабовна, мен... ўзимга эн бўлолмайман, сизга

қандай бўй бўламан?

— Сиз Ражабовни ҳам синфдошисиз, ҳам дўстисиз. Ўшани учун фақат сизга телефон қилдим.

— Айни вақтида телефон қилибсиз. Шу уч-тўрт кунда ҳал этмасак, кеч бўлади. Гап шундаки, беморга уч-тўрт кун мобайнида диагноз қўйилади. Ана шу диаг-ноз қўйилмасдан, обком Ражабовни бу жойдан олиб кетишимиз керак. Бугун иккинчи кун. Ҳали вақт бор. Ишонинг, бу борада... тажрибам бор!

Ботир фирқа бундан йигирма йил муқаддам келмиш кунларини эслади. Бир-бир эслади. Аммо Ҳанифа Ражабовнага билдирмади.

«Қайтар дунё деганлари чин экан, — дея ўйлади.— Ўшанда обком Ражабов шоир Мадиевни мана шу жойга жўнатиб эди. Беёзиқдан-беёзиқ жўнатиб эди! Мана энди... обком Ражабовни ўзи келди! Ўз оёғи билан келди! Ё обком Ражабовни... худони ўзи жўнатдимиз? Унда... худо бор экан-да?»

Ботир фирқа бош бино олдида чекиб турмиш оқ халатли билан салом-алик этди.

— Бош врач Мирзаев ҳокимият мажлисига кетди, бугун келмайди, — деди оқ халатли.

Ботир фирқа оқ халатли билан гаплашди. Мақсадини айтди.

Оқ халатли ҳамдардлик билан бош ирғади. Икки қаватли бинони кўрсатди.

Ботир фирқа ана шу бинога йўл олди. Ҳанифа Ражабовна эргашди.

— Эшитдингизми, Ҳанифа Ражабовна? — деди.— Ҳали аниқ бир хулосага келишмабди. Буёғи, Мирзаев ҳалиям бош врач экан. Бўлди, обком Ражабовни чиқариб оламиз!

Ботир фирқа наркологиya бўлимига кириб борди.

Бўлим бошлиқ Ботир фирқани таниб қолди. Таклиф-такаллуф этди. Ҳурмат-эъзоз этди. Касаллик дафтариини ёйиб кўрсатди.

— Яхшиси, ўзингиз танишиб чиқинг, отахон, — деди.
Ботир фирқа Ражабовни касаллик варақаси билан танишди:
«...Бемор Ражабов остонада врачлар кўриниши билан
каравотдан сапчиб турди. Палата ўртасида ғоз бўлди. Оёқларини
икки ёнига керди. Қўлларини белига тиради. Бўйинини олға
чўзди. Юзларини дахшатли буриштирди. Лабларини
чўччайтирди. Кўзларини ола-була этди. Важоҳат билан бақирди:
— Яқинлашманг деяпман, яқинлашманг!
Аммо врачлар ичкари кириб борди.
Бемор Ражабов ёввойиларча хайқириб... «Интернационал»
айтди:

Вставай, проклятьем заклейменный
Весь мир голодных и рабов!
Кипит наш разум возмущенный,
И в смертный бой вести готов!

Бемор Ражабов югуриб, дераза тоқчасига чиқиб борди. Дераза
устида осиглик Қизил Байроқни юлиб олди. Тап этиб, пастга
тушди. Қизил Байроқ дастасидан ушлаб баланд кўтарди.

— Мана, Қизил Байроғим, мана! — деб бақирди. — Бошимда
Қизил Байроғим бор! Мен Қизил Байроғимдан паноҳ топаман!

Аслида эса, бемор Ражабов Қизил Байроқ дастаси билан...
врачларни урмоқчи бўлди! Буни пайқаб қолган врачлар санитар
йигитларни ёрдамга чақирди.

Санитар йигитлар Қизил Байроқ билан... қуролланган бемор
Ражабовни қуролсизлантирди! Ражабовни... Қизил Байроқ
қуролини тортиб олди! Ана шу ўз қуроли билан Ражабовни оёқ-
кўлини боғлаб ташлади.

Бемор Ражабов ўзини уёқ-буёққа олиб урди. Санитарларга
бақирди:

— Қизил Байроқни оёққа ўраб... хор қилманг! Шонли Қизил

Байроқни оёқдан олинг!

Шундай кўриниб турибди — бемор Ражабов оёқ-қўлларини бўшатишни талаб этди. Талаби амалга ошмагач, бакириб... «Интернационал» айтди:

Весь мир насилья мы разрушим
До основанья, а затем
Мы наш, мы новый мир построим,
Кто был ничем, тот станет всем!

Кейин, бемор Ражабов ғайритабиий фикрлар айтди:

— Одам маймундан тарқалган! Маркс, Маркс! Лекин мен маймун эмасман, мени боғламанг!

— Инсон озод бўлмоғи керак! Ленин, ўртоқ Ленин! Шундай экан, мени қўйиб юборинг!

— Маркс, Энгельс, Ленин тирик! Марксизм-ленинизм ғоялари тирик!

— Инсон ўз тақдирини ўзи ҳал қилмоғи керак! Оёқ-қўлимни қўйиб юборинг, ўртоқ Рашидовга бораман!

— Рашидов оламдан ўтган? Йўқ, ўртоқ Рашидов барҳаёт! XX аср туркий халқларида иккита доҳий бор: Камол Отатурк ва Шароф Рашидов!

Бемор Ражабов қай даражада бетоблигини ана шу гапларидан билиб олса бўлади».

56

Ботир фирқа қоғозга тикилиб ўйлаб қолди.

— Шу, ўзиниям бир кўрай? — деди.

— Аслида мумкин эмас. Лекин сизга майли. Фақат, тез кириб чиқиш керак, — деди бошлиқ.

Бир санитар йигит ичкари бошлади.

Ботир фирқа ичкарилади. Жаранг-журунг қулф-калитлардан ўтди. Тарак-туруқ темир эшиклардан ўтди. Бир эшик-панжарадан кирди.

Палатада ўнточа каравот бўлди. Барча каравотни ўз бемори бўлди.

Бир бемор каравот қиррасига оёқларини қўйиб ётди. Бир бемор оёқларини деворга чиқариб ётди. Бирови қўлларини оғзига карнай этиб, «Андижон полькаси»ни чалди. Бирови каравот устида «Андижон полькаси»га ўйнади.

Тағин беш-олти бемор каравотга михлаб ташланмишдай ётди. Сокин ётди. Одоб билан ётди. Унсиз ётди. Тўшак остида бор-йўқлигини билдирмай ётди.

Ражабов ана шу беморлар сирасидан бўлди. У юзларини деворга буриб ётди. Кўзларини юмиб ётди. Нафас олишини билдирмай ётди. Қўллари қаерда, оёқлари қаерда — билдирмай ётди. Тирик жонми-йўқми — нишона бермай ётди.

Ботир фирқа Ражабовдай оташин бир коммунист ҳолидан... эзилди! Оташин коммунист ҳолидан... куюнди!

Санитар Ражабовни туртди. Юзига оҳиста шапатилади.

— Бемор, кўзингизни очинг, бемор, — деди.

Ражабов кўз очиб қаради. Юзида илиқлик акс этди. Юзида ёруғлик акс этди.

— Ҳай, тузукмисиз? — дея бош силтади Ҳанифа Ражабовна.

Ражабов кўзларини очиб юмди: тузук-тузук, демиш бўлди.

Ҳанифа Ражабовна... эрини ўпиб-ўпиб йиғлади. Енг-лари билан кўзларини артиб-артиб йиғлади.

— Ойни ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ. Бу кунлар ўтиб кетади, — дея йиғлади.

Ҳанифа Ражабовна ҳамёнини оғзига босиб-босиб йиғлади. Эрини юзига... юзини қўйиб-қўйиб йиғлади.

— Пешонам курсин... — дея йиғлади.

Ражабов нимжон ҳам ногирон овоз берди:

— Ўртоқ Эсонов, мени олиб кетинг...

— Бардам бўлинг, ўртоқ Ражабов, бардам бўлинг!— деди Ботир фирқа. — Мен сизни олиб кетаман!

Санитар Ражабовни устидан адёлни сурди. Оёқлари тарафга суриб-суриб қўйди.

Ботир фирқа ана шунда... ажаб бир синоатни кўрди!

Ўртоқ Ражабовни қўллари... каравотга тортиб боғлаб қўйилди. Ит бойлагич... қайиш билан бойланди. Оёқлари-да ёнларига ёйиб-ёйиб бойланди. Оёқлари-да... ит қайиш билан бойланди! Маҳкам-маҳкам бойланди! Белларидан... отни айилидай қалин қайиш билан тортиб бойлаб ташланди.

Ботир фирқа титради. Ботир фирқа қизиди. Ботир фирқа олов олди.

— Бу нима қилиқ?! — дея бақирди. — Обком сек-ретари, Олий Совет депутати, меҳнат ветерани-я?!

Ботир фирқа Ражабовни қўлига ёпишди. Тугунни тимдалади! Кучи етмади. Ечолмади. Тугунга оғзини қўйди. Тугунни... тишлаб-тишлаб тортди! Тағин бўлмади. Ечолмади.

Санитар Ботир фирқани қўлтиғидан кирди. Кучоқлаб тортди. Ражабовдан ажратиб олди.

— Ўртоқ Эсонов, оғир бўлинг! — деди.

— Ахир, обком Ражабов... қутурган ит эмас-ку?!— дея бақирди. — Обком Ражабов... адирдан ушлаб келган ёввойи от эмас-ку?!

Санитар... гапни эламади. Гапни корламади.

— Тўғри, бемор обком, бемор депутат... Лекин собиқ! Ҳа, собиқ! — деди.

— Собиқ бўлса нима қипти, собиқ бўлса нима қипти?!

— Собиқ... ҳайитинг ўтди, демақдир! Собиқ... ҳайитинг ўтгач, хинони... кетингга қўй, демақдир!

— Қанақа ҳайит, қанақа ҳайит?!

— Шон-шуҳрат — арафа ҳайит! Мансаб-мартаба— уч кунлик

хайит! Ҳайит ўтгач, хинони... кетингга қўй, дейдилар!

Ботир фирқа... хайкал бўлиб қолди. Юз-кўзи бўзрайиб қолди.
Тили айланмай қолди.

57

Шу вақт узун айвонда... гурс-гурс товуш бўлди. Қарс-қарс овоз бўлди. Чил-чил синиш бўлди.

Мазкур палатада ётмиш беморлар... ёппа-барака қўзғолди. Ёппа-барака эшикка ёпирилди. Ёппа-барака боис — эшикка тикилиб қолди!

Оқибат — бирови бировини итарди. Бирови бировини муштлади. Бирови бировини тимдалади. Қий-чув билан айвонлади.

Санитар... беморлар кетидан чопди!

Ботир фирқа ҳайрон бўлди. Уям айвонлади.

Айвонда бир тўда бемор... бўлим бошлиғи теварагини олиб турди. Бошлиқни оғзига қаради. Анграйиб қаради. Бақрайиб қаради. Мўлтайиб қаради. Бежо-бежо қаради.

Бошлиқ... қўлларини белига қўйди. Сиёсат билан ҳаволанди. Ерга тикилиб ҳаволанди. Сукут сақлаб ҳаволанди.

Чивин учса билинажак сукунат чўкди!

Бошлиқ ҳаволаниб бош кўтарди. Оҳиста-оҳиста гап бошлади. Сокин-сокин гап бошлади:

— Хўш, нима гап, жаноб беморлар?

Шунда, беморлар... баравар сўзлади! Баб-баравар сўзлади! Шовқин-сурон билан сўзлади. Ғала-ғовур билан сўзлади:

— Манави Наполеон бўлиб... ватанимизга бостириб келди!

— Ману бу Петр Первий... она юртимизга замбарак отди!

— Сен-чи, сен? Сен Кутузов бўлиб... қарши ҳужумга ўтдинг-ку?

— Сен палатадагиларни қиличдан ўтказдинг!

- Сен тўппонча билан отдинг!
- Сен замбарак отдинг!
- Бўхтон, бўхтон! Мен замбараклардан бир йўла йигирматадан ўқ отилсин, деб буйруқ бердим, холос!
- Полундра, полундра!
- Мен қайта қурувчиман!
- Мен демократман, демократ!

Ботир фирқа... масалани тушунмишдай бўлди. Беморларга бир-бир назар солди.

Бир беморни бошида тўнтариклик оқ тобоқ — Наполеонни қалпоғи бўлди. Қўлида узун найза — супурги таёқ бўлди. Тағин бир беморни қўлида ичи тешик труба — дурбин бўлди. Бировида узун супурги — қилич бўлди.

Беморлар Наполеон билан Пётр Биринчи лашкарлари кийимида бўлди: биров қалпоғини тескари кийиб олди. Биров костюмини тескари кийиб олди. Биров бекасам тўнини чаппа кийиб олди. Тағин биров алюмин лаганни барабан мисол бўйнига осиб олди. Иккита алюмин қошиқ билан барабан урди.

Бошлиқ... байроқ кўтариб олмиш бир беморга юзланди.

— Сизга нима бўлди? — деди. — Туппа-тузук профессор-а, профессор!

— Мен буларга тенг бўлмоқчи эмас эдим, жаноб дўхтир. Бундай қарасам, бирови Наполеон бўлиб, яна бирови Пётр Первий бўлиб уруш бошлаб юборибди. Мен айтдим, ҳой саводсизлар, дедим. Ахир, Наполеон бошқа асрда яшаган, Пётр Первий бошқа асрда яшаган, дедим. Шундай экан, улар қандай қилиб, бир-бири билан урушади, дедим. Шунда Пётр Первийни бир генерали ўртага отилиб чиқди. Унда, Наполеон билан ким уруш қилган, деб қолди. Мен айтдим, ким бўларди, маршалл Кутузов-да, дедим. Пётр Первийни генерали мана мен Кутузов деб, бошимга бир солса бўладими? Мен айтдим, сен Кутузов, шошмай тур, дедим. Сен Кутузовни бир кўзинг-ку йўқ... энди бу

кўзингниям ўйиб олмасам кўрасан,— дедим. Мен ҳам ўз кўшинларимни тўпладим.

— Сизда ҳам кўшин борми? — деди бошлиқ.

— О-о-о, кўшин бизда бор-да! Қайта қурувчилар кўшини! Ҳа, қайта қурувчи замонавий кўшин! Манавиларни кўшини алмисокдан қолган кўшин. Отам замондан қолган кўшин! Бизнинг кўшинимизда... кимлар йўқ дейсиз? Мана, куни кеча кўшинимиз... обком секретари билан бойиди, обком секретари! Депутат, ҳа, депутат!

Ботир фирқани бадани жимир-жимир этди. Боши қизиди. Юзи лов-лов ёнди.

— Сизга неча марта айтаман, аралашманг, деб? Мана, яна аралашибсиз! — куюнди бошлиқ.

— Аралашмай бўладими, жаноб дўхтир, аралашмай бўладими? Мана, қайта қуриш давом этмоқда. Биз демократик жамият қуриш йўлидан бормоқдамиз. Биз миллатни оқлашимиз керак, жаноб дўхтир, миллатни оқлашимиз керак! Биз қадриятларимизни тиклашимиз керак, жаноб дўхтир, қадриятларимизни тиклашимиз керак! Наполеон, Кутузов, Пётр Первий... Ахир, бу ерда миллийлик қани, миллийлик? Айтайлик, Кутузов ким? Кутузов сизга ким бўлади? Ўзингизни панага олмай, жавоб беринг! Ҳой Кутузов, ўзингизни кўрсатинг!

Ботир фирқа бемор қўл пешламиш ёққа қаради.

Бир бемор... бир кўзини қора латта билан бойлаб олмиш бўлди. Бошига кубанка қалпоғини кўндаланг кўндириб олмиш бўлди.

— Ана, Кутузов, ана! — деди бемор профессор.— Кутузов эмиш! Кутузов кимингиз бўлади? Холаваччангизми, поччангизми? Қани, бу ерда ватанпарварлик? Қани, бу ерда ўз халқига садоқат? Сиз энг аввало, ўз она-ватанингизни фарзанди бўлинг! Ўз она халқингизни ўғлони бўлинг! Сиз Амир Темур бўлинг! Сиз Бобур бўлинг! Сиз Иброҳимбек бўлинг!

— Бу профессор миллатчи экан! Ур миллатчини, ур!
— Шовинистларга ўлим! Сол шовинистни, сол!
— Халоскор француз кўшинлари, миллатчилар устига олға!
— Пётр Первий матрослари, бос шовинистни, бос!
Ур-тўполон бўлди. Тарс-турс бўлди.
Ботир фирқа палатага қараб қочди.
— Ҳанифа Ражабовна, кетдик-кетдик! — дея бид-бид
сўзлади. — Тез бўлинг, кетдик! Ўртоқ Ражабов, сиз кимирламай
ётинг, ўзим келиб олиб кетаман!
Ботир фирқа Ҳанифа Ражабовнани тирсагидан олди. Эшикка
етаклади. Ташқари етаклади.
Ташқари чиқиб олди.
Уф-уф, дея энтикди. Галстугини бўшатиб энтикди.
«Ўша-ўша қабристон, — дея энтикди. — Тирик мурдалар
қабристони!»

58

Хиёлдан кейин бошлиқ чиқиб келди.
Бошлиқ Ботир фирқани кўлтиқлаб олди. Скамейкага олиб
бориб ўтирғизди. Теваракка қараб бош ирғади.
— Ҳа-а, ўзингиз яхшимисиз, отахон, ўзингиз? — дея бош
ирғади. — Ўзингиз қалайсиз энди, ўзингиз?
— Шу, кўриб турибсиз.
Ичкаридан санитар йигит чиқиб келди.
— Бўлди, Наполеонни ҳам, Пётр Первийни ҳам... боғлаб
ташладим! — деди.
— Энди, Наполеон билан Пётр Первийни реанимация
хонасига олиб киринг. Наполеонга... сульфозин беринг,
сульфозин! Пётр Первийга эса... скипидар беринг, скипидар!
Кўшин тортиб, уруш очиш оқибати нима бўлишини бир билиб
кўйсин!
— Бўлди, боплаймиз!
Бошлиқ Ботир фирқага бет бўлди.

— Ҳа-а, ўзингиз яхшимисиз, отахон, ўзингиз? Қалайсиз энди, отахон?

— Ҳозирча бир нави.

— Энди, гап бундай, отахон. Сиз ҳам, ўртоқ Ражабов ҳам она-ватанга хизмат қилиб қўйган зотсизлар! Шу сабаб, мен сизларга ёмонлик соғинмайман. Асло, ҳалигилар ҳолига тушмангизлар. Шунинг учун ўртоқ Ражабовга тайинлаб қўйинг, ақл билан иш қилсин.

— Обком Ражабов ақлли коммунист! Нима қилишини билади.

— Кўрдик... келганида ақлини кўрдик!

— Обком Ражабовни... ичкилик йўлдан оздирди.

— Мен сизларга ёмонлик соғинмайман. Қулоғига шивирлаб қўйинг, ўзини боссин. Бўлмаса, ҳалигилардай бўлади. Ҳалигилар дастлаб келишида... туппа-тузук одамлар эди! Ана, оқибатини кўрдингиз?

— Ўзи, булар ким?

— Ким бўларди, наркоманлар, алкашлар-да. Булар ўзини: «жеф», «мулка», «игнага ўтирган», «чифир», деб атайдди. Буларни оти шунақа. Кўзингиз тушмадимми, «игнага ўтирган»ларни вена қон томирлари олдида уколлар изи бор. Қўлларида татуировкалар бор.

— Обком Ражабовни буларга тенг қилманг, ука.

— Кечагидай байроқ кўтариб бақираверса... даволовчи врачлар битта укол беради... ҳалигилардай бўлиб қолади, тамом!

— Укол... фойдали бўлади шекилли?

— Сиз айтган уколлар бошқа, отахон, бошқа. Масалан, сульфозин уколимиз бор. Ана шу сульфозин уколи берилса... шундай оғрийдди! Оғриғи дўзах азоби бўлади. Касални тан ҳарорати... қирқ градусга кўтарилади. Битта сульфозиндан кейиноқ касал дод, деб чинқиради. Ўзини уёқ-буёққа олиб уради. Палата бўйлаб бақириб чопади. Касал битта

сульфозиндан кейин тартибга келмаса, унда, иккита кураги остига биттадан сульфозин берилади. Кейин, касални қўллари... шол бўлиб қолади! Касални думбаларига биттадан иккита сульфозин берилади. Ундан кейин, касални оёқлари юролмай қолади! Қарабсизки, касални қўллари ҳам ишламайди, оёқлари ҳам юролмайди. Касал қўл-оёқсиз бўлиб қолади! Бу ҳолатни медицинада: «тўрт уяли услубда даволаш», дейдилар. Мана, укол билан даволаямиз, дейдилар. Аслида эса, сульфозин уколи... таёк, дарра вазифасини бажаради! Сульфозин... жазо уколдир! Тўғри, сульфозин вақтинча талваса-телбалликни босади. Касални вақтинча қарахт қилиб ухлатади. Аммо касални... умрбод руҳий касал қилиб қўяди! Ярим жон қилиб қўяди! Скипидар деганлари... сульфозиндан ҳам ёмон! Скипидар уколи ҳам калтак ва дарра сифатида ишлатилади. Скипидар оёқ-қўлни... шол қилиб ташловчи... чилвир-арқон ўрнида фойдаланилади.

— Касал одамни чилвир-калтак билан даволайдими?

— Совет медицинасида касални даволаш учун чилвир билан калтак ишлатиш... қоқлик, ибтидоийлик саналар эди-да. Касални урса — из қолади, шиш қолади, қон кетади. Касал кўриш учун келган қариндош-уруғлари буни кўриб нима дейди? Албатта, юқорига шикоят ёзади. Текшир-текшир ўтказади. Сульфозин билан скипидар уколи эса... билинмайди, кўринмайди.

— Ука, жон ука! — дея сапчиб турди Ботир фирқа.— Обком Ражабовни озод қилинг! Бизни Ражабовни озод қилинг, жо-о-он ука!

— Хўп, бош врач Мирзаев билан маслаҳатлашай. Эртагайм келасизларми? Унда, ўртоқ Ражабовга айтинг-лар: уч-тўрт кун ўзини босиб турсин, хўпми? Хўп, худони паноҳига!

кўйлак кийдирди. Китель-костюм кийдирди. Бахмал шляпа кийдирди.

Китель-костюмга Меҳнат Қизил Байроқ ордени тақиб қўйди.

— Нега шу орденни тақяпсиз, раис бова? — деди.

— Йиғилиш «Ўзбекистонда сув хўжалиги ишлари» деб аталар эмиш.

— Ҳа-а, шу орденни Катта Фарғона каналидан олиб эдингиз-а?

— Шундай, Катта Фарғона каналидан олиб келиб эдим.

— Шунгайм, ким қанча вақт бўлди-я?

— Ўттиз тўққизинчи йилда эди. Авжи саратонда бошлаб, сумбула тукқанида қазиб бўлиб эдик.

— Қайта қурувчилар Катта Фарғона канали кунини ўтказар эмишми?

— Бу бир гап. Аслида, қайта қурувчилар гапни Орол денгизига олиб келиб уламоқчи.

— Оролга уласа, сизга нима. Сиз хизмат қилиб қўйгансиз. Мана исботи — орден!

— Ия, ҳа-да, ҳа! Катта Фарғона каналини қирқ беш кунда қазиб ташлаганмиз, қирқ беш кунда! Яна-тагин, кетмон билан қазиганмиз, фақат кетмон билан! У вақтларда техника қаерда эди!

— Орденингиз узукни кўзидай ярашиб турибди. Ўзингизни орденингиз эканлиги шундайгина кўриниб турибди. Фақат шу... уст-бошингиз ажабтовур-да, раис бова.

— Уст-бошимга нима қипти? Манави галифе шим француз генерали Галифе номи билан аталади. Бир сўз билан айтсак, мен француз генерали Галифе номи билан аталувчи шим кияман! Манави украинча кўйлак. Хрушчев, Хрушчевский кўйлак!

— Биладан, биладан.

— Бир вақтлар, бунақа украинский кўйлак фақат... икки кишида бор эди, икки кишида! Ўртоқ Хрушчевда бор эди ва...

менда бор эди!

— Биламан, биламан. Энди, шу уст-бошни... вақти ўтиб қолдимикин дейман-да?

— Вақти ўтмайди. Мен бор — галифе шим бор, мен бор — украинский кўйлак бор!

— Қайта қурувчилар... кулмаса эди, дейман-да?

— Қайта қурувчилар — бошсиз чавандоз! Демократлар — бошсиз чавандоз! Қайта қурувчи демократлар қаёққа кетяпти, нега кетяпти — ўзлариям билмайди! Қайта қурувчи демократлар ўзларини ўзлари хурмат қилмайди. Қайта қурувчи демократлар ўз кадр-қимматларини билмайди, ўз иззат-обрўларини билмайди. Шу боис, қайта қурувчи демократлар... ўзларига ишонмайди, сафдошларига ишонмайди. Оқибат, хузур-ҳаловатини йўқотади, жиғибийрон бўлади. Оқибат, ўзини кўз-кўз этиш, оташин нутқлар сўзлаш — қайта қурувчи демократлар учун тасалли-таскин бўлади. Оқибат, қайта қурувчи демократлар учун мансаб-мартаба, шон-шуҳрат — дори-дармон бўлади. Шундай экан, қайта қурувчи демократлар куладими, йиғлайдими — садқаи сарима!

— Хўп, яхши бориб келинг, раис бова.

Ботир фирқа йўлда теварак-атрофни томоша этиб юрди. Тўхтаб-тўхтаб юрди. Пичир-пичир этиб юрди.

Ленин ҳайкали қабатидан ўтди. Ҳайкал қабатида оёқ илди. Бахмал шляпасини бошидан олди. Ленин ҳайкалига қараб... бош эгди. Ленин ҳайкалига қараб... бош ирғади.

— Саломлар бўлсин, ўртоқ Ленин! — деди.

Шляпасини бошига қўндирди. Йўлида давом этди.

Йиғилишда одам мўл бўлди.

Ботир фирқа бир четдан жой олди. Шляпасини тиззасига кийдирди. Таниш-билишлар билан бош ирғаб салом-алик этди.

Раислик этувчи кириш сўзи билан йиғилишни очди.

Биринчи бўлиб Мадиев сўзлади.

— Хонимлар ва жаноблар! — деди Мадиев. — Жамият қандай бўлса, инсон ҳам шундай бўлади. Жамият қандай бўлса, ҳукумат ҳам шундай бўлади, ҳуқуқ-тартибот ҳам шундай бўлади, туриш-турмуш ҳам шундай бўлади. Биз яшаган жамият — социализм жамияти эди. Биз қурмоқчи бўлган жамият — коммунистик жамият эди. Биласиз, социализм жамияти ақлли шахсларни жини ёқтирмас эди. Социализм ақл-заковатли шахсларни ўстирмас эди. Социализм ақл-заковатли шахсларни бир четга суриб қўяр эди, овозини чиқармас эди. Чунки социализм ақл-заковатли шахслардан қўрқар эди! Мана, ватанимизга ҳам озодлик шамоли уфуриб, бизга ҳам эркинлик ҳуқуқи тегди. Биз ҳам ўз сўзимизни айтиш ҳақ-ҳуқуқига эга бўлдик. Бунинг учун худога минг қатла шукурлар бўлсин! Биз нега етмиш йил оч-наҳор яшадик? Чунки биз социализм тузуми занжирида яшадик. Социализм тузуми қонимизни сўриб келди. Социализм меҳнат ҳақимизнинг учдан бирини бериб келди, гадойга бериладиган меҳнат ҳақини бериб келди. Натижада, биз гадойларча яшадик. Биз коммунизм учун сув текин меҳнат қилиб яшадик. Пешона теримиз билан топилган меҳнат ҳақимизни эса, СССР отли аждарҳо ўз домига тортиб келди. Биз эса, қуруқ қўл билан қолавердик. СССР бизни алдади. СССР бизнинг меҳнат маҳсулотларимизни, ер ости-ер усти бойликларимизни ташиб кетди. Биз энди ўз юртимизга ўзимиз бош бўлишимиз керак. Биз энди ўз мулкимизга ўзимиз эгалик қилишимиз керак. Биз энди халқ бўлишимиз керак, халқ!

Гулдурос қарсақлар бўлди.

Қайта қурувчи демократлар бирин-кетин сўзлади:

— Бундан беш-олти кун олдин Москвада бўлган Орол кунлари янгича тушунча ва янгича экологик тафаккурнинг бугунги жараёндаги реал имкониятларини намойиш этди. Миллионлаб инсоният умид нигоҳини тикиб турган Орол фожиаси инсониятни мудҳиш фожиалардан огоҳ этувчи аччиқ

сабоқ сифатида қайд этилди. Анжуманда Орол тақдирини хал этувчи тадбирлар дас-тури олға сурилди...

— Шарқий дарёларда беш-олти йилча умр кўрувчи кета, деган миттигина балиқ бор. Табиат кета балиғига гўзал ва фожиали умр ато этган. Кета балиғи насл қолдириш учун юзлаб километр йўл босиб, тоза сувларга сузиб келади. Тоза сувда уруғ ташлаб... жон беради. Яъни, зурриёт учун ўзини... қурбон қилади. Биз инсонлар-чи? Авлодларга нима қолдириб кетяпмиз? Нахотки, шу миттигина кета балиғичалик бўлмасак?

— Пахтани «оқ олтин» деб, кўкларга кўтардилар. Бошқа барча ноз-неъматлардан юқори кўйдилар. Бу бир ёқлама сиёсат барча ноз-неъматларни далалардан суриб чиқарди. Пахта деб... Оролни мана шу фожиага олиб келди. Бу фожиалар учун пахта яккаҳоқимлиги айбдор. Шароф Рашидов бошлиқ партия-совет арбоблари айбдор!

Минбарда оппоқ либослик бир отинбиби бўй берди. Отинбиби юз очди.

Бу — Диля бўлди! Мирзахўжаевалар сулоласидан бўлди. «Бу жувон... суюқоёқ эди, — ўйлади Ботир фирқа. — Юз-кўзидан... ҳамон ўша-ўша! Ана, юзлари суюқ, суюқ! Кўзлари... ғар, ғар!»

Диля қоғозини очди. Қоғозини ўқиди:

— Оллои таоло якшанба куни куёш, осмон, ерни яратди. Душанба куни ой, кун, юлдузни яратди. Сешанба куни қуш, курт, қумурсқани яратди. Чоршанба куни сув, шамол, булутни яратди. Жумладан, дов-дарахтни, ўт-ўланни яратди. Айни ана шу куни ризқ-насиба-да улашиб берди. Пайшанба куни жаннат билан дўзахни яратди. Ниҳоят, Оллои таоло жума куни... одамзотни яратди! Шанба куни яратмади. Оллои таоло шанба куни... дам олди! Шу билан ҳафта етти кун бўлиб қолди. Нечун ҳафта етти кундан иборат бўлиб қолди? Нечун ҳафта олти кун бўлмади ё саккиз кун бўлмади? Сабаби, тоқлик — фақат оллои

таолога хос. Тоқлик — фақат Оллои таолога ярашади. Чунки Оллои таоло ягонадир, ягона! Мен ана шу яккаю ягона Оллои таоло номидан сўрайман: совет коммунистлари орден-медалларини топширсин!

Ботир фирқа гап тагини илғамеди. Гап мағзини англамади. Деразага қараб хаёл сурди:

«Ана энди, қайта қурувчилар Худони номидан сўзлагич бўлибдилар. Келиб-келиб, Худони номидан сўзловчи... одамни қаранг! Қайта қурувчилар худога шак келтирмасалар экан, Худони тинч қўйсалар экан. Ўзи айтмоқчи, Худо битта. Қайта қурувчи зоти бор... ўзини Худо фаҳмлайди! Демократ зоти бор... ўзини Худо чоғлайди! Ёмондан-ёмони — инсон ўз маразлигини... тоат-ибодат билан ниқоблаб яшайди. Инсон ўз аблаҳлигини... шариат-пешволик билан бекитиб яшайди. Инсон ўз ҳаромилигини... Худога эътиқод қўйиш билан яшириб яшайди! Азал-азалдан шундай. Балога қолган... Худо, Худо!»

Диля чўнтагидан нарса олди. Минбарга бир қутича қўйди.

— Мана, Меҳнат шуҳрати ордени! — деди. — Қайси бир йили 8 март байрами муносабати билан бериб эдилар. На илож, мен нодон олаверибман. Ўйламай-нетмай, олаверибман. Мен ана шу йўл қўйган хатом учун сиз азизлардан узр сўрайман! Мен ана шу айбим учун сиз яхшилар олдида ўзимни гуноҳкор деб биламан! Қизил совет ҳукуматининг ўзидай қизил орденини қабул қилиб олганим учун... мен сиз улуғлар олдида уятлиман, уятли! Қизил ҳукуматнинг қизил орденини кўксимда тақиб юрганим учун... мени кечиринг, мўмин-мусулмонлар, мени кечиринг!

Диля лабларини бурди. Кўзларини рўмолча билан артди. Рўмолчани оғиз-бурнига босиб... бош эгди! Ана шунда... елкалари билинар-билинемас титради. Диля... йиғлади! Диля йиғлади!

Бузуки қариса-да, ғамзаси қаримас, бўлди!

Ботир фирқа ана шунда тушунди. Ҳанг-манг бўлди. Аланг-жалаңг бўлди. Олазарақ бўлди.

Саросима билан... орденига қаради! Кейин, минбарга қаради. Диля юз-кўзини артди. Оғиз-бурнини артди. Янада дадил сўзлади:

— Қизил коммунистлар ордени-медалини олиб келиб... мана шу ерга қўйсин! — дея, минбарни муштлади.

— Қанақа ордени? Қанақа коммунист? — залдан лукма тушди. Диля... минбарни муштлаб-муштлаб айтди:

— Собик партия-совет чиновниклари! Етмиш йил халқ қонини сўриб, эвазига қўша-қўша орденилар олган қизил партократлар! Пахта яккахокимлигини ўрнатиб, Оролни қуритиб юборган қизил партноменклатурачилар! Ана, кимлар орденини олиб келиб топшириши керак!

Ана шунда, Ботир фирқани чап кўксиди... оғриқ кўзғолди. Кўкрак ости санчди. Кўкрак ости сиқилди.

У сиқилиш жой усти — орденига кафтини қўйди. Орденини ушлаб кўзғолди. Орденини ушлаб юрди. Қатор оралаб юрди.

Қўли кўксиди кетажак Ботир фирқани кузатмиш ўнг қатордагилар... фирқа биз билан қўлини кўксига қўйиб, хайрлашяпти, дея ўйлади. Улар-да... қўлини кўксига қўйди:

— Хайр, отахон, хайр, — деди.

Чап қаторда ўтирмиш ёш-ёш йигитлар Ботир фирқани қўли кўксиди — орденида эканини кўриб... пиқ-пиқ кулди! Пичир-пичир этди:

— Қара, Қизил кетди, Қизил.

— Қизилларни уст-бошиям... советский!

— Орденини маҳкам ушлаб олишини қара.

— Орденимни тортиб олади, деб кўрқяпти.

— Бечора қизилларни ордени-медалидан бошқа нарсасиям йўқ.

Ботир фирқа зинапоядан қўлини ордени — кўксига қўйиб

тушди.

Эшикоға олдидан кўлини ордени — кўксига қўйиб ўтди.

Эшикоға-да қўлини кўксига қўйиб, хайр-маъзур этди.

Ботир фирқа бир амаллаб ташқарилади. Йўлга тушиб олди.

Йўл бўйи гулларга қараб энтикди. Кўм-кўк дарахтларга қараб энтикди. Шохларда чуғур-чуғур этмиш қушларга қулоқ солиб энтикди.

Оғир-оғир нафас олди. Чукур-чукур нафас олди.

Ниҳоят... юраги қўйиб юборди! Юраги озод ҳам вазмин бўлди.

«Орден оласан-а, орден оласан! — деди Ботир фирқа. — Олиб бўпсан! Сенлардан орден қарзим борми? Сенлар қачон менга орден бериб эдинг? Бу орденларни менга Йўлдош Охунбобоев берган, Шароф Рашидов берган. Орден олганларингниям кўраман!»

Ботир фирқа кўкси — орденидан кўлини олди. Қулоч отиб-қулоч отиб қадам босди.

«Шартаки бўл, санамараста бўл, эви билан бўл-да! Нонкўр бўл, эви билан бўл-да! — деди. — Сенлар ўзи қаердансан? Сенлар ўзи қаерда ўсдинг? Сенлар ўзи кимни боласисан? Осмондан туш-а, нонкўрлар, осмондан шалоплаб туш-а, нонкўрлар! Сенлар совет тузуми туғурукхонасида туғилдинг, совет тузуми боғчасида катта бўлдинг. Сенлар совет тузуми мактабида ўқидинг, совет тузуми институтида ўқидинг. Бир юмалаб... журнални ойнома, деб атадинг, газетани рўзнома, деб атадинг, редакторни муҳаррир, деб атадинг. Исми фамилиянгни... Мирзахўжа қизи, деб атадинг. Бор янгилик шу, бор ўсиш шу, бор фарқ шу! Бу қадар нонкўр бўлма-да, қайта қурувчи демократ! Сенлар ўзи социализмдан чиқдинг. Сенлар ўзи порлоқ коммунизм сари олға бораётиб эдинг. Сенлар пионер эдинг, комсомол эдинг. Сенлар коммунист эдинг, коммунист! Ана шундай бир вақтда Москвадан... шундай, Москвадан... бир

бахт куши учиб келди. Бахт куши бошинг узра айланди-айланди... Охир-оқибат — бошингга келиб қўнди. Бу бахт кушини оти мустақиллик бўлди, мустақиллик! Бу бахт кушини оти — озодлик бўлди, озодлик! Бу бахт кушини... ошкоралик шамоли учириб келди, демократия шамоли учириб келди, қайта қуриш шамоли учириб келди! Бундай бахт кушига эришиш учун халқлар... ариқ-ариқ қон тўқади, ариқ-ариқ қон! Бундай бахт кушига эришиш учун ватанлари кунпаякун бўлади, кунпаякун! Сенлар эса... тайёр ошга эга бўлдинг, тайёр ошга! Шундай экан, тайёр ошни е энди. Оғзингдаги ошни ют энди».

60

Бўсағада кампири кутиб олди.

Кампири бошидан шляпасини олди. Елкасидан кос-тюминини олди.

— Қалай ўтди, раис бова? — деди.

— Бузуқи қариса-да, ғамзаси қаримас, дейдилар! — деди Ботир фирқа. — Гап кўп. Бари маза-матрасиз гаплар!

— Ўзи, майлис шундай бўлади-да, раис бова.

— Бу қайта қурувчилар ҳали беш-олти кўйлак йиртиши керак. Қайта қурувчиларда ўша... кўйлакни ўзи йўқ! Қайта қурувчилар ҳали... кўйлак кўрмаган! Қайта қурувчи демократ — яланғоч кирол! Шундай, қайта қурувчи демократлар яланғоч кирол!

— Гап десанг, қоп-қоп денг?

— Яна-тағин, қайта қурувчи демократ зоти бор — фақат... Худони номидан гапиради! Ўша Худо — Яратганни ўзи ҳар бандасига бир арава беради. Демак, ҳар бандани ўз араваси бўлади. Ана шу аравасини йўлда қолдирган банда — одам бўлмайди! Бири икки бўлмайди. Шу боис, ҳар банда ўз аравасини ўзи тортиши керак. Деҳқон экинини экиши керак. Қурувчи иморатини қуриши керак. Олим фанини яратиши керак. Ашулачи ашуласини айтиши керак. Шоир... шеърини

ёзиши керак! Ана ўша демократлар — шоир. Демак, улар шеър ёзиши керак, шеър! Бир сўз билан айтсак, ҳар банда ўз касбий аравасини тортиши керак. Ана ўшанда... қайта қуриш бўлади! Ана ўшанда... эл-юрт обод бўлади. Булар бир оғиздан Орол-Орол, дейди. Нима, қайта қуриш демак — Орол денгизи, демакми? Қайта қуриш демак — Оролни тўлдириш, демакми? Яхшилаб эшитсам, қайта қурувчи демократларни дарди бошқа, кампир.

— Нима экан, билдингизми?

— Ҳали айтиб бераман.

Ботир фирқа ёнбошлади. Қайта қурувчиларни ўйлади. Хаёлидан ажаб-ажаб гаплар ўтди.

«Биз учун бор эъзоз-эҳромларни нобуд этмоқдалар. Улуғ сиймоларни инкор этмоқдалар. Табаррук бисотларни тортиб олмоқдалар, — деди. — Ўзи... бисотда бирор нима қолдими? Менда, манави... кампирим қолди! Бор-йўқ бисотим — кампирим. Топган-тутган хазинам — кампирим. Суянган қанот-қуйруғим — кампирим».

Ботир фирқа кампирига тикилиб ўйлади. Кампирига тикилиб сўзлади:

— Кампир, шу қайта қурувчи демократлар бир кун эмас, бир кун... коммунистлар, кампирларингни топширинглар, деб қолса-я!

— Нима-нима?

— Коммунистлар, кампирларингни олиб келиб топширинглар, деб қолса... нима қиламиз?

Кампири сокин кулди. Бош чайқаб кулди. Оғиз ушлаб кулди.

— Ҳар нарса деяверманг, раис бова. Даққиюнусдан қолган кампир кимга керак?

— Ия, ўттиз тўққизинчи йилдан қолган орденни топшир, деган қайта қурувчи... кампирингни топшир, демайдимми?

Кампири кетига чалқайиб-чалқайиб кулди.

61

«Булар бунча бақиради? Оғиз фақат шуларда борми?— дея ўйлади Ботир фирка. — Гапингда маза-матра бўлса, бақирма. Одамга ўхшаб гапир. Одатда, бошида ақл-фаросат йўқлар бақириб-чақиради. Бақириб-чақириш эса... ожизлик аломати!

Булар бу ожизлик билан... нимани қайта қуради? Қандай қайта қуради? Қачон қайта қуради?

Қайта қурувчилар олдин ўтмиш-кечмишини унутди. Ўзларини кимлигини унутди. Энди эса... келажакни-да унутди!

Келажак қайтиб келмайди!

Келажакда эл-юрт нима бўлади? Ўзлари келажакда ким бўлади?

Билмайди, бирови-да билмайди. Келажакни билиш учун — ўтмишдан сабоқ олиш керак. Ана шу сабоқлар заминида келажак режаларини тузиш керак.

Ўтмишсиз келажак йўқ!

Ўзбек зиёлилари нега бечора бўлиб қолди? Нега ғариб-бенаво бўлиб қолди? Нега муштипар бўлиб қолди?

Боиси, зиёлилар... ўзини йўқотди! Ўзини зиёлиман деб юрувчилар оломон бўлиб қолди. Ўзини олим дея, кўкрак керувчилар сояга ўхшаб қолди. Ўзини арбоб дея, кўкрагига урувчилар кўғирчоқ бўлиб қолди.

Зиёлиларни... бир гуруҳ ўнгга бошлади. Бир гуруҳ чапга бошлади. Зиёлилар эрталаб ўнгга борди, пешинда чапга борди. Қайта қурувчилар нима деса — бош ирғаб ўтирди. Чапак чалиб ўтирди!

Оқибат, зиёли ўз юзини йўқотди. Ўз сўзини йўқотди. Ўз юзи йўқ, ўз сўзи йўқ одам... зиёли бўлармиди?

Энди нима бўлади? Қайта қурувчилар зиёлиларни чиқитга чиқариб ташлайдими? Қаерга олиб бориб ташлайди? Зиёлилар ҳали соғ-омон-ку? Соғ-саломат зиёлини чиқиндига ташлаб бўладими?»

Ботир фирқа йиғилишда бўлмиш гапларни бир-бир ёдлади. Гапларни ўзича мушоҳада этди.

— Мана бу зотлар зиёли эмас! Йўқ, зиёли эмас! Булар халқдан чиққан одамлар...

«Мадиев шундай дедими? Ҳа, Мадиев шундай деди, ўйлади Ботир фирқа. — Хўп, Мадиевчасига ҳам борайлик. Чин, биз халқдан чиқдик. Чин, биз шунчаики одамлар. Хўп, одам шунчаики бўлмай, қанчаики бўлади? Хўп, одам халқдан чиқмай, қаердан чиқади? Одам... ердан чиқадими? Одам... молдан чиқадими?»

Мадиевни шеърлари-да шунақа! Шеърларига: «халқ йўлида», «халқ оҳангларида», деб кўяди.

Эй, фитна шоир, халқ йўлида ёзмай, кимни йўлида ёзасан? Сигир-бузоқларни йўлида ёзасанми? Кўй-кўзиларни йўлида ёзасанми?

Мадиевлар ўзини авангард-авангард, дейди. Илғор, демокчи-да?

Менимча, авангард... елвизак, елвизак демак! Адабий авангард — адабий елвизак, демак!

Совет даврида эшиклар берк эди. Адабий елвизаклар... адабиёт эшигидан киролмас эди! Кўча-кўйда елиб-елиб... дунёдан ўтиб кетар эди.

Демократия даврида барча эшиклар баралла очилди. Адабий елвизаклар адабиёт эшигига... бостириб кирди!

Адабий елвизаклар йўлида учрамиш адабиёт дарғаларини... белидан олиб, беланги қилди. Бошидан олиб, тумов қилди. Бурнидан сув оқизди, кўзидан ёш оқизди. Оғзидан қон оқизди...

Эшикдан елвизакдай хуриллаб кириб... Адабиёт тож-тахтига ёпишди! Шу тож-тахтни олсак... Адабиёт бизники, дея ўйлади.

Афсуслар бўлсин, елвизак — ўз оти ўзи билан елвизак! Ғувв этиб ўтиб кетади!

Ким асл зиёли?

Имон билан яшагувчи, ноҳақликка чидамовчи, хўрлик-золимликдан нафратланувчи, чин инсон бўлиб яшагувчи зот — асл зиёлидир!

Мадиевлар зиёлими? Зиёли бўлса, ушбу талабларга жавоб бера оладими?

Мана, Мадиев оғиз кўпиртириб нутқ сўзлади. Тош отмаган одами қолмади. Ўртоқ Лениндан тортиб... менгача тош отди! Тош отишидан мақсади — мансабдор бўлиш!

Ана шу тош отишини ўзи.. Мадиев ор-номуссиз эканини кўрсатади. Шон-шавкатсиз эканини билдиради. Юз-ғурурсиз эканини айтиб туради.

Ор-номуссиз одамга эл-юрт тақдирини топшириб бўладими? Юз-ғурурсиз одамга эл-юрт ихтиёрини бериб бўладими?

Дунёда қалтис ишлар кўп. Ана шундай қалтис ишлардан бири... тентак одам қўлига милтиқ бериш, юзсиз одам қўлига мансаб бериш!

Эл-юрт учун иккови-да қалтис!»

62

Матбуотда Орол денгизини қутқариш йиғилиши ҳақида хабар босилди.

Деворларда эълон осилди.

Йиғилишга оммавий равишда таклиф этилди. Телефонда таклиф этилди. Оғизма-олғиз таклиф этилди.

Ботир фирқа телефонда таклиф этилди. Шахсан таклиф этилди!

Йиғилиш хиёбонда бўлди.

Хиёбон мўл-мўл одам бўлди.

Ботир фирқа меҳнат ва уруш ветеранлари қаторида ўтирди.

«Ўзи, одам йиғилса йиғилгудек ташвиш. Бундай ташвишни кўпайишиб ҳал этмаса бўлмайди, — дея ўйлади Ботир фирқа. — Орол эл-юрт дарди бўлиб қолди. Мен ҳам шу эл-юртни бир заррасиман. Аммо-лекин шахсан мен Оролга қандай ёрдам

берсам бўлади? Коммунист Эсонов, сиз Оролга қандай ёрдам берасиз, десалар нима дейман? Олди-қочди гаплар билан Оролни кутқариб бўлмайди. Баландпарвоз сафсаталар билан Оролга ёрдам бериб бўлмайди. Мен... пенсия пулимдан Оролга бераман! Мана шу ойлик пенсиямни Орол фондига ўтказаман. Шундай, бир ойлик пенсиямни Оролга бағишладим, деб айтаман».

Оролпаноҳлар бирин-кетин минбарлади.

Оташин-оташин нутқлар билан Оролни... тўлдириб-тўлдириб ташлади! Лирик-лирик шеърлар билан Оролни... кутқариб-кутқариб ташлади!

Минбарга ашаддий оролпаноҳ Мадиев кўтарилди. Йиғилиш аҳлига қараб бош ирғади. Ўнг қўлини кўксига қўйиб бош ирғади. Бирдан... асл мақсадга ўтди:

— Хонимлар ва жаноблар! — деди. — Мен умримга ачинмайман, мен марксизм-ленинизмни ўрганишга кетган вақтимга ачинаман!

Йиғилиш гувв-гувв этди. Йиғилиш қий-қий этди. Йиғилиш чувв-чувв этди.

Мадиев қарсақлар остида қолди.

Мадиев кўкрак чўнтагидан бир ҳужжат олди. Ҳужжатни халққа пешлади.

— Мана, КПСС билети! — деди. — КПСС, КПСС... Барча тараккийпарвар мамлакатларда ижтимоий-иқтисодий қонун-қоидалар инсон ҳуқуқлари манфаатидан келиб чиқади. Бизда эса, етмиш йил мобайнида ҳамма нарса ҳукумат манфаатлари нуқтаи назаридан келиб чиқди. Ҳукумат ким? КПСС! Чунки КПСС етмиш йил давомида ҳукмрон бўлиб келди. Коммунистик партия етмиш йил давомида мамлакатни бошқариб келди. Коммунистик партия етмиш йил мобайнида биз сизларга фаровон турмуш ато қилдик, деб қайта-қайта уқтириб келди. КПСС бизга гўзал ҳаёт тақдим этган эмиш! Буни қаранг-а! Мана

шу қип-қизил билет бизга ҳаёт ҳадя этибди! Шугина билет-а! Демак, шу қизил билет бўлмаса— ҳаёт бўлмас экан-да? Шу қалин қоғоз бўлмаса — биз яшамас эканмиз-да? Буни қаранг-а! Мен энди мана шу куруқдан-куруқ КПСС қонун-қоидаларига қараб эмас, тараққийпарвар жаҳон мамлакатларида қабул қилинган умуминсоний қонун-қоидалар, умумбашарий хулқ-ахлоқ талаблари асосида ўз тақдиримни ўзим ҳал қилмоқчиман. Мени шу кундан бошлаб Совет Иттифоқи Коммунистик партияси аъзоси ҳисобламасликларингизни сўрайман!

Гулдурос қарсақ бўлди. Узлуксиз қарсақ бўлди.

Мадиев КПСС билетини минбарга ташлади. Халққа қарата кўл силкиди.

«Наҳотки, партия ташкилотлари бефарқ қарайди?— ўйлади Ботир фирқа. — Наҳотки, коммунистлар сукут саклайди?»

Минбарга Диля кўтарилди.

— Ҳа, КПСС — партия эмас эди! — деди Диля.— КПСС ҳукмрон эди, КПСС ҳоқим эди! Гўрингдан тутун чиққур Брежнев КПСС яккахоқимлигини янги Конституция билан қонунлаштириб ҳам берди. Камина ана шундан кейин КПСС сафига ўтишга мажбур бўлдим. Чунки кўриб турибсиз — камина бир ожизаи заифа, КПСС эса, диктатор эди! КПСС золим эди! Биз ожизаи заифалар диктаторлик зулми остида ўз... аёллик ифғатимизни йўқотиб қўймаслигимиз учун КПСС сафига киришга мажбур эдик. Биз заифалар, золим КПСС қамчиси остида... ногирону нотавон бўлиб қолмаслигимиз учун КПСС взносини тўлаб туришга мажбур эдик. Атоқли шоиримиз Ғафур Ғулом айтганларидек, бизнинг аёлларга ҳаё фазилят! КПСС учун эса — ҳаё бегона, ор-номус бегона! Мен энди КПСС сафида қололмайман! Номи улуғ, супраси куруқ КПСС сафида қололмайман! Шундай бир жирқанч партия сафига ўтганим учун мен сиз қоракўзлардан... кечирим сўрайман! Шундай бир жаллод КПСС сафида йиллаб взнос тўлаб юрганим учун мен сиз

қоракўзлардан... минг бора узр сўрайман! Мени афв этинг,
яхшилар! Мана, жаллод КПСС билети!

Диля КПСС билетини минбарга ташлаб тушди.

«Буларни йўлдан қайтариш керак, — ўйлади Ботир фирқа. —
Булар ҳали ёш коммунистлар. Буларга тушунтириш ишлари
олиб бориш керак. Буларни партия ўқув юртларига, сиёсий
курсларга ўқишга юбориш керак. Ана ўшанда кўзлари очилади.
Ана ўшанда КПСС нималигини англаб етади. КПССни
лаънатлаб бўлмайди. КПССга шак келтириб бўлмайди».

Мадиев боши билан имо этди — қайта қурувчилар бир даста
шоҳча қўлтиқлаб келди. Шоҳчаларни ўртага тўдалаб қўйди.

Мадиев нигоҳи билан имо этди — қайта қурувчилар бир
шиша ермойи олиб келди. Ермойини шоҳчаларга сачратиб
сепди.

Мадиев қўли билан ишора этди — қайта қурувчилар гугурт
қутисини оча-оча келди. Шоҳчалар остидан чирсиллатиб гугурт
ёқди.

Шоҳча ўтин олов олди. Олов одам бўйи кўтарилди.

Мадиев минбардан КПСС билетини олди. Олов олдига келди.
Мисоли ўлик сичқонни думидан ушлаб кўтармишдай... КПСС
билетини учидан ушлаб кўтарди. Мисоли ўлик сичқонни
теваракка кўрсатмишдай... КПСС билетини боши узра
айлантириб-айлантириб кўрсатди.

КПСС... ўлик сичқон мисол шалвир-шалвир этди!

Мадиев КПСС билетини... олов учига тутди!

Олов учи билан... КПСС учи учрашди. КПСС билан олов...
юзма-юз бўлди!

КПСС олов олди! КПСС ёнди!

Мажлис аҳли қийқириб қарсак чалди. Мажлис аҳли ҳайқириб
олди.

Ботир фирқа ўтиролмади. Сапчиб турди. Тишлари ғижир-
ғижир этди. Қўллари мушт бўлди. Муштини шим чўнтагига

тиқди. Халққа жовдираб боқди. Жовдираб-жовдираб боқди.

Халқдан нажот бўлмади! Халқдан паноҳ бўлмади!

КПСС... лов-лов ёнди!

Мадиевни қўли куйди — КПССни... ташлаб юборди!

КПСС олов ичига тушди. КПСС олов ичида қолди!

Мадиев йиғилиш аҳлига қараб таъзим этди. Қўлини кўксига қўйиб таъзим этди.

Энди, Диля келди. Мадиевни қилиқларини такрорлади.

Мадиев нима қилди — Диля ҳам шуни қилди.

Йиғилиш аҳли Диляни ҳайқириқ-қарсақлар билан олқишлади.

Кейин, учинчи қайта қурувчи, тўртинчи қайта қурувчи, бешинчи... эллигинчи қайта қурувчи демократ келди!

Ботир фирқа... элликдан кейин таҳликада қолди. Довдираб қолди. Эс-хушини йиғолмай қолди.

Ботир фирқа... гимн айтаётган арбоб мисол ғоз-ғоз турди.

Гимн эшитаётган коммунист мисол мағрур-мағрур турди.

КПСС... олов бўлиб ёнди! Олов бўлиб осмон ўрлади.

Буралиб-буралиб ўрлади.

«Ўртоқ Ленин сиймосидай мангу олов! — деди Ботир фирқа. — КПСС ғояларидай нурафшон олов! Коммунист қалбидай оташин олов! Коммунист фаолиятидай шон-шавкатларга, меҳнат жасоратларига бой олов!»

Ботир фирқа беихтиёр... чап кўкрагини ушлади. КПСС билетини... устидан ушлаб-ушлаб қўйди. Кафтини... билетлик чўнтаги устига қўйиб турди.

«КПСС яраланди! Жуда ёмон яраланди! — деди Ботир фирқа. — Аммо-лекин КПСС ўлган эмас! Йўқ, КПСС ўлган эмас...»

Ботир фирқа кетга тис бўлди-тис бўлди — йиғилишдан чиқиб олди.

Боши букик қадам олди. Боши кўксида, қадам олди. Беҳиёл қадам олди.

Уйда кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди.

«Тўйдим, мен энди кетаман!»

Ботир фирқа ётди-ётди — ана шундай хулосага келди.

«Бўлди, мен яшашдан чарчадим, — деди. — Меҳр-оқибат, хурмат-иззатлардан чарчадим. Мансаб-амал, шон-шуҳратлардан чарчадим. Қаҳр-ғазаб, нафрат-аламлардан чарчадим. Майли, мендан нафратлансинлар, мендан жиркансинлар. Мендан ҳазар қилсинлар. Тўйдим, мен яшашдан толдим.

Ҳар бандани ўз сиғинажак қиблагоҳи бўлади. Ўз сиғинажак улуғ зоти бўлади. Сиғиниш эса — эътиқоддан бино бўлади. Эътиқодсиз яшаб бўлмайди!

Мен пионерга эътиқод қўйиб яшадим. Мен комсомолга эътиқод қўйиб яшадим. Мен партияга эътиқод қўйиб яшадим.

Ўртоқ Ленин улуғ зотим бўлди! Жонажон КПСС қиблагоҳим бўлди!

Мен улуғ зотим Ленин учун ички-ташқи ғанимлар билан курашдим. Жон олиб, жон бердим. Мен ўртоқ Ленин ғанимини ўз ғанимим деб билдим!

Мен қиблагоҳим КПСС учун неча-неча беш йилликларни ошириб-ошириб бажардим. Неча-неча ўн йилликларни бажариб-бажариб ташладим. Мен қиблагоҳим КПСС учун миллион-миллион тонналаб пахта териб бердим!

Қиблагоҳим КПСС барча ютуқларим илҳомчиси ва ташкилотчиси бўлди!

Инсонда ватан битта бўлади. Ватан ёлғиз бўлади. Шу боис — ватанга оҳанжома тақиб бўлмайди. Ватанга упа-сурма қўйиб бўлмайди. Ватанга гард юктириб бўлмайди.

Ватан ўз оти ўзи билан — ватан!

Жуда бўлса — ватанга она сўзини қўшиб айтса бўлади. Боиси, ватан билан она айрилмасдир. Ватан билан она мангудир. Шу боисдан — она-ватан, деймиз. Она-ватан!

Аммо-лекин мен — коммунист Эсонов, ватанга...

социалистик сўзини қўшиб айтдим! Социалистик ватан! Она қолиб... социалистик номини қўлладим! Она қолиб... социалистик ватан, деб айтдим!

Бирдан... бари хароб бўлди. Бари сароб бўлди.

Ёмондан-ёмони — энди бу харобани тиклаб бўлмайди. Энди бу саробани тўлдириб бўлмайди».

Ботир фирқа чап ёнига ағдарилиб ўйлади, ўнг ёнига ағдарилиб ўйлади. Чалқанча ётиб ўйлади. Қарор қатъий бўлди: «Тўйдим, мен энди кетаман!»

64

Одам қариса... умидини йўкотади. Умидини бой беради. Келажакдан умидини узади.

Одамни ана шу умид... одам қилиб туради. Одамни ана шу умид... суяб юради. Шу боис, одам... умидсиз яшай олмайди!

Одам ҳамиша... уфққа қараб яшайди. Уфққа қараб юради. Уфққа қараб хаёл суради. Уфққа қараб орзу қилади. Уфққа қараб... дуои фотиҳа ўқийди.

Умид — одам учун мисоли уфқ. Умид — одамзот уфқи.

Оламни охири — уфқ. Одамни охири — умид!

Оламни сўнгги таянч нуқтаси — уфқ. Одамни сўнгги таянч нуқтаси — умид!

Олам уфққа бориб тамом бўлади. Одам умидини йўқотиб тамом бўлади. Одам қариса, ана шу таянч нуқта — умидини йўкотади!

Шу боисдан, қари одам юрса — оёғи остига қараб юради. Қари одам ўтирса — ерга қараб ўтиради.

Ботир фирқа-да ана шундай бўлди!

«Ўзи, пешонам шўр экан, — деди Ботир фирқа. — Бир донишманд айтиб эди: Худо ёмон кўрган бандасини... қайта қуриш даврида яратади, деб эди. Худо шўри қуриган бандасини... ўтиш даврида яратади, деб эди. Шу гап чин экан.

Мен шўрпешона эканман. Мана, умрим қайта қуриш билан ўтди. Қайта яратиш билан ўтди.

20–30-йилларда ўртоқ Ленин қур-қур, деди. Мен совет давлатини қурдим. 30–40-йилларда ўртоқ Сталин ярат-ярат, деди. Мен социализм жамиятини яратдим. 40–50-йилларда Йўлдош Охунбобоев барпо эт-барпо эт, деди. Мен завод-фабрикалар барпо этдим. 50–60-йилларда ўртоқ Хрушчев чўлларни ўзлаштир-ўзлаштир, деди. Мен чўл-биёбонларни боғ-бўстонга айлантirdим. 70–80-йилларда ўртоқ Брежнев билан ўртоқ Рашидов мўл-мўл пахта бер-пахта бер, деди. Мен ҳар йили олти миллион тонналаб «оқ олтин» териб бердим, олти миллион!

Партия-ҳукумат нима деса — лаббай, деб жавоб бердим. Элюрт учун кўлимдан келган барча ишни қилдим. Қайта қурдим, қайта туздим, қайта яратдим!

Қайта, қайта, қайта... умрим ана шу «қайта» сўзи билан ўтди! Таржимаи ҳолим ана шу «қайта» сўзи билан тўлди!

Мана энди, тағин... қайта қуриш! Нимани қайта қураман? Қарийб бир аср... қайта қурдим! Бир аср... қайта яратдим! Бир аср йўқни бор қилдим! Бир асрлик меҳнатим кам бўлдимми?

Энди нима қилсам — тинч бўламан? Нима қилсам — қур-қур, деган гаплардан қутулиб... ором оламан? Нима қилсам — ярат-ярат, деган гаплардан қутулиб... оёғимни узатиб ётаман?»

Ёлғиз бир йўл қолди. Ягона йўл қолди...

У умрида барини кўрди: XX асрни бош-адоқ кўрди. XX асрни ўз кўзи билан кўрди. XX асрни кўли билан ушлаб кўрди. XX асрни ўз бошидан кечирди.

Ҳаётда маъно қолмади. Турмушда мазмун қолмади. Яшашда мақсад қолмади.

Фақат бир йўл қолди. Энг қийини қолди. Энг ёмони қолди.

Ана шу ёмон йўлга... қандай етса бўлади? Қачон шу... ёмон кун келади?

Қачон шу... қайта курувчилардан қутулади?

Одамда ички бир руҳ-қудрат бўлади. Уни ўз-ўзини
балоғардонлардан ҳимоя этиш ички руҳ-қудрати деса бўлади.
Ўз-ўзини бало-қазолардан авайлаш руҳ-қудрати деса-да бўлади.

Бу руҳ-қудратни енгиб бўлмайди. Бу руҳ-қудратни даф этиб
бўлмайди.

Аммо бу руҳ-қудратни улуғ мақсадлар йўлида фидо этса
бўлади. Масалан, эл-юрт йўлида фидо этса бўлади. Эл-юрт
йўлида садақа этса бўлади. Эл-юрт йўлида қурбон этса бўлади.

Айнан... ўлим инсон ким эканини кўрсатади! Инсон тош-
тарозисини... тарозига қўйиб кўрсатади. Инсон қиёфасини
ойнага солиб кўрсатади. Инсон кадр-қимматини... оппоқ қоғозга
битиб кўрсатади.

Асл инсонни асл баҳосини... ўлим беради! Шу боис, асл
инсон учун ўлим писанд эмас! Асл инсон ўлимни очиқ юз билан
кутиб олади. Асл инсон ўлимни табассум билан кутиб олади.

Боиси, асл инсон эл-юрт учун қўлидан келмиш эзгуликни
бажариб бўлади. Асл инсон эл-юрт олдида ўз бурчини адо этиб
бўлади.

Ана шунда, асл инсон ўз ҳаётидан кўнгли тўлади. Асл инсон
ўз яшашидан кўзи тўяди.

Теварак-бошига мунис-мунис боқади. Тўқ кўнгил билан
боқади. Тўқ кўз билан боқади.

«Мен энди... кетақолай», дейди.

Инсон дунёга келди, дейдилар. Чин, инсон дунёга келади.
Аммо инсон дунёга ўзи келмайди. Ўз оёғи билан келмайди.

Боиси, инсон онаси кўкрагида юролмайди. Оёқлари бўлади,
аммо юролмайди. Шу боис — инсон онаси кўкрагидан ёруғ
дунёга қадам босиб тушолмайди.

Инсон туғилса: «инга-инга — мен келдим», дея овоз беради.
Инсонни биринчи бўлиб... энага кўтариб олади! Энага бағрига
босади. Энага инсонни ўраб-чирмайди. Энага инсонни

йўргаклайди.

Энагадан кейин... ҳамширалар инсонни айланиб-ўргилади.
Дўхтирлар инсонни кўз қорачиғидай авайлайди.

Энди, инсон: «дод, дунёдан кетаман», деса-чи?

Биров... отинг нима, демайди! Биров... ҳолинг нима, демайди.
Ҳатто, биров... итмисан-эшакмисан, демайди!

«Ҳай, номард дунё, номард дунё! — деди Ботир фирка. —
Дунё нотанти экан, нотанти! Одам дунёга келаман деса... Инга-
ингани эшитиб... қулоқлар динг бўлади! Энага, ҳамшира,
дўхтирлар қучоқ очиб келади! Одам: «дунёдан кетаман», деса...
Бирор зот итмисан-эшакмисан, демайди! Одам... дардини кимга
айтишини билмайди! Кампирга айтсаммикин? Ҳай-ҳай, уввос
солиб йиғлайди! Дунёни бошига кўтаради! Дўхтирдан маслаҳат
сўрасаммикин? Йўқ, чол айниб қолибди, дейди. Унда, инсонни
дунёдан ким кузатиб қўяди? Энага тоифа бир зот борми? Кимга
муружаат этса бўлади? Кимдан маслаҳат сўраса бўлади?»

Ботир фирка ўйлади. Бирдан тан-жони илиқ-илиқ бўлди. Юз-
кўзлари ёруғ-ёруғ бўлди.

У шундай маслаҳатчини топди. У шундай энагани топди:
«Гўрков! Қари одамни энагаси — гўрков!»

65

У улкан дарвоза олдида оёқ илди.

Дарвоза ўнгида турмиш тошга чўкди. Ўткинчи-кеткинчиларга
қараб ўтирди. Бирорта таниш-билиш учратмади. Кўнгли тинч
бўлди. Оҳиста кўзғолди.

Темир даричадан ичкарилади.

Ана шунда, ажаб бир синоатни кўрди: сонсиз қабрлар.
Панжара билан ўроғлик қабрлар. Ҳовли мисол ўроғлик қабрлар.
Ялт-юлт сағаналар. Мармар плиталар. Оҳанжома тошлар.
Ёлғизоёқ йўллар...

«Шаҳар, мисоли шаҳар! — деди Ботир фирка. — Бу шаҳар

абადий уйқуда ётади. Мангу оёқ узатиб ётади. Бу шаҳар кўзларини юмиб ўйлайди. Фақат ўйлайди. Ана, одамзотни ибтидоси! Ана, одамзотни интиҳоси! Одамзотни сўнгги манзили — бир парчагина ер. Одамзотни сўнгги макони — бир сиқимгина тупроқ. Барча инсон ана шу маконга келади. Инсон қип-яланғоч келади. Инсон шип-шийдам келади. Мен... ҳаммадан олдин келаман! Ўз оёғим билан келаман!»

Ботир фирқа марҳумлар шаҳри оралаб юрди. Марҳумлар йўлаги бўйлаб юрди. Теварак-бошга кўз солиб юрди. Бўш жой... бўш жой тополмади!

Марҳумлар шаҳри шу қадар сераҳоли бўлди, шу қадар тифиз шаҳар бўлди!

У марҳумлар шаҳри оралаб юрди-юрди, бир кулбага дуч келди. Кулба эшигини қия очиб қаради: ичкарида бир одам устачилик қилиб ўтирди.

Уста Ботир фирқага бош ирғади. Асбоб-анжомларини ёнига қўйди. Ботир фирқани ичкари таклиф этди. Бир думалоқ кундани кўрсатди.

Ботир фирқа думалоқ кундага ўтирди. Устадан ҳол-аҳвол сўради.

Уста бош ирғаб-бош ирғаб жавоб берди. Ботир фирқага бир пиёла чой узатди.

Ботир фирқа кулба ашқол-дашқолларини томоша этди. Бош ирғаб-ирғаб томоша этди.

— Хўш, келинг-келинг? — деди уста.

— Шундай... Ўтган-кетганларни ёдга олиб дегандай? — деди Ботир фирқа.

— Яхши, яхши. Ўтганларни хотирлаш савоб иш. Баъзи бировлар ўз ота-онасини қабри қаердалигини билмайди. Ана, обод қилиб қўйдик. Айланиб кўришингиз мумкин.

— Айланиб кўрдим. Хўп обод шаҳар бўпти!

— Қанақа бўпти-қанақа бўпти?

— Обод шаҳар бўпти!

— Шаҳар? Ҳа, тилингизга бол, тилгинангизга бол-а! Шаҳар қилиб қўйдик-да, ҳа, шаҳар! Баъзи бир қабристонларни кўриб, одам ҳам тириклар шаънига ачинади, ҳам мархумлар ҳолига ачинади. Деворлари нураб тушган, супуриб-сидирилмаган, моллар оёқости қилган... Ўшанақа қабристонларни кўриб, одам... ўлишгаям кўрқади! Одам ўлишиниям билмайди, қолишиниям билмайди! Ана, бизни шаҳримиз — яраклайди! Бизни шаҳримизни кўрган одам... ўлгиси келади! Ўлган сайин, ўлгиси келади! Бизни шаҳримизни кўрган одам... тезроқ омонатимни топшириб... шу шаҳардан макон топсам дейди!

— Раҳмат, раҳмат...

Ботир фирқа бош ирғади. Ботир фирқа дудукланди.

«Биз ҳам келадиган бўлдик, ука», дейишига бир баҳя қолди!

Аммо нафасини ичига ютди. Гапни бошқа ёққа бурди. Асл мақсадга ўтди:

— Сиз бу шаҳарда кўпдан буён ишлайсизми, ука?

— Шу, йигирма йиллар бўп қолди-ёв. Нима эди?

— Ҳалиги... гўрков, дегич одамлар ҳам бўлар эди?

— Бор, гўрков бор. Гўрковни кулбаси мана буёқда. Шаҳарни ўнг бурчагида. Бирор иш бўлса айтаверинг, хизматингизга тайёрман.

— Сиз...

— Мен тошга битик битувчиман. Олдин тош қуювчи эдим. Кейин, маҳоратим ошди. Тошга шакл берувчи бўлдим. Ҳозир, тошга битик битувчи бўлиб хизмат қиляпман. Охир-оқибат, шу шаҳарлик бўлиб қолдим. Худога минг қатла шукур, менча бўлган ҳам бор, бўлмаган ҳам бор.

— Чин, чин. Тошга битик битишни ўзи бўладими? Мана шу қабр тошлар тайёр мрамарга шакл берилиб қилинадими ё бирор-бир қолипга солиб тайёрланадими?

— Асл сағаналар соф мрамардан бўлади. Шунчаики

сағаналар цементдан бўлади. Қум ва мрамр увоклари аралашмасидан бўлади. Барчаси тайёр ҳолга келтирилгач, мрамр плитаси ёпиштирилади. Ана ундан кейин, марҳумни исми шарифи ҳуснихат билан ўйиб-ўйиб битилади.

— У-у-у, ташвиши кўп экан!

— Ҳа-да! Ўлишни... ўзи бўладими? Ўлишни... чидаганга чиқарган!

— Чин, ўлишни ўзи бўлмайди. Ҳозир танқисчилик даври. Ашқол-дашқолни қаердан топяпсиз?

— Бир инсон жон бериб келади-ю...тош тополмаймизми? Топамиз! Тошларни мрамр заводидан сотиб оламиз. Арматура билан цементни дуч келган қурилиш иншоотларидан олиб келамиз. Шағал-қум деганларни ариқлардан оламиз.

— Шундай қимматбаҳо тошлар, сағаналар, панжаралар... Менимча, бу нодонлик, манманлик аломати деб ўйлайман. Дунёдан ўтганлар кетидан шон-шуҳрат, обрў олмоқчи бўлиш, деб ўйлайман.

— Энди, манави беш қўл баравар эмас, отахон. Ҳаётда ҳаром пулини қаёққа қўйишни билмай юрган тентаклар кўп. Аслида, эскичада... қабр тош қўйиш гуноҳ! Ҳа, қабр тош қўйиш гуноҳ! Мусулмончиликда қабрни тошлар билан бостириб қўйиш ман этилади. Аслида, мусулмончиликда қабрлар ер билан бир текис бўлиши керак. Қабрлар ер билан баравар бўлиши керак. Пайғамбарларимиз ҳам ана шундай йўл-йўриқ берганлар. Пайғамбарларимиз қабрлар устига фақат биттагина белги қўйишни буюрганлар. Сабаби, Расулulloҳ алайҳиссалом Усмон ибн Мазъун қабри бошига биттагина тош қўйганлар. Бу тош: «Биродарим қабри қаердалигини билишим ва бошқа қазо қилган уруғларимни ана шу қабр қабатига олиб келиб дафн этишим учун белгидир», деган. Расулulloҳ алайҳиссаломимизни ўз қабрлари ҳам ердан бор-йўғи бир қаричгина баланд, холос. Шу сабабдан ҳам қабрлар бошига ғиштин бинолар қуриш, бетон

оҳанжомалар ўрнатиш, суратлар ўйиб солишни асло буюрмаганлар.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Қайтанга совет даврида яхши эди.

— Тўғри, совет даврида халқ қонунлардан кўрқиб... камтарона яшар эди! Совет халқи инсоф билан иш қилар эди. Совет халқи оғзини катта очмас эди.

— Совет халқи кўп сабр-қаноатли халқ эди. Совет халқи бор бўлсаям, йўқ бўлсаям... бориға шукур қилар эди! Совет халқи қорни оч бўлсаям... бориға шукур қилар эди! Боиси, совет тузуми кўп халқпарвар тузум эди, кўп меҳр-оқибатли тузум эди. Совет тузумини байналмилаллигини айтмайсизми, байналмилаллигини!

— Лекин совет давриниям ташвишлари кўп эди. Шу бугунгидай эсимда: совет раҳбарлари сиёсий тафтиш учун келар эди. Сағаналардаги: «Худо раҳмат қилсин», «Жойи жаннатда бўлсин», деган битикларни ўчиртириб ташлар эди. Мармар тошлардаги ярим ой шакллариини ўйдиртириб ташлар эди. Қабрларни ном-нишонсиз қилганлари камдай, «Яна шундай такрорласам, жиний жавобгарликка тортинглар», деган тилхат ёздириб оларди.

— Мабодо ўшалар орасида... мен йўқмидим?

— Йўқ, сиз йўқ эдингиз. Бўлсангиз, танир эдим. Раҳбарлар ҳам ҳар хил бўлади. Ичида бир... худо безориси бор эди! Худо йўқ-худо йўқ, деб дўк урар эди. Мана, Худо бор экан, бечорани... жинни қилиб қўйибди!

— Жинни? Йўғ-е?

— Ҳа-да! Савдойи бўлиб, жиннихонада ётган эмиш! Фамилияси... ха, фамилиянг курсин... Ҳа-ха, Ражабов, Ражабов! Падарингга лаънат, бир келиб: «Тошлардаги дуои фотиҳаларни ўчир», деди. Икки келиб: «Сағаналардаги байт-ғазалларни ўчир», деди. Жонга тегиб эди! Ана, Худони ўзи кўрсатди.

Жинни қилиб қўйди, жинни!

— Ражабов... Ражабов... Ҳа, таниш фамилия, таниш. Жинни эмасдир-е?

— Энди, психбольницада ётгандан кейин... ким бўлади? Имом-хатиб бўладими? Албатта, жинни бўлади-да!

— Ражабов, Ражабов...

— Ана ўша: «Барча қабр тошлар устида беш қирралик юлдузлар порлаб турсин», дея буйруқ бериб кетар эди. Буёғига нима дейсиз?

Ботир фирқа нафас ютди. Қилт этиб ютинди. Деразадан ташқари қараб олди. Бирдан сергакланди. Бирдан жонланди.

— Бизга... беш юлдуз яхши! — деб юборди.

— Хўп, сиз омонатингизни бемалол топшириб келаверинг. Буёғини бизга қўйиб беринг.

— Нима қилай-нима қилай?

— Сиз олдин омонатингизни бериб келинг. Буёғини биз боплаймиз!

66

Одамзотни ёши қайтса... маросимма-маросим юради. Маъракама-маърака юради. Чақирса-да боради, чақирмаса-да боради. Орқаваротдан эшитиб қолса-да, боради. Гап йўқ, сўз йўқ — қўли кўксида кириб боради.

Одамзот мартаба-мансабда эканида... ана шу даргоҳларга қўй сўйиб чақирса-да бормайди! Одамзот оёғи узангида эканида... ана шу маросимларга ялиниб-ёлворса-да бормайди!

Ботир фирқа-да ана шундай бўлди.

— Бир профессор казо қипти, дейишяпти, — деди кампири.

— Худо раҳмат қилсин, нечада кетибди?

— Ҳали пайғамбар ёшига етмаган экан. Бир бало касал экан, дейишди.

— Худо раҳмат қилсин. Дард ёмон, ўз вақтида қаратмаса

ёмон.

Ёнбошлаб ётмиш Ботир фирқа кўзғолди. Маросим учун тайёр бўлди. Кўчага йўл олди.

Мархумни оти нима—иши бўлмади. Мархум кими бўлади—иши бўлмади. Сўраб-суриштириб кириб борди.

Ҳовли тўла... сонсиз оладўппи бўлди! Сонсиз беқасам тўн бўлди. Сонсиз белбоғ бўлди.

Ҳовли қилт этмас сокин бўлди. Пашша учмас сокин бўлди. Нафас билинмас сокин бўлди.

Ушбу сокинлик оти... мотам... мотам бўлди!

Мотамда... кўз билан кўриб бўлмас бир товуш кезиб юрди. Қулоқ билан эшитиб бўлмас бир товуш учиб юрди.

Ушбу товуш... ҳовли узра учди. Дарахт япроқлари бўйлаб учди. Тўн-дўппилар узра учди. Маъюс юзлар аро учди. Мунгли кўзлар аро учди. Ёшли ёноқлар аро учди.

Ушбу товуш оти... унсиз йиғи... унсиз йиғи бўлди!

Ботир фирқа ҳовли бўсағасида манзил олди. Қўл қовуштириб ўтирди. Гап-сўз орасида мархумни билиб олди.

«Ҳа-а, институт декани экан-да, — дея ўйлади Ботир фирқа.— Декан бозори чакқон одам бўлади, оғзи ошдаги одам бўлади. Деканни қўлида бутун бошли факультет бўлади. Ҳа-а, шу боисдан ҳам одам тумонат экан-да».

Тумонат кўзғолди: ичкаридан тобут қалқиб-қалқиб чиқиб келди. Катта кўчага қараб йўл олди.

Ана шунда, Ботир фирқа бир савоб олмоқчи бўлди: тобутни бир четидан беш-ўн қадам кўтариб бормоқчи бўлди. Шу мақсадда тобут кетидан эргашди. Тобутга қулоқ очди. Тобутга қўл узатди. Тобутга бармоқ ўйнатди.

Аммо қўли етмади — тобут қадам сайин олислаб борди. Ботир фирқа қўл узата-узата қолди. Тобутга қўли етмагани учун ёшидан ўпкаламади. Қувватсизлигидан-да ўпкаламади.

Одам тумонат бўлди, тумонат!

Ботир фирқа тумонат одамдан кўнгли ёруғ бўлди.

«Қайсики марҳумни жанозасига тумонат одам йиғилдими, бўлди, ана шу одам жаннати бўлади! — ўйлади Ботир фирқа. — Ана, тумонат одам, ана! Демак, профессор жаннати бўлди, жаннати!»

Ботир фирқа тобутга эргашиб борди. Тумонат одамни оралаб борди. Кўнглидан манави гаплар ўтиб борди:

«Менгаям... шунча одам келармикин? — деди.— Келмайди, келмайди! Совет даврида партия-совет органлари барчани сафарбар этар эди. Пионерлар фахрий қоровулда турар эди. Комсомоллар орден-медаллар кўтариб юрар эди. Коммунистлар оташин нутқлар сўзлар эди. Энди, комсомол ҳам йўқ, партия ҳам йўқ. Аммо-лекин ўлим бор! Ана ўлим, ана...»

Катта кўчада одам тагин-да кўпайди. Одам тумонатдан-тумонат бўлди!

«Мен бечорани жанозамга ҳеч ким келмайди! — деди Ботир фирқа. — Қизил эди, деб келмайди. Коммунист эди, деб келмайди. Ўз оти ўзи билан Ботир фирқа эди, деб келмайди. Шундай экан, мен бечораям... шу бугун омонатимдан қутулиб олсам бўларди! Ана, тайёр тумонат одам. Мен бечораям... шу бугун кетақолсам бўларди! Ана, ўз оёғи билан келган тумонат. Ана, тайёр тумонат одам, тайёр...»

67

«Сиз омонатингизни топшириб келаверинг. Буёғини бизга кўйиб беринг».

Ботир фирқа тошбитикчини ушбу гапини ўйлади. Чалқанча ётиб ўйлади. Радиодан музика эшитиб ўйлади.

«Омонатни топшириш кераклигини биламан, — деди.— Аммо-лекин шу омонатни қандай топшираман? Ана шуни билмайман! Доно бўлсанг, айт? Омонатни узиш йўлини айт».

Радио хўп музика чалди. Мумтоз-мумтоз музика чалди.

Ботир фирка музика оғушида ётди-ётди — руҳи ором олди.
Қалби роҳат олди.

Қалбида мунислик давр сурди. Тан-жонида мунтазамлик давр сурди.

Жойидан оҳиста кўзғолди. Ўзига оро берди. Ташқарилади.

— Йўл бўлсин? — деди кампири.

— Оёғимни ёйиб келаман, — деди.

Тағин қабристон йўл олди.

Ўткинчи-кеткинчилар билан салом-алик этмаслик учун — йўлини четлардан солди. Одамларни кўриб-кўрмасликка олди. Тикка қараб юрди.

Қабристонга-да тикка кириб борди. Тошбитикчини кулбасига-да тикка кириб борди.

Тошбитикчи билан кўришиб-сўрашди. Тошбитикчини ёнидан жой олди. Юзларига фотиҳа суртди.

— Марҳумларни йўқлаб келибсиз-да, отахон? — деди тош битикчи. — Марҳумларни йўқлаб туриш савоб иш. Кўп савоб иш. Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам айтадиларки, дафн этилган марҳумни ҳоли бамисоли сувга ғарқ бўлаётиб, ёрдам сўраётган инсонни ҳолига ўхшайди. Борди-ю, ота-онаси, ёр-биродарларидан дуо ёхуд истиғфор бориб қолса, бу марҳум учун дунёдаги барча нарсалардан маҳбуброқ бўлади. Дарҳақиқат, Оллоҳ таборака ва таоло қабрларга аҳли тирикларнинг дуоларини етказди. Тирикларнинг марҳумларга қиладиган ҳадялари талаби ғуфрон ва раҳмат ҳамда истиғфордир...

— Шу мақсадда келдим, ука... — дея манқаланди Ботир фирка.

— Яшанг, отахон, яшанг. Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам нақл қиладиларки, инсон қабристон ёнидан шунчаики ўтиб кетаётганда ҳам: «Қул ҳуваллоҳу аҳад»ни ўн бир марта айтиб, марҳумларга унинг савобини бағишласа, марҳумлар одатича, ўша инсонга ҳам савоби тегади.

Ботир фирқа бош ирғаб маъқуллади. Кафти билан лабларини силади. Томоғини қирди. Нимадан гап бошлашини билмади.

— Шу биз партия-совет органларида ишлаб, шу...
намозхонликка вақтимиз бўлмади, ука... — дея чайналди Ботир фирқа.

— Ия, ҳали намоз ўқишни билмайсизми?

— Партия-совет ишларини биласиз, ука. Ўзингиздан қолар гап йўқ. Кабинет, кресло, телефон, мажлис, нутқ... Умримиз ана шундай ўтди, ука. Увол-савоб ишларидан бебаҳра қолдик.

— Намозхонликни фойдаси катта, отахон. Намоз ўқиш вақтида намозхонни асаб томирлари мулойим бўлади, диққат-эътибори бир нуқтага жам бўлади. Намозхон руҳияти тирикчилик ташвишларидан холи бўлади. Ҳордиқ-ором олади. Зеҳн-заковати пешланади, фикр юритиш тарзи соғлом бўлади. Намозхонлик етилик рақамига имон келтиради. Яъни, намозхон ерга сажда қилганда — намозхонни ташқи аъзоларидан еттита жойи ерга тегиб-тегиб олади. Булар — пешонаси, иккита кўли, иккита тиззаси ва иккита оёғини иккита учларидир. Намоз вақтида намозхонни ички аъзолари чўққидан само сари талпинган... бургут мисол парвоз туйғуларини хис этади! Шу сабабдан донолар: «Намоз ўқиш — меърожга чиқиш демакдир», дейдилар. Боиси, намозхонни ички аъзолари билан илоҳий дунёни ички мулоқотда бўлиши— меърожни бир кўриниши, демакдир.

Тошбитикчи деразадан марҳумлар шаҳрига қаради. Кейин, Ботир фирқага қаради.

— Увол-савоб ишларини билмасангиз, унда қийин экан, — деди. — Савоб ишларни ҳадисларга қараб қилмасангиз, марҳумлар уволига қоласиз, отахон. Яхшиси, бундай қиласиз: шундай бориб, қабрни бир четига ўтирасиз. Асло, қабр устига оёқ босмайсиз. Ҳадисларда: қабр устида ўтиришдан кўра чўғ устида ўтириб... кийим ва баданларингиз куйса, яхшироқдир,

дейилади! Қабр бошига борганингизда, мархумдан бирор нарса сўраманг. Овоз чиқариб йиғламанг. Қабр бошида чироқ ёқманг. Қабрни бир четгинасида ўтириб, дуои фотиҳа ўқинг. Ҳали дуониям билмайсизми? Унда, ён дафтарингизни олинг. Қани, ёзинг...

Ботир фирқа ён дафтарини кўкрак чўнтагига солди.
Ручкасини жойига қистирди. Оҳиста кўзғолди.

— Келиб туринг, келадиган жойингиз, — деди тошбитикчи.
— Ҳа, келадиган жойингиз!
— Келадиган жойимиз, шундай, келадиган жойимиз!

68

Ботир фирқа мархумлар шаҳри аро равона бўлди.
«Биламан, келадиган жойим, биламан, — деди. — Аммо-лекин қандай қилиб келаман?»

Ботир фирқа мархумлар шаҳрини сайр этди. Шаҳар йўлаклари бўйлаб сайр этди.

Мархумлар шаҳри обод ҳам саришта бўлди. Мархумлар шаҳри хушхаво ҳам хушманзара бўлди.

У шаҳарни сайр этди-этди — қайтиб кетмоқчи бўлди.

Шунда, оппоқ панжарали бир қабрга кўзи тушди.
Мармардаги мархум сиймоси кўзларига иссиқ-иссиқ кўринди.

У ана шу қабр олдида оёқ илди. Чўнтагидан қўлларини олди.
Кўзойнагини пешлади. Мармардаги сиймога тикилди...

Ана, ўша райком бўлиб ўлмиш, аммо... жанозасиз кўмилмиш Тўрақулов! Ана, ўша райком бўлиб дафн этилмиш, аммо... жанозасиз дафн этилмиш Тўрақулов!

Ана-ана, ҳамон райком бўлиб ётмиш, аммо ҳамон... жанозасиз ётмиш Тўрақулов!

Ботир фирқа райком Тўрақуловга тикилиб қолди... Қалби қон бўлди! Қалби қоп-қора қон бўлди!

— Эй, парвардигор! — дея қафтларини очди. — Сен раҳмдил

ва кечирувчи зотсан, эй, парвардигор! Биздан олдин ўтган мана шу зотларни гуноҳ-айбларини мағфират айлагин! Ана шу зотларга нисбатан қалбингда гина-кудуратинг бўлса, ювиб ташлагин, эй, парвардигор!

Ботир фирқа юзларига фотиҳа суртди.

Шунда, ён дафтари эсига тушди. Кўкрак чўнтагини пайпаслади. Ён дафтари олдиди. Бармоқларини тупуклади. Дафтари варақлади. Ҳали ёзиб тўлғизмиш бетини топди.

Қабр кунботар тарафидан келди. Панжара олдида чўнқайди. Дафтарчани панжара орасига қўйди — дафтарча силжиб тушди. Тағин олиб қўйди. Дафтарча панжара тирқишида жойлашди.

Ботир фирқа дафтарча бошида жойлашиб ўтирди. Оёқларини ичига қайирди. Тиззаларига тирсак тиради. Кафтларини очди. Кафтлари узра дафтарчага кўз тикди.

Мачитда ўтирмиш мулла қиёфасини олди.

Қабр бошида оят ўқиди.

Сўзлар Қуръондан бўлди, овоз... партиявий бўлди! Овоз... райкомона бўлди! Сўзлар пайғамбардан бўлди, оҳанг... партия съездида сўзловчи оҳанг бўлди. Сўзлар охиратдан бўлди, оҳанг... райком бюросида дағдаға этувчи оҳанг бўлди:

— Ассаламо алайкум аҳлад диёри минал мўъмина ва муслимийна ва инна иншоллоҳу бикум лоҳикун. Антум фаратуна ва наҳну лакум табаъун...

Ана шу жойда Ботир фирқа чидаб туролмади. Ботир фирқани кўнгли бузилди. Ботир фирқани кўнгли вайрон бўлди.

Ботир фирқа... хўнг-хўнг йиғлаб қўя берди! Ботир фирқа... ўкириб-ўкириб йиғлаб қўя берди!

— Ув-ув-ув!.. — дея йиғлади.

Кўзларини қўллари юзи билан артиб-артиб йиғлади. Бурунларини тортиб-тортиб йиғлади. Юз-кўзларини костюми этаклари билан артиб-артиб йиғлади.

— Эй Худо, мен бир нотавон бандангман! — деди.—
Мениям... йиғиштириб ол! Мен ғариб бандангням йиғиштириб
ол-да кўй!

Ботир фирқа костюми ёқаларига юз-кўзларини артди. Хиқ-
хиқ эта-эта, пешонасини билакларига кўйди. Ўпкасини босолмай
— хиқ-хиқ этди. Елкалари силкиниб-силкиниб — хиқ-хиқ этди.
Кўзларини юмиб... оғир тин олди.

Шунда, чала қолмиш оятни эслади. Тағин бошини кўтарди.
Дафтарига қаради. Кафтларини дуо учун очди. Оятни давомини
ўқиди.

Оятлар... сукунатга сингиб-сингиб борди:

— Насъалуллоҳа лана ва лакамул офията. Оллоҳум мағфир
лаҳум Оллоҳу марҳам ҳум...

Шу вақт турли-туман овозлар эшитилди. Овозлар тобора
яқин келди.

У елкаси оша қаради. Кафтлари муаллақ кўйи қаради.
Кўзларини пирпиратиб қаради.

Орқа тарафда бир-иккита қора кўринди. Қоралар яқин-яқин
келди. Бировини бошида... ҳарбий каска бўлди. Бировини
бошида... қизил аскар телпаги бўлди. Икковини-да қўлида...
милтиқ бўлди! Улар... милтиқ пешлаб-милтиқ пешлаб келди!

Ботир фирқа юзларини ўнглаб олди. Муаллақ кафтларига
тикилиб қолди.

«КГБ-КГБ! — дея ўйлади. — Булар КГБ! Кўза кунда
синмайди, кунда синади, деганлари ана шу бўлади. Мен ўртоқ
Ягода қиличларини айланиб ўтдим. Мен ўртоқ Ежов ўқларига
чап бердим. Мен Лаврентий Берия қамоқларидан эсон-омон
ўтдим. Ана, ана энди қўлга тушдим! Ниҳоят қўллик бўлдим».

— Тур жойингдан, тур!

Ботир фирқа олдин бир тизза бўлди. Кейин, икки тизза бўлди.
Кафтларини ерга тиради. Оҳиста кўзғолди. Елкаларини қисиб
турди. Ғарибона турди.

— Қўлингни кўтар!

Ботир фирқа кўллари оҳиста кўтарди. Елкалари оша кўтарди. Боши узра кўтарди.

— Қимирлама, отиб ташлайман!

Ботир фирқа қотиб қолди. Райком Тўрақуловни сиймосига қараб қотди. Икки кўзи Тўрақуловни сиймосида бўлди, бор эс-хуши орқа тарафда бўлди.

«Мен бу ерда оят ўқиётганимни КГБ қаердан билди экан? — деди. — Айтмоқчи, тошбитикчи! Падар-лаънат тошбитикчи! Демак, тошбитикчи КГБни агенти экан! Тошбитикчини эжакилаб-эжакилаб гап қовлашидан билиб эдим. Бир гапи бор, деб ўйлаб эдим. Аниқ, тошбитикчи КГБни агенти, аниқ! Энди нима бўлади?»

— Пих-пих-пих!

— Пақ-пақ-пақ!

Ботир фирқани ёнидан бирови чопиб ўтди. Изидан иккинчиси қувиб ўтди.

Бировини бошида ҳарбий каска — товоқ бўлди. Бировини бошида ҳарбий телпак — чойнақхалта бўлди. Қўлларида милтик — шохчўп бўлди.

Болалар... уруш-уруш ўйнади!

Ботир фирқа... ҳаммомдан чиқмишдай енгил бўлди. Ботир фирқа... елкасидан бир қоп унни ташламишдай енгил бўлди.

Қўллари оҳиста-оҳиста туширди. Болаларни кетидан қараб-қараб қолди.

— Турқ-тароватидан... қайта қурувчи демократларни боласи! — ўйлади Ботир фирқа.— Шундай, тана бузоқни турқи тукқанидан тамға!»

— Т-фу! Итдан бўлган қурбонликка ярамаслар! — деди.

Бир инсон таваллуди нишонланар бўлса... халқ юбилярни кўкларга кўтариб мақтайди. Юбилярни хизматларини

улуғлайди. Савоб ишларини бармоқ билан санаб беради.
Юбилярга... хайкал қўяди!

Ана шу зот бандачилик этса... хайҳот, марҳум эрта кетди,
дейди. Хайҳот, марҳумни кўп ишлари чала қолди, дейди.

«Биламан, мен ҳақимда-да шундай дейди, — ўйлади Ботир
фирқа. — Хўш, қайси ишим чала қолди? Ўзи, кексалик... бир
умрлик меҳнат самараси, демак. Кексалик... бир умрлик азоб-
укубат, демак. Кексалик... бир умрлик ғам-андух демак. Шу
боис, кекса одам... ҳаминқадар эъзозга лойиқ. Ҳаминқадар
марҳаматга лойиқ. Боиси, кекса одам... яшамайди, яшамайди!
Кекса одам... сўнгги маросимига ҳозирлик кўради. Кекса одам...
дафн маросимини пойлайди! Дафн маросимини... узикиб-узикиб
пойлайди...»

70

«Бу сафар дангал гаплашаман, — деди Ботир фирқа.— Ўзиям,
тошбитикчи билмаган бало йўқ экан. Шундан бир иш чиқади.
Ҳинд чойни кўрса, тағин-да очилиб гаплашади».

Ботир фирқа токчадан бир юмалок ҳинд чой олди. Кампирига
билдирмай, костюм чўнтакка солди.

Бахмал шляпани бошга қўндирди.

— Фотиҳага бориш инсон учун ҳам қарз, ҳам фарз!— деди.

— Фотиҳали жой бор эдими? Айланай, раис бовамдан,
айланай...

У хаёллар оғушида марҳумлар шахрига кириб келди.

Кулба очиқ бўлди. Аммо тошбитикчи йўқ бўлди. Вазиятдан,
тошбитикчи шу теваракда юрмиш бўлди.

Ботир фирқа тошбитикчи келгунича марҳумлар шахрини сайр
этди. Қўлларини орқасига қўйиб сайр этди. Тўхтаб-тўхтаб сайр
этди. Фавқулудда... тошбитикчини олдидан чиқиб қолди!

Тош битикчи бир қабр панжарасини тузатар бўлди.

Панжарани динг-динг уриб кўрсатди.

— Манавини қаранг, отахон, — деди.— Шундай темирни

майиштириб кетибди-я! Ёш боладан хеч бало қолмайди-я!

— Ёш бола, ёш бола-да, — деди Ботир фирқа.

— Бошқа нарса қуригандай, шу панжарани майиштириб олиб, қиличбозлик ўйнайди-я! Бировини қулоғидан чўзиб, панжара ичидаги қабрни кўрсатдим. Манави нима, дедим. Анави суратдаги одамни ҳовлиси, дейди! Унда, бировни ҳовлисида ўйнама, бор, ўзингни ҳовлингда ўйна, дедим.

— Бинойи қилибсиз, кўп бинойи қилибсиз.

Ботир фирқа шундай дея, панжара олди скамейкага чўқди.

Тошбитикчи панжарани тузатиб бўлди. Асбоб-анжомларини халтага солди. Ботир фирқани ёнидан жой олди. Нафасини ростлади.

— Ҳа-а, келинг, отахон? — деди. — Оламда нима гаплар, энди?

— Олам тинч-осойишта. Шу, қайта қурувчилар бақириб-чақириб юрибди, холос.

— Мен қайта қурувчилардан кўркмайман, отахон. Қайта қурувчилар мени ишдан бўшатоқмайди. Мен ишсиз қолмайман. Чунки одам бор — ўлим бор. Ўлим бор — мен бор! Ўлимни иши — менсиз битмайди.

— Ишқилиб, қайта қурувчилар ҳаммани ҳайдаяпти.

— Ўзбек ўзагини қирқади, отахон, ўзбек ўзагини қирқади!

— Шу боис, ишдан ҳайда-ҳайда, штат қисқаришлар авж оляпти.

— Мен штат қисқаришлардан ҳам кўркмайман. Юзлаб иш жойлар тақа-тақ ёпилиб қолади. Аммо... ўлим иши тақа-тақ ёпилмайди! Дунёда ҳамма штат қисқаради. Аммо... ўлим қисқармайди! Дунёда ҳамма нарса тамом бўлади. Аммо ўлим тамом бўлмайди! Ўлим мангу яшайди! Ўлим абадий яшайди! Ўлим барча тузумлар учун абадийдир! Яшасин, ўлим!

— Шундай, ишингиз зўр, шундай. Қасбингиз ноёб қасб, шундай.

— Ҳа-да, ҳа! Мен ноёб одамман, отахон, ноёб! Иш жойим ҳам ноёб. Мана иш жойим — шаҳримизда барча шароит муҳайё. Шаҳримизда... жондан бошқа нарса бор! Шаҳримизда фақат... жон йўқ, жон!

Ботир фирқа ана шунда мақсадга ўтар бўлди. Мақсадини айтиш учун сўз излади. Партиявий сўз излади. Илмий сўз излади. Халқона сўз излади.

Охири, медицина сўзида бир тўхтамга келди.

— Шу, суицид... суицид... — деди.

— Ким-ким?

— Суицид, дейман...

— У ким?

— Суицид... мана шу шаҳарга ўз ихтиёри билан ташриф буюриш, демак.

— Ҳа-а, ўз жонига ўзи қасд қилиш, денг! Тинчликми, отахон?

— Тинчлик-тинчлик. Шу, биттаси бор. Шунга ҳаётида суицид содир бўлмаса эди, деб қўрқаман.

— Эси жойидами ўзи?

— Жойида, эси жойида. Ақл-заковат бобида... ул зотга тенг кам топилади! Юксак интеллектуал, шундай, юксак интеллектуал!

— Унда, нега... ҳалигидақа ҳолатга тушади?

Ботир фирқа... ярасини ёрди! Мадда олиб кетмиш ярасини ёрди:

— Одамга алам қилар экан, ука. Қарийб бир аср мобайнида ўртоқ Ленин дохий, дедилар. Ўртоқ Ленин улуғ, дедилар. Шундай деб ўқитдилар, шундай деб тарбия бердилар. Энди, бирдан... Ленин жаллод, Ленин фашист, деб бошлади! Совет тузуми бир аср мобайнида ҳур замон бўлиб келди, тўкин-сочин замон бўлиб келди. Энди, бирдан... Совет тузуми қамоқхона, деб бошлади! Совет тузуми дўзах, деб бошлади! Идеал қолмади, ука, идеал қолмади! Идеалсиз яшаб бўлмайди, ука, идеалсиз

яшаб бўлмайди! Идеалсиз ҳаёт — ҳаёт эмас, ука. Мана, идеалсизлик оқибати — совет халқи бир-бирини итдай талаб бошлади. Совет халқи бир-бирини жаллоддай отиб бошлади!

— Тузум алмашяпти, отахон, тузум алмашяпти. Тузум алмашиш даври энг ёмон давр эмиш. Тузум алмашиш даври уруш даври билан барабар эмиш.

— Аммо-лекин одамга алам қилади-да, ука. Газеталарни очиб қарайсиз: уруш катнашчиси ё меҳнат ветерани казо қилган бўлади. Бечоралар, қайта қурувчиларни дағдағасига юраклари бардош беролмай... оламдан ўтмоқда!

— Бўламан деган эл бир-бирини ботирим, дейди, бўлмайман деган эл бири-бирини этини ейди!

— Буёғи қимматчилик. Гўшт қиммат, дори-дармон ундан-да қиммат. Пенсия пул дори-дармонга етмайди. Ваҳоланки, кекса одам дори-дармон билан тирик. Пенсия... арпага упоқ бўлмайди! Оқибат, кексалар бирин-кетин кетяпти. Газетани энг сўнгги четида — қора рамкага ўралиб-ўралиб кетяпти. Ана ўша қора рамкага ўроғликлар — уруш ва меҳнат ветеранлари. Мана шу XX асрни яратган зотлар! XX асрни қурган зотлар! Бу зотлар урушда полк-полк бўлиб жон берди. Армия-армия бўлиб жон берди. Энди эса... битта-битта бўлиб кетяпти! Якка-ёлғиз бўлиб кетяпти! Эни бармоқдайгина рамка ичида кетяпти! Тўрттагина рамка ичида кетяпти! Бечораларни кетаётганини биров билипти, биров билмай қоляпти. XX асрни яратган зотларни қадри шу бўлдими? Билсам, таъзиянома бериш учун — газетага яхшигина пул тўлаш керак экан. Арпага упоқ бўлмас... пенсия қайси бирига бўлади? Ҳадемай, уруш ва меҳнат ветеранларидан фақат хотира қолади, холос. Ҳали, шу хотира қолса! Замон шундай кетса, XX асрни бино этган зотлардан хотира-да қолмайди...

— Ўз жонига ўзи қасд қилувчилар ёмон одам бўлмайди, дейишади.

— Бўлмасам-чи, ука, бўлмасам-чи! Суицидлар доно одам

бўлади, ука, суицидлар ҳалол одам бўлади! Эразм Роттердамский: фақат мутафаккир зотларгина ўз жонига ўзи қасд қила олади, деб эди!

— Совет даврида ўз жонига ўзи қасд қилиш жуда кўп бўлар эди. Биров ўзини осар эди, биров ўзини томдан ташлар эди. Тағин биров йўғон томирини кесар эди, уксус ичар эди. Бир инсон нима учун ўз жонига ўзи қасд қилгани билан совет раҳбарлари шуғулланмас эди. Шуғулланса ҳам... бечора мархумни ўзини айблашар эди.

— Ўзимиз ҳам... бундан мустасно эмасмиз, ука.

— Ўзингиз ҳам?

— Беайб парвардигор, дейдилар, ука. Совет даврида... биз коммунизм қурамыз, бизда суицид бўлиши мумкин эмас, деб келдик. Шу билан суицидга барҳам бердикми? Аксинча, ўз жонига қасд қилувчилар сони йил сайин кўпайди. Ҳар йили минглаб инсон ўз жонига ўзи қасд қилди. Биз бу ҳолатни совет турмуш тарзига зид, деб баҳоладик. Суицид ҳолларни бекитиб келдик. Мабодо ошкор бўлиб қолса, ўша суицидчини... ўзини айбладик! Ўз жонига ўзи қасд қилувчиларни... бадном қилдик! Чунки энг эҳши гувоҳ — ўлик гувоҳ, дейдилар. Кўзи юмук инсон сукут сақлаб ётаверади. Кўзи очиқ инсонлар эса мазза қилиб яшайверади. Бўлмаса, биттагина кўзи юмук инсон учун ўнлаб раҳбар хайфсан олади, партиядан ўчади, ишдан ҳайдалади. Ваҳоланки, совет суд-жиноят кодексида: «Инсонни ўз жонига қасд қилишга олиб келганлар беш йил муддатгача жиний жавобгарликка тортилади», дейилган. Мен ҳалигача бирор раҳбарни ана шу модда билан жавобгарликка тортилганини эслай олмайман.

— Унда, сиз ҳам чатоқ экансиз, отахон.

— Беайб парвардигор, ука, беайб парвардигор.

— Унда, сиз билан мулоқотда бўлиш хавфли экан...

— Ия, ундай деманг, ука, ундай деманг.

Ботир фирка довдираб қолди. Жойидан лик этиб турди.

Апил-тапил ўнг чўнтагини ковлади. Чап чўнтагини ковлади. Шошиб, ҳинд чойни олди.

Тезлик билан тошбитикчини кафтига қўйди. Тошбитикчини бармоқларини юмиб, чойни ушлатди.

— Мана, ука, мана. Ҳақимизга дуо қилиб ичасиз, деб олиб келдим.

— Бу, ҳинд чойми?

— Шундай, яхши чой, шундай.

— Нима қилардингиз, отахон, ўзингиз ичсангиз бўларди?

— Энди, сиз эл-юртни савоб ишларини қияпсиз, ука. Эл-юрт хизматини қияпсиз. Шу боис, кўнгилдан чиқариб олиб келдим.

— Раҳмат, раҳмат. Илоҳи омин, умрингизга умр қўшилсин, оллоҳ-акбар! Мен сизга айтсам, отахон, бандачилик — Худойим-таолонинг даргоҳига меҳмон бўлиб бориш, демакдир. Марҳумлар шаҳрига сайёҳ бўлиб бориш, демакдир. Шундай экан, инсон меҳмон бўлиш учун шошилмаслиги керак. Меҳмон бўлишни эрта-кечи бўлмайди. Қолаверса, ўз жонига ўзи қасд қилишни ёмон томонлари кўп. Авваламбор, ўз жонига ўзи қасд қилиш — Худо олдида жиноят қилиш, демакдир. Маълумки, бандасига иссиқ жонни Худойим-таоло ато этади. Ол, кулим, дейди! Иссиқ жон — энг ноёб бисотдир. Иссиқ жон — энг ширин неъматдир. Ўз жонига ўзи қасд қилиш — Худойим-таолони ноёб мулкига қасд қилиш, демакдир! Ўз жонига ўзи қасд қилиш — худойим таолони неъматига қасд қилиш, демакдир! Шу боис, ўз жонига ўзи қасд қилиш — Худога қўл кўтариш, демакдир! Албатта, Худойим-таоло бундай бандаларини лаънатлайди. Эй инсон, сен менинг бандам эмассан, дея лаънатлайди. Шу боис, ўз жонига ўзи қасд этган бандасини... ювмай кўмишни буюради!

— Нима қилади-нима қилади?

— Ўз жонини ўзи олган инсонни... ювмайдилар. Марҳумни

тобутга солишдан олдин... ювиб-чаймайдилар.

Ботир фирқа сесканди. Баданлари увишди. Кўзлари пирпиради. Кўзойнаги устидан олайиб-олайиб қаради.

— Бир инсон-а? — дея ҳайратланди. — Ўз ихтиёри билан тарки дунё этаётган инсон-а...

— Худойим-таоло: бу менинг бандам эмас, лаънатини ювиб-чаймасдан... кўмиб ташланглар, дейди. Садқаи инсон номи кетсин, дейди. Ҳаромлайн... харомлайн кўмиб ташланглар, дейди.

— Инсонни ювмасдан кўмиш? Инсон... мол эмас-ку?

— Бандасиям эмас-да? Бандасиям эмас эканки... ўз жонига ўзи қасд қилади!

— Инсон-а, бир инсон-а...

— Худойим-таоло ўз жонига ўзи қасд қилганлар учун... жаноза ҳам буюрмайди, жаноза! Суф сенга жаноза, суф, дейди!

— А-а?! У-ух! У-у-у...

Ботир фирқа... хир-хир товуш чиқарди. Пиш-пиш нидо чиқарди. Шир-шир хуштак чиқарди.

Аммо... тили айланмади! Тили калимага келмади. Бир сўз-да айтолмади.

Беихтиёр-беихтиёр жойидан кўзғолди. Қўлларини ён чўнтақларига солди. Марҳумлар шахрига қараб серрайиб қолди. Марҳумлар шахрига қараб қотиб қолди...

Ботир фирқа ана шуларни... билмас эди! Дафн урф-одатлари барча мўмин-мусулмонлар учун бир хил, дея ўйлар эди. Марҳумлар бир хил расм-русумда дафн этилади, дея ўйлар эди. Марҳумми, бўлди — кўп қатори дафн этилади, дея ўйлар эди.

— Бирдан туриб кетдингиз, отахон?

Ботир фирқа тошбитикчини овозидан ўзига келди. Сергак бўлиб, теварак-бошига қаради.

— А? Оёқларим уюшиб қолди, ука, оёқларим! — деди.

— Ҳа-а, мениям оёқларим қотиб қолди. Хўп, отахон, мен

энди борай. Мени йўқлаётган бўлишлари мумкин. Ботир бўлинг: ўзбек — ўзагини қирқади! Бўламан деган эл бир-бирини ботирим, дейди, бўлмайман деган эл бир-бирини этини ейди! Келинг, келадиган жойингиз!

— Келаман, албатта келаман!

— Худойим-таоло қуёшни зиё, ойни нур қилиб яратган, отахон. Эмишки, Худойим-таоло одамзотни зуваласини лойдан пиштиб бўлгач... одамзот устидан атиги бир кун... бир кунгина қувонч ёмғирини ёғдирибди! Кейин, одамзот устидан... қирқ кун, ҳа-ҳа, қирқ кун... ғам селини ёғдирибди! Ана шу ғам селига бардош бериш... бандаси учун ҳам қарз, ҳам фарз, отахон!

71

Қабристон дарвозасидан... бир соя чиқиб келди. Шундай, бир соя чиқиб келди.

Сояда ҳаёт аломати бўлмади. Жон аломати бўлмади. Юзларида ранг бўлмади. Кўзларида нур бўлмади.

Соя... силжиб-силжиб қимирлади. Шундай, соя силжиди, соя қимирлади.

Боиси, соя тор-тор қадам босди. Охиста-охиста қадам босди. Оқибат, оёқлари кўринмади. Қадамлари билинмади.

Шу боис, соя юряптими ё силжияптими, билинмади. Юряптими ё қимирляптими, билинмади.

Соя кулоч отмади. Соя қўл қимирлатмади. Қўлларини ёнларига босди.

Соя бош кўтармади. Юзларини кўксига эгди. Иякларини ёқасига босди. Кўзларини туфлисига тикди.

Соя бирдан... силжимай қолди. Қимирламай қолди. Жойида турди-турди — йўл чети скамейкага чўкди.

Соя — Ботир фирқа бўлди. Коммунист Эсонов бўлди.

У охиста чапига — марҳумлар шаҳрига қаради. Ўнгига — тириклар шаҳрига қаради.

У марҳумлар шахари билан тириклар шахари ўртасида ўтирди. Музтар бўлиб қолди. Муштипар ҳам нотавон бўлиб ўтирди.

Ўтирди-ўтирди... унсиз-унсиз йиғлади. Пешонасини ушлаб-ушлаб йиғлади.

«Нима кунларга қолдим-а? — дея йиғлади. — Бу қандай замон бўлди? Қарийб бир аср меҳнат қилдим. Бир умр тер тўқдим. Бир умр эл-юрт хизматини қилдим. Мен учун меҳнат шон-шараф бўлди. Мен учун меҳнат ғурур ҳам фахр бўлди. Мен ҳаётни меҳнат деб билдим. Мен яшашни меҳнат деб билдим. Мен яратдим, мен бино этдим. Мана шу XX асрни... мен яратдим, мен!

Ана шундай зот кетса — мен ўлсам, мени... ювмайдилар, ювмайдилар! Ҳаром ўлган мол мисол кўмиб ташлайдилар! Сассиқ маслиқ мисол кўмиб ташлайдилар!

Мендай бир зот ўлса... Менга... жаноза ўқимайдилар, жаноза ўқимайдилар! Оёғимдан судраб... кўмиб ташлайдилар! Номнишонсиз кўмиб ташлайдилар. Отинг нима демай, кўмиб ташлайдилар. Итмисан-эшакмисан демай... кўмиб ташлайдилар!

Демак, шариат бўйича... ўлиб бўлмайди! Урф-одатлар билан ўлиб бўлмайди. Эскичасига ўлиб бўлмайди.

Мен чин коммунистман. Ленинчи коммунистман. Мен эл-юртга партиявий нуқтаи назар билан меҳнат қилдим. Мен эл-юртга марксизм-ленинизм ғоялари билан хизмат қилдим. Бир сўз билан айтсак, мен меҳнат қилдим, меҳнат!

Мен бола-бақрам демадим — жамиятим, дедим. Мен бола-бақрам учун меҳнат қилмадим — жамиятим учун меҳнат қилдим. Бир сўз билан айтсак, совет жамияти бор бўлсин, дедим. Коммунистик жамият бор бўлсин, дедим.

Шундай бир оташин коммунист ҳаётдан кўз юмса... Шундай бир содиқ ленинчини юраги уришдан тўхтаса...

Тобутим тепасида... ҳарбий оркестр мотам марши чалмайди!

Комсомоллар орден-медалларим тўла бахмал ёстиқчаларни кўз-кўз этиб ўтмайди. Коммунистлар тобутим кетидан гулчамбарлар кўтариб юрмайди. Партия-совет арбоблари билакларига қораленталар тақиб, тобутим бошида фахрий қоровулликда турмайди.

Ёмондан-ёмони... партия-совет арбоблари қабрим бошида: «У асл коммунист эди», дея оташин нутқлар сўзламайди!

Демак, коммунистчасига-да... ўлиб бўлмайди! Партиявий ўлиб бўлмайди. Советчасига ўлиб бўлмайди.

Бир сўз билан айтсак, эскичасига-да ўлиб бўлмайди, янгичасига-да ўлиб бўлмайди!»

Ботир фирқа унсиз-унсиз йиғлади. Оғиз-бурнини кафти билан артиб-артиб йиғлади. Кафтига йўталиб-йўталиб йиғлади. Кафтига ўксиб-ўксиб йиғлади.

«Чин, мен коммунистман, коммунист. Аммо-лекин мен ҳам одамман, одам. Мен жаннат билан дўзахга ишонаман. Кўплар ҳамма гўр — бир гўр, дейди. Йўқ, ҳамма гўр — бир гўр эмас, йўқ! Гўр билан гўрни фарқи бор. Айтайлик, бир инсон дунёдан кўз юмади. Уни олиб бориб қабрга кўмадилар. Бўлди, шу билан у зотни унутадилар, отини атамайдилар. Боиси, у зот бу дунёсида бирорта эзгулик яратмаган бўлади. Бирор нима қурмаган бўлади. Бирорта боғ яратмаган бўлади. Шу боис, у зотни номи зим-зиё йўқолади. Бир сўз билан айтсак, у зотни... бу дунёси йўқолади! У дунёси эса... дўзах бўлади! Гўри гўр эмас — ўра бўлади! Гўри гўр эмас — дўзах бўлади! Мазкур ўрада одамзот ётибдими ё бир маслиқ ётибдими — эл-юртни иши бўлмайди. Дўзах — ана шу гўр!

Ўзи, бу дунё ажаб дунё экан. Одам ўзини дўзахи ё жаннатилигини билиши учун... ўлиши керак экан, ўлиши!

Масалан, Шароф Рашидов ҳаётлигида жаннати меҳнат қилди, жаннати яратувчилик қилди, жаннати ишлар қилди. Шароф Рашидов... чўл-биёбонларни боғ-бўстон этди. Шаҳар-қишлоқлар

яратди. Зилзиладан кейин Тошкентни қайта қурди. Ўзбек халқи номини жаҳонга ёйди. Тошкентда метро қурди...

Аммо-лекин ўртоқ Рашидов ўзини жаннати зот эканини билмай ўтди. Ўзгалар-да... билиб-билмасликка олди!

Ўлим... Шароф Рашидов жаннати зот эканини тасдиқлади!

Бу дунёдан Шароф Рашидов ўтди — демак, бу дунёдан ҳамма ўтади!

Мана, мен яратдим, мен бино этдим. Энди, бемалол оёқ узатсам бўлади. Аммо-лекин қайта қурувчилар қандай қилиб... ўлади? Демократлар қайси юз билан ўлади? Шариатпешво муллачалар билан ювуқсиз отинчалар қайси имон билан ўлади? Қайси шон-шараф билан ўлади?

Қайта қурувчи муллаваччаларни кўриб... одам ўлишини-да билмайди, қолишини-да билмайди! Ўлай десанг... қайта қурувчи муллавачча-отинчаларга бу дунёни ташлаб кетиб бўлмайди. Қолай десанг... ирода бардош бермайди.

Майли, бир жон бўлса — бераман! Бир жон — бошдан садака!

Аммо-лекин қайси ғоя учун жон бераман?

Мен бир умр ғоя деб яшадим. Ғоя деб меҳнат қилдим. Ғоя деб пешона тери тўқдим.

Мен бир умр ғоя деб эзилдим. Ғоя деб азоб тортдим. Ғоя деб... жон олиб-жон бердим!

Боиси, коммунист учун ғоя — бирламчидир, бирламчи!

Шундай экан, мен қайси ғоя учун жон бераман? Шундай азиз жонимни қайси ғоя учун садақа этаман?

Мени жоним унча-мунча жонлардан эмас. Кимсан — Ботир фирқани жони! Коммунист Эсоновни жони!

Кўчада қолган жон йўқ!»

Ботир фирқа оёқлари остидан бир сиким тупроқ олди. Тупроқни кафтида ёйиб кўрди. Кўзлари олдига олиб келиб кўрди. Ҳидлаб-ҳидлаб кўрди. Димоғида... ер ҳидини туйиб-

туйиб ўйлади...

«Мана, одамзотни отаси. Мана, одамзотни онаси. Мана, одамзотни бешиги! Дунёдан неча-неча жамиятлар ўтди — фақат ер қолди. Неча-неча партиялар ўтди — фақат ер қолди. Неча-неча сиёсатлар ўтди — фақат ер қолди.

Демак, бу дунёда-да, у дунёда-да... ердан бошқаси бекор экан!

Биз ана шу ердан яралдик. Биз ана шу ердан одам бўлдик.

Айтайлик, она ўз боласини тупроқ ерга қўйиб юборади. Яланг оёқ қўйиб юборади. Бола ер чангитиб ўйнайди. Ҳолдан тойгунча ўйнайди. Мадори қуригунча ўйнайди... Кейин, она боласини яна қайтиб ўз бағрига олади. Она боласини яна қайтиб ўз кўксига босади...

Ер ана шу она мисол. Инсон ана шу бола мисол. Инсонни ўтмиши-да ер, инсонни келажаги-да ер.

Ана, мени-да онам келди. Онам: кунинг қайтди, деяпти. Кетар вақтинг бўлди, деяпти. Кунинг тўлди, деяпти...

Шундай, кетар вақтим бўлди. Шундай, куним тўлди.

Яшашдан мазмун қолмади. Яшашдан мақсад қолмади. Боиси, эл-юртга фойдам тегмай қолди. Эл-юрт хизматига ярамай қолдим. Эл-юртга яхшилик қилиш қўлимдан келмай қолди. Оқибат, эл-юртга керак бўлмай қолдим. Эл-юртга керак бўлмаслик — жуда ёмон!

Одамзотни ибтидоси-да ғойибда бўлади, интиҳоси-да ғойибда бўлади. Ғойибдан йўлга чиқиб, мана, яна ғойибга келдик.

Энди, фанодан бақога рихлат этамиз. Энди, руҳимиз танамиздан ажралади. Фоний дунёда покланмиш руҳимиз фаришталар ҳамроҳлигида Оллоҳ-таоло маконига сафар этади. Руҳимиз поклана олмаса — фаришталар тазйиқида азоб чекамиз.

Мана, мен поклана олмадим. Боиси, қандай покланишни билмадим. Шу боис, фаришталар исканжасида азобдаман!

Ҳаёт мисол бир боғ бўлади. Боғда дарахт мўл бўлади. Гул мўл бўлади. Ана шу боғни сара муаттар гули — одамзод бўлади.

Серхосил дарахти — одамзод бўлади. Одамзод-да дарахт мисол уруғдан унади. Ниҳолдан ўсади. Дарахт бўлиб етилади. Мева тугади. Эл-юртга мева пишириб беради. Ниҳоят, куни битади. Оёғи ердан узилади. Боқийлик сари равона бўлади.

Яратганни ўзи одамзотга жон ато этади. Жон одамзотни олдин ҳалқумига киради. Кейин, кўзларига киради. Ундан кейин, танани бошқа жойларига киради. Жон энг охирида одамзотни... оёқларига киради. Шу боисдан-да, одамзотни жони энг олдин... оёқдан узилади. Кейин, танани бошқа жойларидан жон узилади.

Одамзот қачон жон беради? Қачон кўз юмади? Одамзот айна куч-қувватга тўлиб, жон бермайди. Одамзот айна пишиб, етилиб кўз юммайди.

Одамзот... жисман ишлаб бўлиб жон беради. Одамзот... руҳан меҳнат қилиб бўлиб кўз юмади. Одамзот... қалбан ҳам жисман ҳориб-толиб жон таслим этади.

Мана, мен қалбан қаридим. Мен жисман толидим. Сафарим қариди, сафарим қариди!

Биз... ўлишдан кўрқамиз! Ўлик сўзидан кўрқамиз. Тобут сўзидан кўрқамиз. Марҳум сўзидан кўрқамиз. Танамиз қотиб қолади. Қалбимиз музлаб қолади. Тилимиз айланмай қолади. Бошимиз эгилиб, елкаларимиз чўкиб қолади. Бир кун эмас, бир кун... ўламан, дея кўрқамиз.

Биз... ўлишни билмаймиз, ўлишни билмаймиз!

Шу боис, кўп одам... ўлишдан кўрққанидан... ўлиб қолади! Шундай, ўлишдан кўрққанидан ўлиб қолади. Ух, ана ўлдим, мана ўлдим, дея ўз ўлимини ўзи тезлатади. Ўлим даҳшатидан кўрқиб — ўз жонини апил-тапил топшириб қўяди.

Аслида, табиий ўлим... тонг вақти келади, тонг вақти! Боиси, одамзот туни билан тиникади. Туни билан ҳузур олади. Туни билан роҳатланади.

Ниҳоят, тонг вақти сўнгги бор... ирода билан энтикади.

Сўнгги бор... озов ҳам оғир энтикади...

Шундай, ўлим ҳақ, шундай. Шундай экан, Худо мен бечорага-да раҳм этса эди. Худо мен бандасини-да ўз раҳматига олса эди!

Олмайди, Худо мени ўз раҳматига олмайди! Худо мени гапимга... кулоқ-да солмайди!

Боиси, мен умримда Худони отини атамай яшадим. Мен умрим мобайнида Худога тош отиб яшадим. Мен умрим давомида худога шак келтириб яшадим!

Шундай экан, Худо мени... итмисан-эшакмисан, демайди!»

72

Мархумлар шаҳари... жимжит бўлди. Жон аломати бўлмади. Ҳаёт нафаси бўлмади.

Мархумлар шаҳридан... мотам нафаси уфурди.

Тириклар шаҳари... ҳайқириб турди! Ашула айтиб турди. Ханда отиб турди.

Тириклар шаҳридан... палов ҳиди анқиди. Кабоб ҳиди анқиди.

Ўртада... Ботир фирқа бўлди. Коммунист Эсонов бўлди.

Осмон йироқ, ер қаттиқ бўлди!

У тириклар шаҳрига қараб ўйлади. У мархумлар шаҳрига қараб ўйлади. У осмонга қараб ўйлади.

«Бу дунёда ўлиб бўлмайди! Бу дунёда яшаб бўлади. Шу боисдан-да, бу дунё отини ҳаёт, дейди. Ҳаёт — яшаш, демак, қуёш — яшаш, демак.

У дунёда... ўлса бўлади! Боиси, у дунёда ҳаёт йўқ. У дунёда қуёш йўқ.

У дунёда сув йўқ. У дунёда нон йўқ. Шу боис, у дунёда яратиб бўлмайди. У дунёда экин экиб бўлмайди.

У дунёда... КПСС йўқ, КПСС йўқ! У дунёда социализм қуриб бўлмайди. У дунёда коммунизм қуриб бўлмайди.

У дунёда... орден-медаль йўқ, орден-медаль йўқ! Қўша-қўша

унвонлар йўқ.

У дунёда... гимн айтиб бўлмайди! У дунёда «Интернационал» айтиб бўлмайди!

У дунёда... пенсия бермайди! У дунёда пенсия йўқ!

У дунёда... кампири нозик таъб билан боқмайди. Силаб-сийпаламайди. Саранжом-саришталамайди.

Шу боис, у дунёда... ўлса бўлади! У дунёда оёқ узатиб ётса бўлади! Кўз юмиб ётса бўлади!

Бу дунёда эса... яшаса бўлади! Бу дунё — яшаш учундир! Сен яшагучи дунёга келдинг. Сен ҳаёт завқини тотувчи дунёга келдинг. Сен умр гаштини сурувчи дунёга келдинг.

Бу дунёга келдингми? Энди, яша! Тишни тишга қўйиб-қўйиб яша. Муштни туғиб-туғиб яша. Алп-алп одим отиб яша. Чидаб-чидаб яша. Яшашни чидаганга чиқарган!

Бу дунёга келдингми? Энди, чида! Дунё — чидаганники! Охиригача чида, Худо берган кунгача чида!»

73

У тушлик уйқуда ётди. Фарқ уйқуда ётди.

Уйқусида телефон жиринг этди. Узун жиринг этди.

Ботир фирқа жирингни эшитиб ётди. Кўзларини очиб ётди. Шифтга тикилиб ётди. Турай дея ҳафсала этмади.

«Телефон айвонда, — деди. — Айвонга бориш учун ким қанча йўл? Дивандан туриш керак. Уст-бошни кийиш керак. Уйқухонадан йўл босиб ўтиш керак. Айвон эшигини очиш керак. Зинапоядан тушиш керак. Ана ундан кейин телефонни кўтариш керак. Ким қанча йўл, ким қанча азоб».

Телефон бетиним жиринг этди. Ётиш учун қўймади.

Ботир фирқа инқиллаб кўзғолди. Эснаб керилди. Уйқучил кийинди.

«Падар лаънат, бундай телефонни! — деди. — Овози қайта қурувчи демократларни овозига ўхшайди-я? Билмайман, телефонлар ҳам қайта қурувчи демократ бўлиб қолдими?»

Ботир фирқа имиллади-имиллади — телефонни олди.
Телефон этувчи ўзини танитди. Ҳол сўради. Мақсадини айтди:

— Отахон, эски горком — ҳозирги ҳокимият биноси олдидан Буюк ипак йўли ўтади, демокдалар.

Ботир фирқа уйқучил пиш-пиш этди.

— Йўлингиз унсин, ўртоқ ҳоким, йўлингиз унсин,— деди.

— Гап шундаки, отахон, ҳокимият биноси олдида беш-ўнта ўриси дарахт бор.

— Ўриси дарахт? Чинор денг, чинор.

— Хўп, чинор, чинор. Гап шундаки, отахон, Буюк ипак йўли ана шу чинорлар жойидан ўтар эмиш. Ҳокимият маъмурияти кенгашиб, ана шу ўриси дарахт... чинорларни ҳашар йўли билан олиб ташламоқчи бўлди. Беш-олтита оқсоқолни ҳашарга айтмоқчи бўлди.

— Куллуқ, ўртоқ ҳоким, куллуқ. Бизни ёшимиз тўқсонни қоралаб қолди. Энди, ҳашар бели бакувват ёшларни иши.

— Кўпни дуоси кўл, дейдилар, отахон. Сиз оқсоқоллар дуои фотиҳа берасизлар, бўлди. Ҳашарни ёш авлодни ўзи боқлайди.

— Бўпти, борганимиз бўлсин. Соат учга? Бўпти, борамиз.

Ботир фирқани умрида кўнгилсиз вазиятлар мўл бўлди. Хижил дақиқалар мўл бўлди. Ўзини ўзи эзувчи вақтлар мўл бўлди.

Аммо... кундузги уйқудан кейинги вазият! Одам тарс ёрилиб кетай дейди. Кўнгилга қил сиғмайди. Одам ўртаниб кетади. Одамни пашша ғинғиллаши эзади. Ғинг-ғинг пашшани милтиқ билан отсам дейди. Кундузги уйқу ёмон!

Кундузги уйқудан сўнгги ҳолатдан қутулишни билмовчилар кўчага чиқади. Кўнгил очар ҳолат излайди. Кўнгил ёзар мулоқот излайди.

Ушбу ҳолатдан қутулишни билувчилар аччиқ чой ичади.

Ботир фирқа кофе ичади. Бу сафар кофе ичмади.

Уйқуси бирдан очилди. Тан-жони жимир-жимир этди.
Вужуд-вужуди лов-лов этди. Ич-ичи кизиди.

Ботир фирқани кўнгли... кулди. Ботир фирқани юзи... кулди.
— Кампир... улар мениям дуои фотиҳамни олар бўпти... —
деди.

Афсус, кампири йўқ бўлди. Кампири тўйда келин кўрди учун
кетди. Ҳали қайтиб келмади.

Ичига чироқ ёкса ёнмайди, дейди эл. Бу гап ичи қора одамлар
учун айтиладими? Ичимдан топ, дегич одамлар учун
айтиладими? Зикнадан-зикна одамлар учун айтиладими?

Ботир фирқа ушбу гап мазмунини тушунмас эди. Элни топган
гапини қаранг-а, дея эди. Одамни ичи бир уй ё кўчамидики —
чироқ ёқади, дея ўйлар эди. Кулгиси келар эди. Муштдай
лампочка оғизга сиғмайди— қандай қилиб одамни ичига ёқиб
бўлади, дея ўйлар эди.

У мазкур гап мағзини ана энди чақди. Айни шу вазиятда
чақди.

Ботир фирқани... ичи ёнди! Ичи... ёруғ-ёруғ бўлди. Ичи...
ойдин-ойдин бўлди. Кўзлари-да равшан-равшан бўлди. Равшан
кўзларидан равшан-равшан ёшлар оқди...

— Кампир, улар мениям... одам ўрнида кўрибдилар...— деди.

Ботир фирқа аланг-жалаңг бўлди. Кампири келин кўрдидан
қайтмаганини билди.

Оҳиста диванга чўкди. Елкаси билан суянди. Бошини чапга
чалқайтди. Кўзларини юмди... Унсиз-унсиз йиғлади. Ич-ичидан
йиғлади. Кўзларини қўл юзаси билан артиб-артиб йиғлади...

Кўнгли хиёл босилди. Тани сокин бўлди. Руҳи вазмин бўлди.
Оғир тин олди.

Дарвоза тарафга қаради. Бедарак кампирини айблади.
Кампирини койиди. Кампирини оқлади:

«У бечора бунақа телефон бўлишини қаердан билибди?
Бечорани умри мени қобқ-тумшуғимга қараб ўтяпти. Майли,

бир тўй-тўйласа тўйлабди-да».

Ботир фирқа бет-бошини ювди. Бет-бошини атирлади. Бет-қўлини мойлади.

Тағин дарвоза тарафга қаради. Кампиридан ҳамон дарак бўлмади.

— Ўзим кийинаман, кампирни қараб ўтираманми.

Шундай дея шифоньерни очди. Кийим-бошини кўздан кечирди. Бўқоқлик шимни олди. Украинча кўйлакни олди.

Ана шунда... кампири йўқлиги билинди. Ўта билинди.

Ботир фирқа украинча кўйлакни... костюм деб ўйлади!

Украинча кўйлакни жимжимадор гулларини... костюм ёқаси деб ўйлади!

Шифоньерда осифлик костюмларни ушлади-ушлади— орден-медали бор қора костюмни суғуриб олди. Чўнтагидан партбилетни топди. Силаб-силаб, украинча кўйлакни кўкрак чўнтагига солди.

У орден-медалларига тикилиб қолди.

«Беш-олтита оқсоқол деяпти. Демак, танлаб-танлаб таклиф этибди, — дея ўйлади. — Ундай казо-казолар олдига бор топган-тутганни тақиб бориб бўлмайди. Танлаб-танлаб тақиб бориш керак».

Ана шунда... кампири йўқлиги тағиндан-тағин билинди!

У украинча кўйлакни ҳамон... костюм дея ўйлади. Ҳамон... костюм кияяпман, дея ўйлади.

Ботир фирқа украинча кўйлакка... орден тақиб бошлади!

«Ленин ордени, бир, — деди. — Мехнат Қизил Байроқ ордени, икки. Октябрь революцияси ордени, уч. Бўлди, учдан кейин пуч. Майли, Халқлар Дўстлиги ордениниям қўшиб қўяйлик. Халқлар Дўстлигиниям кўнгли қолмасин!»

Тақир бошига похол шляпа кўндирди. Кўзойнак тақди.

У ўзини ойнага солди. Димоғ ҳам ғурур билан томоқ қирди.

Эшик-дарвозаларни кулфлади. Ҳокимият сари йўл олди.

Ботир фирка кўллари кетида қадамлади. Оҳиста қадамлади. Тантанали қадамлади.

Бетон кўприкдан ўтди. Пастлаб энди. Оёқ тираб-тираб энди. Оёқ илиб-илиб энди. Нафас ростлаб-ростлаб энди.

Ҳокимият биноси олдида қаторлашмиш машиналарни қоралаб келди. Машиналарга суяниб турмиш шофёрлар билан салом-алик этди.

Шофёрлар Ботир фиркани бош-адоқ қаради. Украинча кўйлақдаги... орденларга қаради.

Бир шофёр оғзини ушлаб кулимсиди. Бир шофёр бетини бурчакка буриб кулимсиди. Бир шофёр чаппа бурилиб... чучкирди.

Баҳонаталаб шофёрлар чучкурикдан... яйраб кулди.

— Ия, саломат бўлсинлар, саломат бўлсинлар! — дея кулди.

Ботир фирка-да... кўшилиб кулди! Бош ирғаб-ирғаб кулди.

— Биз-да шу тилакка ёрмиз! — дея кулди.

Кўзидан кўзойнакни олди. Рўмолча билан артди. Ҳокимият боғига қаради. Эътибор билан қаради. Синчковлик билан қаради.

Боғ... йўқ бўлди. Қуюқ-қуюқ боғ йўқ бўлди. Ям-яшил боғ йўқ бўлди.

Ҳар-ҳар ерда кундалар юмалаб ётди. Шохлар тўда бўлиб ётди. Тупроқлар уюм бўлиб ётди.

Арралар қирр-қирр бориб келди. Болталар тарс-тарс ёрди. Шохлар қарс-қарс синди.

Боғ марказида битта чинор омон қолмиш бўлди. Уям бўлса, бир ёнбош қийшайиб ётмиш бўлди.

Чинор теварагида одам мўл бўлди. Сарик-сарик уст-бошларидан — қурувчилар бўлди.

Бир қурувчи чинор шоҳига арқон бойлаб тортди. Бирови чинор шоҳи айрисига арқон ташлаб осилди. Бирови чинор

томирини болталади.

— Чинорни белига тросс солиб, анави самосвал билан тортиш керак, — деди Ботир фирқа.

— Тросси йўқ экан-да, камбағалларни, — деди бир шофёр. Ботир фирқа бошидан шляпасини олиб силкитди: хайр, ишорасини берди.

— Йўл бўлсин, отахон? — деди бир шофёр.

— Мана шу боғ ҳашарга таклиф қилиб эдилар, — деди.

— Ҳа-а, расмий қисми ўтиб бўлди, отахон.

— Ия-ия! — деди Ботир фирқа.

— Лекин сизни кўп қарадилар.

— Ҳамма бўлди, фақат сиз бўлмадингиз.

— Ия-ия, шунақа денг?

Ботир фирқа бир келган йўлига қаради. Бир шофёрларга қаради. Бир оёқлари остига қаради.

«Чин-да, битта мени кутиб ўтирадими? — деди.— Энди, қайтиб кетаверсаммикин?»

— Отахон, озиб-ёзиб келибсиз,— деди бир шофёр.— Энди бир бориб, курувчиларга ҳорманг, бор бўлинг, этиб келинг.

— Шундай денг, аммо-лекин шундай денг?

Ботир фирқа йўлида давом этди. Ҳокимият олди йўлакдан юрди. Йўлакдан бокқа борди.

Боғ айланаси арғамчи ип билан ўралмиш бўлди. Арғамчини ҳар-ҳар ерида қизил байроқчалар илиғлик бўлди. Огоҳ этувчи ёзмалар илиғлик бўлди.

Ботир фирқа арғамчи остидан ўтмоқчи бўлди. Бир ўнгига қаради, бир чапига қаради. Бир қўли билан шляпасини бошига босди. Бир қўли билан арғамчини кўтарди. Арғамчи остига эгилди.

— Ҳай-хай! — дея овоз келди.

Ботир фирқа қаддини кўтариб қаради.

Сариқ кийимлик киши шаҳодат бармоғи билан янди.

Арғамчида илиғлик ёзмага ишора этди.

Ботир фирқа бошидан шляпасини олиб, кишига қарата силкитди: узр-узр, демиш бўлди.

Шляпасини бошига қўндириб, арғамчидевор ёқалаб юрди. Шаҳодат бармоғини боши узра ниш этди.

— Чин, техника хавфсизлиги! — деди. — Ўртоқ Эсонов, техника хавфсизлиги!

Арғамчи-девор ёқалашда давом этди. Боғни чап тарафига келди. Оёқлари толди. Йўл бўйи скамейкага чўкди. Шляпасини тиззасига қўйди. Чуқур нафас олди. Тақир бошини рўмолча билан артди. Ҳокимият майдонига тикилди: худди ўзини бошидай теп-текис майдон. Ўзини бошидай тап-тақир майдон.

«Совет даврида ҳар шаҳарни ўз Ленини бўлар эди. Ўртоқ Ленин шаҳар бош майдонида тикка турар эди, — деди Ботир фирқа.— Бизни Ленин мана шу майдонда тикка турар эди. Ўртоқ Ленин қўлини мана бундай узатиб, йўл кўрсатиб турар эди. XX аср ўзбек халқи дохийси Шароф Рашидов байрамларда келар эди. Оталарча кучоқ очиб турар эди. Энди, ўртоқ Ленин йўқ. Энди, ўртоқ Рашидов йўқ...»

Шу вақт бир нима қарс этди.

Ботир фирқа сапчиб оёқлади. Ўпкасини қўлтиқлади. Воҳ-воҳ этди. Ичига туф-туф этди. Теваракка аланглади. Биров милтик отди-ёв, дея ўйлади.

Йўқ, боғда... боғда сўнгги чинор қулади!

Бирдан моторлар ўчди. Қурувчилар овози тинди. Ола-тасир босилди.

Ботир фирқа уёққа аланглади, буёққа аланглади. Соатига қаради: иш вақти тамом бўлди.

Шляпани бошга қўндирди. Шими кетини қоқди. Шимини тортди. Украинча қўйлак ёқани тузатди. Боғ сари юрди.

Бу сафар арғамчи-девор олдида эгилиб ўтирмади. Арғамчини шундай кўтариб, ичкари кирди.

Шохчаларни қисир-қисир босиб борди. Шохлардан хатлаб-хатлаб борди. Япроқларни эзиб-эзиб борди.

Сўнгги... сўнгги чинор олдида оёқ илди.

Бир уй ичи жой ўра бўлиб ётди. Ўра одам бўйи чуқур бўлди. Ўра гирди уюм-уюм тупроқ бўлди. Ўра ичи патила-патила томир бўлди. Бармоқдай томир бўлди. Билакдай томир бўлди. Одамни сонидай томир бўлди. Ўқ томири... одамни белидай бўлди!

Чинорни ўзи... ўра ёнбошида суяниб ётди. Ҳайбатли шохлари эллик кадам олисларда тарвақайлаб ётди...

Ботир фирқа энтиқди. Ботир фирқа қизиди. Ботир фирқа лов-лов этди.

Қўллари қалт-қалт этди. Юзлари дур-дур этди. Кўзлари пир-пир учди. Кўз олди туман бўлди. Кўз олди зим-зиё бўлди.

Оёқ олди бир кундага... шилқ тушди.

Бирдан... олам ёруғ бўлди. Дунё тиниқ бўлди. Ҳаёт тирилди.

Ботир фирқа... дунёни энди кўрмиш одам мисол ўрага мўлтайди. Уйқудан энди уйғонмиш одам мисол чинорга мўлтайди. Мунис-мунис мўлтайди.

Мўлтайди-мўлтайди... ҳўнграб йиғлади. Ҳўнг-ҳўнг йиғлади. Нотавон-нотавон йиғлади. Хокисор-хокисор йиғлади.

Ёноқларидан дардлари дув-дув тўкилди.

Фавқулодда кулимсиди! Тотли-тотли кулимсиди. Энди... кулимсиб-кулимсиб йиғлади.

— Кампир, бизни боғларимиз... халқаро йўл бўлар эмиш, — деди. — Бизни боғларимиз... Буюк ипак йўли бўлар эмиш. Биз энди Буюк ипак йўлидан юрамиз.

Ботир фирқа кундадан кўзғолди. Оёққа қалқди.

Шунда, ўра лабидан тупроқ кўчди. Кўчар тупроқ Ботир фирқани оёқлари олдида бўлди.

Шу боис, Ботир фирқа мувозанатни бой берди. Қулочлари ёйилди. Кетига чалқайди. Шашт билан ўзини ўнглаб олди.

Орденлари жаранг-журунг этди. Нимадир бир нима... лип этиб ерга тушди. Кўчар тупроқ билан ўра остига силжиб кетди.

Ботир фирқа энкайиб қаради. Синчиклаб қаради. Нима экан — билолмади. Боиси, ўра чуқур бўлди, тупроқ кора бўлди. Ботир фирқа орденларини қаради. Орденларини ушлаб-ушлаб санади. Орденлар... тугал бўлди!

Кўкрак чўнтакни пайпаслади. Ана шунда билди. Ана шунда англади.

Партбилети... партбилети ўрага тушиб кетибди! Коммунистик партия билети ўрада ётибди! Ўртоқ Ленин сиймоси тупроқда қоришиб ётибди!

Ботир фирқа сувга калла қилажак чўмилувчи мисол қулоч ёйди. Қулочини битта жамлади. Боши баравар этди. Ўрага ниш этди. Ўрага бош эгди.

Ўра чуқур бўлди, ўра қалтис бўлди.

Қалтисдан-қалтис жойи — ўрага ташловчи... қари бўлди! Тўксонларни қоралаб қолмиш мунис чол бўлди.

Шу боис, қария шайтонга ҳай берди. Қария шаштидан қайтди.

Аmmo қария ахдидан қайтмади. Ўра лабига кафтларини кўйди. Олдин ўнг оёғини ўрага солди. Кейин чап оёғини ўрага солди. Қария ўрага тушиб бошлади.

Шунда, оёғи ости тупроқ кўчди. Кўчки оҳиста энди. Уям кўчки билан энди. Кўз очиб юмгунча ўра остида бўлди.

Ботир фирқа қаддини қоматлади. Кафтини кафтига уриб қоқди. Орденларини ушлаб-ушлаб кўрди. Сокин тин олди.

Теварак-бошга қаради. Энкайиб қаради. Томирлар орасини мўралаб қаради: партбилет кўринмади.

«Ё мен тушиб келгунимча сичқон тортиб кетдимикин? — деди.— Энди қазилган ўрада сичқон нима қилади?»

Ботир фирқа серрайиб турди. Энди, ўзи эниб келмиш тупроқни ковлади. Партбилет ана шу кўчки остида бўлди!

Ботир фирқа партбилетни қўшқўллаб ушлади. Пуфлаб-пуфлаб тозалади. Кўзлари олдига олиб келди. Мисоли олис айрилиқдан кейин тикилди. Соғинч-соғинч билан тикилди.

«Бу партбилет мени ўқитди, хат-саводли этди, — деди. — Шу партбилет туфайли ўсиб-ундим, катта мартабаларда ишладим. Еганим олдимда бўлди, емаганим кетимда бўлди. Мана, қарилик пенсияси олиб ётибман. Бир сўз билан айтсак, ушбу партбилет мен учун нон-насиба бўлди. Ушбу партбилет ризқ-рўзим бўлди».

Ботир фирқа партбилетни тагин пуфлади. Силаб-сийпади. Эҳтиёт учун галифе шим киссасига солди. Энди, ошкора айтди:

— Ўртоқ Ельцин шундай бир табаррук партбилетни ташлади, — деди. — Яна-тагин, Кремль саройида ташлади. Минг қилса-да, ўртоқ Ельцин... насроний-да, насроний, ўртоқ Ельцин насронийлигига борди. Худога шукур, мен мусулмонман, мусулмон. Мен мусулмон фарзанди... мени боққан партбилетни ташламайман. Мен мусулмон фарзанди, партбилетни ташлаб... нонкўр бўлмайман!

Ботир фирқа юзага чиқиш йўлини ўйлади. Тушиб келмиш йўлидан... тўрт оёқ бўлиб ўрмалади. Ўра белигача юқорилаб борди. Ўра белидан тупроқ билан қайтиб тушди.

Кафтларини артди. Шляпасини босиб кийди. Теварагига боқди. Томирларни тутамлаб, чинор кундага чиқди. Кунда устидан ўрмалади. Тўрт оёқ бўлиб ўрмалади. Ўрмалади-ўрмалади — юзага чиқиб олди.

Ўзини тап этиб ерга ташлади. Елкасидан нафас олди. Уст-бошини тузатди. Галифе шимини қоқди. Боя ўтирмиш кундага чўқди. Осойишта тин олди.

Ўрага қараб ўтирди-ўтирди... ўзига-ўзи қойил бўлди:

«Ерни етти қатига тушиб келдим-а, ерни етти қатига-я? — деди. — Ақл бовар этмас жасорат! Шу жасоратимни кампир бир кўрса эди? Кампир ҳар гапини ўролида мени камситади.

Шардинг кетиб-пардинг колди, дейди. У дейди, бу дейди... Мана, мен кимман, мана? Тили бўлса, мана шу чинор айтсин!»

Ботир фирқа юмалаб ётмиш чинорга қараб хаёл сурди. Хаёллари бир жойларга кетди. Хаёллари қаерларгадир кетди...

Хаёллар оғушида ўтирди-ўтирди... тагин йиғлади. Хўнгири-хўнгири йиғлади. У ушбу чинорларни... ўз кўли билан экиб эди. У ушбу чинорларни... ўзи парваришлаб ўстириб эди.

Мазкур чинорлар остида эл-юрт учун жон фидо этди. Яхши-ёмон кунлари мазкур чинорлар остида ўтди.

Умри мазкур чинорлар остида адо бўлди. Олдин баҳор — охир хазон бўлди. Умр йўли — борса келмас йўл бўлди.

Ботир фирқани жони ачиди. Ботир фирқани тани куйди. Ботир фирқани тан-жони... шодланди.

— Ўртоқ Рашидов... — дея энтикди. — Шароф Рашидович, биз эккан чинорлар... Буюк Ипак йўли бўлди, Буюк Ипак йўли!

Ботир фирқани ичи куйди. Ботир фирқани ичи кулди...

— Ўртоқ Рашидов... биз яратган боғлар... Буюк ипак йўли бўлди, Буюк ипак йўли!

Ботир фирқани кўзларида қайғу бўлди. Ботир фирқани кўзларида байрам бўлди...

— Ўртоқ Рашидов... биз энди Буюк ипак йўлидан юрамиз. Буюк ипак йўли бизни жаҳонга олиб боради. Истанбул, Париж, Лондон...

1994–98-йиллар.

ИЗОҲЛАР

«**Отамдан қолган далалар**» — ушбу роман 1986–1991 йилларда яратилган. Илк мартаба бу асардан парча «Ёш куч» журналининг 1991 йил 11-сонида эълон қилинади. Лекин давлат гимни ҳақидаги «Юрт кўшиғи» деб номланган эпизод романга киритилмайди. Роман тўлалигича 1993 йилда «Ёшлик» журналининг 1–2–3 сонларида чоп этилади ва бирданига катта шов-шувга сабаб бўлади. Шу йил ёзувчилар иштирок этган олий даражадаги ҳукумат йиғилишида атоқли адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов мазкур романга «Мустақиллик шарафига битилган энг етук асар», деб баҳо беради. Асар Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида муҳокама қилинади ва бир овоздан Абдулла Қодирий номидаги Давлат мукофоти тавсия этилади.

Роман 1994 йилда «Шарқ» нашриётида китоб бўлиб нашр қилинади. Шу йил ушбу асар Абдулла Қодирий номидаги Давлат мукофоти сазовор бўлади.

«**Бу дунёда ўлиб бўлмайди**» — ёзувчининг сўнгги романи бўлиб, 1994–98 йиллар ёзиб тугалланади. Ушбу романдан парча илк мартаба 1999 йил декабрь ойида «Санам» журналида эълон қилинади. 2001 йил асар «Шарқ» нашриётида босмадан чиқарилади ва шу йил Ёзувчилар уюшмасининг энг яхши асарлар учун бериладиган йиллик мукофоти билан тақдирланади.

М. Аҳмедова